

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ના ગ્રાહકોને

હવેનું પુસ્તક વી. પી. પી.થી મોકલાશે

ચાલુ વરસ (સને ૧૯૭૬-૭૭)ના ત્રીજા હપતાનું આ પુસ્તક ‘યોગવાસિદ્ધશર્ન’ મોકલાય છે. આ પુસ્તક સાથે નીચેનાં ત્રણ પુસ્તકો ગ્રાહકોને મોકલી અપાયાં છે :

નામ	પાન	મૂલ્ય	રવાના તારીખ
૧ આચાર્ય ઇંકરનું જીવન અને દર્શન	૩૨૦	૭-૫૦	૨૫-૬-૭૬
૨ આયુર્વેદનું નવનીન	૨૬૨	૫-૦૦	૨૦-૫-૭૭
૩ યોગવાસિદ્ધશર્ન	૩૨૪	૫-૦૦	૧૦-૭-૭૭
	૯૦૬	૧૭-૫૦	

૧—આ રીતે એકંદરે ૯૦૬ પાનાનું વાચન મોકલાયું છે અને હવે છેલ્લા ચોથા હપતાનું પુસ્તક સપ્ટેમ્બર માસમાં વી. પી. પી.થી મોકલીને અને નવા વર્ષ (જુલાઈ ૭૭થી જૂન ૭૮)નું સવાજમ રૂ. ૧૦-૦૦ મંગાવી લેવાશે. એ રીતે મોકલતાં રજિસ્ટર્ડ ખર્ચના રૂ. ૨૭ તથા વી. પી. પી. ખર્ચના રૂ. ૧-૫૦ મળી કુલ રૂ. ૧૩-૫૦ નું વી. પી. ચક્ર

આથી વિનંતિ કરવાની કે જમણે :

૧. ગ્રાહકમાંથી નીચળી જતું હોય,

૨. સરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય,

૩. હપતાનાં પુસ્તકો રજિસ્ટરથી મેળવવા માટે વાપરે

સવાજમના રૂ. ૧૦-૦૦ ઉપરાંત ૭ રૂપિયા વધુ ભરવા હોય.

—તેમણે તે વિષેની માહિતી તા. ૩૧-૮-૭૭ સુધીમાં સખી મોકલવી.

૨—૧લી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૬ થી રજિસ્ટર્ડ તથા વી પી પી અને મનીઓર્ડરના દરમાં ઘટ્ટો વધારો થયો છે એટલે લવાજમ રૂ. ૧૦-૦૦ મનીઓર્ડરથી મોકલશે તો રૂ. ૩-૫૦ નો ફાયદો થશે

૩—તા. ૩૧-૮-૭૭ સુધીમાં મનીઓર્ડરથી અથવા તો અમદાવાદ કે મુળઈ કાર્યાલયમાં રૂબરૂમાં વાર્ષિક લવાજમ ભરાવી દેશે તો આપને છેલ્લુ પુસ્તક સાદા બુકપોસ્ટથી મોકલી અપાશે

૪—નવા વર્ષથી ગ્રાહક રહેવાની સવેજા ના લખનારને તેમજ ને લાઇબ્રેરીઓ વગેરે વડોદરાના 'પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ' દ્વારા લવાજમ ભરે છે તેમને છેલ્લું પુસ્તક બુક પોસ્ટથી મોકલશે

૫—આ સૂચના આપ્યા છતાં જ ગ્રાહક સવેજા કંઈ નહિ લઈ તેમને છેલ્લુ પુસ્તક ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રૂ. ૧૩-૫૦ ના વી પી પી થી મોકલાશે તે સ્વીકારી લેવા વિનંતિ છે

ઠાઈપણુ સંતોગોમાં જો વી પી પી પાછુ આવશે, તો સંસ્થાને ધરેના વી પી પી ખર્ચના બદલામાં એ છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો હા ગ્રાહક ગુમાવશે

૬—પરદેશોમાં વી પી પી જઈ શકતાં નથી તેથી પરદેશના ગ્રાહકોને છેલ્લુ પુસ્તક રજિ. બુકપોસ્ટથી મોકલી અપાશે તે મળેથી નવા વરસનું લવાજમના રૂ. ૩૬૫ અથવા પૌડ રૂ. ૨૫ ના પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલી આપવા

મારાં પુસ્તકો સસ્તી કિંમતે મેળવવા સારુ આ માળાના ગ્રાહક યવ જરૂરી છે, કેમ કે વિવિધ વિષયનાં ત્રણથી ચાર પુસ્તકો દ્વારા ૧૦૦૦ પાનનું વાચન ઘેર બેઠાં ગ્રાહકોને માત્ર રૂ. ૧૦-૦૦ માં મળે છે

નિવેદન

સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજીએ આ સંસ્થાના ‘અખંડ આનંદ’ માસિકમાં ‘યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ’ ઉપર એક લેખમાળા શરૂ કરેલી હતી. તેના પ્રસિદ્ધ થયેલા ૨૯ લેખોનો સંગ્રહ આ ‘યોગવાસિષ્ઠદર્શન’ નામથી પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે. જે મૂળ ગ્રંથને-વેદાંતને સમજવાની ચાવીરૂપ હોઈ મુમુક્ષુઓને ઉપયોગી છે.

આ સંસ્થા તરફથી ‘યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ’નો (સંપૂર્ણ) ગ્રંથ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો. આ દળદાર ગ્રંથની સાત આવૃત્તિઓ પ્રકટ થયેલી; પરંતુ હાલ તે અપ્રાપ્ય છે. આ પુસ્તકમાં આપેલા લેખો ‘યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ’ ગ્રંથના સારરૂપ હોઈ તેમાં ગ્રંથના આગળના પાંચ પ્રકરણોનો તથા છેલ્લા નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધના ૭૯ માં સર્ગ સુધીનો સમાવેશ થયેલો છે.

સને ૧૯૭૫ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સ્વામીજી બ્રહ્મલીન યતાં નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધના બાકીના સર્ગોનું વિવરણ આપી શકાયું નથી.

સામાન્ય રીતે અત્યારના સંજોગોમાં આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૬-૦૦ જેટલી રાખવી પડે, પરંતુ મુંબઈના શ્રી બુદ્ધકલાલ જગનલાલ દેસાઈ તરફથી આ પુસ્તક માટે બે હજાર રૂપિયાની સહાય મળી હોવાથી રૂ. ૫-૦૦ રખાઈ છે.

વલ્લભવિદ્યાનગર } ‘સરસ્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ બની
તા. ૩૦-૬-૭૭ } એચ. એમ. પટેલ (પ્રમુખ)

અનુક્રમ

૧	વસિષ્ઠનો ઉપદેશ	...	.	...	૧
૨	રામચંદ્રજીનો વૈરાગ્ય	...	...	...	૧૨
૩	ઉપદેશનો પ્રારંભ	...	...	...	૨૪
૪	પરમ જ્ઞાનની મહત્તા અને તેના સાધનો	...			૩૬
૫	જગત અને મનનું મૂળ તત્ત્વ	...	...		૪૭
૬	જીવ-મુક્તાના લક્ષણો અને આત્માનું સ્વરૂપ				૫૯
૭	લીલા-સરસ્વતી સંવાદ	...	..		૭૦
૮	મૃત્યુનો ક્રમ અને ઉપસંહાર	...	...		૮૦
૯	કર્કટી રાક્ષસીના પ્રશ્નો	...	...		૯૧
૧૦	સમસ્ત વિશ્વની મનોમાત્રના	...	...		૧૦૨
૧૧	જીવોની અનેક જાતિઓ	...	...		૧૧૩
૧૨	મનને વશ કરવાના ઉપાય	...	...		૧૨૪
૧૩	સત્ય સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન	...			૧૩૫
૧૪	વાસનાઓને નિર્મૂળ કરવાનો ઉપાય-બોધ				૧૪૮
૧૫	અનર્થ પ્રતિનું મૂળ દારૂ અદંદાર	...			૧૬૦
૧૬	જ્ઞાનીમાં કર્તા-બોક્તાપણોનો અભાવ	...			૧૭૦

૧૭	મહાયૈતન્યની સત્તાથી જ જગતનું અસ્તિત્વ	૧૮૧
૧૮	સંકલ્પનું સ્વરૂપ	૧૯૦
૧૯	પરમસિદ્ધિનાં સાધનો	૨૦૦
૨૦	પરમ સાધ્ય માટે શુશ્રુષ્ણતાનો ક્રમ ...	૨૧૦
૨૧	સર્વ અનર્થનું મૂળ તૃષ્ણા	૨૨૦
૨૨	તૃષ્ણાક્ષય એ જ મોક્ષ	૨૩૧
૨૩	જ્ઞાનોદયનો ઉત્તમ પ્રકાર	૨૪૧
૨૪	તત્ત્વવિચાર ને આત્માનુભવ	૨૫૧
૨૫	પૃષ્ઠ સ્થિતિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય	૨૬૧
૨૬	પરમાત્માનું સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજન	૨૭૨
૨૭	પરમતત્ત્વ અને જગતનું સ્વરૂપ	૨૮૨
૨૮	સુખદુઃખાદિનું કારણ અને આત્મોપદેશ ...	૨૯૧
૨૯	રાજ્ય પ્રત્યે વેતાલના પ્રશ્નો	૩૦૪

“ગીતાએ કર્મયોગ અને કર્મબ્રહ્માર્પણ યોગનો મહિમા ગાયો છે. આપણે સંસાર છોડીએ કે કર્મો છોડીએ એ શક્ય નથી. સંન્યાસીઓ પણ નિયત દૈહિક કર્મ તો છોડી શકતા જ નથી. કર્મોનો સદંતર ત્યાગ આવશ્યક નથી, છોડવાની છે તો આસક્તિ. આસક્તિપૂર્વક કર્મ કરીએ તો તેનું બંધન લાગે, કર્મ-ફળ ચેટે, પણ જો અનાસક્તિથી નિઃકામ લાવે નિઃસ્વાર્થ રીતે કર્મ કરીએ તો તેનાં પરિણામ ભોગવવાં ન પડે. કર્મને ન છોડો, કર્મફળની ઇચ્છા વિના કરેલું કર્મ આપણને પૂજવી શકતું નથી. માટે ગીતા કહે છે : કર્મમાં જ તારો અધિકાર છે, ફળમાં કદાપિ નહિ. કર્મફળના હેતુથી નહિ પણ કર્તવ્ય-લાવનાથી કર્મ કરવાં તેનું નામ કર્મયોગ.

પ્રભુ કરાવે તે જ કરું છું અને જો કંઈ કરું છું તે પ્રભુનું છે, એવી લાવનાથી કર્મ કરવાં અને પ્રભુને ચરણે ધરી દેવાં. કર્મની કામગીરી આપણે કરીએ પણ તે અનાસક્તિથી, અને તેની જવાબદારી પ્રભુની બને છે. ચિંતાન કરવું પણ ચિંતા ન કરવી. ’

—લેખક

योगवासિષ્ઠદર્શન

સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજી

જન્મ : સવત ૧૯૦૯ ના મહાવદી ૧૪ તા ૮-૩-૧૮૮૩ ગુરુવાર
અઘાટીન : સવત ૨૦૩૧ ના ભાદરવા સુદ ૧ તા ૧૪-૯-૧૯૭૫ રવિવાર

૧ : વસિષ્ઠનો ઉપદેશ

અદ્વૈત સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરનારાઓમાં 'યોગવાસિષ્ઠ'ના જોડેલા આદર અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથે ભાગ્યે જ મેળવ્યો હશે. આ વાદના અનુયાયીઓમાં આ પુસ્તક ધિરેમધિ ગણાય છે, કારણ કે આમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠે શ્રી રામચંદ્રજીને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે કે જેથી તેઓ સ્વધર્માનુસાર સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ અનાસક્ત રહી જીવન્મુક્તિનો આનંદ માણવા શક્તિમાન થવા હતા. યોગવાસિષ્ઠમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંત અનુસાર આ વિદ્યમાન વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થના અધિષ્ઠાન તરીકે એક શાશ્વત, નિરાકાર, નિર્વિકાર તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વ સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. સમગ્રના નામરૂપાત્મક પદાર્થો આ નિત્ય તત્ત્વના પરિવર્તનદીપ્ત અસ્થિર આવિભવિત્તિ છે. સ્પંદન, સ્ફુરણ, ઉદ્ભાસ, લીલા, વિવર્ત આભાસ વગેરે ઘટ્ટોનો ઉપયોગ મહર્ષિ વસિષ્ઠ જગતનું સ્વરૂપ સમજાવવા કરે છે.

આ અનુષમ પુસ્તકની અમુક વિશિષ્ટતાઓ છે. અન્ય વેદાંતના ગ્રંથોની માફક આ ગ્રંથ બીજા ગ્રંથનો આધાર લઈને તેના ઉપર ભાષ્યરૂપે નથી. તેની વિચારકોણી સ્વતંત્ર છે. આંતર અને બાહ્ય જગતનું અવલોકન કરીને એક શાશ્વત સત્તાસામાન્યના અસ્તિત્વનું તે મુક્તિપૂર્વક સમર્થન કરે છે. આ પરમ સત્યનો સ્વીકાર કર્યા વિના બુદ્ધિને સંતોષ થઈ શકે જ નહિ એવું વસિષ્ઠનું મંતવ્ય છે. બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર વસિષ્ઠ ખાસ ભાર મૂકે છે. માનવે રહેવું ઘાસ જે તર્કશુદ્ધ હોય, મુક્તિએથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવું હોય તો તેનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો જોઈએ અને જાગૃતિએ રહેવું ઘાસ, જે તેવી રીતે નિર્ણય કરાવવું ન હોય તો તેને ત્યજી દેવું જોઈએ. બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તો ન્યાયને અનુસરી પદ્ધતિ જ ગ્રાહ્ય કરવી જોઈએ એવો મહાત્મા વસિષ્ઠનો મત છે. તેઓ કહે છે, બુદ્ધિ શુદ્ધ વિચારથી તીક્ષ્ણ થાય છે, સત્—

અસત્નો વિવેક કરી શકે છે, મોહને નષ્ટ કરે છે. સંકટના સમયમાં માનવને યથાર્થ માર્ગદર્શન આપી શકે છે. પ્રોઠ વિચાર, યોગ્ય-અયોગ્યનો નિર્ણય કરવામાં દીપકનું કાર્ય કરે છે. બળ, સામર્થ્ય અને સ્ફૂર્તિ આપે છે; તેથી વિચારશીલ માનવે તેનો જ આશ્રય કરીને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવો જોઈએ. જેમ બાળકને મૂર્ખતાને લીધે ખોટા ભૂતનો ઉદય થાય છે, તેમ વિચારશૂન્ય મનુષ્યને સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં કાલ્પનિક દુઃખોનો અનુભવ થાય છે. દુષ્ટ આચારો, દુષ્ટ આરંભો, દુષ્ટ ચિંતાઓ અવિચારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. જગત સંઘર્ષી જે સદૃશ નામરૂપાત્મક પદાર્થો છે તે અવિચારથી જ પ્રિય લાગે છે. અવિચાર જ માણસના મનને આમતેમ ઘસડી જવામાં સફળ થાય છે, માનવને પશુનુકૂળ બનાવે છે; અને બ્રહ્માકારસ્થિતિ જે જગતની વિષમતાથી રહિત છે, સુખરૂપ છે, અનંત છે, ત્રિગુણાતીત છે, બાધારહિત છે, સ્વાભાવિક છે, તેનાથી તેને વંચિત રાખે છે. ઉદાર વિચારવાળા મહાત્માઓ જીવનમુક્ત બની આ સંસારમાં વિહાર કરે છે, પોતાના જીવનથી બીજને ઉપદેશ આપી બીજને સહાય કરે છે. વિચારહીન અજ્ઞાની મનુષ્ય શરીરને રોગ લાગુ પડતાં કે આપત્તિ આવતાં રહે છે; પણ વિચારજન્ય વિવેકયુક્ત પુરુષ અનર્થોથી શિથિલ થઈ જતાં પણ પોતાની માનસિક સમતા ખોતો નથી. વિચારથી જ તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, આત્મામાં વિશ્રાન્તિ થાય છે અને સર્વ પ્રકારનાં ભૌતિક, આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે.

શ્રી વસિષ્ઠ પોતાના ઉપદેશમાં જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક ક્રમેના સુમેળ કરે છે. સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે કર્મો તો ચિંતાશુદ્ધિ માટે જ છે; ચિત્તનિર્મળ થયા પછી મનુષ્યે પોતાનો સર્વ સમય શ્રાવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનમાં જ ગાળવો જોઈએ અને સર્વ ક્રમેના ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ વિચાર વસિષ્ઠને માન્ય નથી એવું એમના શ્રીરામચંદ્રને આપેલા ઉપદેશથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. શ્રીરામચંદ્ર વિદ્યાધ્યયન કરી પિતાની આજ્ઞા લઈ તીર્થયાત્રા અને દેશાટન કરવાને જાય છે. ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તેમને સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે તીવ્ર વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ પોતાનાં નિત્ય કર્મો પ્રત્યે તથા ભોજનાદિક પ્રત્યે પણ ઉદાસીનતા બતાવે છે. એકાંતસેવન

કરે છે, વિચારમગ્ન રહે છે અને તેમનું શરીર દિનપ્રતિદિન દુર્બળ થતું જાય છે. આ સમયે વિદ્યામિત્ર મુનિ, મહારાજ દયારથની સભામાં આવે છે અને પોતે થડ કરેલા યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરતા રાક્ષસોને મારવા માટે શ્રીરામચંદ્રની માગણી કરે છે. દયારથ શ્રીરામચંદ્રના ચિત્તની ચિંતાગ્રસ્ત દશા વિદ્યામિત્રને જણાવે છે. વિદ્યામિત્ર વસિષ્ઠને વિજ્ઞાપિત કરે છે કે, 'આપ રામચંદ્રને એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી રામચંદ્રના મનમાંથી અંધકાર દૂર થાય.' વસિષ્ઠ રામચંદ્રને ઉપદેશ આપવામાં ઉત્સાહ બતાવે છે, કારણ કે રામચંદ્ર તેમના મંત્રવ્યાનુસાર સર્વ રીતે અધિકારી છે, પ્રશ્નો પૂછવામાં અને કહેવું ગ્રહણ કરવામાં કુદ્યજ છે. વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામ ! આ સંસારમાં સર્વદા સર્વ પુરુષો સ્વારી રીતે પુરુષાર્થ કરીને જ સિદ્ધિઓ મેળવે છે. કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને તે દ્વારા પરમ સત્યની અપરોક્ષાનુભૂતિ થાય છે. કૃળ આપનારો પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. પણ પ્રારબ્ધ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી. પ્રારબ્ધ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ, પ્રમાદી લોકોએ કૃત્તી કાઢેલી એક ભ્રમણ છે. પુરુષાર્થ સત્યવિરોધી ન હોવો જોઈએ. જે માણસ જે વસ્તુને ઈચ્છે છે, તેને માટે જે યોગ્ય ક્રમથી પ્રયાસ કરવામાં આવે તો તેને તે વસ્તુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વજન્મનો અને આ જન્મનો એમ બે પ્રકારના પુરુષાર્થો છે. આ જન્મના પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તરત જ જીતી શકાય છે. એમાં શંકાને લેશમાત્ર સ્થાન નથી. દૃઢનિશ્ચયથી અને ઉત્સાહી મનુષ્યો પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધને ગળી જાય છે. જે પુરુષાર્થ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રીતે કરવામાં આવે તો તે અનર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, કેવળ મનથી ઈચ્છા કરવામાં આવે પણ તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવામાં ન આવે તો તે એક જાતનું વેવલાપાશું છે પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ અને આ જન્મનો પુરુષાર્થ બંને વચ્ચે મુદ્દ ચાલ્યા કરે છે અને તેમાં જે વધારે બળવાન હોય છે તે જય પામે છે, પુરુષાર્થ કરતાં જો અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય તો સમજવું કે પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ (પ્રારબ્ધ) વધારે બળવાન છે. આવા સંજોગોમાં હતાશ ન થતાં ઉત્સાહપૂર્વક પુરુષાર્થ કરવામાં મંડયા રહેવું. આમ કરવાથી અને આપણી પોતાની અમાપ શક્તિમાં વિશ્વાસ

રાખવાથી વિદન પાડવા સુસજ્જ થયેલો પૂર્વ જન્મનો પુરુષાર્થ છેવટે પરાજય પામે છે. વધારે ખાવાથી કે ભારે ખોરાક લેવાથી પેટમાં થયેલું અજીર્ણ ઉપવાસથી ટળી જાય છે, તેવી જ રીતે, યાજ્ઞાનુસાર આદરેલો પુરુષાર્થ સર્વ ક્રમેના વિનાશ કરે છે અને માનવને પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત કરી તેના ઉપર આધિપત્ય અપાવે છે.

પુરુષાર્થનું સ્ફુગ્મુ થવું, તેનાં સાધનોની ઇચ્છા થવી અને ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થવી આ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ છે; અને તે પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે ભોજન કરે છે તે જ નૃસ થાય છે, તે જ શક્તિસંપાદન કરે છે. જે ભૂખ્યો રહે છે તેનું શરીર દુર્બળ થાય છે. દૈવ તો એક જાતની રૂઝ થયેલી ભ્રાંતિ છે, જે દૈવ જ સર્વ લોકોમાં પ્રાણીઓ માટે ખટપટ કરનારું હોય તો પછી સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વ ક્રમેના ત્યાગ કરીને આગમ જ કરવો જોઈએ. સ્વજનોનું પોષણ કરવું, સ્વધર્મનું પાલન કરવું, આક્રિતોનું રક્ષણ કરવું, આ બધું કામસાધ્ય પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થાય છે, જડીબુટ્ટીથી કે છુમંતર આદિથી મેળવી શકાતું નથી. માટે મનુષ્યે દૈવની અપેક્ષા ન રાખતાં, પુરુષાર્થના જ આશ્રય કરવો જોઈએ. પ્રત્યેક મનુષ્ય ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ છે. તેની અંદર સર્વ શક્તિ રહેલી છે. મન અશુભ વિચારોનું સેવન કરતું હોય તો તેને શુભ વિચારોથી ભરપૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. માયા સંબંધી અનંત વિચારોના અધિશ્રાવણ, સર્વનો અંતર્યામી, સર્વ પ્રાણીઓને અંદર રહીને દીવાની પેઠે પ્રકાશ આપતો એક જ ચૈતન્યરૂપી આત્મા છે. તેનો અનુભવ કરવાથી જ નિત્યાનંદની પ્રાપ્તિ માત્રસને થાય છે જીવને સંસારમાંથી તરવાનો ઉપાય જ્ઞાન જ છે. તપ, દાન, તીર્થ એ બધા મુક્તિના અંતરંગ ઉપાયો નથી. રિષર અને વિદ્યાજ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પુરુષાર્થથી અને જ્ઞાનના મુક્તિરૂપ વાત્સલ્યથી સંસારરૂપી અતિ દુસ્તર સમુદ્રને નિમેષમાત્રમાં તરી જાય છે. બુદ્ધિથી પરમ તત્ત્વનો અનુભવ થાય ત્યારે પુરુષનું જનનમાં જે ભ્રમણ છે તે રમણ થઈ જાય છે વિવેકજન્ય સુખો ધ્યાનના તપ્તખટા બગાડર છે, માટે અંતે દુઃખ આપનારાં સુખોનો કદી પણ વિચાર કરવો નહિ. આ ચાતુર્ય દેશવેશ જનનને સાચી તરીકે નિર્વેપ ગીને જોવા કરતાં જ્ઞાની વિષયોમાં મનને

પરોવતો નથી. વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવતો નથી તેમ તેમને માટે ઉત્કંઠા ધરતો નથી તે હમેશા થાંત રહે છે. કિયારહિત થતો નથી તેમ કિયા-ઓમાં દૂબતો પણ નથી વ્યવહારમાં તટસ્થ રહેવા છતાં પણ આકાશમાં રહેલ સૂર્યની પેઠે જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારને છોડી દેતો નથી, કેવલ સ્વરૂપ જ નાશરહિત, શંકારહિત અને વિભ્રમરહિત છે.

વસિષ્ઠ આત્માનુભૂતિનાં સહાયક અંગો તરીકે, શમ, વિચાર, સંતોષ અને સાધુ પુરુષોનો સમાગમ (આ ચારે અથવા તેમાંથી ત્રણનું અથવા બેનું યત્નપૂર્વક સેવન) નો સ્વીકાર કરે છે. અને મોગના દ્વારપાળો કહે છે. પણ ખાસ કરીને શિષ્યની વિશુદ્ધ પ્રજ્ઞા ઉપર તેઓ વધારે ભાર મૂકે છે. શિષ્યમાં ખરી અભીપ્સા જોઈએ; મુક્તિ માટે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છૂટા થવાની, ગુણાતીત થવાની તમન્ના જોઈએ. આ જો હોય તો જે જે સહાયની શિષ્યને આવશ્યકતા જણાય છે, તે આપોઆપ જ કામ કરે છે. ગીતાની પરિભાષામાં, પરમાત્મા પોતે અનન્ય ભક્તના યોગસેમનો ભાર વહન કરે છે, સમર્થ ગુરુ હોય પણ શિષ્યમાં તેમણે આપેલું જ્ઞાન પચાવવાનો અધિકાર ન હોય, પૂર્ણ વેગવ્ય ન હોય, તો તેના ચિત્ત ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની અસર થતી નથી. ગીતામાં પણ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે આત્માનો ઉત્કર્ષ સ્વપ્રયત્નથી જ કરવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે આપણે એવા ગુરુની શોધમાં આમતેમ રમડયા કરીએ છીએ કે જે ગુરુ આપણને માથા ઉપર હાથ મૂકીને મુક્તિ આપે અને તેની સાથે આપણી શુદ્ધ, દુન્યવી વાસનાઓ (દ્રવ્ય, કીર્તિ, સત્તા) ને પણ તૃપ્ત કરે, આવું ન થાય એટલે આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરીને આપણમાં રહેલી નમજાઈઓને દોષ આપવાને બદલે ગુરુની નિંદા કરીએ છીએ અને તેમની યોગ્યતા વિષે મનમાં શંકા લાવીએ છીએ. આ વિષયમાં વસિષ્ઠનો ઉપદેશ મનન કરવા યોગ્ય છે. વસિષ્ઠ જણાવે છે કે જેમ જે રાજામાં વિવેકબુદ્ધિ હોય તે જ નીતિશાસ્ત્રની વાણી સાંભળવાનો અધિકારી છે, તેમ જેનામાં વિવેક અને વેરાગ્ય હોય તે જ જ્ઞાનની વાતો સાંભળવાને યોગ્ય છે.

‘પૂર્વસમાપ્ત્યમાં જેમ છ પ્રકાર છે તેમ આ હિત્તર સમાપ્ત્યમાં ચૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ એવાં છ પ્રકરણો છે. પ્રથમ

વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં, રામચંદ્રને સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. રામચંદ્ર કહે છે : સંસારના સર્વ પદાર્થો વિનાશી છે તેવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા છતાં પણ મનુષ્યો તેમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. દેહાદિમાં પડવાને લીધે અનેક પ્રકારના કલેશો ભોગવવા પડે છે. અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં લોકોનાં વિચારરૂપ નેત્રોની શક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. હજારો વિષયોરૂપી ચોરો મનુષ્યની બુદ્ધિમાંથી વિવેક-રૂપી રત્નનું હરણ કરવા તત્પર થઈ રહ્યા છે, તત્ત્વવેત્તા વિના આ ચોરોનું નિકંદન કાઢવાનું સામર્થ્ય બીજા કોઈમાં નથી. રામચંદ્ર લશ્મીના દોષોનું વર્ણન કરે છે. શૂર્ણ લોકો જેઓ નશ્વર નામરૂપાત્મક પદાર્થો પાછળ આમતેમ ભટકવા કરે છે, તેમનું આયુષ્ય કેવળ પરિશ્રમના કારણરૂપ છે એવું તે જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે, અહંકારથી જ સર્વ વિપત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, દુષ્ટ ચિંતાઓ પણ અહંકારથી જ થાય છે. ‘હું છું એવું અભિમાન થાય છે, તો આપત્તિઓથી દુઃખી થાઉં છું, એટલે નિઃસંકારપણું જ શ્રેષ્ઠ છે.’ આ સંસારરૂપી મહાવનમાં અહંકારરૂપી સિંહ જ કૃદ્ધા કરે છે, અને જગતનો વિસ્તાર કરે છે. પછી રામચંદ્ર ચિંતાદોષનું વર્ણન કરે છે, દેહની નિંદા કરે છે. નૃપ્તુ જ માણસને પોતાના અસલ સ્વરૂપથી વંચિત રાખીને દીન બનાવે છે. તેનામાં બીકણપાત્ર પેદા કરે છે, બાળ્યાવસ્થા, યૌવન, વાર્ધક્ય દુઃખદાયક છે, કાળ સર્વેનો સંહાર કરે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને આખરે લય, આ ત્રણ અવસ્થાઓમાંથી કોઈ પણ પદાર્થ મુક્ત નથી એવું જણાવી રામચંદ્ર વિશ્રાંતિના ઉપદેશની માગણી કરે છે : ‘હું અંતઃકરણમાં પૂર્ણ સંતોષ પામું, પૂર્ણ થાઉં અને ફરી શોકગ્રસ્ત ન થાઉં’ એવું જ્ઞાન આપવાની તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને વિશ્વસિ કરે છે.

બીજું પ્રકરણ મુમુક્ષુપ્રકરણ છે. તેમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યમાં વાસનાઓ બે પ્રકારની હોય છે : શુભ અને અશુભ. આત્મા તરફ લઈ જનારી વાસનાઓ શુભ અને આત્માથી વિમુખ કરનારી વાસનાઓ અશુભ. અશુભ વાસનાઓના પ્રવાહને સંસારથી પરાવૃત્ત કરી આત્મા તરફ વાજવો જોઈએ. આ કર્મમાં પુરુષાર્થ જ સહાયક છે, દેવનો આશ્રય લઈને

એસી રહેવું એ તો પ્રમાદીઓનું કામ છે. વસિષ્ઠજી કહે છે : 'હે રામ, તમારો વૈરાગ્ય અપૂર્વ છે. પોતાના સ્વરૂપના વિવેકજ્ઞાનથી સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી તમે પરમ જ્ઞાનરૂપી બીજ વાવવા માટે સુયોગ્ય માધ્યમ છો.' જ્ઞાની ઉપદેશકે પૂછનાર જિજ્ઞાસુ વૈરાગ્યવાન છે કે નહિ, સદાચારી છે કે નહિ અને આપેલું જ્ઞાન ગ્રાહ્ય કરવાની અને પચાવવાની શક્તિવાળો છે કે નહિ તેની ખાતરી કરીને જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ; પરંપરામાં કોઈ પણ સંજોગોમાં ઉપદેશ ન આપવો. સંસારરૂપી વિપત્તી ઉત્પન્ન થયેલા વિપૂલિકા રોગ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઔષધથી જ મટી શકે છે. પાપરહિત બુદ્ધિથી જ્યારે પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આ સ્મૂળ દેહ રથ જેવો જણાય છે. ઈન્દ્રિયો અશ્વોનું સ્થાન લે છે, અને તેમાં બિરાજીને જ્ઞાની પુરુષ, સંસારમાં આનંદથી વિહાર કરે છે, વિશ્વનાં વિધિવિધ દૃશ્યોનો અનુભવ કરે છે અને મોજ માણે છે.

વસિષ્ઠ કહે છે : આ શાસ્ત્ર (મહારામાયણ) અનૂલ્લેખ છે. તેમાં બધી વાતો યુક્તિઓથી અને દૃષ્ટાંતોથી સમજાવવામાં આવી છે આ શાસ્ત્ર સુજમ છે, કાવ્ય જેવું રસાસ્વાદથી ભરપૂર છે. અલંકારોથી વિભૂષિત છે, જે તમે પરિક્રામથી ઉપરામ થયા વિના, અભ્યાસ કાયમ રાખશો તો યોગ દિવસોમાં જ પરમ પદ પામશો, એમાં શંકા જ નથી. ૧ કુર્વિત્ ૧૮૨૧ ૬૫૧૦

ત્રીજું પ્રકરણ ઉત્પત્તિપ્રકરણ છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે દ્રશ્ય ઉપર દૃશ્ય પદાર્થોની સત્તા એ જ બંધન છે. 'હું અને નું' થી લઈને આ સર્વ વિદ્યમાન જગત એ માત્ર મનનો જ વિલાસ છે, મન જ સર્વનું પ્રવર્તક છે અને પદાર્થને જેવો ચાહે તેવો કરી નાખે છે, જે વસ્તુ સંકલ્પનું જ કાર્ય છે તે સંકલ્પથી જ નટ થઈ શકે છે. 'દૃશ્યનું અસ્તિત્વ જ નથી એવી રીતના પ્રલાપો કર્યા કરવાથી આ દૃશ્ય ભાસતું બંધ પડતું નથી. સમાધિથી દૃશ્યને દૂર કરવામાં આવે તોપણ વ્યુત્થાન દશામાં પાછું તે ખડું થાય છે. આ જગતના અધિષ્ઠાન તરીકે એક નિરાકાર, નિર્વિકાર તત્ત્વ છે, જેને આત્મા, બ્રહ્મ વગેરે નામો આપવામાં આવે છે. જગતની અંદર

પણ તે જ તત્ત્વ છે, તેની પર પણ તે જ તત્ત્વ છે, જગતરૂપે પણ તે જ તત્ત્વ છે, સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે, સર્વત્ર બ્રહ્મ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એવી અનુભૂતિ થાય ત્યારે જ અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને માનવ, સંસારના બંધન-માંથી મુક્ત થાય છે. ઘણા કાળ થયાં આ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિપુલિકા રોજ રૂક થઈ ગયો છે તેથી તેને એકદમ નિર્મૂળ કરી થકાતો નથી. બોધ થયા પછી દૃશ્ય સત્યરૂપે અને તમારા સ્વરૂપથી ભિન્ન દેખાતું બંધ થયે કારણ કે જગત બ્રહ્મથી જુદું ઉત્પન્ન થતું નથી, અને બ્રહ્મથી જુદું જોવામાં આવતું પણ નથી.

ચોથું પ્રકરણ 'સ્થિતિ' પ્રકરણ છે. આમાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે વસ્તુના પરમાર્થદૃષ્ટિએ જગત છે જ નહિ, પૂર્વે પણ તોલોતું અને ભવિષ્યમાં પણ થવાનું નથી. બ્રહ્મ, નિચકાર, નિષ્ક્રિય, શુદ્ધ, અદ્વિતીય છે. ધ્યાનતત્ત્વમાં ઉત્પત્તિ આદિ વિકારો સંભવના જ નથી. પ્રકાશમાં અંધકાર રહી શકે નહિ, તરંગમાં છાયા રહી શકે નહિ, તેમ બ્રહ્મ વિષે જગત રહી શકે જ નહિ. મન જ ભ્રમનું કારણ છે. મનનો નાશ થાય તો જગતનો નાશ થાય છે. પ્રાણીને જન્મ-મરણ મનથી જ થાય છે, ક્રિયા અને તેના ફળને ઉત્પન્ન કરી, મન તેમાં આસક્ત થાય છે. સમુદ્ર સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિની ખાણ છે તેમ મન જ સર્વ પ્રકારના સિદ્ધાંતોની ખાણ છે. દૃશ્યમાં તદ્દુપતા એ જ સંસાર છે, એ જ અજ્ઞાન છે, તેનો નાશ અસંકલ્પથી થાય છે. મન ઉપર આધિપત્ય લેત્રે મેગધ્યુ હોય છે, એવા જ્ઞાનીઓ યતીરમાં રહીને જે સુખ ભોગવે છે તે ચક્રવર્તી રાજાઓ (જે અજ્ઞાની હોય તે) પોતાના રાજ્યમાં ગદીને ભોગવી શકતા નથી. જ્યાં સુધી ચેતન્યપ્રકાશ અવંકારથી ઘેરવેલો રહે છે, ત્યાં સુધી તે ખરી રીતે પ્રકાશ આપી શકતો નથી. સ્ફટિક-મંદિર જેવા શુદ્ધ અવંકારમાં નિત્ય આત્માના અનુસંધાનથી અવંકાર વધતો નથી. અવંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. 'તું આ સર્વ છું, અવિનાશી પરમાત્મા છું' એવો આત્માનુભૂતિ દ્વારા થતો અવંકાર સર્વોત્તમ છે. 'તું આ સર્વથી જુદો છું, નિરવશ્ય સૂક્ષ્મ છું.' આ જનનો મીઠા પ્રકારનો અવંકાર પણ સુખ છે. પણ 'તું ઘણવત્તજનો દેવ છું.' આવો લોકિક અવંકાર નુષ્ટ છે,

સર્વ પ્રકારના અનર્થોનું મૂળ કારણ છે. આત્મતત્ત્વ અનંત છે, ચૈતન્યરૂપ છે, દૃશ્યરૂપે થવાની તેની ઈચ્છાને સંકલ્પ કહેવામાં આવે છે. આ સંકલ્પરૂપ અંકુર ધીમે ધીમે ધનતા પામે છે અને અધિક્ષાન તરીકે જે ચૈતન્ય છે તેને ઢાંકી દે છે. આ પ્રમાણે સમગ્ર સંકલ્પથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંકલ્પના નાશનો ઉપાય અસ્મરણ જ છે. સંકલ્પને મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ એ જ પરમ પદની પ્રાપ્તિનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે.

પાંચમું પ્રકરણ 'ઉપશય' પ્રકરણ છે. આમાં વસિષ્ઠ પ્રતિપાદન કરે છે કે પ્રથમ મનને શુદ્ધ કરવું જોઈએ. નશ્વર પદાર્થો માટે જે આસક્તિ મનમાં રહેલી છે તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવી જોઈએ. તેની સાથે મનમાં સર્વાત્મભાવ કેળવવો જોઈએ; કારણ કે આત્મા સર્વવ્યાપક છે આ વિશાળતા અને અનાસક્તિ એ બંને ચિત્તશુદ્ધિનાં આવશ્યક અંગો છે. શાસ્ત્રકાવલ, વેદગ્ય અને સત્સંગ એ ચિત્તને શુદ્ધ કરવાના ઉપાયો છે. કોઈ ભાગ્યશાળીને પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને લીધે આકાશમાંથી પડતા ફળની પેઠે પોતાની મેળે જ આત્મવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જીવન્મુક્ત બને છે. જે મનુષ્યો હૃદયમાં રહેલા ઈશ્વરને મૂકી અન્ય દેવની ઉપાસના કરે છે, તેઓ હાથમાંના કીસ્તુભ-મણિને ત્યજી બીજા રત્નની ઈચ્છા કરે છે. પદાર્થોની નીરસતા જાણ્યા પછી પણ જે તેમાં પ્રીતિ કરે છે તે નર નહિ પણ ખર છે. બાહ્ય અને આંતર ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની ઉપરેતરૂપ ઉપશાંતિ વડે પવિત્ર આત્માનંદ સંપાદન કરવો જોઈએ. મન વડે જેઓની પરમાર્થદૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તેમના દુઃખનો તો ઉપાય જ નથી. જ્યાં સુધી સ્વસ્વરૂપનું વિસ્મરણ રહેવાનું, જ્યાં સુધી અજ્ઞાનતા રહેવાની ત્યાં સુધી દુઃખ પણ રહેવાનું જ. એ વિચારશીલ મનુષ્યોએ સમજવું જોઈએ. વસિષ્ઠ કહે છે : વાસનાત્યાગ બે પ્રકારનો છે. જ્ઞેય અને ધ્યેય વસ્તુતઃ 'હું પદાર્થોના નથી અને પદાર્થો મારા નથી.' એ પ્રકારની ભાવનાથી, શાંત બુદ્ધિ વડે ક્રિયા કરનારાઓનો જે વાસનાત્યાગ તે ધ્યેયવાસનાત્યાગ કહેવાય છે. આવા માનવોની ક્રિયાઓ લીલારૂપે હોય છે. જે વાસનાશય દ્વારા મમતારહિત થઈને દેહનો ત્યાગ કરે તે જ્ઞેય નામનો વાસનાત્યાગ છે. લીલાપૂર્વક લોકસંગ્રહાર્થ ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનાર જીવન્મુક્ત

કહેવાય છે અને જોયવાસનાત્યાગવાળા તો વિદેહમુક્ત થાય છે, પરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે. આ સર્વ દૃશ્ય જગત અનાત્મા છે એમ જાણી, આંતરિક શાંતિ સંપાદન કરવી એ જ સમાધિ છે. વ્યવહાર કરતો હોય કે ન કરતો હોય, બંને અવસ્થાઓમાં જ્ઞાની (અનુભવી) આનંદમાં જ નિમગ્ન રહે છે.

આત્મજ્ઞાનનાં બે ફળો છે : સર્વ પ્રકારના દુઃખનો નાશ અને આત્મ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર. જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ દેકાણે દૂભતો નથી, પણ પૂર્ણ-કામ રહે છે. તત્ત્વવેત્તા, તેના ચરીરને કરવતથી વહેરી નાખવામાં આવે કે તલવાર વડે કાપી નાખવામાં આવે તોપણ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ સમાધિમાંથી ચલિત થતો નથી. મારનાર અને જિતવાડનાર બંને ઉપર તેની સમાન દૃષ્ટિ હોય છે. ધર્મ-શોક ઉત્પન્ન કરનારી મહિન વાસના એ સંગ કહેવાય છે, દ્રવ્યોથી રહિત જીવન્મુક્તની વાસના શુદ્ધ કહેવાય છે.

છટ્ઠું 'નિર્વાણ' પ્રકરણ છે, આમાં વસિષ્ઠ કહે છે કે વૈરાગ્યના અભ્યાસથી અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સંસાર તરી શકાય છે, માટે સમજી માણસે આનો જ અભ્યાસ ચાગુ રાખવો જોઈએ. જેની બુદ્ધિ વિષયોથી વ્યાપ છે, તે સત્ય વસ્તુમાં આંધળો અને અસત્ય વસ્તુઓમાં આસક્ત હોય છે. દેવ કોણ છે તે વિષયમાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અગ્નિ, સૂર્ય આદિ જે પ્રસિદ્ધ દેવો છે તે દેવો નથી. દેહના આકારવાળો પણ દેવ નથી. ચેતન્ય-સ્વરૂપ, પરમ કલ્યાણકારી તત્ત્વ, જે કોઈનું કારણ નથી તેમ કાર્ય પણ નથી, જે આનંદસ્વરૂપ છે, અનાદિ છે, અનંત છે તે જ ખરો દેવ છે. બોધ અને યમરૂપી પુષ્પે વડે આ પરમાર્થસ્વરૂપ દેવનું પૂજન કરવું એ જ દેવાર્ચન છે. આત્મા જ વાસ્તવિક દેવ છે, માટે જ્ઞાનરૂપી પૂજનવિધિ વડે આત્માની જ અર્ચના કરવી. આ પૂજન માટે કાળનો નિષમ નથી. જ્ઞેતાં, સાંખજ્ઞતાં, સ્પર્શ કરતાં, શાલતાં, લાલતાં, સર્વ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતાં કરતાં, આત્માનું અનુસંધાન કાષ્ઠમ સખનું એ જ પૂજનો શ્રેષ્ઠતમ પ્રકાર છે. મનુષ્યે મહા-કર્તા, મહાભેક્ત, મહાત્યાગી થવું જોઈએ એવી વસિષ્ઠની આજ્ઞા છે. આત્મા અકર્તા છે, અભેક્ત છે, એવા નિશ્ચયથી સર્વ શંકાઓ ત્યજ દેવી અને દેવધોનથી પ્રાપ્ત થવેલાં ક્રમેનિ અચરવાં, તેમાં નિર્વેચના અને નિષ્કામતા

રાખવી. જે પુરુષ આ પ્રમાણે મનનશીલ થઈ ઉદ્દેગરહિત થઈને કર્મો કરે છે, તે મહાકર્તા કહેવાય છે. આવો મહાત્મા ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે, તે સર્વત્ર આસક્તિ વિના સાક્ષીની પેઠે રહે છે. નાશવાંત શરીરો પ્રત્યે, આત્મદર્શનથી જેનું મન સમાન રહે છે તે મહાકર્તા કહેવાય છે.

જે મનુષ્ય કથાની ઈચ્છા કરતો નથી, તેમ કથાનો દ્રેષ કરતો નથી, પ્રારબ્ધથી જે પ્રાપ્ત થાય તે આસક્ત થયા વિના ભોગવે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. સતત આત્માનું અનુસંધાન રાખવાથી ભોગવવા છતાં પણ પોતે કંઈ ભોગવતો નથી એમ જે સમજે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. જય, પરાજય, માન, અપમાન, જરા, જન્મ, મૃત્યુ, આપત્તિ અને સંપત્તિમાં જેનું મન એક સરખો આનંદ અનુભવે છે, તે મહાભોક્તા કહેવાય છે જેમ સમુદ્ર જુદી જુદી નદીઓનાં જળોને સમાનપણે ગ્રહણ કરે છે તેમ ‘મહાભોક્તા’ (અજ્ઞાનીઓને જણાતાં) મોટાં સુખોને અને મોટાં દુઃખોને સમાન વૃત્તિથી ગ્રહણ કરે છે.

જેણે અહંકારનો, મન, બુદ્ધિ, શરીર સાથેના તાદાત્મ્ય સંબંધનો ત્યાગ કર્યો છે તે જ મહાત્યાગી છે. આ આંતરિક ત્યાગ વિનાનો બાહ્ય ત્યાગ, એ મિથ્યા આડંબર છે, ઢોંગ છે, શ્રદ્ધાળુ લોકોને છેતરવાનું સાધન છે, આ દૃશ્ય કેવળ કલ્પના છે. તેને લગતી બાહ્ય દૃષ્ટિ જેણે ત્યજી હોય, તે જ મહાત્યાગી કહેવાય છે.

તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ નિત્યનૃમ, ચાંત, આત્મનિષ્ઠ હોય છે. જીવન્મુક્તમાં બે વિશેષતા હોય છે : આત્મજ્ઞાન અને ભોગ્ય પદાર્થોમાં અનાસક્તિ. તેની સાથે સ્વધર્માનુસાર કર્તવ્યનિષ્ઠા હોય છે એથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, મદ, મત્સર વગેરે વિકારો શીઘ્ર થતા જાય ત્યારે સમજવું કે આપણે જ્ઞાનના અધિકારી થતા જઈએ છીએ, આંતરિક વિકાસ વિના બાહ્ય ક્રિયાઓને વળગી રહેવાથી જ્ઞાની કે ભક્ત થવાનું નથી.

અહંતા—મમતાવાળો જીવ દુઃખથી મુક્ત થતો નથી. દેહાદિમાં અહંભાવ એનું નામ કલ્પના અને અખંડ બ્રહ્મમાં અનુસંધાન, એને કલ્પના-

અવિદ્યાગ્રસ્ત માનવ માટે આ ગ્રંથ નથી તેમ જોને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, તેને પણ આ ગ્રંથની આવશ્યકતા નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી, શ્રવણ, મનન, નિર્દિધ્યાસનની જરૂરિયાત રહેતી નથી. પૂર્વસમાયત્વમાં આવેલી કથાઓનો વિચાર કરી, તેમનો સાગ્રહ કરી, જે નીતિના નિયમો ઉપર તેમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમનું પ્રાલન કરી જેમણે પોતાના ચિત્તને વિમળ બનાવ્યું છે અને જેમને પરમ પુરુષાર્થ (આત્મસિદ્ધિ) ની તાલાવેલી લાગી છે, તેવા જિજ્ઞાસુ માટે જ આ ગ્રંથ છે.

ભરદ્વાજ મુનિ જે ઉપાયથી મનુષ્ય સંસારસાગર તરી જાય, સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્ત થાય, તે કહેવાની પ્રાર્થના (શ્રદ્ધાને) કરે છે. શ્રદ્ધા જ તેને આજ્ઞા આપે છે કે આ વિષયમાં તેણે તેના ગુરુ વાલ્મીકિને પ્રાર્થના કરવી, અને વાલ્મીકિએ જે ‘ઉત્તર રામાયણ’ નામનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ રચવા માંડ્યો છે, તે સત્વર પૂરો કરે, એમ કહેવું. કારણ કે આ ગ્રંથના અનુધીવનથી, જેમ નોકાથી ઝટ સમુદ્રને પાર કરી થકાય છે, તેમ આ પરિવર્તનથી જ નાથવંત સંસારના બંધનમાંથી છૂટી શકાય. ભરદ્વાજે ઋષિ વાલ્મીકિને મહાત્મા રામ, ભરત, શત્રુઘ્ન, લક્ષ્મણ, યજ્ઞસ્વિની સીતા વગેરે આ સંસારમાં કેવી રીતે વર્તતાં હતાં, અને કેવી રીતે નિર્દોષ ગિરિમાં પ્રાપ્ત કરી થકયાં હતાં, તે સ્પષ્ટ રીતે કહેવાની વિનંતિ કરી. ગુરુ વાલ્મીકિ કહે છે કે હું પુત્ર ભરદ્વાજ, હું તને જે કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળ જે તેમ કરીશ તો આત્મ તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપી મોહને તું દૂર કરી થકીશ. મહાત્મા રામ, લક્ષ્મણ, સીતાજી વગેરે અનુરક્ત વિના, કોઈ પણ પ્રકારની વાસના વિના જ કેવળ લોક સંગ્રહાર્થ જ વ્યવહાર કરતાં હતાં, તેથી જ જીવન્મુક્તની અવસ્થાને પામ્યાં હતાં, તારે પણ તે જ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ એ અગાધ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા હોવા છતાં પણ જે નિર્વેષ રહીને, સામીભાવથી વ્યવહાર કરે છે તે ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપી સામર્થ્ય મેળવે છે અને તે કોઈ પણ દિવસ થોકને કે દીનતાને અગ્રીન થતા નથી. તે હુદ્દ અહંકારની શૃંખલાને તોડી, અખંડ, અનુપમ આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે અને નિત્ય તૃપ્ત રહે છે.

મુનિ ભરદ્વાજ, રામચંદ્રના ચરિત્રનો સંગ્રહ લઈને, અનુક્રમે, જીવ-

ન્યુક્તની સ્થિતિ કહેવાની વાંઘીકિને વિસમિ કરે છે. વાંઘીકિ જણાવે છે : જેમ આકાશમાં નીલવર્ણ ખરી રીતે જોતાં નથી તેમ પરબ્રહ્મમાં વિશ્વ સાથે જ નથી કારણ કે વિશ્વના અસ્તિત્વથી પરબ્રહ્મના નિવૃત્તકાર, નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થતું નથી. જે દૃશ્યમાન છે, તે વ્યર્થ રીતે અસ્તિત્વથી સજિત છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર, આત્મ (જ્ઞાન અનુભૂતિ, બોધ) વશ વિના અવિદ્યા નષ્ટ થતી નથી. એટલા માટે જમે તે ઉપાસથી સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કરવો જોઈએ. દ્રશ્ય જ નિત્ય છે, એવા બોધથી જો મનમાંથી દૃશ્ય પદાર્થોનું માર્જન થઈ જાય તો આત્માનો અનુભવ થાય છે. વાસનાઓનો, આસક્તિનો મૂળમાંથી જ ત્યાગ એને જ મોક્ષ કોવચમાં આવે છે. મનમાંથી આ સંસારના સર્વ પદાર્થો જોડો નાશવંત છે, તેમના પ્રત્યે અનાસક્ત થવાથી મન, જે વાસનાઓના સમૂહરૂપ છે, તે ધોતળી જાય છે. વાસના એ પ્રકારની હોય છે, શુદ્ધ અને

પ્રણામ કરીને રામચંદ્રજીએ પોતાના પ્રાસાદમાં પ્રવેશ કર્યો. રામચંદ્રજીના આજ-મનથી આનંદિત થઈને લોકોએ આઠ દિવસ ઉત્સવ ઊજવ્યો અને ગાનતાનથી કોલાહલ કરી મૂક્યો.

તીર્થયાત્રાથી પાછા ફર્યા બાદ રામચંદ્રજી સર્વ સમય ઘરમાં જ ગાળવા લાગ્યા અને ઘરદંત્રીમાં તળાવની માફક દિવસે દિવસે સુકાવા લાગ્યા, ચિતાને વથ ઘવા લાગ્યા અને તેમનું મુખારવિદ પણ ફિક્કું પડવા લાગ્યું. અન્ય મનુષ્યો જેડે વાતચીત કરવામાં તેમને આનંદ આવતો ન હતો. એકાકી જીવન ગાળતા હતા. મૂંગાની માફક બેસી રહેતા હતા. રામચંદ્રજીની આવી સ્થિતિ જોઈને દયારથ રાજ તથા રાણીઓને ખેદ થયો, અને વારંવાર પૂછતાં છતાં પણ રામચંદ્રજી તરફથી સંતોષકારક ઉત્તર મળતો ન હોવાથી તેઓ ચિતાને વિવથ થઈ ગયાં. દયારથ રાજએ આની વસિષ્ઠ ઋષિને જણ કરી અને કારણ પૂછ્યું. વસિષ્ઠજીએ રાજને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે કાંઈ ખાસ પ્રયોજન વિના મહાન આત્માઓ આવા વિકારોને આધીન થતા નથી, અલ્પ કારણથી તેઓના મનમાં ઈર્ષ્ય કે ખેદ ઉત્પન્ન થતા નથી. આ પ્રમાણે રાજ અને મુનિવર વસિષ્ઠ વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી, તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામના પ્રખ્યાત મહર્ષિ રાજને મળવા આવ્યા. ઋષિ વિશ્વામિત્રે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો અને રાત્રસો આ શુભ કાર્યમાં વિઘ્નો નાખતા હોવાથી યજ્ઞની રક્ષા કરવા માટે રાજને મળવાની તેમણે ઈચ્છા કરી. આજમનનું આ જ કારણ હતું. ઋષિ વિશ્વામિત્રે આવીને દ્વારપાળના વડાને કહ્યું: ‘મારા આવવાની રાજને ઝટ ખબર આપો, વડા છડીદારે, રાજની પાસે તરત આવીને, વિશ્વમિ કરી કે હે માહારાજધિરાજ, દેવડીએ એક મહાન તેજસ્વી શીમાન પુરુષ ઊભા છે, તેમની કાંતિ સૂર્યના જેવી છે, તેમના ઘરોરમાંથી નીકળતાં તેજઃકિરણોથી તેમણે સમગ્ર વાતાવરણ કાંચનવર્ણ કરી દીધું છે, એમનું નામ વિશ્વામિત્ર છે છડીદારનું આ વચન સાંભળતાં જ રાજ દયારથ સિદ્ધાસન ઉપરથી ઊભા થયા, અને જ્યાં એ મહા-મુનિશ્રી હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. મુનિશ્રી બ્રહ્મતેજ અને સાત્તેજથી ભરપૂર હતા. એમનું ઘરોર સ્તોમ્ય અને સુંદર હતું. તપને અને ધર્મિત્વને કીર્તિ એજન્દરી હોવાથી તેમની સામે જોઈ ઘડાય તેમ નહોતું. મુનિશ્રીને જોઈને દયારથ

રાજાએ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું. આપના આગમનથી અમને અમૃતની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આપની હી આજ્ઞા છે તે જાણવો. આપની હું કંઈ રીતે સેવા કરું. આપ પ્રથમ રાજાધિ હતા, હવે તપ કરીને આપે બ્રહ્માધિની પદવી મેળવી છે. આપ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહથી રહિત છે. આપના અવવાધી હું અનુગ્રહપાત્ર થયો છું, પવિત્ર થયો છું. મારે ત્યાં સાક્ષાત્ બ્રહ્મા જ પદાર્થ છે એવું હું માનું છું. આપની જે આજ્ઞા હશે તેનું હું ધર્મની રીત પ્રમાણે પાલન કરીશ.

વિશ્વામિત્ર, રાજાનાં આ વચનો સાંભળી ખુશી થયા અને રાજાને કહ્યું કે 'હે રાજાસિંહ, મેં સિદ્ધિને વાસ્તે પક્ષ કરવાનો આરંભ કર્યો છે પણ રાક્ષસો તેમાં વિઘ્નો નાખ્યા કરે છે માટે નિરુત્સાહ થઈને હું અહીં તમારી પાસે આવ્યો છું. મારામાં શક્તિ છે પણ રાક્ષસોને શાપ આપવાની મારી હંચળા નથી, કારણ કે આ કાર્ય જ એવું છે કે તેમાં શાપ આપવો અનુવિત છે. હું જાણુ છું કે સિંહના જેવો, પરાક્રમી અને વીર્યવાન આપનો પુત્ર રાક્ષસોને ચીરી નાંખે તેમ છે. એ તમારો પાટવી પુત્ર, મને આ કાર્યને માટે સોંપો. હું મારી દિવ્ય શક્તિથી તેનું રક્ષણ કરીશ. રાક્ષસોની સાથે પુલ્લ કરવામાં રામ વિના બીજો કોઈ પુરુષ સમર્થ નથી. રાજ દશરથને આ વચનો સાંભળી મનમાં ખેદ થયો. તેઓના મંત્રવ્ય પ્રમાણે રામચંદ્ર અત્યંત ભગીરથ કાર્ય માટે યોગ્ય ન હતા. તેથી તેમણે વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે 'હું પોતે જ મારી સેનાથી વીંટાઈને રાક્ષસોની સાથે પુલ્લ કરીશ માટે આપ મને આજ્ઞા આપો. રામચંદ્રની વય નાની છે, તેમ જ વળી ગમે તે કારણસર તે હમણાં ધૂતમૂન અવસ્થામાં રહે છે, અને ખાઈ શકતો નથી અને ઘરની ભૂમિમાં વિહાર પણ કરી શકતો નથી.' દશરથ રાજાનાં આ વચનો સાંભળી મુનિ વિશ્વામિત્ર શેષ પામ્યા અને કહ્યું કે હિ રાજાન્, તમે આપેલું વચન પાળવાની તમારામાં શક્તિ ન હોય તો તમે સ્વયં રીતે કહો એટલે હું પાછો ચાલ્યો જઈશ મુનિ વસિષ્ઠજીએ આ સાંભળીને રાજ દશરથને કહ્યું : હે રાજાન્ ! તમારે સ્વધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. ત્રિભુવનનો સ્વામી એવા આ મહાન આત્માની આજ્ઞા તમારે ચિરોધાર્પણ કરવી જોઈએ. વિશ્વામિત્ર ધર્મનું મૂનિમાન સ્વરૂપ છે, પચક્રમીઓમાં ગ્રેષ્ઠ છે, વિધવિધ અશ્વોને

જાણે છે. દેવો, અસુરો, રાક્ષસો, નાગો—એ સઘળા ભિગા થાય તોપણ એ કોઈ વિશ્વામિત્રની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી, વિશ્વામિત્રના તપથી પ્રસન્ન થયેલ થિવજીએ એમને અમોઘ અસ્રો આપ્યાં છે. આ મુનિરાજની સમીપમાં કોઈ માણસનું મૃત્યુ આવી ચૂકેનું હોય તોપણ તે અમરતા પામે છે, માટે તમે વચનભંગ કરો નહિ, દીનતાને વથ થાઓ નહિ.

ગુરુ વસિષ્ઠનાં આવાં પ્રેરણા અને બોધદાયક વચનો સાંભળી દશરથ રાજાએ લક્ષમણને અને રામને બોલાવવા આજ્ઞા કરી. રાજાએ મોકલેલો દ્વારપાળ રામના મંદિરમાં આવ્યો, રામચંદ્રજીની સ્થિતિ જોઈને તે એકદમ પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે રામચંદ્રજી કહે છે કે ‘હું આવું છું’ પણ પાછા વિચાર-નિમગ્ન થઈ જાય છે અને કોઈની સાથે વાત કરવાની કે કોઈને મળવાની તેમને ઈચ્છા થતી નથી. રામનું ઘરીર ખેદથી શીઘ્ર થઈ ગયું છે. તીર્થયાત્રા-એથી પાછા આવ્યા બાદ આજ પર્યંત તે મનમાં બગ્યા કરે છે, તેમને જીવિતમાં રસ પડતો નથી. કોઈ રાજા અથવા ગ્રામજન એમને રાજનીતિનો કે વ્યવહારનો ઉપદેશ આપે છે તો તેઓશ્રી તેમને બુદ્ધિહીન ગણીને ટસી કાઢે છે. તેમની વાત ઉપર લગાર પણ ધ્યાન આપતા નથી. ધનની કોઈ જરૂર નથી, રાજ્યનું શું કામ છે. આ પદાર્થો યાચત સુખ આપી શકે તેમ નથી એવાં વચનો બોલ્યા કરે છે, અને મનમાં મૂંઝાયા કરે છે. સઘળા વૈભવોથી ભરપૂર આ વિસ્તીર્ણ પૃથ્વી તેમને આકર્ષણ કરી શકતી નથી.

વિશ્વામિત્ર આ સાંભળી પોતાના અનુચરોને શીઘ્ર રામચંદ્રને પોતાની પાસે લઈ આવવાની આજ્ઞા કરે છે. તેમને ખ્યાતરી થાય છે કે રામને આ મોહ થયો છે તે વિવેકજન્ય વૈરાગ્યને લીધે થયો છે, આપત્તિ કે પ્રમાદને લીધે થયો નથી, તેથી તે મોહ નથી પણ ‘બોધ’ જ છે. મુક્તિપૂર્વક આ મોહને દૂર કરવામાં આવશે એટલે રામચંદ્રજી પોતાની ફરજે સ્વધર્માનુસાર બજાવતાં બજાવતાં જ પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરશે, વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ એશ્વર્યવાન થશે, બંધ અને મોહનું રહસ્ય સમજશે, સુખ-દુઃખનાં દ્વન્દ્વોથી રહિત થશે અને પથરામાં, સોનામાં અને માટીના કેદારમાં સમદૃષ્ટિ રાખશે. મુનિવર વિશ્વામિત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે રાજ દશરથનું મન આનંદથી

ભરાઈ ગયું અને રામચંદ્રજીને બોલાવવા દૂતો ઉપર દૂતો મોકલ્યા. રામ-ચંદ્રજી વિશ્વામિત્ર અને પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરી તરત જ પવિત્ર સભામાં આવ્યા. દ્વયરથ રાજાએ રામને કહ્યું: ‘હે પુત્ર, તું વિવેકી છે, શુભ ગુણોના સમૂહરૂપ છે. માટે મૂર્ખ વિચારહીન મનુષ્યોની પેઠે, તારે તારા મનને શોકને આધીન થવા દેવું ન જોઈએ. મિત્રો, ગુણો, વિપ્રો અને ગુરુઓ કહે તે પ્રમાણે તારે વર્તન કરવું જોઈએ.’

વસિષ્ઠજીએ કહ્યું: ‘હે રાજકુમાર, તમે શૂરવીર છો, ઘણી મુશ્કેલીથી જીતી થકાય એવા વિષયોરૂપી શત્રુઓને તમે જીતી લીધા છે. અજ્ઞાનીઓને યોગ્ય એવા મોહને તમે કેમ આધીન થયા છો?’ વિશ્વામિત્રે કહ્યું: ‘ચિંતા તમારા મનને ઉદરો જેમ ધરને બગાડે છે તેમ બગાડી નાખશે આ ચિંતા જે તમારા મનને કોતરી ખાય છે તેનું શું કારણ છે? તમે સર્વ પ્રકારના સોભાગ્યથી પૂર્ણ છો, માટે ખરી રીતે તો ચિંતાને તમારા મનમાં સ્થાન લેઈ શકે જ નહિ. તમારા મનમાં જે અભિપ્રાય હોય તે મને સત્વર જણાવો. તમારી સર્વ મનઃકામનાઓ તૃપ્ત થશે અને પદાર્થ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી ચિંતાઓ તમારા મનમાં ફરીથી પ્રવેશ કરી શકશે નહિ.’

વિશ્વામિત્રનું આ કથન સાંભળી રામચંદ્રે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થશે એવો મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને પોતાનો ખેદ છોડીને પોતાના મનની સ્થિતિથી સર્વેને વાકેફ કર્યા.

રામચંદ્રજી કહે છે કે હું ભગવાન, હું અજ્ઞાની હું પણ આપની આજ્ઞાથી હું મારો સદગો અનુભવ આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું. હું મારા પિતાજીના ઘરમાં જન્મીને મોટો થયો, વિદ્યા ભણ્યો, પુખ્ત વયનો થયો, એટલે પિતાજીની આજ્ઞા લઈ તીર્થયાત્રા કરવા સ્થાન સમુદ્રપર્યટ પૃથ્વી ઉપર પર્યટન કર્યું. ધીમે ધીમે સંસાર ઉપરથી મારી આસ્થા ઝિકવા માંડી, માથમાં વિવેકનો ઉદય થવા માંડ્યો. મને સમજવા લાગ્યું કે ભિન્ન બધા અંતે દુઃખરૂપ જ છે, કામસુ કે સર્વ પદાર્થો નાશવંત છે, વિષયો અસત્ય છે, સ્થાયી નથી અને સંપત્તિ અનર્થ રૂપ છે. જેમ વનમાં ઝાંઝવાના જંગલો ઘણે દૂર સુધી મૃનલાઓ ખેંચાય છે તેમ અવિદ્યાગ્રસ્ત લોકોના મનુષ્યો આ સંસારમાં નાશવંત વિષયોથી ખેંચાય

છે, મનને સ્વાધીન રાખવાને બદલે તેના દાસ તરીકે વર્તન કરે છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં મને સઘળા પદાર્થોમાં અરુચિ થઈ છે. પવન જેમ પર્વત ઉપરનાં મોટાં વૃક્ષોને ઢીલાં કરી નાખે છે, તેમ વિપવવાસનાઓ અને ભોગો માણસને દુર્બળ બનાવે છે. તેની સંકલ્પશક્તિને ક્ષીણ કરે છે. તત્ત્વવેત્તાઓ વિના બીજ કોઈ મનુષ્યો વિષયો સાથે મુદ્ધ કરીને તેમનો પરાજય કરવા સમર્થ નથી.

લક્ષ્મી યથાર્થ રીતે તે મોહને ઉત્પન્ન કરે છે. લક્ષ્મીને લીધે જ માનવ મનમાં અભિમાન, રાગ, દ્વેષ, વિષયલ્પટતા વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે; લક્ષ્મીને લીધે માનવની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, પાપકર્મો કરવા તરફ તેનું વલણ વધતું જાય છે, લક્ષ્મી વિચક્ષણ, શૂરવીર અને સદાચારી સજ્જનોને પણ મલિન કરી નાખે છે. ધનવાન છતાં પવિત્ર જીવન ગાળનારો અભિમાનરહિત, પ્રામાણિક, શુદ્ધ વ્યવહાર કરનારો, લોકોની નિંદાને પાત્ર ન થયેલો, બહાદુર છતાં બકવાદ ન કરનારો અને વિદ્વાન છતાં વિનય ધારણ કરનારો સત્તાધારી છતાં વિનમ્ર અને સમદૃષ્ટિ રાખનારો—આવા મનુષ્ય આ સંસારમાં દુર્લભ છે. લક્ષ્મી ઉપરથી મનોહાર હોવાને લીધે ચિત્તની ગુત્તિઓને આકર્ષે છે, પણ ચંચળ અને શણભાંગુર હોવાથી આખરે દુઃખદાયક નીવડે છે. તેનું રક્ષણ કરવાની ચિન્તામાં જ માણસનું આપુણ્ય પસાર થાય છે જેમણે જાણવાની વસ્તુ જાણી લીધી છે, જેઓને શાશ્વત પદમાં વિશ્વાસિત મળી છે, તેમનું જીવન જ સુખદાયી થાય છે અને તેઓ જ સ્તુતિમાં, નિદામાં, જય પરાજયમાં, લાભાલાભમાં સમતા રાખી શકે છે. નૃષ્ટાનુર, અજ્ઞાનગ્રસ્ત, મૂઝ માણસ જ આ સંસારમાં વિષયોના પ્રવાહોમાં તણાયા કરવાનું પસંદ કરે છે. આવા માણસમાં વિચાર-શક્તિનો અભાવ હોવાથી શાશ્વત સુખ યામાં છે તે વિષે એ નિર્ણય કરી શકતો નથી. મને દુન્ન્યાધીન, પરાધીન, જીવન ગમતું નથી. જેથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, અને કર્મના નિયમમાંથી મુક્તિ મળે, પ્રકૃતિ ઉપર વર્ચસ્વ મળે, દોષ મોહ કામ વગેરે વિકારોમાંથી કાયમને માટે છુટકારો મળે એવા જીવનની મને તીવ્ર આકાંક્ષા છે. તણખડાઓની માફક આમતેમ ઘસઘસાવી મને મુદ્દલ ઈચ્છા નથી. જન્મેલા મનુષ્યોમાંથી જેમને કર્મના નિયમોને વિરથ

થઈને ફરીથી સંસારમાં આવવું પડતું નથી તેમનું જીવન જ સફળ છે. અવિવેકીઓને શાસ્ત્ર ભારરૂપ છે, વિપ્લોમાં રચાપચા રહેનારને જ્ઞાન પણ ભારરૂપ છે ગર્વેડા ઉપર હોરા, માલુક લાઢવામાં આત્મા હોય તોપણ તેને તો ભારરૂપ જ છે. અર્થાંતરે મન ભારરૂપ છે, તેમ આત્માને નહિ જાણનાર માણસને થયેલ પણ ભારરૂપ જ છે.

અહંકાર મનુષ્યનો મોટામાં મોટો રિપુ છે. સંસારમાં અહંકારને લીધે જ મનુષ્ય મૂંઝાયા કંઈ છે, વાસના અને ભયને આધીન રહે છે, નિત્ય અર્થાંતર જ રહે છે, ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે એ અહંકાર મારો લાંબા કાળનો વેરી છે તેથી જ હું ખાતો નથી, જળપાન પણ કરતો નથી, ભોગોનો પણ ઉપભોજ કરતો નથી. જ્યાં સુધી અહંકારરૂપી મેઘ પોતાનાં ગાત્રોને વિસ્તારે છે ત્યાં સુધી નૃષ્ણરૂપી જાડનાં માંજર ફૂટ્યાં કરે છે. કદયમાં રહેલું અહંકારરૂપી લાંછન જ સઘળી આપદાઓના સ્થાનરૂપ છે, ધાંતિને દૂર રાખનાર છે.

શુભ ક્રમેણિ છેડી દેવાથી, અશુભ વિચારોને મનમાં સ્થાન આપવાથી, સત્સંજનો ત્યાગ કરવાથી માનવનું ચિત્ત રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મેહ, વગેરે દોષોથી જર્જરિત થઈ જાય છે અને વિપ્લોનું જ ચિત્તન કપાં કરે છે. સર્વદા દુષ્ટ આદ્યઓથી ઘેરયેવું મન વિગ્રાંતિને પામી શકે જ નહિ. પાંજરામાં પૂરેલાં પ્રાણીઓ જેમ એક દેકાણે સ્થિર થઈને બેસી શકતાં નથી તેમ ચિન્તાઓના ભારથી આમતેમ રાખડનું ચિત્ત કોઈ પણ દેકાણે સ્થિર થઈને બેસતું નથી. જેમ વાંસનો કરંદિયો પાણીથી ભર્યા નહિ, તેમ ચિત્તને વિપ્લોથી નુકસિ વતી નથી. નૃષ્ણએ મારા આનંદને અને ક્રુદ્ધપણને સૂકવી નાખ્યું છે, કડિન બનાવ્યું છે. નૃષ્ણ તલચાની ધાર કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ છે. મનુષ્ય મેઠુ-પર્વત જેવો દૃઢ હોય અને જ્ઞાનવાન હોય, શૂરવીર અને ધીર્મવાળો હોય તોપણ જો તે નૃષ્ણને વિવશ થાય છે, તો તેનામાં દીનતા, પામરતા, ભય એક શબ્દમાં પ્રવેશ કરે છે. આનો વિસ્તાર અતિ વિશાળ છે, ભુવનના સઘળા ભાગોમાં આ નૃષ્ણનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે.

ત્યાગ બાદ સમયેન્દ્રિય દોહતી નિદ્રા કરે છે અને કહે છે : અજ જન-નમાં કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી તે જાણ્યું છતાં પણ સ્પૃગ દેતા ઉપર

અજ્ઞાનને લીધે મનુષ્યો અતિથય આસક્તિ રાખે છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. દેહ જવાથી મનુષ્યો શોકગ્રસ્ત થાય છે, રુદન કરે છે એ ખરેખર શોચનીય છે. મને તો આ નશ્વર દેહમાં ક્ષણભર પણ આસ્થા નથી. આ સ્થૂલ ક્ષેત્રને હું તરણા જેવું તુચ્છ સમજું છું અને આમાં શાદા હોવાથી હું સુખી રહું છું.

રામચંદ્રજી ભાત્યાવસ્થા, યૌવન અને વાર્ધક્યના દોષોનું વર્ણન કરીને જણાવે છે કે આમાં સુખની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે. સર્વ પ્રાણીઓનું મન, બીજી બધી અવસ્થાઓ કરતાં ભાત્યાવસ્થામાં દસગણું ચંચળ હોય છે. ભાગ્યે અશક્તિથી, મૂંઝાપણથી, મૂકપણથી, લાલચપણથી અને જોઈતી વસ્તુ ન મળે તો દીનતાથી પીડાય છે. અંદર દુઃખોને જાણવા છતાં પણ ભાગ્યક ટાક-તડકા આદિનું નિવાગણ કરવામાં અશક્તિમાન હોય છે. યૌવનમાં અનંત ચેષ્ટાઓવાળો, પેતાના ચપલ ચિત્તમાં રાગ, દ્રેષ, ક્રોધ, કામ, લોભ વગેરે વિકારોને આધીન થઈને વર્તનારો બુદ્ધિહીન પુરુષ એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં પડે છે, કામદેવરૂપી પિથાચ યુવાન મનુષ્યને સતાવે છે, બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોય, નિર્મળ હોય, વિશાળ હોય, તોપણ યૌવનના સમયમાં તે મલિન થઈ જાય છે. સંતોષ ન રાખતાં, વધારે ને વધારે ધન, સત્તા, મેજવવાની તુચ્છ ઈચ્છાઓથી ઘેરાયેલું મન લમેશ અશાંત અવસ્થામાં જ રહે છે. ઉપર ઉપરથી રમણીય જણાતું, પણ અંતે દુઃખને આપનારું યૌવન મને ગમતું નથી. યૌવન લાંબા સમય ટકી શકતું નથી. અભાગી માણસના હાથમાંથી જેમ ચિતામણિ તરત જતો રહે છે, તેમ યૌવનરૂપી પક્ષી પણ શરીરરૂપી વૃક્ષમાંથી ઊડી જાય છે. અજ્ઞાની અને વિચારહીન મનુષ્ય જ મદોન્મત્ત થઈને યૌવનને સર્વોત્તમ ગણે છે. તેમાં આસક્તિ થાય છે અને અત્ય સમયમાં જ તેને પસ્તાવો થાય છે. યૌવનના બધા અભિલાષો પૂરા ન થયા હોય તેટલામાં તો વાર્ધક્ય માણસને પકડી લે છે, અસમર્થ અને પરાધીન બનાવે છે. નોકરો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, સંબંધીઓ વગેરે પણ વૃદ્ધ મનુષ્યની હાંસી કરે છે, મનમાં તેનાથી કંટાળે છે, અને એવું ઈચ્છે છે કે હવે તો શરીર છોડી દે તો સારું. વૃદ્ધાવસ્થામાં માણસનું ચિત્ત અંદરથી અનૂપ વાસનાઓથી અને ચિંતાઓથી

બળ્યા કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થા માનવના સર્વ મનોરથોને ધૂળધાણી કરી નાખે છે. ઘડપણ આવ્યા છતાં પણ યરીરના મોહને લીધે વધારે જીવવાની ઇચ્છા ગંધર્વી એ વ્યર્થ છે, એ એક પ્રકારનો દુરાગ્રહ જ છે, અક્ષમ્ય મૂકતા છે.

વડવાનજ જેમ સમુદ્રને ગળી જાય છે, તેમ સર્વભક્ષી કાળ આ જગતમાં પ્રકટ થતી એકેએક વસ્તુને ગળી જાય છે. અનંત બ્રહ્માંડ, દેવો, અસુરો, અગણિત લોકો, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, સ્થાવર-જંગમ સર્વ પદાર્થો કાળનો કોળિયો થવા જ સર્જાયેલા છે. અવતારી પુરુષો, સિદ્ધો, મહાત્માઓ પણ કાળને વશ થયેલા છે. નટની પેકે અનેક રૂપો કાળ ધારણ કરે છે, તેમને અલ્પ સમય માટે ટકાવી રાખે છે અને છેવટે તેમનો વિનાશ કરે છે. રાત્રિઓ, દિવસો, માસો, વર્ષો, યુગો, કલ્પોની વારંવાર ગ્થના કરનારો આ કાળરૂપી પુરુષ કદી પણ કાયર થતો નથી.

સમુદ્રમાં જેમ અનેક તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, થોડો વખત રહે છે અને પાછા તેમાં જ થતો જાય છે, તે પ્રમાણે કાળ પણ પોતાની અંદર સદા ઉત્પન્ન થતી અને સદા પ્રલય પામતી અનેક સૃષ્ટિઓને ધારણ કરે છે. આ કાળ બ્રહ્માંડરૂપી ફળોવાળું ઉંભરાંનું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડ્યા કરે છે, તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મચ્છરો ગણગણાટ કર્યા કરે છે. સર્વ લોકમાં આ કાળનું બળ સુપ્રસિદ્ધ છે. રામચંદ્રજી કહે છે, આ દુનિયામાં જે કાળ ફળને ભોગવાયે છે તે દૈવ કહેવાય છે, અને જે કાળ ફળને પેદા કરે છે તે ક્રિયાકાળ કહેવાય છે. આ ક્રિયાકાળનું સ્વરૂપ માત્ર ચલનરૂપ ક્રિયા જ છે. આ અતિ વિસ્તારવાળું જગત આ ક્રિયાકાળની નૃત્ય કરવાની ભૂમિ જ છે. દૈવરૂપી કાળ, પ્રલય સમયે આરામ લે છે અને પ્રભવનો સમય આવે ત્યારે બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ વગેરે દેવોને ઉત્પન્ન કરી આ સૃષ્ટિરૂપી લીલા શરૂ કરે છે. સંસારની અને તેમાં રહેલ સર્વ પદાર્થોની આવી દુર્દશા છે. તેમાં શાશ્વત કોઈ નથી તો પછી તેમાં મનનથીલ માનવને વિશ્વાસ કેમ રહે? જેમ અગ્નિ ઉજાળ જવાળાઓથી સર્વ પદાર્થોને અંદરથી અને બહારથી બાળે છે, તેમ કાળ પણ પોતાની દુષ્ટ આશ્વાઓથી સર્વ લોકોને બાળ્યા કરે છે. પ્રાણી-ની સઘળી જાતિઓ અલ્પ શક્તિવાળી જ હોય છે. સંસારમાં સર્વ

મનુષ્યો ચિંતાઓથી જ ઘેરાયેલા રહે છે, કારણ કે નૃપ્તાડપી સાંકળ તેમને બાંધી રાખે છે, ઈન્દ્રિયો શત્રુઓનું કામ કરે છે, માનવોને પરમ સત્ય તરફ ન વાળતા ઊંધે રસ્તે ચડાવે છે, પરમાત્માથી વિમુખ કરે છે, સુખ આવવાના બહાના ઉકળ દુખડપી ગર્ભામા નાખે છે મન બાધનમા નાખે છે, અહકાર સ્વરૂપને દૂષિત કરે છે બુદ્ધિને સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા હોતી નથી તેથી તેમાં દૃઢતા જોવામાં આવતી નથી રજોગુણથી વિવેક હણાઈ જાય છે, પદાર્થોમાં આસક્તિ વધ્યા કરે છે શરીરો અવશ્ય નાશ પામે છે, પારકાની ઉન્નતિ જોઈને મનમાં અસૂચા પેદા થાય છે, મનમાં ધીરપાણું રહેતું નથી સદુપદેશો પ્રમાણે વર્તન કરનારા આદમીઓ અત્ય સખ્યામા જ હોય છે આ જગતનું સ્વરૂપ પરિણામે અત્યંત અપ્રિય છે ઉપરછણી દૃષ્ટિએ મનોહર લાગે છે પણ મનનશીલ મનુષ્યને તેમાં વિશ્વાસ બેસી શકે નહિ જગતમાં વિશ્વાસિ આપે એવું એક પણ સ્થાન જણાતું નથી જેમના નુચ્છ સ્વરૂપને અજ્ઞાનથી જ વધારવામાં આવે છે એવા આગમાપાથી વિષયો માણસને ફાવે તેમ ઘસડી જાય છે તે સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે પ્રત્યેક પદાર્થ નાશવંત છે, જે જીવે છે તે મૃત્યુને વશ અવશ્ય થાય છે તે જાણવા છતાં પણ માનવ અશ્ચમત પદાર્થો માટે ફાંફાં મારે છે. શરીરો ઉપર અત્યંત આસક્તિ રાખે છે તે ખરેખર દુ.ખદાયક છે.

આ સંસારમાં કાયમ ફેરફાર થયા જ કરે છે સમુદ્રોની જગ્યાએ પર્વતો પેદા થાય છે, જે સ્થળમાં વિચિત્ર પ્રકારોથી ભરપૂર નગર જોવામાં આવે છે તે સ્થળે જતે દિવસે ઉજળડ રણની હયાતી જોવામાં આવે છે. આજે જ્યાં સંપત્તિ, એશ્વર્ય જોવામાં આવે છે, ત્યાં થોડા જ સમયમાં દારિદ્ર્યનાં દર્શન થાય છે, લતાઓથી વીંટળાયેલાં ગહન વનો દિવસો જતાં ઝાડ પાન વિનાનાં જળ વગરની મરુભૂમિ જેવાં થઈ જાય છે ભા.યાવસ્થા, મુવાની, શરીર, દ્રવ્યના સમૂહો અનિત્ય છે તેઓ ઉદયિન્ય તરંગોની માફક એક સ્વભાવને છોડી બીજા સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય છે વિધાતા પ્રથમ કેટલાંક ને ભેગાં કરે છે, કેટલાકને ઉત્પન્ન કરે છે, વળી તેમને મારીને ખાઈ પણ જાય છે સંસારમાં પડેલા માનવી શૂણ્ય, શૂણ્ય, ઉદયઅસ્ત પામ્યા જ કરે છે એક જ અવસ્થામાં કાયમ રહી શકતા નથી. સંપત્તિઓ સ્થિર રહી શકતી નથી.

રામચંદ્રજી જાણાવે છે કે આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી, મારા મનમાંથી સંસારના પદાર્થોમાંથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. સંસારના સર્વ નામરૂપાત્મક પદાર્થોમાં જે દોષો છે તેનું મને સ્પષ્ટ દર્શન થયું છે કાળા રંગના વસ્ત્રમાં જેમ રંગ લાગતો નથી, તેમ મારા ચિત્તમાં ભોગની આશ્વાઓનું સ્ફુરણ થતું નથી. જેમાં કોઈ જાતની ચિંતા જ નથી એવી એકાગ્રતા સર્વોત્તમ છે. ધનની મારા મનમાં ક્રમના નથી; વિષયો તરફ મને ઊંડા ચિંતનથી અરુચિ થઈ છે, તેથી કંઈ રીતે મને પરમ શાંતિ મળે, તે મારે જાણવું છે. હું મુનીશ્વર, આપ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરી આ જ્ઞાન મને આપો, મને પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિનો રસ્તો બતાવો. હું મૃત્યુને અભિનંદતો નથી તેમ જીવનને પણ અભિનંદન આપતો નથી. હું શાંત સ્થિતિમાં રહેવા ઈચ્છું છું હું મુનીંદ્ર, આ મારી અવસ્થા જ આ વિષયમાં નિર્ણય કરવા માટે યોગ્ય છે. મેં સાંભળ્યું છે કે આત્મજ્ઞાનીને સુખ—દુઃખ વગેરે દ્રવ્યો બાંધી શકતા નથી, તેમ પદાર્થો અને શરીરો પણ તેને આસક્ત કરી શકતાં નથી, તેથી આપ મને એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી હું શોક, ભય, પરિશ્રમથી રહિત થાઉં અને મન અને સમગ્ર પ્રકૃતિ ઉપર આધિપત્ય મેળવું જગતના વિનોદો પાણીના રેલાની માફક ચપળ છે, નાશવંત છે એવો નિશ્ચય કરીને શાશ્વત શાંતિ માટે જ ચિત્ત ઉપર મેં દૃઢ મુદ્રા મારી છે

૩ : ઉપદેશનો પ્રારંભ

રામચંદ્રજી વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત કરી, પિતાશ્રીની આજ્ઞા લઈને તીર્થ-યાત્રા અને દેશાટન કરવા જાય છે પાછા કર્યા બાદ તેમના મનમાં તીવ્ર વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે પેતાના પ્રાસાદમાં શૂનમૂન અવસ્થામાં પડી રહીને, વિચારનિમગ્ન રહીને દિવસો પસાર કરે છે. સંસારના વિષયોમાં તેમને રસ પડતો નથી. આ સમયે મુનિ વિશ્વામિત્ર રાજ દયારથ પાસે રામચંદ્રજીની માગણી કરવા આવે છે. પેતે આરબેલા યજ્ઞ રાક્ષસોથી, અસુરોથી રક્ષણ

કરવા માટે, રામચંદ્રજીની સલાયની તેમને અપેક્ષા છે. વસિષ્ઠજીની સલાહથી રાજા દશરથ વિશ્વામિત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવાની કમળાત આપે છે, પણ જણાવે છે : ‘રામચંદ્રજીના ચિત્તની દશા વૈરાગ્યને લીધે પ્રસન્નતામાં નથી. તેઓ ચિંતાગ્રસ્ત રહે છે અને સાંસારિક કાર્યો પ્રત્યે ઉદાસીનતા દાખવે છે.’

આ સાંભળી મુનિ વિશ્વામિત્ર રામચંદ્રજીને તરત જ સભામાં બોલાવે છે અને તેમના મનની આવી દીન અવસ્થાનું કારણ પૂછે છે. રામચંદ્રજી કહે છે : ‘હે ભગવન, આ વિદ્યમાન જગતના સર્વ પદાર્થો નાશાંત છે, સતત પરિવર્તનથીય છે. ક્ષણિક સ્થિતિવાળા અને ક્ષણિક નાશવાળા, આવ-નાશ અને જતા રહેનારા પદાર્થોમાં, થરીરોમાં કોઈ પણ ધીર, ગંભીર, વિચારવાન પુરુષને રાજ હોઈ શકે જ નહિ. મન અને ઈન્દ્રિયોની ગતિને લીધે, સર્વ લોકો, તરંગોની પંક્તિની પેઠે કાયમ ઊથલપાથલ પામ્યા જ કરે છે. અત્ય સમય માટે બાલ્યાવસ્થા રહે છે, યુવાનીની ખુમારી રહે છે અને પછી માણસને પરાધીન બનાવનાર વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે. રેંટેની માફક આ સંસારનું ચક્ર અણોનિશ કર્યા જ કરે છે. પ્રાણીઓનું મન ઘડીકમાં આનંદથી તરબોળ થઈ જાય છે, ઘડીકમાં ચિંતામાં પડે છે અને ઘડીકમાં સૌમ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સંસારમાં ઉદય-અસ્ત સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. વધજું, ઘટજું, નાશ પામવો, પુનર્જન્મ થવો, રૂપાંતર પામજું—આ પાંચ પ્રકારના વિકારોમાંથી કોઈ પણ પ્રાણી મુક્ત નથી. આવા અનંત ચક્રમાં ભમ્યા કરવાથી માનવને કદી પણ શાશ્વત સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મને આ જગતનું મિથ્યાત્વ બરોબર સમજ્યું છે. રાજ્યાદિ સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય પ્રત્યે મને બિલકુલ અભિરુચિ નથી. મારી બુદ્ધિ સંલયોનું સ્થાન થઈ પડી છે. સર્વ લોકોમાં મન જ વિષયોના અવલંબનરૂપ છે. તત્ત્વભ્રમો વિના મનનો નાશ થતો નથી. મારે એવો જ્ઞાનની જરૂર છે, જે મને પૂર્ણ સંતોષ આપે, મને કાયમને માટે શોકમાંથી મુક્ત કરે.’

વિવેકયુક્ત, વૈરાગ્યવાન, વિમળ અંતઃકરણવાળા રામચંદ્રજી આ પ્રમાણે નિવેદન કરીને થાક લાગવાથી બોલતા બંધ થયા. રામચંદ્રજીનાં અર્થ-ગંભીર વચ્ચે સાંભળી સભામાં ઉપસ્થિત ક્રોધાવર્ગ વિસ્મયથી પ્રદુઃખિત

થયો અને નિશ્ચયે થઈને મુનિ મહારાજના પ્રત્યુત્તરની રાત જોવા લાગ્યો. આકાશમાંથી અભિનંદનની વાણી સાથે પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી.

પુષ્પવૃષ્ટિ બંધ થવા પછી, સિદ્ધ લોકો બોલ્યા કે ‘દેવલોકોમાં આપણે સૃષ્ટિના આરંભથી જ સિદ્ધોના મંડળોમાં જ રમણ કર્યા કરીએ છીએ, પણ કહુને તુમ કરનાર તથા આત્માને ઉન્નત કરનાર, અપૂર્વ વચન (શીરામનું) આપણે આજે જ સાંભળ્યું છે. રામચંદ્રજીનું વચન બુદ્ધિને તેજસ્વી અને વિમળ બનાવનારું છે. આપણે પણ તેનો સાર ગ્રહણ કરી વૈરાગ્યવાન થવા છીએ. સિદ્ધ લોકોએ નારદ, વ્યાસ, પુલહાદિ સઘળા મહર્ષિઓને તેનો નિર્ણય સાંભળવા પવિત્ર સભામાં જવા આગ્રહ કર્યો. સિદ્ધ લોકોની વિશિષ્ટ પ્રમાણે દિવ્ય મુનિઓનો સમૂહ દશરથ રાજાની સભામાં આવ્યો. આકાશગામી અને ભૂમિગામી લોકોથી સભા ઘોભવા લાગી. તેઓ સર્વે યોગ્ય રીતે પોતાપોતાના સ્થાને આસનો ઉપર બેઠા. રામ તેમની મધ્યમાં બેઠા, નારદાદિ લોકોએ તથા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે રામનાં પ્રોત્ક વચનોની પ્રશંસા કરી. તેમણે કહ્યું કે રામચંદ્રજીની વાણી ઉદાર અને ઉત્તમ ગુણોથી અને વૈરાગ્યથી ભરપૂર છે, કહુને પવિત્ર કરનારી છે, પ્રિયકર અને હિતકર છે. ચિત્તને ચંચળતાના દોષોથી મુક્ત કરનારી અને શુદ્ધ કરનારી છે. સેંકડો માણસોમાં કોઈ એકાદ માણસની વાણીમાં જ સર્વાંગી સ્પષ્ટતા હોય છે અને બોલવાના વિષયો નિશ્ચયપૂર્વક સ્વપાયેલા હોય છે. રામચંદ્રજીમાં આટલી નાની અવસ્થામાં સૃષ્ટિના પદાર્થોનું જે સૂક્ષ્મ અવલોકન અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિજન્ય વિવેક જોવામાં આવે છે તે ભાગ્યે જ અન્ય મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે છે. ચંદ્રમાણી જેમ શીતળતા ઝરે છે, પુષ્પોમાંથી જેમ સુગંધ પ્રસરે છે, પ્રભાકરમાંથી જેમ તેજનાં કિરણો ફેલાય છે, સંત પુરુષમાંથી જેમ ઓગસ અને પવિત્રતા ફેલાય છે, તેમ રામચંદ્રજીમાંથી આજે ચમત્કૃતિ પ્રગટી છે. આ સંસારમાં મુક્તિની, આત્મજ્ઞાનની ઝંખનાવાળા મહાનુભાવો અનિઅસ્થ સંખ્યામાં જ હોય છે. આવા મનુષ્યો જ મહાન જાણવાને યોગ્ય છે, અનુકરણીય છે, આદરભાવને પાત્ર છે, સર્વ પુરુષોમાં ક્રોધ છે.

ત્યારબાદ ઋષિ વિશ્વામિત્રે રામચંદ્રજીને કહ્યું: ‘હે છાનીઓમાં

‘ઉત્તમ, તમારે જાણવાનું બીજું કંઈ રહ્યું નથી તમારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી તમે સઘળું જાણી ચૂક્યા છો તમારું ચિત્ત નિર્મળ છે, તેને જરા ઉપરથી વૂછી નાખવાની જરૂર છે. સંસારના સર્વ નામરૂપાત્મક પદાર્થો વિનાથી હોવાથી તેમને માટે રાગનો, આસક્તિનો ત્યાગ તો થવો જ જોઈએ, એ શ્રીરામચંદ્રનો નિર્ણય યથાર્થ છે. પણ અનાસક્તિ આંતરિક છે, માનસિક છે અને માટે લીલાક્ષેત્રમાં સ્વધર્માનુસાર કર્તવ્યનો બાહ્યત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી. સંપૂર્ણ અંદરનો વેરાગ્ય અને કર્તવ્યનિષ્ઠા આ બંનેનો સુમેળ થક્ય છે, સ્પૃહામુક્તિ છે, એ જ વસિષ્ઠના ઉપદેશનું લાઠું છે, આત્માનુભૂતિ સતત રહેવી જોઈએ.

વિશ્વામિત્ર રામચંદ્રને કહે છે, ‘તમારે તમારા મનમાંથી (સ્વસ્વરૂપમાં) અવિશ્વાસરૂપી મળને દૂર કરવાનો છે.’ સભામાં ઉપસ્થિત થયેલા, મુનીશ્વરોને સંબોધીને વિશ્વામિત્ર કહે છે કે ‘ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામચંદ્રજીને ભોજો ગમતા નથી, વિષયોથી તેમનું શુદ્ધ મન પરાવૃત્ત થયું છે તેથી તેઓ સર્વ રીતે ઉત્તમ જ્ઞાનના અધિકારી છે. મનુષ્યને પોતાના સ્વરૂપનું ઉપરછડાવું જ્ઞાન (પરોક્ષ જ્ઞાન) તો થોડા પ્રયત્નથી થાય છે અને માટે પુસ્તકોના અધ્યયનની જ આવશ્યકતા છે. પણ પરોક્ષ જ્ઞાનનું અનુભૂતિમાં પરિવર્તન કરવા માટે નૈતિક બળની, અનુપમ સંકલ્પશક્તિની જરૂર છે. યથાર્થ રીતે તો તે જ પડિત કહેવાય છે, જેણે પોતાના સ્વરૂપને જાણ્યું હોય. ઘરીસોનું અસ્તિત્વ રાખીને જે મહાનુભાવ, પોતાના સત્, ચિત્, આનંદરૂપ શાશ્વત સ્વરૂપનું અનુસંધાન કાયમ રાખે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. પરમતત્ત્વ જાણવામાં જેટલી ન્યૂનતા હોય છે, તેટલી વેરાગ્યની ઊણપ છે એમ જાણવું રામને દૃશ્ય પદાર્થોમાં અનુરક્તિ બિલકુલ નથી તે જ બતાવી આપે છે કે તેઓશ્રીને પરમ તત્ત્વની ઝાંખી થયેલ છે. સતત ચેતન્યરૂપે રહેવાની જ તેમને અપેક્ષા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી, વસિષ્ઠજીને હું વિનંતિ કરું છું કે તેઓ રામચંદ્રને વિશ્રાંતિ આપનાર બોધ આપે અને તેમના મનની સર્વ શંકાઓ દૂર કરે. વસિષ્ઠ રઘુવંશી રાજાઓના કુળગુરુ છે, સર્વજ્ઞ છે, તત્ત્વદ્રશ છે, સર્વના સાક્ષી છે. વસિષ્ઠને ઉદ્દેશીને વિશ્વામિત્ર કહે છે : ‘હે બ્રહ્મન, રામચંદ્ર નિર્દોષ છે, તેમનું

ચિત્ત સ્ફટિકમણિ જેવું સ્વચ્છ છે, તેથી આપનો ઉપદેશ તેઓ તરત જ ગ્રહણ કરી શકશે. શિષ્ય વૈરાગ્યવાન હોય, સર્વ રીતે સુયોગ્ય હોય, તેનામાં ખરી અભીપ્સા હોય તો તેને બોધ આપીને તૃપ્ત કરવો એ સમર્થ ગુરુની ફરજ છે. ઉપદેશ સમજવામાં કે પચાવવામાં અશક્તિમાન હોય એવા અને ધિકારી આગળ જ્ઞાનની વાતો કરવી એ ભેંસ આગળ ભાગવતની કથા કહેવા જેવું છે. જેમ ગાયનું દૂધ કૂતરાના ચામડામાં રાખવાથી અપવિત્ર થાય છે તેમ આવો ઉપદેશ પણ અપવિત્ર થાય છે. વ્યાસ, નારદ, આદિ સદગુણ મુનિઓએ વિદ્યામિત્રના કથનને ઉત્તેજન આપ્યું અને વસિષ્ઠ બોધ આપે તે ઉત્તમ છે, તથા તેઓથી જ આ મહાન કાર્ય માટે સમર્થ છે, એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

વસિષ્ઠે સર્વ ઋષિઓના મંતવ્ય અનુસાર વર્તવાની સંમતિ દર્શાવી, અને કહ્યું કે, 'જેમ દીવાથી રાત્રિના અંધકારને દૂર કરાય છે, તેમ હું રામ વગેરે રાજકુમારોના અજ્ઞાનને તરત જ મટાડી દઈશ.'

વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે કહીને પોતાનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો.

વસિષ્ઠ કહે છે : 'હે રામ, હું જે બોધ તમને આપવાનો છું તે મને બ્રહ્માએ આપ્યો હતો.' રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે ભગવન્, આપે જે જ્ઞાન મારા ઉપર કૃપા કરીને, મને આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તે આપે તે પહેલાં આપ મારા મનમાં એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તેનું સમાધાન કરવા અનુગ્રહ કરો. શુકદેવજીના પિતા વેદવ્યાસ સર્વિષ્ટ છે, મેધાવી છે, તે છતાં તે કેમ વિદેહમુક્ત ન થયા અને તેમના પુત્ર શુકદેવજી કેમ વિદેહમુક્ત થયા તે મને સમજવો.' વસિષ્ઠ ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે નિરાકાર, નિર્વિકાર, અવિભાજ્ય પરમતત્ત્વ (જેને આત્મા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, નિર્વાણ, તાઓ, અપ્રાણ, જોડ વગેરે નામે બિન્નબિન્ન ધર્મોમાં આપણમાં આવે છે.)ની અંદર અનંત કોટિ બ્રહ્માંડરૂપ ત્રસરંજુ દેખાય છે. અને ચોટો વખત રહે છે, અને પાછાં તેમાં જ હીન થઈ જાય છે હાલમાં આ સત્તાસામાન્યની અંદર અસંખ્ય બ્રહ્માંડો છે અને ભવિષ્યમાં અગણિત બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થશે અને તેમાં વ્યાસાદિ ઋષિઓ પણ ઉત્પન્ન થશે મનુષ્ય અને દેવાદિ પ્રાણીઓના સમૂહમાં જે

પ્રાણી જ્યારે અને જે પ્રદેશમાં મરી જાય છે, તે પ્રાણી ત્યારે અને તે પ્રદેશમાં જ્યાં જુદાં બ્રહ્માંડોને જુએ છે. આતિવાહિક નામનું એક સૂક્ષ્મ શરીર છે એને લિંગશરીર પણ કહેવામાં આવે છે. તે વાસનામય છે. જીવ આ વાસનામય શરીર દ્વારા વાસનામય બ્રહ્માંડને દેખે છે. આત્મા આ બધાથી નિર્વેપ છે. જ્યાં સુધી મનમાં અજ્ઞાનતા છે, વાસના છે, આસક્તિ છે, ત્યાં સુધી જ દૃશ્ય પદાર્થોની આ લીલા ચાલ્યા કરે છે. આ જગતની પરંપરા માનસિક છે, મનઃકંપિત છે. માનસિક પૂજા કરતી વખતે મનથી કંટપી કાઢેલા રત્નમય મંદિર જેવી છે. અવિદ્યારૂપી નગરી અપાર છે, તેના અનેક ફાંટાઓ છે, અનેક દેહોરૂપી તેનાં તરતાં મોજાં છે. અવિવેકી, પ્રમાદી પુરુષો તેને તરી શક્તા નથી, પરમાત્મારૂપી સાગરમાં ઘસૂા તરંગો ઉત્પન્ન થયા કરે છે. તેમાં છાનીપુરુષોરૂપી તરંગો બ્રહ્મવિદ્યાથી સંયુક્ત હોય છે. મારા સ્મરણ પ્રમાણે આ વ્યાસ બગીસમા છે. હજી પણ ભવિષ્યમાં વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ભૃગુ, અંગિરા વગેરે અધિકારી સિદ્ધ મહાત્માઓ થયા જ કરશે. હાલમાં જે વ્યાસ છે, તે શોકરહિત છે, શાંત છે, સર્વ પ્રકારની કંટપનાઓથી રહિત છે, જીવન્મુક્ત છે. આ પરમાત્માની માયા અંત વિનાની છે. પ્રાણીઓના સમૂહો અનેક જન્મોમાં અનેક શરીરો ધારણ કરે છે. કોઈ વાર તરંગોના આકારો મળતા આવે છે, કોઈવાર જુદા પડે છે. આવી વિવિધ સૃષ્ટિઓમાં, બ્રહ્મ-વેત્તાઓ જ ભેદની કંટપનાઓથી રહિત હોય છે. તેઓ જ સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન કરે છે અને અનેકવિધ સ્વરૂપને એક સનાતન સત્યના આવિષ્કારો જાણે છે.

વસિષ્ઠજી જણાવે છે કે જેમ સમુદ્રની અંદર સ્થિર જળમાં અને હાલતા-ચાલતા જળમાં સરખાપણું છે, બંને જળનાં જ સ્વરૂપો છે, તેમ જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્તમાં મુક્તપણું એક જ પ્રકારનું છે. બંને અનુભવે છે કે પોતે શરીર અને મનરૂપી કર્મોથી ભિન્ન છે, વિષયોથી પર છે. વિદેહ-મુક્ત શરીર છોડી દે છે, જીવન્મુક્ત શરીર રાખીને ક્રિયાઓ કરે છે પણ તેની સ્થિતિ સ્વરૂપમાં જ હોય છે. તે આત્મનિષ્ઠ હોય છે. તે જાણે છે કે પોતે અત્યા છે, સત્ચિત્-અનંદસ્વરૂપ છે. વ્યાસજીને માનવો પોતાની કંટપનાથી દેહવાળા જુએ છે, પણ તેઓ તેમના અંદરના નિગ્રાપને જાણના

નથી. જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્ત એ બંને બોધરૂપે એક જ છે. આત્મસાક્ષી-
 કાર થયા પછી શરીરો રાખી વ્યવહાર કરવો કે શરીરોનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મલીન
 થઈને રહેવું એનો આધાર જ્ઞાનીની ઈચ્છા ઉપર છે. હે રામ, અજ્ઞાનરૂપી
 અંધકારનો નાશ કરનારા મારા ઉપદેશને એકાગ્ર ચિત્તથી, શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો.
 તેને મનમાં ઠસાવો, તે પ્રમાણે વર્તન કરો. આ સંસારમાં સર્વ વસ્તુઓ
 પુરુષાર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદ્રમાના જેવું શીતળું જીવન્મુક્તિનું સુખ
 સ્વપ્રત્યનથી જ મળે છે, ખંતની અને સતત ઉદ્યોગની પરમ આવશ્યકતા છે.
 પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી નિષ્ક્રિય થઈ બેસી રહેનાર પ્રમાદી માણસ પોતાનું
 જીવન નષ્ટ કરે છે. યોગ્ય ક્રમથી પ્રયાસ કરવામાં આવે તો આ સંસારમાં
 એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે માનવને અપ્રાપ્ય હોય. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં,
 અનંત શક્તિ છે, તેનું અસલ સ્વરૂપ નિરાકાર, નિર્વિકાર છે, અનંત છે.
 મન અને શરીરરૂપી શૃંખલાથી જકડાઈ જવાને લીધે તે જાણે છે કે તે એક
 પામર જંતુ છે. આ જ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાનનું આવરણ ખસેડવાને માટે
 અનુપમ સંકટપદ્ધતિ જોઈએ. ઘણાં વર્ષોથી દૃઢ થયેલો દેહાધ્યાસ સહેલાઈ-
 થી જતો નથી. પણ આ જન્મના પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મોનાં કર્મો નષ્ટ કરી
 શકાય છે. જ્યાં સુધી પૂર્વજન્મોનો અશુભ પુરુષાર્થ પોતાની મેળે ચાંત થાય
 નહિ અને આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય નહિ ત્યાં સુધી મુક્તિ માટે પ્રયત્ન ચાલુ
 રાખવો જોઈએ. સિદ્ધ જેમ, તેને પૂરેલા પાંજરમાંથી પુરુષાર્થથી બહાર નીકળી
 જાય છે, તેમ માનવે પણ સંસારમાં એક શુદ્ધ જંતુની માફક, વાવાઝોડમાં
 આમતેમ ઘસડાતા તણખજાની માફક જીવન ગાળવામાં સંતોષ ન માનતાં તેના
 બંધનમાંથી સ્વપ્રત્યનથી છૂટી જવું જોઈએ. જેમણે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિચારોનો
 સંપર્ક સાધ્યો નથી અને માને છે કે, ‘અમને દેવ જ ચલાવે છે’ તે પુરુષોનું
 મોં જોઈને જ લક્ષ્મી પાછી ચાલી જાય છે. પારમાર્થિક કે ઐહિક — આ
 બંને પ્રકારની ઉન્નતિથી આવા આજસુ લોકો વંચિત જ રહે છે.

જે લોકો આત્મજ્ઞાનરૂપી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતા
 નથી, પણ શબ્દિક વિષય સંબંધી સુખ ભોગવવાનો તીવ્ર ઈચ્છાશીલ જીવનમાં,
 દોષાય છે, તેઓ તિરસ્કારને પ્રાપ્ત છે. અનંત યત્ન કરવા છતાં પણ નાશવંત

વિષયોથી નિત્યાનંદ મળી શકે જ નહિ એ સમુક્તિ છે, સુસ્પષ્ટ છે. આત્મતત્ત્વ પામવા માટેનો પુરુષાર્થ, આર્થગ્રંથોના અનુશીલનથી, સત્સંગથી અને સદાચારથી સફળ થાય છે. આ જગતમાં આજસરૂપ અનર્થ ન હોય તો સર્વ મનુષ્યો સર્વ રીતે સમૃદ્ધ અને સુખી થાય એ નિઃશંક છે. સમુદ્રને પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં પણ પોતાની મેળે જ સઘળાં રત્નો મળે છે, તેમ સદ્વર્તનની મર્યાદા નહિ છોડનાર મનુષ્યને સર્વ ઈષ્ટ વસ્તુઓની આપમેળે જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ગઈ કાલના દુરાચરણનો દોષ, આજના સદાચરણથી ટળી જાય છે, તેમ ગત જન્મમાં કરેલાં કર્મોનું ફળ આજન્મમાં કરેલાં શુભ કર્મોથી નષ્ટ થઈ જાય છે. જ્યારે ચિત્તમાં કોઈ વસ્તુ મેળવવાની આકાંક્ષા થાય છે, ત્યારે તેને ઉદ્યોગ કરવાની ઈચ્છા થાય છે, અને અનુકૂળ ક્રિયાઓમાં તે લાગી જાય છે. આને જ પુરુષાર્થ અથવા ઉદ્યોગ કહેવામાં આવે છે. વિદ્વાનોનો એ દૃઢ નિશ્ચય છે કે સર્વદા કરવામાં આવતો પુરુષાર્થ જ દૈવ ઉપર વીજથી નીવડે છે. માટે હે સમચંદ્ર, તમે એવો પુરુષાર્થ કરો કે જેથી આ સંસારમાં તમે જીવન્મુક્ત તરીકે વિચરી શકો. જેથીઓ એક માણસ વિષે ગ્રહો જોઈને એવો નિર્ણય કરે કે આ માણસ મોટો પંડિત થશે. આવો માણસ જો શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા વિના શાસ્ત્રોને સમજી જાય, તો એમ જરૂર કહી શકાય કે દૈવનું પ્રાધાન્ય છે. પણ આમ થવું શક્ય જ નથી. મુનિ વિશ્વામિત્રે પુરુષાર્થથી જ બ્રહ્મર્ષિપણું મેળવ્યું છે. દૈવ તો પોતાની કલ્પનાથી જ માની લેવાયું છે. તે આત્મોન્નતિના કાર્યમાં વિઘ્નકર્તા છે.

વસિષ્ઠ કહે છે : હે રાઘવ, પૂર્વે ફળની અત્યંત ઈચ્છાના વેગને લીધે જે કર્મ ભારે યત્નથી કરવામાં આવ્યું હોય તેને 'દૈવ' કહેવામાં આવે છે. કર્મ છે તે ગુહિત પામેલી વાસના જ છે. વાસના કારણરૂપ મનથી જુદી નથી. મન છે તે પરમાત્માનું જ રૂપાંતર હોવાથી પરમાત્મા જ છે. મન આદિકરૂપ થયેલા એ જ આત્મા જે જે કર્મને હિતરૂપ જાણીને કરે છે, તે પોતારૂપ દૈવથી જ તે કર્મના ફળને પામે છે. હે રામ, તમારી પહેલાંની વાસનાઓ બે પ્રકારની હોવી જોઈએ : શુભ અને અશુભ. જે શુભ વાસનાઓનો સમુદ્ધ હાવમાં કાર્ય કરતો હશે, તો તમે શુભ ગતિથી અવિનાશી પદને પામશો.

જે કદાચ અશુભ વાસનાઓનો ધોધ તમારા ચિત્તને પરવડ કરતો હોય, તે તમારે તેને બળાત્કારથી ઉઠાવવો જોઈએ. તમે કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ છો, જડરૂપ દેહ નથી—આ સત્યને મનમાં સ્થિર કરો. માણસનું ચિત્ત બાળક જેવું છે. તેથી ઉતાવળ કર્યા વિના ધીમે ધીમે તેને સમજાવીને સારે રસ્તે વાળવું જોઈએ, શુભ અભ્યાસ સંપાદન કરવો જોઈએ. અભ્યાસથી સર્વ કાંઈ સિદ્ધ થઈ શકે છે એ સિદ્ધાંતમાં વિશ્વાસ રાખવો. જ્યાં સુધી સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન થાય નહિ, ત્યાં સુધી ગુરુનાં વચનોમાં અને શાસ્ત્રના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધા રાખી તે પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ. શુભ વાસનાઓથી વિમળ થયેલ બુદ્ધિની મદદથી શોકશરિત પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરો અને સર્વ પ્રકારના મનના સંકલ્પોને ત્યજી દઈને, અખંડિત રીતે સ્વસ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠા રાખીને વિચરો. મનમાં સમત્વ કેળવો, ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખો. આ સંલિતા જે હું તમને કહું છું તે સર્વ વેદોના સારરૂપ છે. માનવ મનમાં અભય, સ્વાશયીપણું અને અડગ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનારી છે. એકાગ્ર ચિત્તથી તમે મારો ઉપદેશ ગ્રહણ કરશો, તેમાં વિશ્વાસ રાખશો, તો તમે સંસારના બંધનમાંથી તરત જ મુક્ત થશો, માયાધીશ તરીકે વર્તન કરશો અને સર્વ પ્રકારની દીનતાનો ત્યાગ કરશો.

રામચંદ્ર પૂછે છે કે બ્રહ્માએ આ જ્ઞાન આપને શા કારણથી કહ્યું હતું તે મને કૃપા કરી કહો. વસિષ્ઠ કહે છે : આ માયાના અનંત વિલાસો જે દૃશ્યમાન થાય છે તેના અવિચળ અધિષ્ઠાન તરીકે એક પરમ તત્ત્વ છે. એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે અને દીવાની પેઠે સર્વ પ્રાણીઓને પ્રકાશ આપે છે. જેમ સમુદ્રમાંથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં પોતાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે ગુપ્ત ગ્હેલ માયાચકિતથી, બ્રહ્માંડરૂપ વિશટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. એ વિશટ પુરુષના હૃદયકમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. એ બ્રહ્માએ સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કર્યો. પરિવારનાં દુઃખો જોઈને જેમ પિતાને કરુણા આવે, તેમ આ સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓને અનેક પ્રકારની પીડાઓથી દુઃખી થતાં જોઈને, પોતે જ ધર્મને, તપને, દાનને, સત્યને અને તીર્થેતિ ઉત્પન્ન કર્યાં. પણ તેમને જાણાયું કે આ સાધનોથી આત્મતિક દુઃખનો નિવૃત્તિ થકય નથી, લોકોનાં દુઃખોનો કાયમને

માટે અંત આવશે નહિ. આમ નિશ્ચય કરી મનના સંકલ્પથી મને ઉત્પન્ન કર્યો અને તરત જ હું તેમની પાસે ગયો. મને કહ્યું: 'હે પુત્ર, જેમ ચંદ્રમાં કલંકે પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ તારા ચિત્તમાં યોગ સમય માટે અજ્ઞાન પ્રવેશ કરો.' આ પ્રમાણે થાપ આપ્યો એટલે તે જ સમયે હું મારા પરિપૂર્ણ નિત્ય શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી ગયો, દીનતાને આધીન થયો, મૂઠ ઘઈને તેમની સામે ઊભો રહ્યો. પિતાજીએ મને કહ્યું: 'તને શું દુઃખ થયું છે? મને તું તારા દુઃખને ટાળવાનો ઉપાય પૂછ એટલે હું તને એવો રસ્તો બતાવીશ કે તને કાયમને માટે વિશ્રાંતિ મળે.' મેં પૂછ્યું, એટલે પિતાજીએ મને ઉત્તમ તત્ત્વભોધ આપ્યો અને કહ્યું કે, 'હે સાધુ, તું હવે ભરતખંડમાં જ અને લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરવા સારુ જેઓ કર્મકાંડમાં આસક્તિવાળા હોય, તેમને તે પ્રમાણે ભોધ કર અને જેઓ વૈરાગ્યવાન અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હોય તેમને આનંદ તથા મુક્તિ આપનાર જ્ઞાનનો ભોધ કર.' મારા પિતાશ્રીની આજ્ઞાનું પાલન કરવાના ઉદ્દેશથી જ્યાં સુધી ભરતખંડમાં જ્ઞાનના અધિકારી લોકો રહેશે ત્યાં સુધી હું પણ રહીશ આ સંસારમાં હું યાંત વૃત્તિથી રમણ કરું છું. મન અને શરીરથી પર છું. અજ્ઞાની લોકોની દૃષ્ટિએ હું કાર્ય કરું છું, પણ વાસ્તવિક રીતે હું આત્મનિષ્ઠ હોવાથી અકર્તા છું, નિરાકાર છું, નિર્વિકાર છું, નિત્યનૃમ છું. બ્રહ્માએ જેમ લોકોનું દુઃખ મટાડવા મને મોકલ્યો છે, તેમ સનત્કુમાર, નારદ, આદિ અનેક મહર્ષિઓને પણ પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા છે. આત્મવિદ્યાનો પ્રથમ રાજ્યઓમાં પ્રચાર થયો અને પછીથી આમજનતામાં તે ફેલાઈ. તેથી આ સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાનને ગજવિદ્યા અને ગજગુહ્ય કહેવામાં આવે છે.

હે રામ, તમારો વૈરાગ્ય સાત્ત્વિક છે; કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખ વિના તે કેવળ વિચારથી જ ઉત્પન્ન થયો છે. ઘણાંઓને દુઃખાદિ કારણોને લીધે રજેગુણ દ્વારા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તમારો વૈરાગ્ય અપૂર્ણ છે. ઘણાં યોગી મનુષ્યો જ આવાં ભાગ્યશાળી હોય છે. આવા માનવો ઉત્તમ કોટિના ગણાય છે. સત્કર્મોથી પાપોનો ભય થયા પછી જ પ્રાણીની બુદ્ધિ પરમાર્થ તત્ત્વના વિચારમાં પ્રવર્તે છે. આ સંસારરૂપી અનિદુસ્તર સાગરને

વિચક્ષણ મનુષ્યો જ્ઞાનકાંક્ષી નીકાચી નિમેષ માત્રમાં તરી જાય છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સંસારરૂપી પ્રચંડ વાવાઝેડામાં પણ દૃઢ વૃક્ષની પેઠે અચળ રહે છે બુદ્ધિમાન પુરુષે બ્રહ્મનિષ્ઠ અને બ્રહ્મશ્રોત્રિય મહાનુભાવની સેવા કરીને, તેમને પ્રસન્ન કરીને, સ્નેહપૂર્વક આ વિષયમાં પૃચ્છા કરવી જોઈએ. જેઓ તત્ત્વને જાણનારા ન હોય, જેમનું વચન માન્ય કરવા યોગ્ય ન હોય, તેવા માણસ પાસે આ જ્ઞાનની યાચના કરનારને મહામૂર્ખા સમજવો તત્ત્વવેત્તાને પ્રશ્નો પૂછ્યા પછી શંકાઓનું સમાધાન કર્યા પછી જે મનુષ્ય તેમણે આપેલા બોધ પ્રમાણે વર્તન કરતો નથી તે મહામૂઢ છે એમ જાણવું. પ્રથમ વક્તાના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવું. ત્યારબાદ વિચારપૂર્વક, તેને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો. આવો નિશ્ચય થયા પછી જે પ્રશ્નો પૂછે છે, તે જ બુદ્ધિમાન છે. વક્તાની કસોટી કર્યા વિના જે માણસ પ્રશ્નો પૂછે છે, તે અધમ કહેવાય છે.

તત્ત્વવેત્તાએ પણ પૂછનાર માણસમાં ખરી અભીપ્સા છે કે કેમ, તે આ મુક્તિદાયક જ્ઞાનનો અધિકારી છે કે કેમ, તેનામા આ જ્ઞાન ધારણ કરવાની બોદ્ધિક શક્તિ છે કે કેમ, જીવનમાં ઉતારવાનું મંકટપબળ છે કે કેમ, આ બધી બાબતાનો વિચાર કરીને જ તેના ઉત્તરોનો જવાબ આપવો કારણ કે, જેનામાં વેરાગ્ય ન હોય, વિષયોમાંથી જેનું મન ઉપરામ થયું ન હોય, એવો વિષયાસક્ત માનવ આ સર્વોત્તમ જ્ઞાનનો અધિકારી નથી.

વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામ, તમે મહાત્મા છો, જિતેન્દ્રિય છો, વેરાગ્યવાન છો, તે તમારાં સભામાં બોલેલા વચનો ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. તમારો વેરાગ્ય સાર્વિક છે, કોઈ પ્રકારના દુઃખથી ઉત્પન્ન થયો નથી. તેમ પ્રમાદને લીધે, પ્રયત્ન કરવાની અનિચ્છાને લીધે પણ ઉત્પન્ન થયો નથી તેમ હું સર્વસ્વ છું, મારામાં ઉપદેશ આપવાની યોગ્યતા છે, હું બ્રહ્માનો માનસપુત્ર છું, મને આ શુભ કાર્ય માટે બ્રહ્માએ નિયુક્ત કર્યો છે તેથી જેમ સફેદ વસ્ત્રમાં કેસરી રંગ અત્ય સમયમાં જ લાગી જાય છે, તેમ તમારા વિમળ ચિત્તમાં મારાં બોધવચનો તરત જ પ્રવેશ કરી શકશે. મારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો, હું જે કહું છું તે સ્વીકારવું અને પુરુષાર્થ કરીને તેનો અમલ

કરવો. જે તમારી તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની ઈચ્છા ન હોય તો મને પ્રશ્નો પૂછીને મારો સમય નષ્ટ કરવો નહિ. હે રામ, મન અતિ ચંચળ છે, તેને પરાજિત કરવાનું કામ સહેલું નથી. જે માણસો જ્ઞાનરહિત અને વિષયાસક્ત હોય, જેમનો આદર્શ પાથવી હોય, વિષય ભોગોમાં જ જેઓ સતત રચાપરચા રહેતા હોય અને એ જ જીવનનું ધ્યેય છે એમ માનતા હોય, તેવા માણસોનો સંગ કરવો નહિ. વિવેકી સજ્જનોનો જ સમાગમ કરવો. સત્સંગથી જ મન ઊર્ધ્વગામી થાય છે. ભોગ અને મોક્ષ એ બંને વિવેકરૂપી વૃક્ષનાં ફળો છે. શમ, વિચાર, સંતોષ અને સાધુઓનો સમાગમ—આ ચાર મોક્ષના દ્વારપાળો છે. તેમાંથી એક પણ સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થાય, તો બાકીના પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ, તમારું મન, સૌજન્યથી, વિવેકથી, વેરાગ્યથી, પ્રફુલ્લિત થવું છે. જેમ મુન વીણાના યજ્ઞને ઓકાગ્ર વિત્તથી સાંભળે છે, તેમ તમારે પણ મારો ઉપદેશ તે જ પ્રમાણે સાંભળવો; સંસારના બંધનમાંથી છૂટકા વિના, પ્રકૃતિ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યા વિના, આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યા વિના અવિનાશી આનંદની પ્રાપ્તિ અસંભવિત છે એમ તમારે સમજવું. સંસ્કારવાળી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય આ અનુપમ યાત્રાનો અભ્યાસ કરે, તોપણ તેની મૂર્ખતાનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી માનવ સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનથી અજ્ઞાત છે, જ્યાં સુધી તે પ્રકૃતિનો, મનનો અને શરીરનો દાસ છે ત્યાં સુધી તેને આ સંસારરૂપી વૃક્ષ આપત્તિઓનું મૂળ જણાય છે. આત્માનુસંધાન થયા બાદ આ સંસાર તેને ભ્રમણ નહિ, પણ રમણનું સ્થાન જણાય છે. (કીડાક્ષેત્ર—લીલાક્ષેત્ર જણાય છે). યત્ન કરીને અવિદ્યાનો નાશ કરો. તમે આત્મા છો, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છો, જ્ઞાન, શક્તિ, આનંદ, સૌંદર્યના અખૂટ ભંડાર છો, તમારે કોઈ પણ અન્ય વસ્તુની અપેક્ષા નથી, આ પરમ, શાશ્વત, અવિચળ સત્યને મનમાં દૃઢ કરો. સતત નિદિધ્યાસન કરો, આત્મા સર્વત્ર છે, સર્વની પર છે, સર્વની અંદર છે, સર્વરૂપે છે, એ જ સન્ધાતન સત્ય છે. આની અનુભૂતિ કરવી એ જ જીવિતનું લક્ષ્ય છે. તદનુસાર, વિચાર અને આચાર દ્વારા જ આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. જેમ શીતળ કાંતિવાળા અંધકારને દૂર કરનાર નિર્મળ ચંદ્રથી આકાશ

શોભે છે, તેમ તમે પણ વિમળ ચિત્તથી સુસજ્જ થઈને શોભો છો. તમે માન આપવા યોગ્ય છો. તમે પૂછી જાણો છો અને તમારામાં મારો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની સર્વ પ્રકારે યોગ્યતા છે માટે જ હું પ્રેમપૂર્વક બોધ આપવાને તૈયાર થયો છું. મારી કથા સાંભળો, આત્મબોધનો સંબંધ થતાં, ચિત્તની સઘળી વૃત્તિઓ પીગળી જાય છે અને ચિત્ત સત્ત્વનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે

૪ : પરમ જ્ઞાતની મહત્તા અને તેનાં સાધનો

યોગવાસિષ્ઠ રામાયણમાં પ્રથમ પ્રકરણ(વૈરાગ્ય પ્રકરણ)માં રામચંદ્ર-જના મનની અવસ્થાનું નિરૂપણ છે તેમને સંસારના નાશવંત પદાર્થોમાં વિશ્વાસ નથી, અનુરક્ત પણ નથી. તેથી પોતે વિશ્વાંતિ આપનાર ઉપદેશની માગણી કરે છે. વિશ્વામિત્ર અને અન્ય મહર્ષિઓની વિનંતિથી વસિષ્ઠ આ કાર્ય પોતે કરવાનું કમૂલ કરે છે. બીજા મુમુક્ષુ પ્રકરણમાં વસિષ્ઠ રામચંદ્રને કહે છે કે, જગત એ પરમ તત્ત્વની પોતાની અંદર કંટપી કાઢેલી કંટપના જ છે. પરમાત્મા પોતે સંસારથી નિર્વેપ છે. સંસારના અસ્તિત્વથી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લેશમાત્ર પરિવર્તન થતું નથી. ત્યારબાદ વસિષ્ઠ, જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ વચ્ચે કેટલું સામ્ય છે અને શો ભેદ છે તે સ્પષ્ટ કરે છે, પુરુષાર્થની પ્રમળતા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે ઉત્સાહથી અને શ્રદ્ધાથી પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય તેના આત્મામાં અમાપ શક્તિ હોવાથી ધારે તે કરવા સમર્થ છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે. દેવ, માનવનો પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ છે અને તે આ જન્મના પુરુષાર્થથી હઠાવી શકાય છે, એવું વિશ્વાસ-પૂર્વક વિધાન કરે છે. પછી પૃથ્વી ઉપર જ્ઞાન ઉતારવાનો ક્રમ રામચંદ્રને સમજાવે છે. અને પૂછનારમાં અને વક્તામાં (જ્ઞાન આપનારામાં) કેવાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ તે વિષે પોતાનું મંતવ્ય જણાવે છે. ભારમા સર્ગમાં જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અને તે પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું વર્ણન છે.

વસિષ્ઠ કહે છે : ‘હે રામચંદ્ર તમે સર્વ રીતે મારો ઉપદેશ ગ્રહણ

કરવાને શક્તિશાળી છે. તમારામાં વિષયો પ્રત્યે અનુરાગ મુદ્દલ નથી. તમારી બુદ્ધિ વિવેકરૂપી પ્રકાશથી સુચોભિત છે, સાર્ત્વિક છે, તીક્ષ્ણ છે, પૂછનારના સર્વ ગુણોથી સુસજ્જ છે તેમ જ સારા અને સુયોગ્ય વક્તામાં જે ગુણો હોવા જોઈએ તે મારામાં છે. ગુરુ અને શિષ્ય જાનેમાં સુપાત્રતા હોય તો ઋણાનરૂપી અંધકાર દૂર કરવામાં વાર લાગતી નથી. જેમ પ્રલય-કાળના અનેક સૂર્યની ઉજ્જ્વળતાથી પર્વતની શીડાઓ ઓગળી જાય છે તેમ અનુભવયુક્ત જ્ઞાનના ધોધથી ચિત્તમાં ગુમ રીતે રહેલી સર્વ વાસનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે, સજ્જનોનો, ઊર્ધ્વગામી જીવન ગાળવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોય તેવા મુમુક્ષુઓનો સમાગમ કરવો.

જે મહાત્માઓ, મહર્ષિઓ, રાજર્ષિઓએ આત્માની અનુભૂતિ કરી છે. જેઓ આત્મનિષ્ઠ છે, તેઓ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી પર છે જ્ઞાનરૂપી ભખ તરથી જેમણે પોતાનું ચરીર ઢાંકી દીધું છે, તેઓ સર્વજ્ઞ થાય છે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને એકી વખતે જોઈ શકે છે કાલાતીત થાય છે, ગુણાતીત થાય છે, અને જીવન્મુક્ત તરીકે (વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્માની માફક) સસાગમાં વિહાર કરે છે. પરમ તત્ત્વમાં સ્થિતિ થવાથી મનમાંથી દૃશ્ય પદાર્થોમાંથી મોહ દૂર થઈ જાય છે, મનમાં શાંતિ, સમતા સ્થપાય છે, સમદૃષ્ટિ સ્થિર થાય છે, આવા જ્ઞાની દેહને રથરૂપ ગણે છે, મનને લગામ ગણે છે, અને તે રથમાં પોતે બેસીને વિષયોરૂપી કીડાગણમાં રમણ કરવાનો આનંદ માને છે. આવા જ્ઞાની પુરુષો, એક દીન, પામર, સતત ભયગ્રસ્ત જતુની માફક નહિ, પણ સમ્રાટ તરીકે વિચરે છે, સમગ્ર પ્રકૃતિ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે, રાગ, ભય, શોકથી વિમુક્ત હોય છે, નિર્જેપ રહીને સ્વધર્માનુસાર સર્વ વ્યવહાર કરે છે, પરમાત્માના સંકલ્પ સાથે એકથ સાધી તેના માધ્યમ તરીકે કામ કરે છે.

આવા મહાત્માઓનું મન ચંદ્રના ત્રિભાગી માકક સઘળી રીતે શોભે છે, આત્મ મન વાસનાઓ તરફ દોડતું નથી, પણ બ્રહ્માકારપણાથી ત્રિચળે છે બુદ્ધિમાન માણસે આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિના ઉત્તુથી જ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ. ધન અકળક હોય, સત્તા હોય અને કીર્તિ પણ મેળવી હોય, તેપણ અવિદ્યાગ્રસ્ત મનુષ્યોમાં બેદ, અભાવ, શોભ હમેશા રહ્યા કરે છે તેને ધ્યાનિ

મળી શકતી નથી જેમ ચોરમાથી કાઢા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મૂર્ખતાથી અસમ્ય આપદાઓ ઉત્પન્ન થાય છે જ્ઞાનના પ્રકાશનો અખૂટ આનંદનો જે માણસમાં એકવાર ઉદય થયો હોય, તેનામાં ફરીથી અધકાર, અસતોષ અને દુઃખ પ્રવેશ કરી શકતા નથી આ જગતમાં દુઃખો અગણિત છે, સુખ અત્ય સખ્યામાં જ છે, તેથી અતે દુઃખ આપનારા સુખોમાં સમજી માણસે અનુરક્તિ રાખવી ન જોઈએ જે મનુષ્યો વિષયોમાં રાગ રાગે છે, તેઓને મદ્બુદ્ધિવાળા સમજવા જોઈએ, કારણ કે તેઓ એક સકટમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ આવ જ કર્યા કરે છે ભેદબુદ્ધિજન્ય સુખ દુઃખની દક્ષાઓ, વીજળીના ઝબકારાઓ જેવી ભણભાગુર છે જે પદને પામીને વિદ્વાનો પાછા ફરતા નથી, શોકાતીત થાય છે, તે પદ જ્ઞાનભાવથી જ અચૂક રીતે મળે છે મોક્ષનો વિચાર કરવામાં માણસ તત્પર થાય ત્યારે સમજીને એનામાં હવે સંસ્કારિતા નો ઉદય થયો છે યશુત્વમાંથી, મનુષ્યત્વ અને છંદે નેત્ર તરફ જવાની તે તેવારીમાં છે

જે લેગગ્ય પોતાનામાંથી જ ઊગ્યો હોય, વિવેકજન્ય હોય, તે જ પ્રશસનીય છે ઘણા જન્મોના અનુભવો પછી જ માનવની બુદ્ધિ પરમાર્થ તત્ત્વના વિચારમાં પ્રવર્તે છે કર્મકાંડપરાયણ લોકોના મનમાં જ્યાં સુધી પરમ પદ માટે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તેઓ સંસારના સતત જતિમાન ચક્રોળમાં જ ભ્રમણ કર્યા કરે છે જ્ઞાનરૂપી નોકાથી, સુખ મનુષ્ય આ દુસ્તર માયાને માત્ર સકલ્પમળથી જ તરી જાય છે ત્રણે લોકોમાં, કેવલ યશુકપનુ સ્વાસ્થ્ય જ સર્વોત્તમ છે, એ વિનાશી છે, શકારહિત—મોહરહિત દીનતારહિત છે આત્મવિચારમાં મનને નિમગ્ન રાખવામાં આવે, ક્રયમ, વ્યવહાર કરતી વખતે, અને ન કરતી વખતે પણ જો આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખવામાં આવે, આપણા સત્ય સ્વરૂપનુ વિસ્મરણ ન થવા દેવામાં આવે, તો સહેજાઈથી યગ્મ પદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે આ પરમધામ સપા ન કરવામાં ધન, મિત્રો, બાંધવો સહાય કરી શકતા નથી તેમ શરીરને નકામું કષ્ટ આપવાથી, તીર્થસ્થાનોમાં નિવાસ કરવાથી, ઉપવાસ—વ્રત કરવાથી પણ આ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી આને માટે કેવળ મનોમજની જ આવશ્યકતા છે મનમાંથી ભેદબુદ્ધિ કાઢી નાખવાની

છે, મનની પર જઈને તેનું નિયંત્રણ કરવાનું છે આ સ્વપ્રયત્નથી જ સાધ્ય છે. સુખદાયક અને સ્થિર આસનમાં બેઠાં બેઠાં, આત્માના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવાનો છે. ઝાંઝવાના પાણીમાં જળ હોતું નથી, તેમ આ સંસારમાં સર્વ નામરૂપાત્મક, વિનાશી પદાર્થો પાછળ દોડદોડ કરવાથી નિત્યાનંદની પ્રાપ્તિ કદી પણ શક્ય નથી. આ સત્યને મનમાં સુદૃઢ કરો. વ્યવહારમાં રહીને પણ સૂર્યની માફક નિર્લેપ રહો, સ્વસ્વરૂપનું અનુસંધાન રાખો.

આગળ ઉપર વસિષ્ઠે મોક્ષના જે દ્વારપાળો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમને વિષે વિસ્તારપૂર્વક અનુક્રમે વિવેચન કરે છે. શમ, સંતોષ, વિચાર અને સાધુઓનો સમાગમ—આચાર (મોક્ષના દ્વારના) દ્વારપાળો છે એવો વસિષ્ઠજીનો મત છે. વસિષ્ઠ કહે છે : આમ સંસારનો તાપ શમને લીધે શીતળ થઈ જાય છે. શમથી પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. શમથી આ લોકમાં જીવન સુખ અને શાંતિથી પસાર થઈ શકે છે. ગમે તેવી આપત્તિઓ આવે તોપણ શમરૂપી અઠાંકારથી સુસજ્જ થયેલો મનુષ્ય પોતાની સમતા ખોતો નથી, પરિસ્થિતિથી વિવશ થતો નથી, શત્રુને પણ મિત્ર બનાવી શકે છે. જેણે પોતાની સર્વ ઈન્દ્રિયોને અને મનને વશ કરી દીધેલું છે, જેઓ હરહમેશ પ્રધાંત અવસ્થામાં જ રહે છે, જેઓના મનમાં કોઈ પણ સંજોગોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો નથી, જેઓ કામ, ક્રોધ, લોભથી સદાને માટે મુક્ત હોય છે, તે વંદનીય છે. આવા મહાત્માઓનાં દર્શનથી જે શાંતિ મળે છે, તે ચંદ્રમાના દર્શનથી પણ મળતી નથી. આવા આદરપાત્ર માનવોનો સર્વ લોકો વિશ્વાસ કરે છે. તે રામ, નૃસિંહારૂપી સાંકળથી આમતેમ ઘસડાતા તમારા મનને, તમે શમરૂપી ખીલામાં બાંધી રાખો, તેના ઉપર શાંતિરૂપી અમૃતનું સિચન કરો. બ્રહ્મા જેમ શીવાને વીંધી શકતાં નથી, તેમ શમરૂપી કવચથી સુરક્ષિત શરીરને કોઈ પાત્રે દુઃખો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. જે મનુષ્ય પ્રિય અથવા અપ્રિય વસ્તુઓથી હર્ષ કે શોકને આધીન થતો નથી, તે મનુષ્ય જ્ઞાંત કહે કહેવાય છે. આવા માનવને સર્વ પ્રાણીઓ માટે સમભાવ હોય છે. સર્વજન, સર્વ વસ્તુઓમાં, સર્વ ઘટનાઓમાં, તે પરમાત્માનું જ અસ્તિત્વ જુએ છે. મુદ્રમાં, જીવનમાં, મૃત્યુમાં પણ આવો મહાનુભાવ, એકસરખો આનંદ અનુભવે છે. જે પુરુષ અંદરની

શીતળતા, પ્રવૃત્તિમાં કે નિવૃત્તિમાં કાયમ રાખે છે, તે જ શમયુક્ત છે એમ જાણવું આ વિશ્વની સર્વ ક્રિયાઓમાં, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં જેનું ચિત્ત એક જ અવસ્થામાં (શોભ વિનાનું) રહે છે, તેને જ શાંત કહી શકાય. મહાત્મા પુરુષો શમ જેવા સર્વોત્તમ ગુણનો આશ્રય કરીને જે પરમ પદ પામ્યા છે, તેનું તમે સર્વદા અનુસરણ કરો.

બીજે દ્વારપાળ સંતોષ છે જે મનુષ્ય સંતોષકૃપી રત્નથી સુશોભિત છે, તેને જ પરમ શાંતિ ઉપલબ્ધ થાય છે. સંતોષી મનુષ્ય અશાંત ચિત્તવાળા અને શુદ્ધ વાસનાઓથી ભરપૂર ચક્રવર્તી રાજ કરતાં પણ વધારે સુખી છે. સંતોષી માનવની બુદ્ધિ કદી પણ સુખનો વિયોગ પામતી નથી જે મનુષ્ય પરમાત્માની ઈચ્છાથી જે આવી પડે તેનાથી જ સંતુષ્ટ રહે છે, અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની ઈચ્છા કરતો નથી અને પ્રાપ્ત વસ્તુઓ પ્રત્યે અનુરાગ રાખતો નથી, જે હર્ષ શોકકૃપી દ્વંદ્વોથી પર હોય છે, જે જ્ઞાન, અને શાંતિ માટે પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થની અપેક્ષા રાખતો નથી તે જ સંતોષયુક્ત છે એમ કહી શકાય. સંતોષથી અત્યંત નૃમ થયેલા મહાત્માના મુખ ઉપર અપૂર્વ તેજ હોય છે, તેમનું જીવન આકર્ષક અને આલ્લાટક હોય છે, સ્થિર હોય છે વર્ષાઋતુના આગમનથી જેમ સર્વ પ્રકારની ગજ શાંત થઈ જાય છે, તેમ સંતોષયુક્ત માનવ આગળ સઘળી ચિતાઓ શાંત થઈ જાય છે. આવા માનવના સમાગમથી જેટલી શાંતિ લોકોને મળે છે, તેટલી ધનના ઢગલાઓને જોઈને મળતી નથી. આવા મહાનુભાવને દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ બુદ્ધિથી પ્રભામ કરે છે. સંતોષ વિનાના અસ્થિર, ચંચળ ચિત્તમા જ્ઞાનનું (આત્માનું) પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી તેથી આવા મનુષ્યો બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોયે તેટલા સમૃદ્ધ હોય, પણ અંદરથી અશાંત રહે છે, ચિન્તાગ્રસ્ત રહે છે દીનતાને આધીન રહે છે.

ત્રીજે દ્વારપાળ વિચાર છે વિદ્વાન, બ્રહ્મશાંત્રિય મહાત્માઓ સાથે આત્મવિચાર કરવાથી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે. શુદ્ધ બુદ્ધિ દ્વારા જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. સંસારકૃપી દીર્ઘ કાળના રોગનું ઓસડ વિચાર જ છે. સંસારકૃપી પુણ્યને નિર્મૂળ કરવાનો વિચાર જ ઉપાય છે. સામાન્ય રીતે માનવોને પદાર્થોમાં, દેહોમાં અનુરક્તિ હોય છે. આવી આસક્તિ જ દુષ્કર્મનું કારણ છે.

આ રાજ સત્યાસત્યના વિવેકથી જ નષ્ટ થાય છે. મોહ ટાળવા સારું 'દુનિયાના સર્વ પદાર્થો નાશવંત હોવાથી, તેમ માનવનું મન પણ પરિવર્તનથીયે હોવાથી વિષયો પાછળ દોડદોડ કરવાથી નિત્યાનંદની પ્રાપ્તિ શક્ય જ નથી. આ શુભ વિચાર મનમાં ઠસાવવાની જરૂર છે અને આ વિવેક તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી જ સમજાય છે. કર્મ શું છે અને અકર્મ શું છે, ધર્મ શું છે અને અધર્મ શું છે આનો નિર્ણય કરવામાં વિચારરૂપી જ્યોતિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે. માણસોમાં બુદ્ધિ, ક્રિયાસામર્થ્ય, ભાવનાશક્તિ, સૌંદર્યગુણિયો ઉદય, આ સર્વ સદ્-ગુણો વિચારથી જ સુપ્રાપ્ત છે. જેમ તુંખડાં લઈને તરનાર પુરુષ પાણીમાં ડૂબતો નથી, તેમ વિચારરૂપી ઠાકથી સુરંગિત માનવ પણ સંસારસાગરમાં રમણ કરે તોપણ તે ડૂબતો નથી. સંપત્તિમાં અને આપત્તિમાં માણસ જે ઉર્ધ્વ ને શોકની લાગણીઓને આધીન થાય છે, તે વિચારશૂન્યતાને લીધે જ છે.

વિચારરૂપી કમળોના સમૂહથી પ્રફુલ્લિત થયેલા માણસ હિમાલયની માફક સ્થિર રહે છે અને શોભે છે. બાળકો જેમ અંધારામાં ભૂત, પિશાચો વગેરેની કલ્પના કરીને બીએ છે, તેમ અજ્ઞાની માણસો પણ જેમને પોતાના અસહ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી, તેઓ પણ આ સંસારરૂપી અજાય વનમાં આમતેમ ભટક્યા કરે છે અને વિશ્વાંતિથી વંચિત રહે છે જ્યારે સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ અને આશાઓથી માનવ મન વિચાર કરીને મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ તેને પરમ યાંત્રિ મળે છે વિચારથી જીવન્મુક્ત થયેલા સર્વ જીવો સૂર્યની પેઠે જગતમાં પ્રકાશે છે, તેમના અસ્તિત્વથી અન્ય જીવોને માર્ગ-દર્શન આપે છે તેમનું જીવન ઊર્ધ્વગામી કરવામાં સહાયક થાય છે. જગતના સઘળા સત્ત્વગુરુ પદાર્થો અવિચારથી જ સારા લાગે છે, આનંદ અપે છે. વિચારથી નિષ્કામતા, સર્વાત્મભાવ, રૂ.ભય, સંયમ, વૈરાગ્ય વગેરે સદ્ગુણોનો ઉદય થાય છે. વિચારથી જ માનવ પોતાના અસહ સ્વરૂપ વિશે નિર્ણય કરે છે. અને સર્વ પ્રકારની વિપરીત ભાવનાઓને, વિરોધી વિચારોને મનમાંથી બહાર ફેંકી દે છે. વિચારથીયે પુરુષ આત્મારામ, આત્મનિષ્ઠ હોય છે. આનંદને માટે તેને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા રહેતી નથી. વિચારવાન પુરુષ વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવતો નથી, તેમાં ઉત્કંઠા ધરતો નથી.

તેમાં ડૂબતો નથી, તેમનો દાસ થતો નથી.

વિચારથીય પુરુષ પ્રાપ્ત વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની ઝંખના કરતો નથી, સ્વધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી, પોતાની મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, સર્વદા ભરપૂર રહે છે, જગતમાં સ્વેચ્છા પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી વિહાર કરે છે અને મરજીમાં આવે ત્યારે આભાસ જેવા દેહનો ત્યાગ કરીને વિદેહમુક્તિ મેળવે છે. વિચારરૂપી આંખ અંધારામાં પણ દીપકનું કામ કરે છે, મનનું આવરણ દૂર કરે છે, અને ઉગ્ર પ્રકાશમાં પણ અંજઈ જતી નથી અજ્ઞાની મનુષ્યની માફક વિચારવાન પુરુષ અનર્થોથી ઘિંધિલ થઈ જતાં પણ પોતાની માનસિક સમતા ખોતો નથી. જેઓને પોતાનું જીવન સફળ કરવું હોય, સમગ્ર જીવિત આનંદમાં ગાળવું હોય, તેમણે સદંતર વિચાર-પુક્ત થવું જોઈએ હું કોણ છું, મારું રાસલ સ્વરૂપ શું છે, શા માટે હું જન્મ્યો છું, મારા જીવનનું શું ધ્યેય છે, આ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિના કયાં કયાં સાધનો છે. મારી પ્રકૃતિને કયું સાધન વધારે અનુકૂળ આવે છે—આ પ્રમાણે નિરંતર વિચાર-મગ્ન રહેવું જોઈએ. જે અજ્ઞાનીને અસત્ય વસ્તુઓમાં નિષ્ઠા હોય છે, તે સંસારમાં કોઈ દિવસ પણ કાપમ માટે સુખ મેળવી શકતો નથી વિચારથી જ તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, વિચારથી જ માનવ દેવ થઈ શકે છે, નર મટીને નારાયણ થઈ શકે છે, સમસ્ત પ્રકૃતિને આધીન કરી શકે છે આ સંસારમાં પ્રકૃતિના દાસ તરીકે—એક શુદ્ધ જંતુ તરીકે જીવનને બદલે સમ્રાટ તરીકે, માયાધીય તરીકે લીલા કરી શકે છે

પછી વસિષ્ઠ યોધા દ્વારપાળ સત્સંગ વિષે વિવેચન કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે હે રામચંદ્ર, આ સંસારમાં સત્સંગનો મહિમા અવર્ણનીય છે સાધુપુરુષના સમાગમથી માનવમાં સત્ત્વ વસ્તુ ઉપલબ્ધ કરવાની તમન્ના ઉત્પન્ન થાય છે તેમના જીવનમાંથી એને ધોરણ મળે છે અને તે પોતાનું જીવિત ઉન્નત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે જ્ઞાની પુરુષના સત્સંગથી મૃત્યુ પણ ઉત્સવ જેવું લાગે છે, આપત્તિ સંપત્તિ જેવી લાગે છે ઉજ્જવળ જગ્યા પણ વન જેવી સુંદર લાગે છે જેમ ખાતર અને પાણી રંગણી, વૃક્ષ ફળિયા આવે છે, નવપરવોથી સુશોભિત થાય છે, તેમ સંત પુરુષોના સમાગમથી મનમાંથી

સર્વ પ્રકારના વિકારો, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, આસક્તિ વગેરે નાશૂં થઈ જાય છે, મન સ્ફટિકમણિ જેવું સ્વચ્છ, નિર્મળ થઈ જાય છે અને આત્માનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાનું સામર્થ્ય મેળવે છે. સાધુઓનો સમાગમ જ્ઞાનરૂપી પ્રભાકરના પ્રકાશરૂપ છે. હે રામ, જેમણે સર્વ પ્રકારની વાસનાઓનો ત્યાગ કર્યો છે, જેઓનું જીવન સંયમી છે. જેઓમાં હૃદયની વિદ્યાગતા છે, સર્વાત્મભાવ છે, જેઓએ કામ, ક્રોધ, લોભ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, જેઓ પરમાત્માના સતત સંપર્કમાં રહીને જ તેના માધ્યમ તરીકે દુનિયામાં વર્તે છે, આવા સંત પુરુષોના સામીપ્યમાં રહેવાની તક જેમને મળે છે, તેમને તીર્થયાત્રાની કે વ્રતની કાંઈ આવશ્યકતા નથી.

જેઓ, સત્સંગનિરૂપ અતિ શીતળ અને નિર્મળ જગમાં રોજ સ્નાન કરે છે, તેમને યજ્ઞોનું, તપનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. જે ભાગ્યદાતાની મનુષ્યને સાધુસમાગમ પ્રિય છે, તેમાં જ જે આનંદ માને છે, તે મોક્ષનો અધિકારી થઈ ચૂક્યો છે એમ જાણવું માનવો માટે આ સંતાપકથી ઉપાધિમાંથી તરવાના ઉપાયો ચાર છે : શમ, વિચાર, સંતોષ અને સંતનુસમાગમ. તેમાં સંતનુસમાગમ સર્વોત્તમ છે, કારણ કે મનુષ્યના ચિત્ત ઉપર મહાત્માના ચારિત્ર્યની જેટલી અસર થાય છે તેટલી તેમના ઉપદેશની થતી નથી. દેહાધ્યાસ વિનાના, પવિત્ર જીવન ગાળનારા, બ્રહ્મપદને જાણનારા સાધુપુરુષોને સર્વ ઉપાયોથી સેવવા જોઈએ. ચાર દ્વારપાળોમાંથી એકનો પણ જો અધ્યાસ થાય અને જીવનમાં તે સાંગોપાંગ ઊનરે તો ચારેનું કૃત્ય મળે છે, જેમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાં શીતળતા, શાંતિ, સૌંદર્ય આદિ ગુણો પ્રવર્તે છે, તેમ યમાદિથી સુચોખિત થયેલા મનુષ્યમાં જ્ઞાનની સંપત્તિ પ્રવર્તે છે. આ ગુણો સંપાદન કરવા માટે દૃઢ પુરુષાર્થની જરૂર છે. જ્યાં સુધી આ ગુણો સંપાદન નહિ થાય, જ્યાં સુધી તમે આત્માના સ્વરૂપથી વિમુખ રહેશો, ત્યાં સુધી તમે રાજા થશો કે દેવ તોપણ તમને પગમ શાંતિ મળી શકશે નહિ. મનુષ્યના મનરૂપી જાડન અરણ્યમાં, શુભ અને અશુભ મોક્ષદાયક અને મોક્ષવિગેથી એવી બે સરિતાઓ સતત વહ્યા કરે છે. આ નદીઓમાંથી કઈ નદીનો અગમ્ય લઈને જીવન ગાળવું એનો નિર્ણય માનવે પાતે કરવાનો છે. નિર્ણય

કર્તા બાદ સ્વપ્રયત્નથી ઉત્સાહપૂર્વક તેને વળગી રહેવાનું છે. આમ કરવાથી જ પરમ વિક્રાંતિ આપનાર આત્મજ્ઞાન મળે છે, અને ભવસાગરને તરી જઈ તેના ઉપર આધિપત્ય મળે છે.

હે સમ, તમારું અંતઃકરણ નિર્મળ છે. તમે વિવેક—વીરાગ્યાદિ ગુણોથી સુસંપન્ન છો, તેથી તમે, હું જે જ્ઞાન આપવાનો છું, તેના સંપૂર્ણપણે અધિકારી છો. પરમ કલ્યાણને વાસ્તે પવિત્ર, ઉદાર, પરમ બોધ દેનારાં વચનોને માટે તો ઉત્તમ પુરુષ જ યોગ્ય છે. આ સંહિતા (યોગવાસિષ્ઠ)નો અભ્યાસ કરીને પોતાની મેળે સમજી લોય અથવા બીજા પાસેથી તેનું શ્રાવણ અને એકાગ્રતાપૂર્વક શ્રવણ કર્યું લોય, મનન કર્યું લોય, તો મનમાંથી સર્વ પ્રકારની ભ્રમણા દૂર કરી નાખે છે અને સર્વ પ્રકારનાં આધિ, વ્યાધિ, વ્યગ્રે-દુઃખોમાંથી માનવને મુક્તિ આપે છે, માનવમાં અભય ઉત્પન્ન કરે છે. મહાસમર્થ વેદાંત-શાસ્ત્રની ગર્જના ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ અન્ય શાસ્ત્રો ગર્જી શકે છે. અરણ્ય-માં સિંહનો ગર્જના થાય એટલે ઘિયાળવાનું બોલવું બંધ થઈ જાય છે. આ ગ્રંથનું (વસિષ્ઠજીના ઉપદેશનું) અનુધીયન કરવાથી બુદ્ધિની અશુદ્ધિ (કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે) ધીમે ધીમે ઓછા થવા માંડે છે, અને છેવટે બુદ્ધિ શરદ્-ઋતુની ચાંદનીની પેઠે ખીલે છે. આ સર્વોત્તમ ગ્રંથના વિચારથી માનવબુદ્ધિ સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.

૧ વસિષ્ઠ કહે છે: હે સમચંદ્ર, સાત્રું બીજા વાવવામાં આવ્યું હોય તો તેમાંથી સાત્રું ફળ અવશ્ય મળે છે; તેમ આ સંહિતાને વાંચવાથી સર્વોત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અચૂક થાય છે. શાસ્ત્ર માણસે રચેનું હોય તોપણ જો તે મુક્તિ-ઓથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવનારું હોય તો તેનો સંકોચ વિના સ્વીકાર કરવો પણ કોઈ ઋષિએ રચેનું શાસ્ત્ર હોય અને તેનાં કથનો તર્કને-માનવબુદ્ધિને સંતોષ આપી શકે તેવાં ન હોય, તો તેનો ત્યાગ કરવો. બુદ્ધિમાન પુરુષે ન્યાયને અનુસરતી પ્રક્રિયાને સ્વીકારવી જોઈએ. પરમ સત્ય બુદ્ધિથી પર છે તે ખરું, પણ તે બુદ્ધિનું વિરોધી નથી. ‘બ્રહ્માનું વચન પણ જો મુક્તિ-ઓથી વિરુદ્ધ હોય તો તેને તપ્તબ્રહ્મની પેઠે છોડી દેવું.’ અંગજીવના પવિત્ર અને નિર્મળ જગનો ત્યાગ કરીને જે માણસ ‘આ કૂવો મારા બાપ-દાદાનો છે

માટે મારે આ પાણી જ પીવું જોઈએ, એવો આગ્રહ (દુઃસાગ્રહ) રાખે તેને મહામૂર્ખ સમજવો. મોટે પથ્થર આગળ પડ્યો હોય તોપણ જેમ બાણો તેને વીંધી શકતાં નથી, તેમ જે ચિત્ત યાત્રીઓનાં (આર્થગ્રથાનાં) ઉપદેશથી રંગાયેલું હોય છે તેને સંસારની મહાદુઃખદાયી આપદાઓ પણ ચલાવવાનું કરી શકતી નથી. આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, તેનું વારંવાર પાઠ્યપાઠ કરવામાં આવે, તો મુક્તિ માટે અન્ય કોઈ પણ કિયાતી જરૂર પાત નથી. આ ગ્રંથના ઉપદેશને ચિત્તમાં સ્થિર કરવાથી ‘હું અને જગત’ એવા પ્રકારના દ્વેતનો સદંતર નાશ થાય છે, ભેદબુદ્ધિ યાંત થઈ જાય છે કલ્પનજગતના અસ્તિત્વથી કે વિનાશથી માણસના મનમાં હર્ષ કે શોક ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ આ જગતને બ્રહ્મના સ્ફુરણ તરીકે જાણ્યા પછી માનવને તેમાં મોહ પેદા થતો નથી. અધિષ્ઠાનને જાણ્યા પછી સંસારને વીખી નાખવાની કિયામાં વાર લાગતી નથી.

અને નિર્વિકારિત્વ મનમાં ઠસાવવા માટે જે દૃષ્ટાંતો આકાષ લેવામાં આવે તે જગતની અંદરનું જ છે અને સ્વપ્ન જેવું છે એમ તમારે સમજવું. આ પરિભાષાને વળગી રહેવું. એમ કરવાથી નિગ્રહાર બ્રહ્મમાં સાકાર દૃષ્ટાંત કેમ લાગુ પડે એવી શંકાને સ્થાન નહિ રહે જગતને જગત અને સ્વપ્નનો દૃષ્ટાંતો અપાત છે તે યથાર્થ છે. જેમ સ્વપ્ન પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેવું નથી અને વર્તમાન કાળમાં પણ અનિર્વચનીય રૂપે જ રહે છે, તેમ જગત પણ પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેવું નથી અને વર્તમાનકાળમાં અનિર્વચનીય રૂપે જ રહે છે આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે જગત સ્વપ્નની કલ્પના જેવું છે, કારણ કે પરબ્રહ્મની અંદર પોતે કલ્પેત્વ સ્પંદન એ જ જગત છે. આ મંત્ર દીવા જેવો છે એમ લોકમાં કહેવામાં આવે છે ત્યાં દીવાની માત્ર પ્રભાવ જ સરખાપણું કહેવામાં આવે છે વેદાન્તશાસ્ત્રોમાં સંસારના પદાર્થો તરફ અનુરાગના ત્યાગ માટે આગ્રહ રાખવામાં આવે છે માટે તેની વાતો વિપયાસકત અને વિચારગ્રીમ મનુષ્યોને અરુચિકર લાગે તે સ્વાભાવિક છે. આ જગતમાં બુદ્ધિમાન અને વૈરાગ્યવાન પુરુષો અલ્પ સંખ્યામાં જ હોય છે. ધણાંખરાંની પ્રકૃતિ બહિર્મુખી હોય છે, રજસને આધીન હોય છે. જ્યાં સુધી મનની સ્થિતિ આવં હોય ત્યાં સુધી તેમાં જ્ઞાનનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શકે જ નહિ એટલે જ વેદાંત શાસ્ત્રોમાં વૈરાગ્ય ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે. વૈરાગ્ય આંતરિક છે અને તે વિવેકજન્ય હોવો જોઈએ, સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ, આપત્તિથી પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજસિક કે તામસિક નહિ

વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામચંદ્ર, વેરીની વાત પણ જે વિચારથી અનુભવ કરાવનારી હોય તો તેનો અંગીકાર કરવો અને મિત્રની વાત જે વેદોક્ત પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરનારી હોય, તો તેની અવહેલના કરવી, સત્યને જ વળગી રહેવું, અસત્યનો ત્યાગ કરવો. આમ કરવાથી જીવનમુક્તિરૂપ શુભ પરિણામ આપનાર વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અપરોક્ષ અનુભવ એ જ મુખ્ય પ્રમાણ છે બીજાં બધાં ગોણ છે અનુભૂતિ કરાવવામાં સહાયક થઈ પડે, પણ અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં સ્વાનુભવ જ પ્રમાણ ગણાય છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન એ જ જ્ઞાન છે

૫ : જગત અને મનનું મૂળ તત્વ

યોગવાસિષ્ઠમાં ત્રીજા પ્રકરણની શરૂઆતમાં પ્રથમ સર્ગમાં વસિષ્ઠજી જણાવે છે કે, આત્માનો મોક્ષ જ્ઞાનથી જ થાય છે આ જ્ઞાન બોદિક નથી, માનસિક નથી, પરોક્ષ નથી પણ અપરોક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ છે, અતીન્દ્રિય છે. આ વિદ્યમાન જગત આત્માની અંદર સ્વપ્નની માફક પ્રગટ થયું છે. સસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની સર્વ ક્રિયાઓ, આત્માની અંદર જ થયા કરે છે. આત્મા જ આનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે, આત્મા આ સર્વ ક્રિયાઓથી અલિપ્ત રહે છે. પોતાના અસહ (સચ્ચિદાનંદ) સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થતું નથી તેથી આ સઘળી સૃષ્ટિ બ્રહ્માત્ર જ છે, જ્યારે આત્મા, જે પોતે નિત્ય દ્રષ્ટા છે, તે પોતાના સંકલ્પથી કર્પેલાં દૃશ્યોને આધીન થાય છે, ત્યારે તેને બંધન કહેવામાં આવે છે જ્યારે તે સમગ્ર દૃશ્ય ઉપર વર્તેલ ભોગવે છે, અથવા કોઈ પણ પ્રકારના દૃશ્ય વિના પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે છે, ત્યારે તેને મુક્તિ—મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. ભૂત-કાળનાં, વર્તમાનકાળનાં અને ભવિષ્યમાં થનારાં અનેક બ્રહ્માંડો, આત્મામાં અવ્યક્ત રૂપે રહેલાં છે જ. દૃશ્ય, બ્રહ્મથી જુદી, સ્વતંત્ર સત્તાવાળું નથી. બ્રહ્મ જ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે નિરંતર સંકલ્પો કર્યા કરે છે, અને તે સંકલ્પો આ વિસ્તારવાળી જગતરૂપી ઈન્દ્રજાલરૂપે પ્રતીત થાય છે. જગત સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મમાં જ સ્થિત છે, પણ જેમ સુવર્ણમાં કડાપણું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં જગત-રૂપપણું પણ નથી.

બીજા સર્ગમાં જે પ્રાણીઓને, ભૌતિક દેહ હોય છે તેઓ મૃત્યુના પંજમાં સપડાય છે; પણ જેમનો દેહ ચૈતન્યમય હોય છે, તેઓ મૃત્યુનું ભક્ષ થતાં નથી. આ સત્યનું સમર્થન એક દૃષ્ટાંત આપીને કરે છે અને વસિષ્ઠજી ચમચંદ્રજીને કહે છે કે, ઉત્પત્તિ પ્રકરણ સમજવામાં પણ આ ઉદાહરણ સહાયક થઈ પડશે.

વસિષ્ઠજી કહે છે કે, એક ‘આકાશજ’ નામનો એક પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતો. તે આત્મનિષ્ઠ હતો. ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહીને પોતાનું જીવન સર્વ લોકોનું

કલ્યાણ કરવામાં જ ગાળતો હતો. અતિ દીર્ઘાયુ હોવાથી, મૃત્યુને વિચાર થયો કે મારે આ બ્રાહ્મણને યા માટે છોડવો જોઈએ. એને પણ મારે મારો ભક્ષ કરવો જોઈએ આવો સંકલ્પ કરીને તે બ્રાહ્મણ (આકાશજ)ને પકડવા માટે તેના નિવાસસ્થાને ગયું. આ બ્રાહ્મણે અગ્નિને કિલ્લારૂપે રાખ્યો હતો. તે મૃત્યુને ભસ્મીભૂત કરવા લાગ્યો. આ અગ્નિની જાળોના અવરોધની અવગણના કરીને, મૃત્યુ તેના ઘરમાં પેહું અને તે બ્રાહ્મણને પકડવા લાગ્યું. આ પ્રયાસમાં તેને સફળતા મળી નહિ; તેથી યમરાજ પાસે જઈને મૃત્યુએ પૂછ્યું, 'મહારાજ, આ 'આકાશજ' બ્રાહ્મણને હું કેમ ખાઈ થકું નથી તે કૃપા કરીને જણાવો.' યમરાજ કહે છે : 'તે મૃત્યુ નું કોઈને પણ મારવા સમર્થ નથી પ્રાણીઓ એમનાં કર્મો વડે જ તારે આધીન થાય છે આથી જ તારે ઈચ્છા તે બ્રાહ્મણનું ભક્ષણ કરવાની હોય તો તેનાં કર્મો શોધી કાઢ. અને તેમનો આકાશ લઈને તારું કાર્ય કર.' આ શોધન કરવા માટે મૃત્યુ ભૂમંડળમાં સર્વ દિશાઓમાં ફર્યું, પણ તેને કોઈ પણ દેકાણેથી તે બ્રાહ્મણ (આકાશજ)નાં કર્મેણા પત્તો મળ્યો નહિ. નિરાશ થઈને મૃત્યુ ફરીથી યમરાજ પાસે ગયું અને આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મો ક્યાં સ્થળે છે તે જણાવવા તેમને વિજ્ઞાપિ કરી. યમરાજએ જવાબ આપ્યો કે 'આ આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કોઈ કર્મો નથી. તેની ઉત્પત્તિ કેવળ આકાશથી જ છે. જે આકાશમાંથી પેદા થાય છે તે સ્વચ્છ આકાશ જેવો જ હોય છે. અવિદ્યા આદિ કારણ ન હોવાને લીધે એ બ્રાહ્મણ વાસ્તવિક રીતે આકાશરૂપ જ છે. પૂર્વકર્મોના સદંતર અભાવથી તેનું ચિત્ત બીજને વશ નથી. તેના પૂર્વકર્મો નથી તેમ હમણાં પણ તે કોઈ કર્મો કરતો નથી. આથી તે ચિદાકાશરૂપ જ છે. એનું જે કોઈ કર્મ લોકોને જોવામાં આવે છે, તેને એ બ્રાહ્મણ સાચું માનતો નથી. ચૈતન્યરૂપી સ્તંભમાં ચૈતન્યરૂપ પૂતળી જેવો તે છે. તેનો આકાર જે ચૈતન્યથી જુદો દેખાય છે, તે તો અભાસમાત્ર છે. એ બ્રાહ્મણ પગ પદમાં આકાશમાં શૂન્યપણાની પેઠે, વાયુમાં ચક્રનપણાની માફક સ્થિત છે. એનાં હમણાંનાં કર્મો પણ નથી, તેમ પૂર્વનાં કર્મો પણ નથી, તેથી એ બ્રાહ્મણ સંસારચક્રને આધીન નથી. તે સ્વપ્નભૂ છે. જે જીવને દેહનો અધાસ થાય છે, તે તરત જ પ્રકૃતિને વિવશ થાય છે.

હજી આ બ્રાહ્મણમાં અજ્ઞાનતાએ પ્રવેશ કર્યો નથી. તેનામાં દેહાભિમાન નથી તેથી તે તારી પકડમાં આવી શક્યે નહિ.

મૃત્યુને કુતૂહલ થવાથી યમરાજને પૂછે છે કે, 'આ બ્રાહ્મણનું સર્જન આકાશમાંથી કેવી રીતે થયું, પંચભૂતોનો સંબંધ જીવને કેવી રીતે થાય છે, અને કેવી રીતે થતો નથી તે કહેવાની કૃપા કરો.' યમરાજ કહે છે. આ બ્રાહ્મણ કેવળ વિજ્ઞાનના પ્રકાશરૂપ છે. પ્રલયને સમયે પણ શાંત, અજર, અમર પરબ્રહ્મ તો રહે છે જ. જ્યારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે પણ પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં એ આકાશજ બ્રાહ્મણ નિર્વિકલ્પ અને ચિદાકાશરૂપ ધારણ કરીને રહે છે. જો એની મનોવૃત્તિ અહિર્મુખ ન હોય, તો તે હમણાં જોવામાં આવે છે, તેવો પણ જોવામાં ન આવે, વાસ્તવિક રીતે એ બ્રાહ્મણ કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. માટે તારે તેનો વધ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરવો.'

આ આખ્યાયિકા સાંભળી શ્રીરામચંદ્રના મનમાં સંશય પેદા થાય છે કે, આ કથા દ્વારા વસિષ્ઠજી પોતાના પ્રપિતામહ બ્રહ્માનો ઉલ્લેખ કરે છે; તેથી આના નિવ્ઝરણ માટે પ્રશ્ન કરે છે, તેથી વસિષ્ઠજી તેનો ઉત્તર હકારમાં આપે છે અને જણાવે છે કે બ્રહ્માને સારુ જ પૂર્વે મૃત્યુએ યમરાજની સાથે વાતચીત કરી હતી. બ્રહ્મા તો પરબ્રહ્મ જ છે તેથી તે મૃત્યુની જકડમાં આવી શકે નહિ. બ્રહ્માનું ચરીર મનોમય છે, સંકલ્પમય છે, બ્રહ્મા ચિદાકાશના ચમન્કારૂપ છે. બ્રહ્મા પરબ્રહ્મામાં સ્ફૂર્યા કરે છે. પરમાત્મામાં દ્રશ્ય કે દૃશ્ય કંઈ નથી. તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ, શક્તિસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ છે, તેપણ તેમાં બ્રહ્માનો આભાસ થાય છે. જે સમષ્ટિમન છે, તે બ્રહ્મા. બ્રહ્મા પરબ્રહ્મના સંકલ્પનું જ કાર્ય છે. ચિત્રકારના મનમાં દેહ વિનાની પૂતળી પ્રથમ ખડી થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં સમષ્ટિમનની પ્રતીતિ થાય છે તેને બ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે. શ્રીરામચંદ્ર કહે છે : પૃથ્વી વગેરેથી રહિત જે શુદ્ધ મન છે, તે બ્રહ્મા છે તે તેમને સ્વીકાર્ય છે; પણ જેમ બીજા સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વજન્મની વાસનાઓ કારણભૂત હોય છે, તેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં પણ તેનું કેમ ન બને? વસિષ્ઠ ઉત્તર આપે છે કે, જે પ્રાણીને કર્મો ભોજવવા માટે ચરીર ધારણ કરવું પડ્યું હોય, તેને તેના પૂર્વદેહોની વાસનાઓ કારણરૂપ

હોય છે, બ્રહ્માને પૂર્વદેહ જ ન હતો, તેમને પૂર્વજું કંઈ કર્મ જ ન હતું. બ્રહ્માનું શરીર સ્વર્ગભૂ છે, બ્રહ્મા પોતાના કારણરૂપ વિદ્યાકાશથી ભિન્ન નથી. તેમને દેહ વિગદેહ છે, ભૌતિક નથી. સઘળાં પ્રાણીઓને બે દેહો હોય છે: એક સૂક્ષ્મ શરીર, અને બીજું પંચમહાભૂતોવાળું. બ્રહ્માને કેવળ વિગદેહ જ હોય છે, તે અદ્ય પ્રજ્વલિતથી સઘળી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. બ્રહ્માને સંકલ્પ જ તેનું મૂળ કારણ છે, જેમ બ્રહ્મા, બ્રહ્મરૂપ છે, તેમ સઘળી પ્રજાઓ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે, પ્રાતિભાસિક શરીરવાળા બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ પણ પ્રાતિભાસિક શરીરવાળી જ છે, પણ અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે આપણને સ્પૂળ અને સાચી લાગે છે. વાસ્તવમાં બ્રહ્મા સ્પૂળ દેહથી રહિત છે, છતાં આપણને તે સ્પૂળ દેહવાળા જણાય છે, જેમ માનવ પોતાની કલ્પના પ્રમાણે પોતાના મનમાં પર્વત, સમુદ્ર, રણ, નગર, વન, ગામ જુએ છે તેમ બ્રહ્માને સંકલ્પ જેમ પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે, તે પ્રકારથી આ જગતનું પ્રગટીકરણ થાય છે, પ્રાણવિશિષ્ટ પરમાત્માના પ્રથમ સંકલ્પથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તે શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા જ છે. બ્રહ્મા પોતે મનોમાત્ર જ છે. તેમણે કલ્પેનું આ જગત પણ મનોમાત્ર છે, કારણ જેવું શુદ્ધ છે, તેવું કાર્ય પણ શુદ્ધ જ છે. જગત શુદ્ધ આત્માથી અભિન્ન છે. બ્રહ્માદિ જ્ઞાની, અનુભવી પુરુષો, સદાચ મુક્ત અવસ્થામાં જ રહે છે. તેઓ હમેશા મોહરહિત હોય છે. વ્યર્થ દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં જ્ઞાનની ભૂમિકામાં પ્રાતિભાસિક પ્રપંચ પણ નથી, તે સ્પૂળ પ્રપંચને સચાચ જ ઉપસ્થિત થતો નથી. બ્રહ્મા મનનું રૂપ છે અને મન બ્રહ્માનું રૂપ છે. જે દૃશ્ય તરીકે દેખાય છે તે સર્વ કલ્પિત જ છે. મનને અને જગતને જુદાં પાડી યક્ષાય જ નહિ. જે દૃશ્યથી દુઃખ સારું હોય તો તેને દૂર કરી યક્ષાય જ નહિ. સાચી વસ્તુ નિત્ય શાશ્વત હોય છે, ખોટી વસ્તુ આગંતુક-આગમ્યાપાથી-અગરનારી અને ચાલી જનારી હોય છે. અગ્ર વિચાર માનવ મનમાં સુદૃઢ રીતે રહેલો છે, તેથી જ માનવ, સ્વાથી સુખને માટે સદાચ પ્રયત્ન કરતો રહે છે. આમાં તેને સંપૂર્ણ અને અઙ્ગ કાલો છે.

દિવસ માત્ર બે ઘડી જ માફી રહેલો હોવાથી અને સૂર્યનાં કિરણો અઃપ થઈ ત્યાં હોવાથી તે દિવસનું કાર્ય સમાપ્ત કરવામાં અગ્રજી. શ્રીજી

દિવસે, દેવલોકો, મનુષ્ય લોકો, સિદ્ધો પ્રાતઃકાળની ક્રિયાઓને આટોપી લઈને સભામાં ઉપસ્થિત થયા અને પ્રથમના ક્રમ પ્રમાણે જ પોતપોતાનાં આસનો ઉપર જોડવાઈ ગયા. વસિષ્ઠજીએ પોતાની ગંભીર પાદ મધુર વાણીથી, સંભા-
વણ, ઉમેશ મુજબ ઘડ કર્યું. પ્રસંગ મળ્યો એટલે રામચંદ્રજીએ પ્રશ્ન કર્યો અને પૂછ્યું કે, જે મને જગતરૂપી જ્ઞાન પ્રસરાવી છે તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવું છે તે આપ મને જણાવો. વસિષ્ઠ કહે છે : આ મન આકાશની માફક શૂન્ય છે, નામ સિવાય તેનું બીજું કંઈ રૂપ જોવામાં આવતું નથી. આકાશની જેમ તે સર્વ સ્થળોએ વ્યાપી રહેતું છે, ચંચળ છે. જેમ સમુદ્રમાંથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શણે શણે આ મનમાંથી સંકલ્પો પેદા થાય છે. આ સંકલ્પોના આકાશે-
ને મન કહેવામાં આવે છે. તેનું અન્ય કોઈ સ્વરૂપ નથી. નિરાકાર, નિર્વિકાર ચેતન્યમાં પદાર્થોના અભાસ કરનાર વસ્તુને મન કહેવાય છે. મન એ જ સંકલ્પ છે અને સંકલ્પ એ જ મન છે. સમષ્ટિમનને લિંગચરીરવાળા બ્રહ્મા કહેવાય છે. આ બ્રહ્માના સંકલ્પો એ જ સૃષ્ટિ, જગત, સંસાર, સંસૃતિ. દૃશ્ય પદાર્થ વિના મનનું બીજું કંઈ સ્વરૂપ નથી. યથાર્થ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી કંઈ ઉત્પન્ન થતું જ નથી, કારણ કે સર્વના અધિકાકાન્ધરૂપે રહેતું ચેતન્ય નિર્વિકાર છે. તે પોતાના આદિ સ્વરૂપમાં નિત્ય સ્થિત છે. દૃશ્ય, દ્રષ્ટાથી ભિન્ન નથી, તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી પ્રવાહીપણું એ જડનો સ્વભાવ છે. ચલન એ વાયુનો સ્વભાવ છે, તેમ દૃશ્યપણું દ્રષ્ટાનો સ્વભાવ છે. દૃશ્યની જુદી સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો જ દૃશ્યને સત્ય માની યજ્ઞાય. રામચંદ્રજીને શંકા થવાથી પૂછે છે કે, દૃશ્ય તો પ્રત્યક્ષ રીતે સત્તાવાળું જોવામાં આવે છે, તો તેને અભાવ કેવી રીતે સ્વીકારી યજ્ઞાય ? આ સંસારરૂપી ભ્રમ પેદા કરનાર અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખોના સમૂહોને આપનાર આ દૃશ્યરૂપી વિપુલિકા કેવી રીતે શાંત થાય ? વસિષ્ઠ કહે છે : ‘આ પિયાયની શાંતિ માટે હું એક મંત્ર આપું છું આનું સેવન કરવાથી આ પિયાય અદૃશ્ય થઈ જશે. ઉમેશ આ સત્યને તમારા મનમાં સ્થિર કરો કે પરમાર્થિક દૃષ્ટિએ આકાશ, વાયુ, તેજ, પૃથ્વી, જગ, હું, તું વગેરે જે જગતરૂપે દેખાય છે, તે છે જ નહિ. જે જોવામાં આવે છે તે અજર, અમર સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે આ

સર્વ દૃશ્ય, શાંત, નિરાકાર એવા બ્રહ્મમાં પૂર્ણરૂપે પ્રસરે છે. બ્રહ્મમાંથી ઉદય પામેલા સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ જ છે. દ્રશ્ય, દર્શન, દૃશ્ય, પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય, જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, આ કોઈની સત્તા બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, બ્રહ્મ શૂન્ય નથી, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે, સર્વશક્તિમાન છે. આ જગત અજ્ઞાનતાથી જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે (પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી) સૃષ્ટિનો આરંભ જ થયે નથી, તે વર્તમાનકાળમાં તેનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે? જે ભૂતકાળમાં ન હતું, તે વર્તમાનમાં કેવી રીતે હોઈ શકે? અને જે વર્તમાનમાં નથી તે ભવિષ્યમાં કેવી રીતે હોઈ શકે? જેમ મનમાં જ સ્વપ્નો પેદા થાય છે, મનમાં જ રહે છે અને મન તેમને અનુભવે છે, તેવી રીતે મનને લીધે જ આ જગત જોવામાં આવે છે. મન મિથ્યા છે, છતાં તેમાં સત્-પ્રમાણી ભ્રાંતિ થાય છે, મન જેવી જેવી કલ્પના કરે છે તે તે પ્રમાણે તે પદાર્થો જુએ છે, મનુ રચણ છે, અમતેમ કૂદકા માર્યા કરે છે, ઉત્પન્ન કરે છે, સંહાર કરે છે, સંસારીપણું પેદા કરે છે અને શુકિત પણ તે જ અપાવે છે. મંથન અને મોક્ષનું કારણ મન જ છે.

શ્રી રામચંદ્ર પૂછે છે : આ મનનું મૂળ કારણ શું છે? તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે? શાથી ઉત્પન્ન થયું છે? તે જાણવાના કૃપા કરો. વસિષ્ઠ ઉત્તર આપે છે કે, મહાપ્રલય વખતે, સૃષ્ટિના સપ્તગા, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દૃશ્યપદાર્થો અદૃશ્ય થાય છે. પોતાના અસલ કારણમાં લીન થાય છે, ત્યારે વિશેષરહિત, અસ્તરહિત, ઉદયરહિત, નિરાકાર, દેહીભ્યમાન, અમર્ષાદિત સામર્થ્ય-વાળા, અમાપ જ્ઞાનવાળા, અનંદસ્વરૂપ, સંતોષ મહેશ્વર, પરમાત્મા (આત્મા, બ્રહ્મ) અવશેષ રહે છે. આ પરમ તત્ત્વ શાશ્વત છે, મન-બુદ્ધિની પર છે, ઈન્દ્રિયોની પકડમાં આવે શકતું નથી, કારણ કે તે આ સર્વનું કારણ છે, ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેના અસ્તિત્વથી જ, તેની સત્તાથી જ સર્વ પદાર્થો પ્રકાશે છે, સર્વ ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનું નિવન કાર્ય કરે છે. આ સત્તાસામાન્યને અનેક નમો અપવામાં આવે છે : અત્મા, બ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, પર-ધિવ, પરિવિષ્ણુ, પરશક્તિ, પુરુષોત્તમ વગેરે, સાંખ્યમતવાળા તેને પુરુષ કહે છે, વિશ્વાનોએ તેને તપ્તિક વિશ્વાનરૂપ કહે છે, શૂન્યવાદીઓ તેને શૂન્ય કહે છે,

બીજો તેને નિર્વાણ કહે છે. (હાલના જમાનામાં મુસ્લિમ ધર્મના અનુયાયીઓ તેને અલ્લાહ કહે છે, ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ તેને ગોડ કહે છે. અને વીનમાં તેને 'તાઓ' કહે છે. સર્વ ધર્મો આ વિદ્યમાન જગતના આદિ કારણ તરીકે, તેના નિયામક તરીકે એક શાશ્વત તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે.) કારણ કે વિશ્વની ઉત્પત્તિનો વિચાર આવતાંની સાથે જ તેના અધિષ્ઠાનનો પણ વિચાર આવે છે. શામાંથી ઉત્પત્તિ, શાની ઉત્પત્તિ-આ વિચારો સ્વાભાવિક રીતે જ આવે છે. આધાર વિના આધેય ટકી શકે નહિ, એટલે માનવબુદ્ધિને એક અનંત, શાશ્વત તત્ત્વનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે, અને આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ તેનો જ આવિર્ભાવ હોવાથી, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શક્તિસ્વરૂપ છે, આનંદ-સ્વરૂપ છે, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે, એ સત્યનો પણ સ્વીકાર કરવો પડે છે.

વસિષ્ઠજી જણાવે છે. આ નિત્ય તત્ત્વ, સુખને પ્રકાશ આપે છે એટલે ચીતજ્ઞતા આપે છે, આકાશને શૂન્યતા આપે છે જેમ સઘળાં જળોનું પ્રભવ અને લયસ્થાન સમુદ્ર છે, તેમ સઘળા દૃશ્ય પદાર્થોનું આશ્રયસ્થાન પરબ્રહ્મ છે. સર્વની અંદર પ્રત્યગાત્મા રૂપે રહીને બોલનાર, જ્ઞેનાર, સાંભળનાર, ભોજિવનાર પણ તે જ છે. આકાશમાં, પાતાળમાં, જળમાં, વાયુમાં, અગ્નિમાં, ભોજિવનાર પણ તે જ છે. આકાશમાં, પાતાળમાં, જળમાં, વાયુમાં, અગ્નિમાં, પૃથ્વીમાં, પર્વતોમાં, સમુદ્રમાં એ તત્ત્વ જ રહેલું છે, શિયાઓને એણે જ મૂક કરેલી છે, પર્વતોને એણે જ સ્થૂળતા આપી છે, આકાશને વ્યાપકતા અને શૂન્યતા આપી છે જેમ આકાશમાં એકગિત થયેલાં વાદળોમાંથી દુનિયા ઉપર જળની વૃષ્ટિઓ થયા કરે છે, તેમ પરમાત્મામાંથી આ સંસારરૂપી જળની વૃષ્ટિ થયા કરે છે. આ પરમાત્માની અંદર સમુદ્રનાં મોજાની માફક, અસંખ્ય બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં તેમાં જ લય પામે છે પણ તે આ સર્વ ક્રિયાઓને આશ્રય આપતાં છતાં પણ તેમનાથી અલિપ્ત રહે છે. પ્રપંચ પણ પરમાત્માનું જ રૂપ છે, પણ પ્રપંચરૂપે પરમાત્મા નાશવાન છે; અને વાસ્તવિક સ્વરૂપે અજર, અમર છે, અવિનાશી છે (જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં એક જ અવસ્થામાં રહે તે સત્ય, અને જેમાં પરિવર્તન થયા કરે તે મિથ્યા, આ અર્થમાં જગતને મિથ્યા કહેવામાં આવે છે. સ્થાયી તત્ત્વને સત્ય કહેવામાં આવે તો એના વિરોધી તત્ત્વને

ભેદ દર્શાવવા અસત્ય કહેવું જોઈએ. એટલે સંસારને મિથ્યા કહેવામાં આવે છે. બાકી પરબ્રહ્મ જ જગતનું અભિન્ન, નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ હોવાથી, જગત પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. જગત બ્રહ્મનું ચળ સ્વરૂપ છે, બ્રહ્મ જગતનું અચળ અધિજ્ઞાન છે.)

વસિષ્ઠ જણાવે છે કે જેમ સૂર્યમાંથી રશ્મિઓ નીકળે છે, તેમ આ પરબ્રહ્મમાંથી શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓનો આવિષ્કાર થાય છે. પ્રત્યેક દેહરૂપી આકૃતિમાં મણિરૂપે પરમાત્મા જ પ્રકાશે છે. આ પરમાત્મા સર્વત્ર છે, સર્વની અંદર છે, સર્વથી પર છે, સર્વરૂપે છે, સર્વત્ર વિદ્યમાન છે, છતાં પણ મનના અંધકારને લીધે, અવિદ્યાને લીધે, નામરૂપાત્મક સ્વરૂપોમાં અનુરંકિતને લીધે પામર લોકો તેમને જોઈ શકતા નથી અને સુખ-દુઃખનાં દ્વન્દ્વોને આધીન થઈને પૃથ્વી ઉપર ભ્રમણ કર્યા કરે છે. પાસનાં તમ્બુલોની માફક આમતેમ મનના આવેજોથી ઘસણાયા કરે છે. આ જગતના સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે, છતાં આત્માની સત્તાથી જ તે સત્તાવાન જણાય છે. પરમાત્મા અસંત છે, તેમને કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા નથી, તેપણ તેમના સાંનિધ્યને લીધે જ સંસારમાં સર્વ કિષ્કાઓ ચાલ્યા કરે છે (જેમ અગ્નિના સાંનિધ્યથી થી પીગળે છે તેમ) પરમાત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અધિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તેથી આપણી પારણા પ્રમાણે તે સ્વરૂપે પારણ કરે છે. અનેક બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ તેમાં જ થાય છે. અનેક બ્રહ્માંડો તેમાં જ ઘોઘે વખત સ્થિત રહે છે. તેમાં જ આખરે વિવશ પામે છે; અને આ કિષ્કા તેમની અંદર સદંતર ચાલ્યા જ કરે છે. છતાં પોતે આનાથી નિર્વેપ રહીને, તારામેઘ પોતાના અસંચ સ્વરૂપમાં એકલા જ રહે છે. આ પરમ તત્ત્વ મનનું, સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ અને જગતનું શાશ્વત અધિજ્ઞાન છે. સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વ મનુષ્યોની અંદર, સર્વ પ્રાણીઓની અંદર ગુપ્ત રીતે રહેવું છે. પ્રત્યેક માનવ વચ્ચે દૃષ્ટિએ અજ્ઞ, અમર છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ, શક્તિસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ છે, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે.

છટા સર્ગમાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે માનવને આત્મસ્વરૂપની, પોતાના મૂળ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનથી જ થાય છે; અને જ્ઞાનથી જ નિશ્ચાનંદની પ્રાપ્તિ

થાય છે. જ્ઞાન એટલે અનુભવ માનવને એમ અનુભૂતિ થાય કે હું આત્મા છું. મન અને શરીર મારાં કર્ણો છે; અને આ અનુભૂતિમાં નિષ્ઠા બંધાય ત્યારે જ્ઞાન થતું કહેવાય. આવા માનવને જ જીવન્મુક્ત કહેવાય. કિયાઓ કરવાથી કે શરીરને કષ્ટ આપવાથી આ જ્ઞાન થતું નથી, અધિજ્ઞાનને જાણવાથી જ, ઝાંઝવાના પાણીનો ભ્રમ નષ્ટ થાય છે. આ પરમાત્મા આપણી અંદર છે, આપણી આસપાસ છે, ઉપર છે, નીચે છે, ચોતરફ છે, દૂર નથી પણ મન તે તરફ અભિમુખ ન થાય, તો અત્યંત દૂર પણ છે. તેમનું જ્ઞાન આપણામાં, દેહમાં જ થાય છે, મનને વિષયોમાંથી ઉપરામ કરીને તે તરફ ફેરવવાની જ મુખ્ય આવશ્યકતા છે. આને જ વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે. આમ કરવામાં તપ, દાન, તીર્થયાત્રા આદિ સાધનોની આવશ્યકતા નથી. સ્વસ્વકપ-માં ચિત્તની વિશ્રાંતિ વિના એ પરમાત્માને જાણવાનું બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. આ પરમાત્મા 'આ છે, આપણી અંદર અને બહાર એ જ છે, એના સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ,' એવું જાણવાથી સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો ટળી જાય છે, માનવમાંથી પામરતા, ભય, માનસિક દરિદ્રતા, સંકુચિતતા, પદાર્થોનું દાસત્વ જડમૂળથી નીકળી જાય છે. માનવ સ્વાક્રાથી આત્મશ્રદ્ધાવાન બને છે. સમસ્ત માયાને નુશ્વ જણે છે અને સંસારને કીડાસેત્ર ગણી તેમાં મુક્તાત્મા તરીકે વિહાર કરે છે.

શ્રીરામચંદ્રને શંકા થવાથી ફરી પ્રશ્ન કરે છે કે એ મહાન દેવાધિ-દેવ (આત્મા, પરમાત્મા) તો અતિ દૂર છે, તેથી તેમની પ્રાપ્તિ થી રીતે થાય? વસિષ્ઠ કહે છે : પ્રગલ્ભ વિચાર દ્વારા વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંસારના અચળ આધાર તરીકે એક નિત્ય તત્ત્વ હોવું જોઈએ એવી ખાતરી થાય છે પછી આ શાશ્વત સત્યના જ્ઞાનથી જ મુક્તિ મળી શકે, તે સિવાય નહિ. (આત્મા સિવાય સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે. અશાશ્વત પદાર્થોને આધીન થઈને ચિત્ત—માનવ મન, આમ તેમ ભટક્યા કરે ત્યાં સુધી તેને પરમ યાત્રિ મળી શકે જ નહિ એ સમુક્તિતક છે, તેથી નિર્વિવાદ છે.)

આવો નિશ્ચય થાય છે ત્યાર બાદ સ્વપ્રયત્નથી આત્માને જાણવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે અને છેવટે અનુભવ થાય છે. આ કાર્યમાં તીવ્ર

સંવેગની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે મનમાથી રાગ, દ્રોષ, કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે વિકારોને નાબૂદ કર્યા વિના જે તપ, દાન, વગેરે કરવામાં આવે છે, તે તે એક પ્રકારનો કલેશ જ છે ચિત્ત સ્વાર્થથી રજાવેલું હોય, છતાં જે વ્રતો આદિ કરવામાં આવે છે તે મિથ્યાચાર છે, ઢોંગ જ છે એમાંથી જ્યાં પણ ફળ મળતું નથી કોઈને ઠગીને ધન સંપાદન કરવામાં આવ્યું હોય, અને તેવું ધનનું દાન કરવામાં આવે તે તે દાનનું ફળ જેની પાસેથી ધન છીનવી લેવામાં આવ્યું હોય તેને મળે છે સંસારરૂપી વ્યાપિનો નાશ કરવાની જેની ઈચ્છા હોય તેણે આર્થગ્રથોનો અને સંત પુરુષોનો સંગ, (જેમણે સર્વ પ્રકારની કામનાઓ અને આસક્તિ ઉપર વર્ચસ્વ મેળવ્યું હોય અને જેમની સમદૃષ્ટિ હોય એને જ સંત કહેવાય આનો આધાર બહારના વેશ ઉપર નથી.) આ બે ઉત્તમ પ્રકારનાં ઓપધાનુ સતત સેવન કરવું, અને આપેલા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરવું. વિચારો પ્રમાણે આચરવું કરવામાં ન આવે તે તે વિચારોની કશી કિંમત નથી આધ્યાત્મિક જીવનમાં આચરવું એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે, પુરુષાર્થથી જ આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે પુરુષાર્થ જ રાગ, દ્રોષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે દોષો ચિત્તમાંથી નીકળી જાય છે જ્યારે સત્યવિરોધી વિચારો કે ભાવનાઓ, (આપણું અસત્ય સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ છે, જ્ઞાનમય, ઇકિતમય, આનંદમય જ, આ સત્ય વિરોધી સર્વ વિચારોને મનમાં પ્રવેશ કરતા દેવા એ જ પાપ, એ જ દોષતા.) મનમાં ઉદ્ભવે ત્યારે તેમનો, આત્માની પરિપૂર્ણતાનો વિચાર કરી ત્યાગ કરવો ભોગચાલસાનો ત્યાગ કરવો જે પુરુષ પ્રમાણિકપણે આજીવિકા માટે ધન સંપાદન કરે છે, વધારે પડતો સંગ્રહ કરતો નથી, સર્વ લોભોનું હિત ભેઈને જ વર્તન કરે છે, અધમ વૃત્તિની ઉપેક્ષા કરે છે, સંપુરુષોના સમાજમાં અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોના અનુચીવનમાં તત્પર રહે છે તે પુરુષ સત્વર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે બ્રહ્મવિદ્યા જ સમગ્રી વિદ્યાઓમાં મુખ્ય છે, તેનાથી માયાના બંધનમાંથી મુક્તિ મળે છે, તેનાથી જ માયા ઉપર આધિપત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાથી જ માનવ મનની ગુલામગીરીમાંથી છૂટે થાય છે, અને તેમાં જનમય, આત્મવિદ્યાસ, સર્વોન્મત્તવાવ અને સંતોગના સર્વ નાશવત પદારથ

પ્રત્યે અનાસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય રીતે માનવ વિષયોનો, પદાર્થોનો, શરીરોનો દાસ હોય છે. ઉત્તમ-શાસ્ત્રોના અનુચીલનથી વિવેક મનમાં સુદૃઢ થાય છે અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે તાણાવેલી લાગે છે.

શ્રીરામચંદ્ર પૂછે છે, ‘આપે હમણાં કહ્યું કે પરમદેવના જ્ઞાનથી જ મુક્તિ થાય છે, તો એ પરમદેવ ક્યાં રહે છે અને તેની પ્રાપ્તિ થી રીતે થાય તે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.’ (સાતમા સર્ગમાં) વસિષ્ઠ કહે છે કે, ‘એ દેવ, ત્રિલોક્ય દૂર નથી પણ સર્વનાં શરીરોમાં ગુપ્ત રીતે નિવાસ કરીને રહે છે, એની શક્તિથી જ દેવ, મન, બુદ્ધિ આદિ કરણો સર્વ ક્રિયાર્થો કરે છે. એ દેવ ચૈતન્ય માત્ર જ છે સઘળું જગત એ દેવમય જ છે. દેવ સર્વત્ર છે, સર્વવ્યાપક છે. જગતની અંદર છે, બહાર છે, સર્વ પ્રાણીઓની અંદર છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓને અને પદાર્થોને પોતાના અનંત સ્વરૂપમાં સમાવિષ્ટ કરે છે અને તેમનાથી પર રહે છે.’

શ્રીરામચંદ્ર કહે છે કે, આ જગત ચૈતન્ય માત્ર છે (જીવરૂપ છે) એમ ધણા કહે છે અને આપ પણ તેવું જ કથન કરો છો તો આપના ઉપદેશમાં કંઈ અપૂર્વતા-મું જોતો નથી. વસિષ્ઠ કહે છે, ‘હે રામચંદ્ર, તમે જીવને ચૈતન્ય સમજીને જગતને તેરૂપ સમજ્યા છો. એથી સંસારીપણાનો નાશ થાય એવી સાચી વાત તમે સમજ્યા નથી. આ સંસારમાં આસક્ત જીવ તો પણ કહેવાય છે; કારણ કે તે માયાબદ્ધ છે, આવો અજ્ઞાની, બદ્ધ જીવ સંસારમાં સર્વદા સુખદુઃખ ભોગવ્યા કરે છે, જન્મ-મરણને આપીને રહે છે. આ જીવ, યથાર્થ દૃષ્ટિએ તો નિરાકાર છે, પણ અજ્ઞાનેગ્રસ્ત હોવાથી દુઃખના જ પાત્રરૂપ છે, તેથી તેની અવિદ્યાને આપીને દશામાં ચૈતન્યમાત્ર કેમ કહેવાય? જ્યારે જીવને સઘળાં કારણોના કારણરૂપ, એવા પરમ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, જ્યારે તેની સાથે તાદાત્મ્ય સંગમ સ્થાપિત કરે છે, ત્યારે તેની જડતા ચાલી જાય છે, દેહાધ્યાસરૂપ ગાંઠ છૂટી જાય છે તેનાં સર્વ ક્રમેના નાશ થાય છે, તેના સર્વ સંશયો ટળી જાય છે બદ્ધ વિષયો પ્રત્યેનું આકર્ષણ વિવેકથી જ જાય છે.’ રામચંદ્ર પૂછે છે,

પશુ જેવો અજ્ઞાની જીવ ક્યાં રહે છે અને કેવો છે તે આપ મને કહો.'
 વસિષ્ઠ ઉત્તર આપે છે કે સંસારરૂપી ગડન વનમાં આમતેમ ભટકતા, બધા
 જીવને જેઓ આત્મા માને છે, તેઓ પંડિત હોય તોપણ મૂર્ખ જ છે.
 જીવ અને પરમાત્માની એકતાનું જ્ઞાન થાય તો જ સર્વ દુઃખોનો સમૂહ
 શાંત થાય છે. આદિ અને વ્યાધિમાથી માનવને સદાને માટે મુક્તિ મળે છે.
 પરમાત્માના ખરા સ્વરૂપ વિષે રામચંદ્ર પ્રશ્ન કરે છે, તેના જવાબમાં વસિષ્ઠ
 કહે છે કે આપણા ચિત્તની વૃત્તિ એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ચલે છે.
 તે વખતે તે બંને પ્રદેશના સંબંધથી રહિત, એનું જે નિર્વિષય જ્ઞાન, તે તે
 પરમાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે જે જ્ઞાનરૂપી મહાસાગરને સંસારના વિકારો સ્પર્શ
 કરતા નથી તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે જે પરિપૂર્ણ છે, સર્વ ચેતે ભરપૂર
 છે છતાં સદૃશી કલ્પનાઓને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.
 જે અશૂન્ય છતાં શૂન્ય જેવું પ્રતીત થાય છે, જેની અંદર અસંખ્ય બ્રહ્માંડો
 ઉત્પન્ન થયા કરે છે, જેમાં પાછાં વિલીન થાય છે, તોપણ આ સર્વ ક્રિયા
 ઓછી જે નિર્લેપ રહીને, તેમનું નિર્ગત્રણ કરે છે, તે જ પરમ તત્ત્વ છે.
 જે આપણને જડ જણાય છે અને જે આપણને ચેતન્યરૂપે જણાય છે, તે
 સર્વ પદાર્થો તેની અંદર જ રહેલા છે, તેનાં જ સ્વરૂપો છે. તેની સત્તાથી જ
 આ સમગ્ર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે, તેનાથી જ પ્રકાશ છે. આ વિશ્વ પરમાત્માની
 જ કલ્પના હોવાથી તેનાથી જુદું નથી, તેમ કલ્પના હોવાથી તેના અસલ
 પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને સ્પર્શ કરતું નથી. પરમાત્મા નિગ્રહકાર, નિર્વિકાર, સર્વ ચેતે
 પરિપૂર્ણ છે, આપણા આત્મારૂપે છે, આપણી અંદર સદાયને માટે ત્રિગુણ-
 માન છે. તે જ આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે.

૬ : જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો અને આત્માનું સ્વરૂપ

યોગવાસિષ્ઠમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં (ત્રીજા પ્રકરણમાં), સાતમા સર્ગમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે, જે આ જગતરૂપી ભ્રમના અત્યંત અભાવનું જ્ઞાન (પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ) મનમાં સુસ્થિર થાય તો તેના અચળ આધારરૂપે રહેલા બ્રહ્મનું જ્ઞાન સ્પષ્ટપણે જણવામાં આવે છે એને ઓળખવાનો અન્ય કોઈ ઉપાય છે જ નહિ. જેવી સ્થિતિમાં છે તેવી સ્થિતિમાં સ્થિર થયેલા આ જગતનો સમૂળજો અભાવ સમજાય તો જ ભાકી રહેલ સત્તાસામાન્યનું જ્ઞાન થાય. જ્યાં સુધી જગતને પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા છે એવી ભ્રમણાનું સેવન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહે જ નહિ આ જગત નામનો દૃશ્ય પદાર્થ મિથ્યા છે, કલ્પનામાત્ર છે, એવો નિશ્ચય કર્યા વિના તેના અધિષ્ઠાન તરીકે રહેલા પરમ તત્ત્વને સમજી શકાય નહિ. રામચંદ્ર પૂછે છે કે, અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા પરબ્રહ્મમાં આવડા મોટા અનંત દેખાતા બ્રહ્માંડનો થી રીતે સમાવેશ થાય તે હું સમજી શકતો નથી વસિષ્ઠ કહે છે કે, મનમાંથી આ અજ્ઞાનજન્ય વલેમ દૂર કરવા માટે, મહાત્માઓના સત્સંગની ખાસ આવશ્યકતા છે. તદુપરાંત, વેદાંતનું પ્રતિપાદન કરનારા ઉત્તમ ગ્રંથોનું સેવન પણ કરવું જોઈએ આ પ્રમાણે થોડો સમય તમે વર્તન કરશો અને મારા ઉપદેશને શ્રાદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરશો તો અત્ય સમયમાં જ હું આ દૃશ્ય પ્રપંચના સાતત્ય વિષે, તમારા મનમાં જે ભ્રમણા છે તેને કાઢી નાખીશ દૃશ્ય છે તો જ દ્રશ્ય છે અને દ્રશ્ય છે તો જ દૃશ્ય છે. એકનો અભાવ થાય તો બંને અસિદ્ધ થઈ જાય છે. જે પદાર્થને પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ન હોય તો કદી ભાવ હોઈ શકે જ નહિ. જગતને પોતાની અલગ સત્તા નથી, તેથી તે ભાવવિહોણું છે અને જેનું વાસ્તવ દૃષ્ટિએ જોતાં અસ્તિત્વ જ ન હોય તેને ટાળી નાખવામાં વાર લાગે જ નહિ. સોનાનાં આભૂષણો સોનાથી જુદાં નથી, સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રથી ભિન્ન નથી, લેખકે કરેલી કલ્પના લેખકથી જુદી નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી જુદું નથી. હે રામચંદ્રજી ! આ જે જોવામાં આવે છે તે અખંડિત બ્રહ્મ જ છે, તેના મનમાં

નિશ્ચય રાખો, મારાં વચનોમાં વિશ્વાસ રાખો. એમ કહ્યો તે જે દ્વૈતરૂપી મેં તમારા ચિત્તરૂપી દર્પણમાં છે તે નીકળી જશે, વિદ્વાન અને અનુભવી મહાનુભાવોએ આ વિષયમાં જે નિર્ણયો કર્યા છે, અને જે વિચારો શિષ્ય વર્ગને, સાધકોને, જિજ્ઞાસુઓને સપુકિતક ભાષામાં આપ્યા છે તેમની અવ-
 હેલના કરવાથી માનવને ઘણાં કષ્ટો સંસારમાં સહન કરવાં પડે છે. આવા દુરાચારી માનવને બુદ્ધિશાળી માણસો મૂર્ખ કહે છે. રામચંદ્રજી પૂછે છે કે આ સર્વ દૃશ્યમાન જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. એ સત્યને જાણવાની કઈ પુકિત-
 ઓ છે, થી રીતે સિદ્ધ થાય, તે આપ કૃપા કરી જણાવો. (સર્ગ આઠમો.)

વસિષ્ઠજી કહે છે કે અજ્ઞાનરૂપી વિગૂંથિકા ઘણા કાળથી માનવમનમાં સ્થિર થયેલ છે તે આત્માના જ્ઞાન વિના મનમાંથી નીકળી શકે નહિ. તેથી જ આ અનુપમ ગ્રંથમાં અનેક આખ્યાયિકાઓ દ્વારા મેં આત્માનું અસલ સ્વરૂપ માનવમનમાં દૃઢ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બોધવચનો તમારે એકાગ્રતાપૂર્વક સાંભળવાં જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ તથા નિદિધ્યાસન દ્વારા તેમની અનુભૂતિ કરવી જોઈએ આ કાર્યમાં ઉત્સાહની જરૂર છે, ધૈર્યની જરૂર છે, અકળાઈ જઈને શ્રવણ કરવાનું કાર્ય છોડી દેવું નહિ. જે વસ્તુ માટે માનવ પ્રયત્ન કરે છે, તે તેને અવશ્ય મળે છે. પણ આમાં અધીરાઈને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. અનુભવી બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓના સમાગમમાં રહેવું. આર્થ ગ્રંથોનું અનુશીલન કરવું આમ કરવાથી થોડા મહિનાઓમાં નહિ પણ થોડા દિવસોમાં જ માનવ પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે

રામચંદ્ર પૂછે છે કે આ સર્વોત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે કયું શાસ્ત્ર મુખ્ય છે, તેના ઉત્તરમાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં 'યોગ-
 વાસિષ્ઠ મહારામયણુ' સર્વોત્કૃષ્ટ શાસ્ત્ર છે ભાષાના આભૂષણરૂપ આ ગ્રંથનું શ્રવણ કરવાથી, આપઆપ જ ચિત્ત નિર્મળ થવા માંડે છે. સંસારના પદાર્થો તરફની અનુક્રિત શીલ થતી જાય છે. ચિત્તમાં વિશાળતા આવતી જાય છે. અભય, સમત્વ વગેરે સદ્ગુણોનો આવિર્ભાવ થવા માંડે છે, અને એ જગત-
 નું અસ્તિત્વ આપણા અસલ સ્વરૂપથી સ્વતંત્ર છે એ ભ્રમણા ટળી જાય છે, વિદ્વાનો આ ગ્રંથને જ્ઞાન ગ્રંથોમાં પ્રિયોપ્રિય જણાવે છે. બુદ્ધિની ચંદ્રતા અને,

મનની દુર્બળતાને લીધે આ ગ્રંથમાં જે રુચિ ન થાય તો તે પુરુષ અન્ય ગ્રંથનો આશ્રય લઈ શકે છે. આ ગ્રંથનું પાઠ્યપાત્ર કરવાથી, માનવમાં, પોતે આત્મા છે, નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે, અજર છે, અમર છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, શક્તિસ્વરૂપ છે, સૌંદર્યસ્વરૂપ છે, સર્વોચ્ચ પરિપૂર્ણતા પોતાની અંદર જ છે, આનંદને માટે, જ્ઞાનને માટે, શક્તિ માટે, અન્ય કોઈ પણ વસ્તુનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી, આ સત્યમાં અદ્વય શબ્દા ઉત્પન્ન થાય છે અને સર્વ પ્રકારની પામરતાનો મનમાંથી ઉચ્છેદ થઈ જાય છે.

વસિષ્ઠ જણાવે છે કે જેઓ આત્મનિષ્ઠ છે, સતત પોતાના અસલ પરિપૂર્ણ અને વ્યાપક સ્વરૂપનો મનમાં ખ્યાલ રાખે છે, એક શણે માટે તેને મનમાંથી ખસવા દેતા નથી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં, જેઓ સ્વવ્યાપાર આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી જ કરે છે, સર્વદા બોધની જ પાતો કર્યા કરે છે, તેમાં જ જેઓને આનંદ આવે છે, તેઓને જીવન્મુક્તિ સુગમ થઈ પડે છે. જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ વચ્ચે ફરક એટલો જ છે કે એક દેહને રાખે છે અને બીજો દેહનો ત્યાગ કરે છે. આંતરિક અવસ્થા બંનેની સમાન જ હોય છે; કારણ કે, બંને પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત હોય છે. સમયદ્રવ્ય પ્રપ્તના ઉત્તરમાં જીવન્મુક્તનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે, વ્યવહારમાં નિમગ્ન રહેવા છતાં પણ જેઓ આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખે છે, તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. આવા મહાનુભાવોની મુખ્યની કાંતિ સુખમાં, દુઃખમાં, આપત્તિમાં, સંપત્તિમાં, જયમાં, પરાજયમાં, માનમાં, અપમાનમાં એકસરખી રહે છે, ઉદય કે અસ્ત પામતી નથી. સર્વ સંજોગોમાં, સર્વ ઘટનાઓમાં તેઓ ચિત્તને પ્રસન્ન રાખી શકે છે, સમતા અને સમદૃષ્ટિ તેઓ રાખી શકે છે. પ્રમાદરની માફક કર્મ કરવા છતાં પણ નિર્લેપ રહે છે, ક્રિયાશીલ કે નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં તેમને અહંકારનો, દેહાભિમાનનો સ્પર્શ થતો નથી તેઓ જીવન અને મૃત્યુમાં, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં એકસરખો આનંદ માણે છે. જીવન્મુક્ત મનુષ્યો, અનુભવથી જાણે છે કે આત્માના સંકટપથી જ આ દૃશ્યમાન જગત અસ્તિત્વમાં આવે છે તેનાથી જ ટકી રહે છે અને તેનાથી જ તે અદૃશ્ય થાય છે, આવા મહાનુભાવો શરીરધારી હોવા છતાં

પણ ઘરીરથી અલગ હોય છે તેમનામાં દેહાધ્યાસ હોતો નથી. વ્યવહારમાં, સ્વધર્માનુસાર, દેશકાળ ધ્યાનમાં રાખીને સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે, પણ અંદરથી શીતળ રહે છે જ્યારે જીવન્મુક્ત મનુષ્ય દેહને છોડી દે છે, ત્યારે તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. વિદેહમુક્ત આત્મામાં લીન થયેલા હોવાથી, પોતે જ સર્વરૂપે છે, એવો અનુભવ કરે છે, સૂર્ય થઈને પ્રકાશે છે, વિષ્ણુ તરીકે લોકોનું રક્ષણ કરે છે, બ્રહ્મા થઈને લોકોનું સર્જન કરે છે, રુદ્ર થઈને સંહાર કરે છે, ચેતનવાળો છતાં, તે જડરૂપે પ્રતીત થાય છે. જે કંઈ આ સંસારમાં વિદ્યમાન છે, વિદ્યમાન હતું અને ભવિષ્યમાં પ્રકાશશે તે સર્વ વિદેહમુક્તનું જ રૂપ છે.

સમચંદ્રને શંકા થાય છે કે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું માનવ માટે શક્ય કેવી રીતે થઈ શકે? અને આવી અનુભૂતિ ક્ષણિક થાય તો તે કેવી રીતે કાયમ રહે? વસિષ્ઠ કહે છે, જે કંઈ આ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે, તે પરમાર્થદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયું જ નથી એક જ આત્મા—બ્રહ્મ પોતાના અસલ, નિરાકાર, નિર્વિકાર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં હમેશને માટે સ્થિત જ છે, વિશ્વ તેનું પોતાની અંદર કલ્પેલું સ્ફુરણ છે, આ સત્યને જે મનમાં દૃઢ કરવામાં આવે તો અને જે એનું નિદિધ્યાસન કરવામાં આવે તો નિર્વાણની પ્રાપ્તિ મુગમ થઈ પડે છે. (આ ક્રિયા માનસિક છે, આંતરિક છે; આમાં કોઈ પ્રકારની કાયિક ક્રિયાની આવશ્યકતા નથી)

પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જેતાં ‘ત્રેલોક્ય’ શબ્દથી કહેવાતો કોઈ પદાર્થ જ નથી સઘળું પરમાર્થરૂપે, અદ્વૈત, ચીત, પ્રકાશની અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ, પરબ્રહ્મ જ છે. જેમ સોનાના અલંકારોમાં સોના સિવાય અન્ય કંઈ છે જ નહિ, જેમ સમુદ્રોના તરંગોમાં, જળ સિવાય બીજું કંઈ નથી, જેમ ચલન વાયુથી પૃથક્ નથી તેમ વિશ્વ બ્રહ્મથી જુદું નથી. બ્રહ્મ જ સર્વનું નિમિત્ત અને ઉપાદાનકારણ હોવાથી આ ત્રિલોકી પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે સમચંદ્ર-જીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે, દીર્ઘકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતું અજ્ઞાન માનવમનમાંથી વિચાર દ્વારા જ નષ્ટ થાય છે. આ રોજ ઘણા કાળનો હોવાથી તેને નાબૂદ કરવામાં વિદાંબ થાય તે સ્વાભાવિક છે જેટલી મહેનત ગિરિઆરોહણ કરવામાં થાય છે, તેટલી જ ઊતરવામાં પણ થાય છે,

તેથી આ ભગીરથ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે સતત અભ્યાસ જોઈએ. આત્મ-
નિરીક્ષણ જોઈએ. આ જગત આત્માએ પોતાની અંદર સ્વેચ્છાએ કલ્પેનું છે.
પોતે આ સ્પંદનથી મુક્ત થઈને રહે છે. દેવો, માનવો, કિન્નરો, પશુઓ,
પક્ષીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, રત્નો વગેરે ભિન્ન ભિન્ન દૃશ્યોવાળું આ જગત જે
જેવામાં આવે છે, તે મહાપ્રલયને સમયે અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તે વખતે જે
તત્ત્વ અવશેષ રહે છે, તે નામરૂપ વિનાનું, યાચન, નિશ્ચળ, નિરાકાર હોય છે.
તેના સ્વરૂપનું વર્ણન વાણીથી થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે તે મનવાણીથી
પર છે, તે અનંત છે, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, જગતી રહિત છે;
આદિ-અંત-મધ્યથી રહિત છે. તે તત્ત્વ જગતના પ્રાદુર્ભાવ વખતે અને
તિરોભાવ વખતે પણ એક જ અવસ્થામાં રહે છે. આ તત્ત્વ જેને આપણે
આત્મા, પરમાત્મા, બ્રહ્મ વગેરે નામો આપીએ છીએ, તે કર્ણ વિના સંભળે
છે, ચક્ષુ વિના જુએ છે, નિહાવા વિના સ્વાદ લે છે, ત્વચ્છુ વિના સ્પર્શ
કરે છે, નાસિકા વિના સૂંધે છે. અંધકારમાં પણ તે પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશ
વડે જ સૂર્ય વગેરે પ્રકાશે છે. આનું સ્વરૂપ અવિદ્યાગ્રસ્ત માનવને સૃષ્ટિરૂપે
લાગે છે. અને પરમબ્રહ્મ થાય એટલે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ જ જણાય છે. એ દેવ,
આકાશની માફક નિર્વેષ રહીને, પોતાની સત્તાથી, પોતાની અંદર કલ્પેલા
જગતને (જે આપણને અજ્ઞાનાવસ્થામાં સત્-રૂપ લાગે છે) જોવા કરે છે,
તેનું નિર્ગત્રણ કરે છે. એ દેવ (આત્મા, બ્રહ્મ)રૂપી તેજમાં બ્રહ્માંડરૂપી
ઝંઝવાનાં જોડો ઝળક્યા કરે છે. ઊંઘાડિયું ધૂમવા માંડે ત્યારે તેમાં ચક્કરો
જેવા અકારો દૃષ્ટિજોયર થાય છે, અને જ્યારે ફરવાનું કાર્ય બંધ થાય છે,
ત્યારે આકાર પણ બંધ થાય છે. તેમ આ બ્રહ્મ, આત્મા જ્યારે મનનું રૂપ
ધારણ કરે છે. (પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં લેશમાત્ર ફેરફાર કર્યા વિના) ત્યારે
આ જગતને જુએ છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય કેવળ વાણી પૂરતાં જ
બ્રહ્મથી આવજ છે. યથાર્થ રીતે નથી. એ પરમદેવ ગતિરહિત છે. કલ્યાણ-
સ્વરૂપ જ છે. શાંતસ્વરૂપ જ છે. જ્ઞાનીઓને કાયમ પ્રકાશમાન છે. અજ્ઞાની-
ઓને અપ્રકાશમાન છે. એ દેવની (આત્મદેવની) સત્તાનો વિનાશ થતો નથી.
એ દેવ અત્યંત નજદીક છે, પણ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી. નિત્યનૃમ છે, છતાં
પણ પદાર્થોનાં રૂપે ધારણ કરી તેમને ભોગવે છે, ભોક્તૃવર્ગ અને ભોગ્યવર્ગ

બંને તે જ છે, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય બંને તે જ છે. અંગરહિત છે, સર્વની અંદર છે, સર્વરૂપે છે, સર્વત્ર છે; છતાં સર્વની પર છે આ આત્મદેવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી સંસારરૂપી મિથ્યા સર્પથી માનવને ડર ઉત્પન્ન થાય છે માનવ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે વિકારોને આધીન થાય છે તેનામા દીનતા, પામરતા પ્રવેશ કરે છે, મૃત્યુનો ડર તેને સતત લાગ્યા કરે છે, કાયમ અશાંત રહે છે, એ દેહના દર્શનથી જ સઘળી કામનાઓ અને સઘળી ભીંતિઓ નિર્મૂળ થઈ જાય છે પરમ શાંતિ સંપાદન કરવાનો, આત્મજ્ઞાન સિવાય અન્ય રસ્તો છે જ નહિ. અચળ પદાર્થની પ્રાપ્તિ જ નિશ્ચળ શાંતિ આપી થકે સર્વ પદાર્થોની પંકિત એ દેવથી અલગ નથી, છતાં પૃથક્ લાગે છે એ જ અજ્ઞાન છે, ક્રિયા, ઉપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, અંતઃકરણનું ચેતન્ય આ સર્વ આ દેવ જ છે, જાણનાગ પણ દેવ છે અને જાણવાની વસ્તુઓ પણ દેવ છે. આ દેવ આત્મા, જન્મરહિત, જરાગહિત, મૃત્યુરહિત, આદિ અને અંતરહિત છે, અવિચળ છે, અનંત બ્રહ્માંડનું અધિષ્ઠાન છે, આશ્રયસ્થાન છે, લયસ્થાન પણ તે જ છે સર્જન, વિસર્જન, સ્થિતિ ત્રણે પ્રકારની ક્રિયાઓમાં આત્મા એકસરખો આનંદ અનુભવે છે, કારણ કે તે સર્વની પર છે. સર્વથી નિર્વેપ છે, સર્વનો સાક્ષીરૂપે દ્રષ્ટા છે, નિર્ગંતા છે, જાણ્યા પછી અત્યંત નજીકમાં જ છે, આપણું સ્વરૂપ જ છે, ન જાણવામાં આવે ત્યાં સુધી અંતિ દૂર છે, વંદનીય છે, શુદ્ધ છે, નિશ્ચળ છે સર્વત્ર અને સર્વરૂપ હોવા છતાં પણ ગુપ્ત રીતે રહેલ છે

નથી? એ તત્ત્વ કોઈ રૂપે નથી એ થી રીતે અને સર્વરૂપ પણ છે એ થી રીતે? આવાં વિરોધી વચનોથી સમચંદ્રના મનમાં ગૂંચવણ પેદા થાય છે અને વસિષ્ઠને આ શંકાઓનું સમાધાન કરવાની વિશ્તિ કરે છે. વસિષ્ઠ જણાવે છે કે કાર્પરૂપે જે દેખાય છે તે કારણમાં ગુપ્ત રીતે અવશ્ય રહેતું હોય છે. આ અસંખ્ય બ્રહ્માંડોરૂપી આડંબર જે વસ્તુમાં રહેલ છે તેને શૂન્ય કહી થકાય નહિ. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો નથી અને છે પણ ખરા, તેમ બ્રહ્મમાં આ જગત નથી ને છે પણ ખરું. બ્રહ્મને જગતરૂપી લીલાઓ કરવામાં કોઈ બીજી સામગ્રીની જરૂર નથી. પોતાની નૈસર્ગિક સત્તાથી જ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાંથી ચલિત થયા વિના અનેકવિધ સ્વરૂપો ધરાણ કરી શકે છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય કોઈ પદાર્થ ન હોવાથી બ્રહ્મને શૂન્ય કે અશૂન્ય કહેવાય જ નહિ. બ્રહ્મ પ્રકાશરૂપ જ છે; કારણ કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ વગેરે બ્રહ્મના પ્રકાશથી જ પ્રકાશે છે. આકાશ જેવા સ્વચ્છ, બ્રહ્મનો જે પ્રકાશ કહેવાય છે તે પોતાના અનુભવરૂપ જ છે. બીજાને અજ્ઞાન અવસ્થામાં આને અનુભવ થતો નથી, માટે તેને પ્રકાશ પણ કહી થકાય નહિ. વ્યોમની પેઠે, નિર્ભજ અને નિર્લેપ હોવાથી અને તેમાં સર્વ જગત કલિપત હોવાથી, તેને જીવરૂપ, બુદ્ધિરૂપ, મનરૂપ કહી થકાય નહિ. તેમ તમરૂપ પણ કહી થકાય નહિ. બ્રહ્મમાં કેવળ સંકલ્પ દ્વારા જ અનંત બ્રહ્માંડોની કલ્પના કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી તેને શક્તિહીન પણ કહી થકાય નહિ. આ કલ્પનાઓ સુવ્યવસ્થિત છે, તેમાં નિયમો છે, જેને નિયતિ કહેવામાં આવે છે. તેથી બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. (બ્રહ્મની કલ્પના દારૂડિયાની કલ્પના જેવી ઢંગધડા વિનાની નથી). સમાધિના કાળમાં જીવનું જીવપણું નિવૃત્ત થાય છે. જીવ, જગત અને બ્રહ્મ એક થઈ જાય છે, બહારના અને અંદરના દેખાવો બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. પ્રલયકાળમાં સર્વ જગત સુષુપ્તરૂપ થઈ જાય છે, અને જ્ઞાનકાળમાં બ્રહ્મરૂપ, તુરીયરૂપ થઈ જાય છે. પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી જ જગત, જીવ, સર્વ પદાર્થો પ્રસરેલા છે. તેથી યથાર્થ દૃષ્ટિથી સર્વ વસ્તુઓ પૂર્ણ જ છે. પૂર્ણમાંથી જ પૂર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે. પૂર્ણમાં જ તેની સ્થિતિ છે અને પૂર્ણમાં તેનો લય છે. બ્રહ્મમાં કોઈ ઉપાધિ છે જ નહિ. બ્રહ્મ અખંડ, નિરાકાર, નિવિકાર હોવાથી તેમાં જીવપણું, બુદ્ધિપણું, ચિત્તપણું નથી, તેમાં વાસનાઓને સ્થાન હોઈ શકે નહિ. જે પદાર્થ

સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે, સામર્થ્યરૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, નિત્યનૃત્ય છે, તેમાં વાસનાઓનો સદંતર અભાવ જ હોવો જોઈએ. વાસનાઓનું અસ્તિત્વ અપૂર્ણતાનું સૂચક છે. વસિષ્ઠ જણાવે છે કે આ જગતરૂપી દેખાવ અજ્ઞાનીઓને અતિ વિચાળ, અસ્થિર અને દુસ્તર લાગે છે, પણ અમને તો ધ્યાંત અને આકાશ કરતાં પણ અધિક શૂન્ય લાગે છે. રામચંદ્રને અપાર પરબ્રહ્મનું (આત્માનું) સ્વરૂપ મનમાં ઠસાવવા માટે, તેના વારંવાર કથનની જરૂરિયાત જણાય છે. અને વસિષ્ઠને વિનંતિ કરે છે કે, આ અપાર ચૈતન્યમય પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ, આપ ફરીવાર સારી પેઠે કહો, એટલે મારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય.

વસિષ્ઠ કહે છે કે સમાધિઅવસ્થામાં જ્યારે મનની સર્વ વૃત્તિઓ ધ્યાંત થઈ જાય છે, જ્યારે ચિત્તનો નિરોધ થાય છે, ત્યારે જે અવર્ણનીય સદ્રૂપ રહે છે તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે. ચૈતન્યનું દૃશ્યોમાં ઉન્મુખ નહિ થયેલું ચિન્માત્ર નિર્મળ સ્વરૂપ જે ધ્યાંત છે, નિર્વિકાર છે, સર્વત્રિમુખી છે, નિરાકાર છે તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની પર જે તુલીય અવસ્થા છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. ત્રિપુટીથી રહિત છે, સર્વ પ્રકારનાં દ્વંદ્વોથી પર છે, અચળ છે, અસ્પર્શ છે, જીવતાં છતાં મનનો (મન જેડેના તાદાત્મ્યસંબંધનો) ત્યાગ કરતાં જે ધ્યાંત, નિશ્ચળ અવસ્થા રહે છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિ ને સમષ્ટિના પાંચેય કોશો (અન્તમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય)ની પર છે. તેમનાથી અલિપ્ત રહીને તેમનું નિયંત્રણ કરે છે, રેતીના કણથી માંડીને બ્રહ્મા સુધીના સર્વ પદાર્થોમાં એકસરખી રીતે, એક જ અવસ્થામાં રહે છે તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. નાના પરપોટાઓ અને પ્રચંડ તરંગોમાં અધિષ્ઠાન (સમુદ્ર) સમભાવથી રહે છે, તેવી રીતે આ તત્ત્વ (પરબ્રહ્મ) સર્વ પ્રાણીઓમાં એકરસ થઈને રહે છે. વાસ્તવિક રીતે આ જગત ઉત્પન્ન થયું જ નથી, છતાં પણ જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું દેખાય છે, જેનાથી પૃથક્ નહિ હોવા છતાં પણ જે જુદું જણાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની-આત્મજ્ઞાની પુરુષ કર્મોમાં પડેવાયેલા રહેતાં છતાં પણ જે નિશ્ચળ સ્થિતિમાં રહે છે તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય જેમાંથી ઉદય પામે છે, અને જેમાં અસ્ત થાય છે તે પરમાત્માનું

સ્વરૂપ છે. સંસારના સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પદાર્થોમાં જે સત્-રૂપે પ્રતીત થાય છે, માનવની અંદર પણ સર્વ પ્રકારનાં દૃશ્ય (આંતરિક) પદાર્થોના ત્યાગ કર્યા પછી જે જ્ઞાન અવશેષરૂપ છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે સર્વ દેવોનો સર્વ કિન્નારોનો, સર્વ લોકોનો, લોકપાલોનો, સર્વ લોકોના જીવાત્માઓનો, સ્ફૂલ અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોના વિનાશ થાય તોપણ, ભેદ-રહિત સમાવસ્થામાં જે પ્રકાશસ્વરૂપ ધ્યાત્મસ્વરૂપ રહે છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. આ સંસાર પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો તે અસત્-કેમ સંભવે એવી શંકા રાખવી નહિ; કારણ કે ઘણા પદાર્થો અસત્-છતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. માનવનાં સ્વપ્નોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે, પણ તે સાચાં નથી હોતાં. (માનવમનની) કલ્પના જ છે અને તે વખતે સ્વસ્વરૂપનું ભાન નહિ હોવાથી તે કલ્પના, સુષુપ્તુઃખનાં દ્રંદ્રો મનમાં ઊભાં કરે છે. સુવર્ણના અડાંકારોમાં ભિન્ન ભિન્ન આકારો દેખાય છે, પણ તે (પરિવર્તનશીલ હોવાથી) સાચા નથી. આકાશમાં ચૂન્યપણું, કાળજ-માં કાળાપણું, ચંદ્રમાં ધીતળતા વગેરે જણાય છે, તે તે પદાર્થોથી જુદાં નથી તેમ જગત પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. વિશ્વરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું જ નથી. પણ બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ભાસે છે, જગત એ બ્રહ્મનો વિવર્ત છે (મૂળ વસ્તુ ન બદલાતાં, તેમાં જે બીજું ભાન થાય તે વિવર્ત કહેવાય). જગત સંવિત્નો આભાસ છે, દેખાવ જ છે, બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. પરમાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપમાં આભાસ ઉત્પન્ન કરે છે (કવિની કલ્પનાઓની માફક). અને તેને આપણે સંસાર કહીએ છીએ, સત્-તરીકે માની લઈએ છીએ. સ્વપ્નાવસ્થામાં પુરુષનું જ્ઞાન જ સ્વપ્નના નગર જેવું દેખાય છે. તેવી રીતે પરમાત્મા જ પોતાની અંદર સ્પંદનો ધારણ કરી જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે.

વસિષ્ઠ કહે છે હે રામચંદ્ર, જગત દૃઢ રીતે દેખાય છે, છતાં તે મિથ્યા છે, એ સત્ય તમારા મનમાં સ્થિર કરવા માટે હું ઘણી આખ્યાયિકાઓ તમને કહીશ, ત્યારે જ આ વાત તમારા ચિત્તમાં સ્થિર થશે. જેમ ફટકડીથી પાણીમાં કચરો નીચે બેસી જાય છે, તેમ દૃષ્ટાંતોથી અને ઉપમાઓથી તમારા મનમાં દૃશ્યની અત્યાંત અસંભવિતતા ચોંટી જશે, ત્યારે જ તમે બ્રહ્મનું અને જગતનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજશો અને ત્યારે જ તમે બ્રહ્મરૂપી નિરાકાર, નિર્વિ-કાર તત્ત્વમાં વિકાસિત પામશો. જેમ કચરથી સુરક્ષિત માણસના શરીરમાં બાણો

પ્રવેશ કરી શકતાં નથી તેમ જ્ઞાનીને (જેણે આત્માનુભૂતિ કરી છે તેને) વિષયો-
રૂપી પ્રલોભનો આકર્ષણ કરી શકતાં નથી. આત્મા અખંડિત છે, એક છે,
અદ્વિતીય છે. આ સઘળાં બ્રહ્માંડ આત્મામાં જ પોતાની કલ્પનાથી તરંગો-
રૂપે પ્રતીત થાય છે તે સર્વ આત્મસ્વરૂપ જ છે. ભૂતકાળમાં જે આભાસો
થયા છે, વર્તમાનકાળમાં જે વિદ્યમાન છે અને ભવિષ્યમાં જે થશે તે સર્વ
આત્મસ્વરૂપ જ છે, આત્માની કીડા છે, લીલા છે, આત્માનું જ તાંડવ છે,
નૃત્ય છે. આત્મા નિર્લેપ રહીને, તટસ્થ રહીને બહારના પદાર્થોરૂપ અને
આંતરિક પદાર્થોરૂપ થાય છે, પોતે જ જગતરૂપે દેખાય છે. ૧૧૬

આત્માનું અચળ, શાશ્વત, પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાવીને તથા આત્મા અને
જગત વચ્ચે કેવો સંબંધ છે, તેનું જ્ઞાન આપીને વસિષ્ઠ ઉત્પત્તિ પ્રકરણના
બારમા સર્ગમાં (અધ્યાયોપ અને અપવાદ નામના) પરમ પવિત્ર આત્મતત્ત્વ-
માંથી આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે તેનો ખ્યાલ આપે છે; કારણ કે જગત
આત્માનો વિવર્ત છે, પણ તેમાં કમ છે, તેનું જ્ઞાન આપે છે. જે અનંત ચેતન્ય
પ્રકાશરૂપ છે, તે પોતાના સ્વરૂપમાં કોઈક દૃશ્યપણાને પામે છે તેમાં કલ્પના થાય
છે અને તેને 'ઈશ્વર' કહેવામાં આવે છે. એ પરમ સત્તા, ઈશ્વરરૂપ વૃત્તિમાં
વાણીના વ્યવહારની કોઈક યોગ્યતા મેળવે છે, અને તે 'ઈશ્વર' એવું નામ
ધારણ કરે છે. ઈશ્વર વૃત્તિ દૃઢ થતી જાય છે એટલે એ જ સત્તા સૂક્ષ્મ પ્રપંચ-
રૂપે પ્રતીત થાય છે. અને જીવ અને હિરણ્યગર્ભ આદિ નામોવાળી થાય છે.
બ્રહ્મસત્તા જ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સંકરણને લીધે સંસારરૂપે દેખાય છે,
આવે એ સત્તાનો સ્વભાવ જ છે. તન્માત્રાઓ, પંચમહાભૂતો વગેરે સ્થ
આત્મસત્ત્વમાંથી સંકરણ અનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૦બ્રહ્મ (આત્મા) જ્યા
પણ વિકાર પામ્યા વિના, પોતાના અસલ નિયંત્રક, નિયંત્રક, પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ-
માં સુસ્થિર રહીને, આ પરિવર્તનશીલ, જગતરૂપી જગતરૂપે દેખાય છે. આદિ
કારણના સ્વરૂપમાં ફેરફાર ન થવાથી આ સંસારને આત્માનો વિવર્ત—આભાસ
કહે છે, તેને ઉચ્ચાસ, લીલા, સ્પંદન, સ્ફુરણ, કલ્પના, અપૂર્વ ચમત્કાર વગેરે
નામો પણ આપવામાં આવે છે. એક કણ જેવડા બીજની અંદર જેમ અનેક
વડનાં વૃક્ષો રહેલાં છે, જેમ તેમાંથી સેંકડો થાખાઓવાળાં સેંકડો વૃક્ષો પેદા
થાય છે, તેમ આત્મારૂપ બીજમાં અનેક બ્રહ્માંડો રહેલાં છે, અને તે સંકરણથી

સ્ફુરે છે. સ્વેચ્છાએ અનેક રૂપો ધારણ કરવાની અમાપ શક્તિને માયાશક્તિ કહેવામાં આવે છે. સઘળાં બ્રહ્માંડે પરમ ચૈતન્યના આભાસરૂપે છે, અને વિવર્ત હોવાથી તેમને વધવામાં કે ઘટવામાં વાર લાગતી નથી. આત્મસત્તાનો બ્રહ્મનો, ચૈતન્યનો સંકલ્પ એ જ જગત, વિશ્વ, સંસાર. પરમાત્મા સત્યસંકલ્પ હોય છે. આત્મા વાસ્તવમાં નિરાકાર છે પણ પોતાની જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિથી જગતને પોતાનામાં ત્રસરેલું સમાન દેખે છે. મહાભૂતોનું બીજ તન્માત્રાઓ છે, તન્માત્રાઓનું બીજ પરમાત્માની માયાશક્તિ છે. માયાશક્તિનું બીજ પરમાત્મા છે.

નિર્વિકાર પરબ્રહ્મમાં દૃશ્ય પદાર્થો રૂપે દેખાવાના સ્વભાવને લીધે વિષયોની કલ્પના ઊકે છે, પછી ચિત્તરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવને લીધે ચિત્તની કલ્પના ઊકે છે. દૃશ્યોની સાથે જોડાઈ જવાના સ્વભાવને લીધે, જીવપણાની કલ્પના ઊકે છે. દૃશ્યોની સાથે એકરૂપ થઈ જવાથી અહંકારની કલ્પના ઊકે છે. આ જ પ્રકારે મનની અને બીજા ભાવોની કલ્પના ઊકે છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિની રચનાની શરૂઆતમાં બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં પદાર્થોરૂપે, દ્રશ્ય અને દૃશ્યરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવને લીધે, પોતાનાથી અભિન્ન એવો આ સમગ્ર બ્રહ્માંડરૂપી આડંબર, કલ્પના માત્રથી જ ઊકે છે, યથાર્થ દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થયો નથી; તેથી સત્ય નથી. તેને પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા નથી અધિધાનની સત્તાથી જ તેનું અસ્તિત્વ છે. જે વસ્તુ કલ્પિત હોય, તેને સત્ય કહી શકાય નહિ. આ સર્વ સંસાર સ્વપ્નાના નજરની પેઠે, આત્મામાં જ પ્રતીત થાય છે, તોપણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તે ઉત્પન્ન થતો નથી. તે અજ્ઞાનદશામાં અનુભવવામાં આવે છે. આત્મા અવિદ્યાગ્રસ્ત અવસ્થામાં સુષુપ્તિ વર્ણે દ્રંદ્રોને આધીન થાય છે. (સ્વપ્ન અવસ્થામાં મને કલ્પેલાં દૃશ્યોને આધીન થઈને જીવ દ્રંદ્રોને વિવશ થાય છે, તેવી રીતે) પણ આત્માનુભૂતિ થયા પછી, આત્માનું સર્વદા સમાન અને અખંડ સ્વરૂપ જ શેષ રહે છે, તેમાં દ્રૈત્યો સદંતર અભાવ જ હોય છે, તે સર્વ ભાવોથી રહિત, નિર્મળ ચિદાકાશ રૂપે જ રહે છે. તેમાં દૃશ્ય નથી, દ્રશ્ય નથી, આધાર નથી, આધિય નથી, કર્તા નથી, કર્મ નથી. આ જગત અધિધાનરૂપે સત્ય છે, અખંડિત છે, આદિ અને અંતથી રહિત છે, આકાશની માફક નિર્મળ છે, જ્ઞાનમાત્ર છે.

૭ : લીલા-સરસ્વતી સંવાદ

સરસ્વતી દેવીએ લીલારાણીને તેનું સઘળું પૂર્વવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને જણાવ્યું કે પછાડી જામમાં રહેનારો 'વસિષ્ઠ' નામનો બ્રાહ્મણ રાજપાત્ર પામીને, હમણાં તારો પતિ થયો હતો. તેની અરુંધતી નામની બ્રાહ્મણી તેનું છે. સરસ્વતીદેવીનાં આ વચન સાંભળીને લીલારાણી વિસ્મય પામી, તેનાં નેત્રો પ્રફુલ્લિત થઈ ગયાં. લીલાએ કહ્યું કે, 'હે દેવી! મારા પર અનુગ્રહ કરો અને મારા મનમાં એક ઉત્કંઠા છે તેને યાંત કરો. જે પછાડી જામમાં અમે રહેતાં હતાં ત્યાં મને આપ તેડી જાઓ.' દેવી બોલ્યાં: 'હે લીલા, તું કારણ બ્રહ્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર. સમાધિઅવસ્થા સંપાદન કરીને આ દેહનું વિસ્મરણ કરીને શુદ્ધ થા. એટલે ચિદાકાશમાં ગેલા માયાકાશરૂપ તે સર્ગને તું અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈશ. તું આ દેહના અધ્યાસને છોડી દે, એમ કરવાથી આપણે બંને સાથે જ એ સર્ગને જોઈશું. આ સ્થૂલ દેહ, આ કાર્પમાં અંતરાયરૂપ છે. હે લીલારાણી, આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. જે પ્રતીત થાય છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ જ જગત આદિ નામોથી વિવર્ત પામેલ છે. બ્રહ્મનો એવી લીલા ક્રયાચનો સ્વભાવ જ છે. તારી ભેદબુદ્ધિ દૃઢ અભ્યાસથી નષ્ટ થઈ નથી, તેથી તું બ્રહ્મરૂપ નથી. અને બ્રહ્મને દેખતી નથી. અમારો જે વર્ગ છે, તેની સ્થિતિ તો બ્રહ્મમાં જ છે. અમે તીવ્ર અભ્યાસને લીધે બ્રહ્મરૂપ થયાં છીએ તેથી આ દેહમાં ગયા છતાં પણ તે પગપદને મારા રાંજિતમાં પું જોડે છું. આ દેહનું વિસ્મરણ કરીને, ચિત્તરૂપ થઈને, તું તારી પૂર્વસૃષ્ટિને જોઈ શકીશ તે પ્રમાણે નુરત પ્રયત્ન કર. સંકલ્પનજરમાં સંકલ્પરૂપ થવાનું ત્યારે જ પળેપાલ છે. જ્યારથી બ્રહ્મની સૃષ્ટિ થઈ છે ત્યારથી આ દૃઢ નિયમ બંધાયો છે. દેવી બોલ્યાં: હે લીલા, મારો દેહ શુદ્ધ સત્ત્વગુણની રચનારૂપ છે, જ્યોતિર્માય છે, વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેથી મારે આ દેહને છોડવાની અવશ્યકતા નથી. જેમ જગતની સાથે જગત, અગ્નિની સાથે અગ્નિ અને વાયુની સાથે વાયુ મળી જાય છે, તેમ આ મારો દેહ મનોમય બીજ વસ્તુઓની સાથે મળી જાય તેમ છે. મારો દેહ ચેતન્યરૂપ છે. તારો દેહ પૃથ્વીના વિભારરૂપ છે. તારો સ્થૂલ દેહ પણ વધાર્ય દૃષ્ટિએ મનોમય જ છે.

પણ દીર્ઘ કાળની ભાવનાથી તું એને સ્મૃત સમજ બેઠી છે. કલ્પનામાં તથા સ્વપ્નમાં મનોમય પદાર્થોને પણ સ્મૃત સમજ લેવામાં આવે છે તેમ આ તારા દેહને તું અજ્ઞાનતાને લીધે સ્મૃત સમજ બેઠી છે. જ્યારે અભ્યાસથી તારી વાસનાઓ ક્ષીણ થશે ત્યારે સ્મૃત દેહમાં પાછું મનોમયપણું પ્રાપ્ત થશે.

હે ભદ્રે, અમારો દેહ તો બ્રહ્મમાં રહેલો, બ્રહ્મથી પૂર્ણ, અમે અનુભવીએ છીએ. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં જ્યારે પ્રથમ સંકલ્પ ઊકવાની કલ્પના થઈ ત્યારે ચેતન્ય મનોમય દેહરૂપ જ થયું હતું. જેમ જેમ સ્મૃતતા કલ્પાતી ગઈ, તેમ તેમ સ્મૃતતાની ભ્રમણા ઉત્પન્ન થવા માંડી. લીલાચાલીએ પૂછ્યું, ‘હે દેવી, દેહ-કાળના પરિણેદથી રહિત, ચેતન્યમાં પહેલી કલ્પનાને ક્યાંથી અવસર મળ્યો?’ ‘દેવીએ કહ્યું: ‘વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ નિગકાર, નિર્વિકાર હોવાથી, નિર્મળ હોવાથી, તેમાં કલ્પનાનો ભાગ આવે તેમ નથી. બ્રહ્મ સ્વર્ણસિદ્ધ છે, વ્યાપક છે. આ જગત તો પરબ્રહ્મનો આભાસ છે, વિવર્ત છે, ચક્રચક્રાટ જ છે. હે લીલા, તું તારા વિચારોથી જ બંધાયેલ છે. તારા સ્વરૂપનું (અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનું) વિસ્મરણ થવાથી તું તારી અજ્ઞાનજન્ય કલ્પનાઓના તરંગોમાં આમતેમ ઘસડાયા કરે છે. તું ભ્રમરૂપ, શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ છે. આ સત્યને મનમાં સ્થિર કર અને દીનતાનો—વ્યાકુળતાનો ત્યાગ કર. આત્માની દૃષ્ટિએ, આ સંસાર તુચ્છ વસ્તુ છે, તેનો સંકલ્પમાત્ર છે, તેથી સંસારના નામ-રૂપાત્મક પદાર્થો માટે જ્ઞાનવાન, વિવેકમુક્ત મનુષ્યમાં વાસના કે આસક્તિ હોય જ નહિ. વાસનાઓનું મૂળ કારણ, આંતરિક દારિદ્ર્ય છે. હવે તારા હૃદયમાં, વાસનાઓના ક્ષયના બીજરૂપ વિચાર ઘોડેઘણે અંધે અંકુરિત થશે છે. હવે અભ્યાસથી તારામાં પરમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ અત્યંત સ્થિર થઈ જશે અને અવિદ્યાના છેદરૂપ મોક્ષને તું પ્રાપ્ત થઈશ. સ્વપ્નને સ્વપ્ન તરીકે જાણવાથી સ્વપ્નનો દેહ ટળી જાય છે; તેમ જગતના. સ્મૃત દેહના અહંભાવનો અંત થાય છે ત્યારે મનોમય દેહ ઉદય પામે છે. વિદ્યાથી પદાર્થો વિષેની સઘળી વાસનાઓનું બીજ બાધિત થાય છે ત્યારે જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવન્મુક્તોની પ્રવૃત્તિ વાસનાજન્ય હોતી નથી, પરબ્રહ્મની અનુભૂતિ થાય તો તુર્ણવસ્થા જગતમાં પણ થાય છે. આની કલ્પના અપુક્ત, પ્રકૃતિને

આધીન જીવાત્માઓને આવી શકે નહિ જે મન આત્માના પ્રબોધથી નિર્મળ થયેલું હોય છે, સૂક્ષ્મતાને પામેલું હોય છે, તે તેના જેવાં બીજાં ચિત્તોની સાથે અને દેવ આદિનાં શરીરોની સાથે મળી જાય છે જ્યારે તું આત્માની અવિચળ સ્થિતિને સંપાદન કરીશ, ત્યારે તું સર્વ લોકોને પરમ પવિત્રતાવાળા જોઈશ. હે અનિદિતા, તું પામરતાનો ત્યાગ કર, શુદ્ધ વાસનાઓનો જડ મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરી નાખ અને માયાધીશ થઈને જગતમાં વિહાર કર. માણસનું કોઈ પણ કાર્ય અભ્યાસ વિના સિદ્ધ થતું નથી. માટે હરહમેશ જ્ઞાનનું ચિતન કરવું, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્માનો જ વિચાર કરવો, હું દેહ છું, મન છું, બુદ્ધિ છું વગેરે અવિદ્યાજન્ય ભ્રમણાઓનો પરિત્યાગ કરવાનો સતત પ્રયાસ કરવો, જ્ઞાનની વાતોમાં તત્પર રહેવું જ્ઞાનના ભિન્ન ભિન્ન અંશો એકબીજાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, આનું નામ અભ્યાસ કહેવાય છે આ દૃશ્ય જગતના અધિષ્ઠાન તરીકે આત્મા છે, આ સમગ્ર સંસાર આત્મા ની જ કૃત્યના માત્ર છે એવું ચિતન કર્યા કરવું, એ બોધનો અભ્યાસ કહેવાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી આત્મરતિ ઉત્પન્ન થાય છે રાજદ્વેષાદિકને અટક કરવામાં આવે છે તે પ્રયત્નને તપ કહેવામાં આવે છે, પણ તે ખરી રીતે જ્ઞાન કહેવાય નહિ. સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન એ જ જ્ઞાન છે વિવેક અને વેદાગમ ડપી જળના, નિરતર દ્વિચનથી મોહડપી મોટી નિદ્રા અદૃશ્ય થઈ જાય છે

વસિષ્ઠ કહે છે કે, 'હે ગમ, લીલા તથા સરસ્વતી આ પ્રમાણે વાત-ચીત કર્યા બાદ, સઘળા ચિતન વ્યાપાનેનો ત્યાગ કરીને, સમાધિસ્થ થયાં, શરીરને નિશ્ચળ કર્યું, બાહ્ય અનુસંધાનોને છોડી દીધાં અને સ્વસ્વરૂપમાં શાંત થઈ ગયાં. ચેતન્યડપી સરસ્વતીદેવી તે જ શરીરથી આકાશમાં વિચર્યાં અને લીલાએ જ્ઞાન અને પ્યાનને અનુસરનાઈ' અન્ય શરીર ધારણ કર્યું. આકાશ જમન કરતાં કરતાં એક અતિ ઉચ્ચ સ્થાનમાં તેઓ બંને જઈ પહોંચ્યાં. આગળ વધતાં તેઓ, એક બીજા વધારે વિદ્યાળ આકાશમાં જઈ પહોંચ્યાં, અને ત્યાં આવેલી એક પુણી ઉપર ઊતરવા માંડ્યું, આ ભૂનજ અપૂર્ન હતું. તેની આમ-પાસ લવણસમુદ્ર અને ઘાકટ્ટીપની રેખા હતી. તેની આસપાસ શીરસાગર, તેની આસપાસ કોંવટીપ, તેની આસપાસ ધૃતસાગર, એમ એકએકથી બમણી

વીંટીઓ આવેલી હતી. સ્વદ્વંદક, સાગરની આસપાસ પાતાળ સુધી પહોંચતી એક મોટી ખાઈ હતી તે પછી પર્વતની એક માળા હતી. તેની આસપાસ એક મહારણુ હતું. તેની આસપાસ પાણી આવેલ હતું. તેની આસપાસ અગ્નિ, ત્યાર બાદ પવન અને પછી આકાશ. આ બધાં વિચિત્ર દૃશ્યો જોયા બાદ લીલાએ કેન્દ્રમાં એક ધાળી જેવા રહેલા, ભૂતળ ઉપર નજર કરી અને ત્યાં આવેલા પહાડી ગામમાં પોતાના પૂર્વજન્મનું ઘર જોયું.

તે બંને સ્ત્રીઓએ અદૃશ્ય રહીને, તે બ્રાહ્મણના નિવાસસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, ઘરમાં સર્વત્ર શોકનું વાતાવરણ પ્રસરેલું હતું. લીલાદેવી વિશુદ્ધ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાથી સત્ય સંકલ્પવાળી થઈ હતી. તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, મારા આ જૂના બંધુઓ મને તથા સરસ્વતીદેવીને સ્ત્રીના રૂપમાં ભલે જુએ. સંકલ્પ કરતાં વેંત જ ઘરના માણસોએ, એ દિવ્ય સ્ત્રીઓને, પોતાની સામે જોઈ. લીલાના પૂર્વભવના પુત્ર જ્યેષ્ઠ ધર્માએ તથા બીજા માણસોએ લક્ષ્મી અને ગૌરીના યુગલ જેવી એ દિવ્ય, દેહીપ્યમાન, સ્ત્રીઓને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રભામ કર્યા. જ્યેષ્ઠ ધર્માએ પોતાના ઉપર અને પોતાના કુટુંબ ઉપર આવેલી વિપત્તિની વાત કહી અને પ્રાર્થના કરી કે, હે દેવીઓ, અમને આશ્વાસન આપો અને અમારા શોકનું શમન કરવાની કૃપા કરો. આ પ્રમાણે પોતાના પુત્રે કહ્યું ત્યારે લીલાએ પોતાના નમ્ર પુત્રના માથા ઉપર હાથથી સ્પર્શ કર્યો અને જ્યેષ્ઠ ધર્માનો શોક દૂર થઈ ગયો. અને ઘરનાં સર્વ મનુષ્યો પણ દુર્ભાગ્ય રહિત થઈને, શાંતિ અને આમંદપૂર્વક દિવસો વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. ત્યાર બાદ સરસ્વતી અને લીલારાણી બંને પાછાં અદૃશ્ય થયાં.

લીલાએ કહ્યું: હે દેવી, આ ઘરના આકાશમાં મારો પતિ વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. મૃત્યુ પછી અહીં જ તે પદ્મરાજ થઈને જન્મ્યો હતો. હું તેની પટરાણી હતી. આ જ અંતઃપુરમાં આકાશમાં મારો પતિ વિદૂરથ રાજ થયો છે. એક ક્ષણમાં આ સર્વ આભાસ બ્રહ્મમાં થયો છે. મને લાગે છે કે આ ઘરને વિષે અનેક બ્રહ્માંડો રહેલાં છે. માટે વિદૂરથ રાજનો જન્મ પામેલા મારા પતિ મને અહીં દર્શન આપે એવી આપ કૃપા કરો.

શ્રી ભગવતીએ કહ્યું, 'હે પુત્રી, એ સંસાર બીજો જ છે. પરમચેતન્યની દૃષ્ટિથી જોતાં સઘળાં બ્રહ્માંડો નજદીકમાં જ છે, અહીં જ છે, પણ લોકિક દૃષ્ટિ-

એ આ માંડપો વચ્ચે કરોડો યોજનાનું છોટું છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ એકેક પરબ્રહ્મતા પરમાણુમાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડોના સમૂહો અંતરાય વિના સ્ફુર્ચા કરે છે.' સરસ્વતીદેવી આ પ્રમાણે કહેતાં હતાં તેટલામાં અચાનક લીલાદેવીએ કહ્યું: તે જગદંબે, મને હમણાં મારા અનેક પૂર્વજોની સ્મૃતિ એકદમ થઈ આવી છે. ત્યારથી તું બ્રહ્માંડમાંથી આ કૃત્વના આરંભમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારથી બિન્ન બિન્ન જાતિઓમાં, અનેક યોનિઓમાં મારા આકસ્માત જન્મ થઈ ચૂક્યા છે. વસિષ્ઠ કહે છે: 'તે ચમચંદ્ર, આ પ્રમાણે વાર્તાવિગ્રહ કરતી કરતી બંને લડનાઓ ધરમાંથી બહાર નીકળી અને વિદૂરથ રાજના બ્રહ્માંડમાં જવા મળે બંને જાત્રુ આકાશમાં ઊડી. તે ચમ, પછી તે બંને દેવીઓએ જે અંતરપુરમાં

શૂર પુરુષોનો ઉત્તમ લોક મળે છે. અધર્મી સ્વામીને સારુ અથવા અધર્મ કરવાને સારુ યુદ્ધ કરતો હોય, તેને સહાય કરવા માટે જે લડાઈ કરે છે તે અયોગ્ય સંગ્રામમાં મૂઓ કહેવાય છે અને તે નરકમાં જાય છે, તેની અધિગતિ થાય છે. ધર્મયુદ્ધ કરનારને જ શૂરવીર કહેવાય. આવા નરવ્યાધોને વીર પુરુષોના લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. શૂર પુરુષ ગમે તેવા સંગ્રામમાં મરે તોપણ તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી જે માન્યતા છે તેમાં તથ્ય નથી. ધર્મની રીતિવાળા યુદ્ધમાં લડે છે તે જ શૂરવીર કહેવાય છે. વસિષ્ઠે કહ્યું : રક્ષણમેત્ર પિશ્ચાય આદિના સંચારને લીધે ભયંકર થઈ રહ્યું હતું માણસો જેમ પોતાની ક્રિયાઓ દિવસે કર્યા કરે છે તેમ યમના દૂતો, પિશ્ચાય આદિ અધમ લોકો ગત્રિએ પોતાની ક્રિયાઓ કરતા હતા નગર અંધકારગ્રસ્ત હતું સર્વ પ્રાણીઓ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં. મોટા મનવાળો લીલાનો પતિ વિદૂરથ રાજા ચિતાગ્રસ્ત જણાતો હતો. પોતાના અમાત્યોની સાથે પ્રાતઃકાળના કૃત્યનો વિચાર કરી પોતાના થપન-ગૃહમાં આવ્યો, ઘોડીવાગમાં જ ઊંઘી ગયો તે અરસામાં લીલા અને સરસ્વતી એ બંને લલનાઓએ આકાશને છોડી દીધું અને છિદ્રોમાંથી વિદૂરથ રાજાના ઘરમાં દાખલ થઈ.

રામચંદ્ર પૂછે છે : હે વક્તાઓમાં ક્રોષ્ઠતમ મહાપુરુષ, એમનું ચાર હાથનું સ્થૂલ શરીર તાંતણા જેવા ઝીણા છિદ્રમાંથી કેમ કરીને પેસી શક્યું? વસિષ્ઠે કહ્યું : 'હે નિષ્પાપ રામચંદ્ર, જેને હું સ્થૂલ દેહ છું એવી ભ્રાંતિ હોય તે ઝીણાં છિદ્રોમાંથી પસાર થઈ શકે નહિ પણ જેને એવો અનુભવ હોય છે કે સ્થૂલ દેહરૂપ નથી, સર્વ સ્થળોમાં જઈ શકું છું, હું સર્વવ્યાપક છું, તે ચૈતન્યની તેવી શક્તિઓવાળો હોય છે. જેમ ચિત્ત અધિષ્ઠાનના વિવર્તને અનુસરે છે, તેમ સર્વ ક્રિયાઓ ચિત્તને અનુસરે છે. પુરુષ આકારવાળો દેખાય છે, પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ નિગકાર છે. અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તને સ્વભાવ જ એવો છે કે, જે જે રૂપે અસ્ત પામવા કે ઉદય પામવા ધારે, તે તે રૂપે થઈ શકે છે. ચિત્ત અને સાક્ષી અધિષ્ઠાનથી, આત્માથી, બ્રહ્મથી જુદાં નથી તેમ એમને સ્વતંત્ર સત્તા પણ નથી ભૌતિક આકાશ, ચિત્તાકાશ, માયા-આકાશ અને ચિદાકાશ એ સર્વ એકરૂપ જ છે.' રામચંદ્રે પૂછ્યું, 'હે મહારાજ, જો આપ કહો છો તેમ ચિત્ત જ જગત્કર્તૃ હોય તો પ્રત્યેક પ્રાણીનાં

ચિત્તો અલગ અલગ હોય છે, માટે ચિત્તદીક જગત પણ ભિન્ન હોવાં જોઈએ. જે જગત ચિત્તથી ભિન્ન હોય તેો ચિત્તનો નાશ થયા પછી પણ જગત રહેવું જોઈએ.

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે રામચંદ્ર, પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચિત્ત પોતાની વાસના અનુસાર જગત ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન છે, તેથી જેટલાં ચિત્તો તેટલી જગતરૂપી ભ્રાંતિઓ છે. સમગ્રચિત્તરૂપ હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) જેમ માહાપ્રલયરૂપ રાત્રિને અંતે આ જગત સર્જે છે, તેમ પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના મરણને અંતે જુદાં જુદાં જગતોની રચનાઓ કરે છે. હે રામ, જીવ જ્યાં મરણ પામે છે, ત્યાં તે તરત જ પોતાની વાસનાનુસાર પ્રપંચને જુએ છે. હે રામ, આમ ભ્રાંતિની પેઠે નક્કર દેખાતું આ વિશ્વ પણ છેવટે સંકલ્પભાવના સિવાય અન્ય કંઈ જ નથી. વિચાર કરતાં, આ નક્કર વિશ્વ હવામાં ઊડી જતું લાગે છે, જે પાણી છે તે જ ચકરી છે, તેમ જે દ્રશ્ય છે તે જ જગત છે. દ્રશ્ય પર-બ્રહ્મથી અલગ નથી. જગતને જે રીતે તમે અનુભવો છો તે રીતે હું જોતો નથી. મારી દૃષ્ટિમાં તો જગત બ્રહ્મ જ છે. આવી વૈસ્તુસ્થિતિ હોવાથી, લીલા અને સરસ્વતીનાં વ્યાપક અને સ્વચ્છ શરીરોની ગતિને કોઈ પણ પ્રકારનો અંતરાય નડી શકે તેમ નહોતું. તેથી વિદૂરથ રાજાના ઘરમાં સૂક્ષ્મ છિદ્ર દ્વારા પ્રવેશ કરી શક્યાં. ત્રિદાકાશ સર્વત્ર છે, અને તેમાં આતિવાહિક કહેવાતો સૂક્ષ્મ દેહ સ્વેરવિહાર કરી શકે છે.

હે રામ, જ્યારે એ બંને દેવીઓએ રાજાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તે રાજાનું નિવાસસ્થાન અંદરથી જાળવત્યમાન બની ગયું. વિદૂરથ રાજા સિવાયનાં સર્વ સ્ત્રી-પુરુષો ઘેનમાં પડી ગયાં. પણ રાજા તો આનંદિત થયો અને પોતાની સામે એ બે દેવીઓને જોઈને વિસ્મય પામ્યો. પૂજ્યભાવથી વિધિ-પૂર્વક તેમનું સ્વાગત કર્યું. સરસ્વતીદેવીએ પાસે સૂતેલા એક સચિવને પોતાના સંકલ્પથી જાગૃત કર્યો, જેથી રાજા સંભંધી સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર લીલાને સંભળાવે. સરસ્વતીદેવીએ પૂછ્યું : હે રાજા, તું કોણ છે? કોનો પુત્ર છે? કયા દેશમાં તારો ક્યારે જન્મ થયો છે? રાજા તરફથી મંત્રીએ જવાબ આપતાં કહ્યું : હે દેવીઓ, ઈશ્વાકુલંથ વિષે કુંદરથ નામનો રાજા હતો. તેના વંશમાં એક નભિરથ નામનો ગુજ્ઞ થયો. અને, તેને, ત્યાં, આ અપ્સરા રાજાએ જન્મ થયો.

છે. એમના પિતા એમને રાજ્ય સુધરત કરી વાનપ્રસ્થ તરીકે વનમાં જીવન ગાળે છે, અને આ એમના પુત્ર વિદૂરથ રાજ ઘાત્રઆજ્ઞા અનુસાર, ભૂમંડળ-નું તથા પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, અને પ્રજાની સર્વાંગીણ ઉન્નતિ માટે સતત પ્રયાસ કર્યા કરે છે.

ત્યાર બાદ દેવી સરસ્વતીએ વિદૂરથ રાજાના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું કે, 'તું વિવેકથી તારી પોતાની મેજે જ તારા પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ કર.' દેવીના ઉસ્તનો સ્પર્શ થતાં જ, રાજાનો માથાકપી અંધકાર નષ્ટ પામ્યો અને પોતાનો, બ્રાહ્મણ તરીકેનો જન્મ, પદ્મરાજ તરીકેનો જન્મ, લીલારાણીનો પ્રેમ વગેરે સર્વ પૂર્વજન્મોના સંસ્કારોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેને થયું. વિદૂરથ રાજા આવેશમાં આવી જઈ બોલ્યો : અહોહો, આ સંસાર વિષે મારા મનમાં જે માયાનો વિસ્તાર થયો છે તે આપના અનુગ્રહથી મારા જાણવામાં આવ્યો છે. આ સંસારની માયા વિચિત્ર છે, અનિર્વચનીય છે, મારા મૃત્યુને હજી તો એક જ દિવસ થયો છે અને અહીં તો મારી વય ૭૦ વર્ષની થઈ છે.

દેવી સરસ્વતીએ કહ્યું : હે રાજા, તને પૂર્વજન્મમાં મરણમૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ તે પછી તે જન્મનું ભાન તને ટળી ગયું અને તે જ ક્ષણે તે જ આકાશમાં તને આ જન્મનું ભાન થયું છે. અનેક આચારો, અનેક વિહારો, અને અમારા જેવા દેવતાઓનું દર્શન એ સઘળું તને ભ્રાંતિથી જ પ્રતીત થયું છે. જેમ સમુદ્રમાં, એક તરંગ થમી જાય કે તરત બીજો ઉદય પામે છે, જેમ નદીનો પ્રવાહ એક આકારનો ત્યાગ કરીને બીજો આકાર ગ્રહણ કરે છે, તેમ આ સંસારમાં માનવચિત્ત અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. સ્વપ્નની એક ક્ષણમાં સો વર્ષની ભ્રાંતિ થાય છે. જેમ ગંધર્વનગરમાં દીવાલોની તથા ચિત્રોની પ્રતીતિ થાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં જન્મ અને મરણની ભ્રાંતિ થાય છે, જેમ આગગાદીમાં મુસાફરી કરતાં બંને દિશાનાં વૃક્ષો અને પદાર્થો ગતિ કરે છે એવી ભ્રમણ થાય છે, જેમ ગાંધા માણસને આસપાસના પદાર્થો નાચતા જણાય છે, તેવી જ રીતે તને પણ તે જોયેલી સર્વ ઘટનાઓની ભ્રાંતિ થઈ છે. યથાર્થ દૃષ્ટિથી તું જન્મ્યો નથી, મર્યો પણ નથી; તું હમેશ શુદ્ધ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ અને શાંતસ્વરૂપ જ છે, સ્વયંપ્રકાશ છે. જે આકાશની અંદર આપણે

બેકાં છીએ, તે આકાશ નિયંત્રક, નિર્વિકાર છે, શુદ્ધ છે, આદિ અને અંતથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે.

વિદૂરથ બોલ્યો : ‘હે દેવી, જે એવી જ વસ્તુસ્થિતિ હોય, તો આ મારા આત્મસંપન્ન અનુચરલોકો મારી પેઠે સાચા છે કે નહિ તે આપ કહો!’ દેવીએ ઉત્તર આપ્યો : હે રાજા, આત્માની અનુભૂતિ કરીને જેઓ શુદ્ધ બોધ રૂપ અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ થયા છે, તેમની દૃષ્ટિમાં તો આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મનો વિવર્ન છે, ઉલ્લાસ છે, આ પાણી ઝાંઝવાનું છે એવું જાણ્યા પછી, જેમ આ જળ છે એવી ખોટી બુદ્ધિ રહેતી નથી, તેમ આ સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે એવું જાણ્યા પછી જન્મમરણરૂપી મિથ્યા કલ્પનાઓનું અસ્તિત્વ શક્ય જ નથી. હું આ જગત, આ મારું—આ બધા શક્ટો તો કહેવામાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી આ પ્રસંગ ચોતાથકી આગળ ચલાવતાં વસિષ્ઠ (સર્ગ ૪૨) જણાવે છે કે, અવિવેકી અજ્ઞાનગ્રસ્ત બોધ વિનાની મતિવાળો મૂઢ પુરુષ જ આ જગતને મિથ્યા હોવા છતાં સાગું સમજે છે, અહંતા આદિથી સંયુક્ત થયેલું આ જગત એક દીર્ઘ સ્વપ્ન સમાન છે. હે રામ, શાંત, સત્ય, પવિત્ર, દશ્ય રહિત એવું ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પરમ તત્ત્વ સર્વ શક્તિઓથી ભરપૂર છે, સર્વરૂપ છે, સર્વાત્મક છે, જે જે સ્થળમાં જે જે રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તે તે સ્થળમાં તેવી રીતે થઈને રહે છે રામ પૂછે છે : હે મુનિ સ્વપ્નનું સ્વરૂપ માયામાત્ર છે, તેમાં દેખાતા પુરુષોને સાચા ન માનીએ, તો શે વાંધા છે? વસિષ્ઠે કહ્યું : વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ—પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તેમને સાચા ન માનીએ તો કાંઈ વાંધા નથી, પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જગત અને સ્વપ્નના પદાર્થો સમાન કક્ષાના છે, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, જગતને પ્રપંચ પણ સ્વપ્નનાં પ્રપંચ ની માફક પ્રાતિભાસિક હોવા છતાં પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ સત્તાવાળો જણાય છે. આ સંસારરૂપી મહાસ્વપ્નમાં તમારી દૃષ્ટિએ હું સાચો છું અને મારી દૃષ્ટિમાં તમે સાચા છો.

રામે પૂછ્યું : હે ભગવન્, આપના કહેવા ઉપરથી એવું જણાય છે કે, સ્વપ્નનો દ્રશ્ય નિદ્રારહિત થાય તોપણ સ્વપ્નમા દેખાવેલું નક્કર અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્તાવાળું રહે! વસિષ્ઠ કહે છે : ‘હા, તેમ જ છે, પણ આ ચર્ચા ઇચ્છું રહેવા દે. નિર્વાણપ્રકાશમાં આ વિષે વિસ્તારપૂર્વક પરામર્શ કરવામાં

આવશે. હમણાં તો એટલો જ નિશ્ચય રાખો કે, જેને તમે જગત સૃષ્ટિ કહો છો તે પણ સ્વપ્ન જેવી જ છે. સર્વ દૃશ્ય વસ્તુતા—એ સત્ય નથી, પણ તેવો આભાસ ઉત્પન્ન કરે છે. અધિધાનચેતન્ય જ સત્ય છે વાસ્તવિક છે, દેહની અંદર તેમ જ બહાર સર્વત્ર ખીંચોખીંચ પરિપૂર્ણ અવસ્થામાં રહેતું છે. જેવી રીતે તે પોતાનું સ્ફુરણ કરવા ઈચ્છે છે, તેવી રીતે આ ચેતન્ય પોતાને અનુભવે છે.

વસિષ્ઠ કહે છે : ‘ હે રામ, જેમ ભંડારમાં સઘળા પ્રકારનું ધન હોય છે, તે જોનાર માણસના જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશમાં સઘળો પ્રપંચ છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ચિદાકાશમાં છે જ. હે રામ, સરસ્વતીદેવીએ વિદુરથ રાજાને બોધરૂપી અમૃતપાન કગવીને તેનું મન નિર્મળ કર્યું, વિવેકના સુંદર અંકુરવાળું કર્યું અને પછી કહ્યું : હે રાજા આ સઘળો વૃત્તાંત મેં લીલાને ખુશ કરવા કહ્યો છે તમારું કલ્યાણ થાઓ, હવે અમે જાને અહીંથી જઈએ છીએ. સરસ્વતીદેવીની મંજુર વાણી સાંભળી વિદુરથ રાજાએ પ્રાર્થના કરી ને નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કર્યું : ‘હે દેવી, મારું દર્શન પણ કામનાવાળા મનુષ્ય ને નિષ્ફળ જતું નથી. ત્યારે આપ તો સર્વશક્તિમાન છો, સમગ્ર જગતનું સંચાલન કરો છો. તો આપનું દર્શન નિષ્ફળ કેમ જાય? હે દેવી, હું જેમ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જાઉં છું, તેમ આ દેહ છોડીને હું અહીંથી મારા પહેલાંના સંસારમાં આવું એવી આપ કૃપા કરો. હું શક્ષ્માજત છું મારા ઉપર અનુગ્રહ કરો. મારી યાચનાનો સ્વીકાર કરો. ભકતોનો અનાદર મહાત્મા પુરુષો કદી કરતા નથી; હું જે પ્રદેશમાં જાઉં ત્યાં આ મારો મંત્રી અને આ મારી ભાજક કુંવરી પણ આવે એનું આપ વરદાન આપવાની કૃપા કરો. ’

સરસ્વતી ભાવ્યાં : હે પૂર્વજન્મના પચસજ, તું ત્યાં આવજો અને રાજ્યવેભવ ભોગવજો. યાચકોને અમે કદી નિરાશ કરતાં નથી. હે રાજા આ મોટા સંગ્રામમાં હમણાં તારું મૃત્યુ થશે પછી તને પૂર્વનું રાજ્ય મળશે. આ સઘળું તું પ્રત્યક્ષ જોઈ ચકીય. તું, તારી પુત્રી અને તારો મંત્રી પૂર્વના નગરમાં આવશે અને તેમાં તારા યમરૂપ ઘરીરને તું પુનઃ પ્રાપ્ત કરીશ. સ્થૂલ દેહની અને મનોમય દેહની ગતિ બિન્નબિન્ન હોય છે.

૮ : મૃત્યુનો ક્રમ અને ઉપસંહાર

સરસ્વતીદેવીએ વિદૂરથની વિનંતિ સ્વીકારીને કહ્યું કે હમણાં તો તારે આ તુમુલ યુદ્ધમાં મરણને ઘરણું થવું પડ્યું. પછી તને તારું પૂર્વજી રાજ્ય મળ્યું. આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી તેટલામાં રાજાનો દૂત ખમર લાવ્યો કે દુશ્મનના સૈન્યે ભીમણ આક્રમણ કર્યું છે. અને આખા શહેરમાં કારમો હાહાકાર વ્યાપી રહ્યો છે. રાજા વિદૂરથની પટરાણી પણ પોતાની સખીઓ અને દાસીઓ સાથે દોડતી આવી પહોંચી. તેમણે કહ્યું કે દુશ્મનો નનરની સ્ત્રીઓને બળાન્કારથી પકડી જાય છે. આ સર્વ વિપત્તિનું નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય આપનામાં જ છે. આવાં વચનો સાંભળી વિદૂરથ રાજાએ સરસ્વતીદેવી વગેરેને કહ્યું : ‘ મને જવાની અજ્ઞા આપો. મારી સ્ત્રી આપને ધરણે છે. પછી સરસ્વતીની સાથે રહેલ શાની લીલાએ પોતાના જેવી જ, સમાન આકૃતિ વાળી, અતિ સુંદર, વિદૂરથ રાજાની પટરાણીને જેઈ. લીલાએ સરસ્વતીદેવીને પૂછ્યું : હે દેવી ! આ કેવું આશ્ચર્યજનક છે, મારા જેવી જ આ બીજી સ્ત્રી ક્યાંથી આવી ? સરસ્વતીએ કહ્યું : હે લીલા, જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં જગૃત અવસ્થામાં અનુભવેલા પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તેમ ચૈતન્ય પણ પોતાને વિષે જેવો સંકલ્પ કરે છે, તેવા આકારને એક હાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તારો પતિ પદ્મરાજ જે વાસનાઓ લઈને મરણ પામ્યો છે, તે અનુસાર તેવા વિષયોને પ્રાપ્ત થયો છે. તારો પતિ મરણ પામ્યો ત્યારે તેમની મનોવૃત્તિ તારામાં હોવાથી, આ નવી લીલા તારી આકારે પ્રકટ થઈ છે. આ ચૈતન્યની ચમત્કૃતિ છે.

શ્રીરામ પૂછે છે : હે ભગવન, મારા મનમાં એક સંશયે પ્રવેશ કર્યો છે. આપ કહો છો કે પદ્મરાજાએ વિદૂરથ રાજારૂપે પોતાનું નૂતન સ્વરૂપ જોયું. (વાસના પ્રમાણે), તેની સાથે આપ જણાવો છો કે નવી લીલા રાણી, મંત્રીઓ, પ્રજાજનો, સ્વતંત્ર જીવોની માફક પ્રયત્ન કરતા અને ફળની પ્રાપ્તિ કરતા જણાવો છો. વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામ, આ પ્રશ્ન અતિ ગહન છે. તેનું નિવારણ આગળ ઉપર સંપૂર્ણપણે કરવામાં આવ્યું. જગૃત

તથા સ્વપ્ન બંને પ્રતીતિઓ, સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ સમાન જ છે એ તો નિર્વિવાદ છે. બંને પ્રકારની પ્રતીતિઓ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની સત્તાથી જ સત્તાવાળી બનેલી છે. મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણી જગતમાં કે સ્વપ્નમાં જે સામાં બીજાં પ્રાણીઓ જુઓ છે, તેમનું સ્વતંત્ર જીવરૂપે અસ્તિત્વ રહે છે કે કેમ ?

વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામ, ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે જે જે કોઈ કલ્પે છે, તે તે સર્વ અવયવો પણ પોતે જુદા જુદા સ્વતંત્ર જીવો હોય તેમ ચૈતન્યરૂપે જીવવા લાગે છે; એક જીવતા કલ્પિત જગતમાં જે બીજા જીવો છે, તે પોતાનાં સ્વતંત્ર જગતો કલ્પીને વિહાર કરતા હોય છે. એક એક અણુમાં, અસંખ્ય જગતો આરપાર વ્યાપીને રહેલાં હોય છે. બ્રહ્માંડનો અંત કલ્પી શકાતો નથી. સિદ્ધ જીવોની સૃષ્ટિઓ દીર્ઘકાલીન હોય છે. અલ્પ ચક્રિયાળી જીવોની સૃષ્ટિઓ અલ્પજીવી હોય છે.

હે રામ, બધાં જગતો, એકબીજામાં મળીને આવી રહેલાં હોવા છતાં પણ એક જ પોતાના કલ્પેલા જગતને જુઓ છે. જુદાં જુદાં સ્વપ્નમાં ચાલતી ક્રિયાઓ એકબીજાને જણાતી નથી. હે રામ, ભિન્નભિન્ન જીવો અને તેમણે કલ્પેલાં જગતો, મૂળમાં સમષ્ટિ-જીવરૂપ બ્રહ્માનો જ સંકલ્પ હોવાથી, બ્રહ્માકલ્પિત સામાન્ય સૃષ્ટિના અચળ અંશોનું પ્રતિબિંબ તે તે જીવોની કલ્પિત સૃષ્ટિઓમાં હોય છે. એથી જ નિર્ણયરૂપ એક વાસ્તવિક જગત અનેક જીવોના સમાન કાર્યક્ષેત્ર તરીકે અનુભવવામાં આવે છે, તેમ છતાં પ્રત્યેક જીવને પોતાનું જીવન પોતાની રીતે કલ્પવાની સ્વતંત્રતા હોય છે.

આ પ્રસંગ ચાલતો હતો ત્યાં નવીન લીલાએ સરસ્વતીદેવીની આગળ આવીને પ્રાર્થના કરી : ‘ આપ શાંતિએ સ્વપ્નમાં દર્શન આપે છે. હે માતાજી ! આપ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરી મને એવો વર આપો કે, આ મારો પતિ રણસંગ્રામમાં દેહનો ત્યાગ કરી જ્યાં રહે ત્યાં હું પણ આ જ યરીરે તેમની સાથે સીં ઘઈને રહું. ’ દેવી સરસ્વતીએ કહ્યું : હે પુત્રી, તારી અનન્ય ભકિતથી હું પ્રસન્ન થઈ છું અને તારી ઈચ્છા નૂમ થશે જ. સરસ્વતીનાં આ વચ્ચે

સાંભળી નવી લીલા તો ઉર્ધ્વના અવેશમાં આવી ગઈ. પણ પ્રથમની જાની લીલા સંઘયને આધીન થઈને પૂછવા લાગી : હે દેવી, આપ સત્યસંકલ્પ છે, તેથી આપની જે ઈચ્છા થાય તે પ્રમાણે આપ વર્તન કરી શકો છો. આપ મને પહાડી ગામમાં મારા સ્કૂલ શરીરથી લઈ ગયાં નહિ, અને આ નવીન લીલાને તો સ્કૂલ શરીરે જ બીજા જન્મમાં લઈ જવાનું કહ્યું છે એનું શું કારણ ?

દેવી સરસ્વતીએ કહ્યું : ‘હે સુંદરી, હું કોઈનું કાંઈ પણ કરતી નથી. જીવ પોતાની મેળે જ પોતાના સંકલ્પોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે. હું તો પ્રાણીઓનું શુભાશુભ ભવિષ્ય જે હોય છે, તેનું વરદાનથી અને શાપથી પ્રકટીકરણ કરું છું. ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં, પ્રત્યેક જીવની માયાયુક્ત, ચૈતન્ય-શક્તિ જ શક્તિશાળી હોય છે. તેં મારી આરાધના કરી ત્યારે તારો સંકલ્પ એવો હતો કે, હું મુક્ત થાઉં. તેથી મેં તને તેવો બોધ આપ્યો. આ લીલાનો સંકલ્પ આ જાતનો છે, એટલે એને એ પ્રમાણે ફળ મળશે. સ્વસંકલ્પ વિના બીજું કશું કારણ ફળ આપતું નથી. સૃષ્ટિની અંદર રહેલો ચૈતન્યની સત્તાદ્વી અંતરાત્મા જે પ્રમાણે મનમાં સંકલ્પો કરે છે—સારા અથવા નકારા તે પ્રમાણે તેને ઉત્તરકાળમાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વિચાર કરીને પવિત્ર પદને જાણીને ધ્યાન અને મુક્ત થા.’

વિદૂરથ સુસજ્જ થઈને મુદ્ર કરવા બહાર નીકળ્યા, તે વખતે ‘જય થાઓ, જય થાઓ’ એવો સર્વ લોકો પોકાર કરવા લાગ્યા. દેવી સરસ્વતીએ બંને લીલાઓને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપવાથી બંને મુદ્ર નિહાળતાં હતાં. વિદૂરથ રાજાનો મુદ્રમાં પરજળ્ય થતો હતો તેથી બંને લીલાઓ તથા રાજકુમારીને અત્યંત ખેદ થયો. દેવીએ કહ્યું : ‘હે પુત્રીઓ, વિદૂરથના યજ્ઞોએ ઘણા દિવસ સુધી મારું આરાધન કર્યું છે. હું પ્રાણીઓમાં રહેનારી ચૈતન્ય શક્તિ છું. મનુષ્યો મને જે પ્રકારે ભજે છે, તે પ્રકારે ફળ આપું છું.’

સૂર્યોદય થયો એટલે વિદૂરથ અને સિંધુગજનાં સૈન્યો વચ્ચે ગુપ્ત મુદ્ર થયું. વિદૂરથ રાજા રથમાં પડી ગયો અને સિંધુગજએ તેના ગળા ઉપર પ્રહાર કરી તેને અગ્નિ કાપી નાંખ્યું.

વસિષ્ઠ કહે છે કે : ‘ હે રામ, આ બાળુ વિદૂરથ રાજા પ્રાણત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં હતા તેથી જ્ઞાની લીલાએ સરસ્વતીને કહ્યું : હે અંબા, આ મારો પતિ હવે થરીંગ છોડવાની તૈયારી કરે છે, તો મને મૃત્યુ વિષે સર્વ ઉકીકત ટૂંકામાં કહો. દેવી બોલ્યાં : દેહને અંતે મરણ સમયે ત્રણ જાતના મનુષ્યોની જુદી જુદી ગતિ હોય છે. પહેલો મૂર્ખ મૂઢ માણસ, બીજો ધારણાઅભ્યાસી, ઉચ્ચોગ-રાજયોગ અનુસાર ધારણા કરનાર તથા ત્રીજો મુક્તિમાન (સ્વેચ્છાનુસાર દેહનો ત્યાગ કરી અન્ય સૃષ્ટિઓમાં ગમન કરનાર). ધારણાભ્યાસી દેહ છોડતી વખતે ધારણા કરીને સુખપૂર્વક થરીંગ છોડે છે, મુક્તિમાન જ્ઞાની પણ ધારણાનો અભ્યાસ કર્યા વિના સુખથી દેહનો ત્યાગ કરે છે; પણ મૂર્ખ, મૂઢ, વિવશ-સકત, અજ્ઞાની મનુષ્ય મરણ સમયે પરવશપણથી દુઃખ પામે છે, અત્યંત દીનતાને પામે છે, અંતઃકરણમાં શુદ્ધ સંસ્કારોનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેની બુદ્ધિ મલિન નિમ્ન કોટિના લોકોમાં પ્રવેશ કરે છે. જીવને વાસનામાત્રથી વિચિત્રતાનો જે અનુભવ થાય છે તેને જ જન્મ, મરણ વગેરે નામો આપવામાં આવે છે. ચેતન પુરુષનો કદી પણ નાશ થતો નથી. જેવી રીતે જળ કોઈ ઠેકાણે નિર્મળ હોય છે અને કોઈ ઠેકાણે ડોહાળું દેખાય છે, તેમ જીવ રાગદ્વેષને આધીન થવાથી કોઈ ઠેકાણે મલિન જણાય છે. પણ વાસ્તવિક રીતે ચેતન પુરુષ પરિપૂર્ણ છે, કોઈ પણ ઠેકાણે તેનો નાશ નથી જ. ચેતનનું મરણ થવું એમ જોનાર સાક્ષી આજ સુધી નથી થયો. ચેતન્ય તો અક્ષય જ રહેલું છે. જે મનુષ્યમાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે અને સારી પેઢે, સ્વાનુભવથી જાણે છે કે, પોતે નિરાકાર, નિર્વિકાર, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા છે, તે મુક્ત થાય છે અને આવો જીવન્મુક્ત જ આનંદપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરે છે. અવિદ્યાગ્રસ્ત જીવાત્માઓ સુખદુઃખનાં ટુન્ડોને ઉગ્ગમેશ આધીન રહે છે.

જ્ઞાની લીલા બોલી : હે દેવેશ્વરી, પ્રાણીનો જન્મ તથા મરણ વિષે, મને વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક બોધ આપો. દેવી બોલ્યાં : નાડીનો પ્રવાહ બધ થવાથી થરીંગનો વાયુ ધાંત થાય છે, ત્યારે પ્રાણીનું ચેતન્ય ધાંત થાય છે. શુદ્ધ ચેતન તો નિન્ય છે, તેનો ઉદય નથી તેમ અસ્ત પણ નથી. વાયુનો

શેષ થવાથી સ્ફુરણા બંધ થાય છે ત્યારે જડ થયેલો તે મનુષ્ય મરી ગયો છે એવું કહેવામા આવે છે વાસનાવાળા અણુચેતન્યને જીવ કહેવામા આવે છે તે તે જ ઠકાણે ઘમના ગુણકાશમા રહે છે વ્યવહારી પુરુષો તેને પ્રેતની સંજ્ઞા આપે છે આ 'પ્રેત'ના છ પ્રકાર છે (૧) સામાન્ય પાપી, (૨) મધ્યમ પાપી, (૩) મહાપાપી, (૪) સામાન્ય ધર્મ કરનાર, (૫) મધ્યમ ધર્મ કરનાર અને (૬) ઉત્તમ ધર્મ કરનાર આ છ પ્રકારના જીવાત્માઓની ગતિ નીચે પ્રમાણે છે

ઉપરના છ પ્રકારના પ્રતોમાથી શ્રીજી પ્રકરનો મહાપાપી એક વાં સુધી મૂઠાવસ્થામા રહીને મૂછાનો અનુભવ કરે છે, ત્યાર પછી સમય પરિપક્વ થાય ત્યારે તે પાપી જગૃત થાય છે અને લાભ કાળ સુધી વાસનાના જટરમ રહેતા નરકના અશય દુખનો અનુભવ કરે છે હજાર યોનિઓમા પ્રવેશ કરીને એક દુખ ભોગેલા પછી બીજું દુખ ભોગવે છે બીજો મધ્યમ પાપી પ્રેતાના મૃત્યુનો મોહ વીસરી ગયા પછી કેટલાક કાળ સુધી પથ્થરની માફક જડતાનો અનુભવ કરે છે, પછી પશુપક્ષીની યોનિઓમાં અવતાર ધારણ કરીને સસારમા આવે છે પ્રથમ વગ્નિ સામાન્ય પાપી મૃત્યુ બાદ તરત જ વાસનાનુસાર, પ્રાપ્ત થયેલા અશત દેહનો અનુભવ કરે છે ઉત્તમ ધર્મ કરનાર મરણનો મોહ મટ્યા પછી, શુભ વાસનાઓની જગૃતિથી સ્વર્ગમા વિદ્યાધરના નગરનો અનુભવ કરે છે પુરુષ ભોગેલા પછી તે ઈલા વૃત્ત અથવા કિપુરુપર્ણામા કર્મનું ફળ ભોગવે છે અને મનુષ્યલોકમાં, પવિત્ર, સજ્જન અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સુખી એવા માલસને ઘેર જન્મ ધારણ કરે છે સામાન્ય અને મધ્યમ ધર્મ કરનાર માલસ મરણનું વિસ્મરણ થાય એટલે જીવિષ્ણો તથા પશ્ચવોળી ભરલા, નંદન તથા ચૌત્રયાદિ વનમાં, કિન્નર તથા કિપુરુપના શરીરથી જાય છે, કર્મનું ફળ ભોગેલા પછી વાયુ અને વગસાદ્ દ્વારા પૃથ્વીમા શ્યામ, જંગમ જેવે જીવિષ્ણોમાં પ્રવેશ કરે છે અને પછી પુરુષ દ્વારા સ્ત્રીના ગર્ભમા પ્રવેશ કરે છે આ પ્રમાણે છ જાતના પ્રેતાની મરણનો મૂર્છા નષ્ટ થયા પછી ક્રમે કરીને ગતિ થાય છે (આ વર્ણન મરણાતર ગતિનું વસિષ્ઠ કહેવા પ્રમાણે છે આ ભાગનમાં

ઉપનિષદોમાં તથા પુરાણોનાં વર્ણનોમાં ઘણો તફાવત છે. પણ એક સત્ય તો સર્વમાન્ય છે કે, સ્થૂલ દેહ પડ્યા પછી, સૂક્ષ્મ દેહધારી જીવ પોતાની વાસનાનુસાર સુખ—દુઃખ અનુભવે છે અને ઊર્ધ્વગામી અથવા અધોગામી લોકોમાં પ્રવેશ કરે છે. સામાન્ય રીતે જીવની ગતિ પાંચ પ્રકારની હોય છે, સદ્યોમુક્તિ, ક્રમમુક્તિ, (વાસનારહિત, શુદ્ધ પવિત્ર જીવાત્માઓની ગતિ), સ્વર્ગ, નરક, અથવા તરત જ બીજા સ્થૂલ દેહનો અંગીકાર). મૃત્યુને ઘરણે જન્મર માણસને મારું મરણ થયું એવું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી ક્રમે કરીને કાળપાથને ધારણ કરનારા યમના અનુચરો મને લઈ જાય છે એવું જ્ઞાન થાય છે. પુણ્યધાણી માણસ પોતાનાં શુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા દિવ્ય ઉદ્યાન તથા શોભાયમાન વિમાનોને જુએ છે. પાપી માણસ પોતાના પાપકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ હિમ, કાંટા વગેરેને પોતાની પાસે જુએ છે. ખરી રીતે જોતાં સ્વરૂપ વિનાનો આ પ્રપંચ દેહ, કાળ અને ક્રિયાની દીર્ઘતાથી પ્રકાશમાન થાય છે, તોપણ તે શૂન્ય છે, પરિપૂર્ણ છે, આત્મરૂપ જ છે.

જ્ઞાની લીલા ભોલી : સૃષ્ટિના આદિથી આ ભ્રમ કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે, તે વિષે મને મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે કહો.

દેવીએ કહ્યું : ‘પરમાર્થ દૃષ્ટિથી આકાશ, વાયુ, તેજ, પૃથ્વી, જળ, મન, બુદ્ધિ વગેરે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ સ્વપ્નમાં એક પુરુષ અનેક પદાર્થો, અનેક દૃશ્યો અને અનેક દ્રશ્યો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ઈશ્વર સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં પ્રજાપતિરૂપે ઘઈને, લોકોને—પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. જે સ્થિતિ તે વખતે બાંધવામાં આવી છે, તે આજ સુધી જેવી ને તેવી ચાલ્યા જ કરે છે. (ઈશ્વરના આ સંકલ્પને નિયતિ પણ કહેવામાં આવે છે.) સ્થાવર અને જંતમ બંનેમાં ચેતન્ય રહેતું છે; વાયુને લીધે કોઈમાં ઉલનચલન થાય છે, કોઈમાં નથી થતું. ભ્રાંતિરૂપ જગત સૃષ્ટિની આદિથી જ જે પ્રમાણે પદાર્થોની સ્થિતિ કરેલ છે તે જ પ્રમાણે વર્ત્યા કરે છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના પદાર્થોનું સ્વભાવથી થયેલું સત્યપણું તથા અસત્યપણું મેં તને કહ્યું; હવે તું મરણ પામેલા વિદૂરથ રાજાને જાતે પુષ્પોથી આચ્છાદિત થયેલા ચમરૂપ પદ્મરાજમાં પ્રવેશ

કરવાની ઈચ્છાથી જાય છે. જ્ઞાની લીલાએ કહ્યું: તે ક્યે રસ્તે યમમંડપમાં જાય છે તે જોતાં જોતાં આપણે પણ જઈશું.

સરસ્વતી દેવી અને જ્ઞાની લીલા આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતાં હતાં તેટલામાં વિદૂરચ રાજા મરણની મુર્છાથી જડ થઈ ગયો. દિવ્ય દૃષ્ટિવાળાં સરસ્વતીદેવી તથા જ્ઞાની લીલાએ આકાશમાં રહેલા રાજાના જીવને જોયો. આ રાજાના જીવને યોડીવાર પછી મરણની મુર્છા વળી, એટલે પોતાના વાસનામૂલ દેહ વડે યમદૂતોને જોયા. તે યમપુરીમાં ગયો. યમરાજાએ તેનાં શુભ કર્મો જોઈ, તથા સરસ્વતીનું વરદાન વિચારી તેને પુષ્પથી ટંકાયેલા પ્રથમ દેહમાં જગ માટે છોડી મુક્યો. પછી તે જીવ, લેખા તથા બંને દેવીઓ પદ્મપુરમાં આગ્નિ વસિષ્ઠ કહે છે કે, હે રામ, દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની સંપત્તિથી ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે; શુભ અને અશુભ, બંને વાસનાઓમાંથી જેમનું સમાર્થ અધિક હોય છે, તેનો વિજય થાય છે. માટે નિત્ય શુભ આચરણ કરવાનો અભ્યાસ કરવો.

હે રામ, સરસ્વતી તથા જ્ઞાની લીલાએ પદ્મરાજનું મંદિર જોયું અને તેમાં પહોંચી આવેલ લીલાને યમની એક ભાતુ ઉપર બેઠેલી જોઈ. તેના વેશ, આકાર વગેરે પ્રથમ જોવાં જ હતાં. જ્ઞાની લીલાએ પૂછ્યું: હે દેવી, આ રાજા યમકૃપે રહ્યા અને હું સમાધિમાં રહી તેને કેટલા વખત થયો? સરસ્વતીએ કહ્યું: એક મંડિતો સમાધિમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ તારું શરીર ધીમે ધીમે નિર્જીવ થવા માંડ્યું, છેવટે પૂર્ણ ઉપર યમગ્રી પડ્યું. તારા અધ્યાત્મને તેને ચેતનરીત જોઈને સંદનકાળની વિનયમાં અગ્નિદાહ આપ્યો, તારો ઉત્તર ક્રિયા કરી, તારે નું પાછી આવી છે એનું તેઓ જુએ તો તેઓને યાત્રું જ આશ્ચર્ય થયું. અન્યારે તો તને આનિચ્છાનિક શરીર પ્રાપ્ત થવું જ છે. આપણે એકતીક્રમે દિવસે આગાં આત્માં છીએ. તારે આપણે સ્વસંકરણથી આ નયો લીલાને પ્રત્યક્ જોઈએ.

બંને દેવીઓને પ્રત્યક્ જોતાં જ નયો લીલા તેમના પગમાં નખી પડી. સરસ્વતીદેવીના પૂછવાથી નયોન લીલાએ પોને ત્યાં કેવી રીતે આવી

પણેંચી તેનું વર્ણન કર્યું, ત્યાર બાદ સરસ્વતીએ રાજના રોકી રાખેલા જીવને મુક્ત કર્યો. એટલે તરત જ તે રાજના (પદ્મરાજના) દેહમાં પેડો. વૃષ્ટિ થવાથી કરમાયેલું કમળ જેમ પાછું પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ રાજનું મુખાર-વિદ પ્રફુલ્લિત થવા માંડ્યું. તેણે નેત્રો ઉઘાડ્યાં, મેઠો થયો, બોલ્યો : અહીં કોણ છે? ત્યારબાદ પાસે ઊભેલી બંને લીલાઓને જોઈને પૂછ્યું : ‘તું કોણ છે? આ કોણ છે?’ તે સાંભળી જ્ઞાની લીલા બોલી : હું તમને અનુસરનારી, તમારી પૂર્વસંબંધિયારિણી છું. આ બીજી લીલા તમારા ઉપભોગ માટે, મારા પ્રતિબિમ્બરૂપે પ્રગટ થઈ છે; અને આ ત્રણે લોકનાં માતા પવિત્ર સરસ્વતી દેવી છે. એ જ અમને બીજા બ્રહ્માંડમાંથી લાવ્યાં છે.

આ સાંભળી રાજાએ સરસ્વતીદેવીને પ્રણામ કર્યા. દેવીએ પણ તેના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો અને આશીર્વાદ આપ્યા કે, ‘આ લોકમાં સુખ આપનાર દીર્ઘાયુષ્ય, સુદૃઢ અને નીરોગી શરીર અને આવશ્યક ધનસંપત્તિ તને પ્રાપ્ત થાઓ તથા ઉભય લોકમાં સુખ આપનાર પરમાર્થબુદ્ધિ (વિવેક-બુદ્ધિ) તારામાં ઉદય થાઓ. સર્વ પ્રાણીઓનો સમૂહ નિરંતર આનંદ પામો અને લક્ષ્મી નિરંતર વિલાસ પામો.’

દેવી સરસ્વતી આ પ્રમાણે વરદાન આપ્યા અંતર્ધાન થઈ ગયાં. પદ્મ-રાજના પુનર્જીવનથી શરૂઆત મહોત્સવ જેવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું. જ્ય-જ્યકારી તથા મંગલકારી શબ્દો ગાજી રહ્યા અને રાજના દર્શનની અભિ-લાષાથી આનંદિત થયેલા મનુષ્યોથી રાજમહેલનું પ્રાંગણ ઊભરાઈ ગયું. ઉજારો સિદ્ધો તથા વિદ્યાધરોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી, રાજમંદિરની શોભા આ પ્રમાણે થઈ રહી. તે સમયે લોકો રોવી વાતો કરવા લાગ્યા કે પ્રથમની લીલા બીજી લીલાદેવીને તથા રાજને પરલોકમાંથી લઈ આવી છે, પોતાનું મૃત્યુ થયું અને પાછો પોતે સજીવન થયો એ વિષે પદ્મરાજે ટૂંકમાં વૃત્તાંત સાંભળ્યો. પછી કારભારીઓએ અને બ્રાહ્મણોએ રાજને અભિષેક કર્યો, સરસ્વતીદેવીના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વને જાણનાર તે રાજાએ એંચી ઉજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. પ્રજા સુખી હોવાથી તેનું રાજ્ય નિર્દોષ હતું, વિદ્વાનોનો સમાગમ ત્યાં કાયમ રહેતો હતો, સર્વ રીતે રાજ્ય મનોહર અને સંતોષકારક હતું.

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે રામ, દૃશ્ય દોષની નિવૃત્તિ માટે તથા સંસારના સર્વ પદાર્થો અનિત્ય અને કલ્પનાજન્ય છે, એ સત્ય તમારા મનમાં દસાવવા માટે મેં લીલાદેવીનું વ્યાખ્યાન તમને સંભળાવ્યું છે.

જગતના પદાર્થોમાં સત્યબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી તત્ત્વજ્ઞાની આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે. જ્યાં સુધી મનોવૃત્તિ ઉપર કાબૂ આવ્યો નથી, ત્યાં સુધી માનવનું મન જેવા જેવા યત્નો કરે છે તેવા તેવા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા કરે છે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં ચિદાકાશનો જે આભાસ થાય છે તેને જગત કહેવામાં આવે છે આ જગત માયારૂપ જ છે. તેને આધીન થઈને વર્તન ન કરો. માયાધીય થાઓ અને સંસારમાં પ્રકૃતિના દાસ તરીકે નહિ પણ સ્વામી તરીકે વિહાર કરો.

ગમર્ષદ્રે કહ્યું : ‘ હે કૃપાનિધિ, સંસારતાપથી તપતા માણસને શાંતિ આપવા આપે મારા ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે આ લીલાનું આખ્યાન શ્રવણ કરવાથી સત્—અસત્નો વિવેક થાય છે આપે કહ્યું : લીલાદેવીના પતિને ત્રણ સર્ગનો અનુભવ થયો, તેમાં વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ તરીકે એક અહોરાત્ર ગયો, પદ્મરાજના જન્મમાં એક માસ થયો અને વિદૂરથ રાજા તરીકે ઘણાં વર્ષો થયાં આવી સીતે તેને કોઈ ઠેકાણે ઘણાં તો કોઈ ઠેકાણે થોડા કળનો અનુભવ થયો તેનું શું કારણ? વસિષ્ઠે કહ્યું : માણસને બુદ્ધિ પ્રમાણે, નિશ્ચય પ્રમાણે પ્રતીતિ થાય છે મિત્રમાં યત્રુબુદ્ધિ થાય તો તે દુશ્મન થઈ જાય છે. ઝેરમાં અમૃત-બુદ્ધિ થાય તો તે અમૃત થઈ જાય છે. એક ક્ષણમાં એક કલ્પનું સંવેદન થાય છે તો તે પ્રમાણે અનુભવાય છે કોઈ દુષ્ટી માણસને એક રાત્રી કલ્પ સમાન થઈ પડે છે સ્વપ્નમાં હું સો વર્ષ જીવ્યો એવો અનુભવ થોડા વખતમાં જ થાય છે જે માણસનું ચિત્ત નિરંતર ધ્યાનસ્થ રહે છે, તેને દિવસ પણ નથી ને રાત્રિ પણ નથી, કારણ કે તે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ હોય છે નાવમાં બેસીને જનારને તથા ફૂંદડી ફરનારને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય તેમ જણાય છે દોષદૃષ્ટિવાળા માણસને સર્વત્ર દોષો જ જોવામાં આવે છે મનની સ્ફૂરણથી જગત દેખાય છે પણ

વસ્તુતઃ તે છે જ નહિ. ચમચંદ્રે પૂછ્યું : વિદૂરથ રાજના ગામનાં માણસોએ તથા સર્વ કારભારીઓએ તેના કુળનો ક્રમ એક જ જાણ્યો તેનું શું કારણ ?

વસિષ્ઠે કહ્યું કે, પ્રત્યેક મનુષ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન મુખ્ય સંવિત્ત્વને—મુખ્ય જ્ઞાનને અનુસરે છે. તેથી તે રાજ, પ્રજા, નગરજનો, કારભારીઓને એકબીજાનો અનુભવ થયો. ચિતામણિમાંથી રશ્મિઓ પ્રગટ થવાં અને તેમાંથી મનુષ્યોના મનોરથ અનુસાર વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરનારા પદાર્થો ઉત્પન્ન થવા એ ચિતામણિનો સ્વભાવ જ છે. કોઈ ઠેકાણે સર્વત્ર અરીસાઓ લોપ તે તેમાં એક-બીજાનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેવી રીતે આ સૃષ્ટિમાં જોટલાં જંતુઓ છે, તેટલાં ચિત્તો છે. (અરીસાઓ છે) તેમાં ચેતન્યરૂપી અરીસો સામાન્ય છે તેથી એક-બીજાનું પ્રતિબિંબ એકબીજામાં પડે છે. ચેતન્ય સામાન્ય હોવાથી સર્વ એક-બીજાને જાણી થકે કોઈ વિવેકી પંડિત ઈશ્વર સંબંધી મુખ્ય જ્ઞાનના સંવેગથી સાંસારિક જ્ઞાનને જીતે છે ને તેને ઈશ્વરમાં મેળવી દે છે તેમ બીજા અજ્ઞાની માણસોમાં પણ તે જ્ઞાનનાં બીજાં વાવે છે. વૃક્ષને આપણે તેના ફળ-પત્ર-પુષ્પથી જાણી થકીએ છીએ, તેવી રીતે, અનંત થકિતથી ભરપૂર અને સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવા પરમાત્મા અપણને અનેક રૂપોથી જણાય છે પરમાત્મા સર્વની પર છે, સર્વની અંદર છે, સર્વત્ર છે, સર્વરૂપે છે એ જ્ઞાન થયા પછી તેનો લોપ થતો નથી દેશ, કાળ અને ક્રિયારૂપે તથા દ્રવ્યરૂપે દેખાતું આ જગત શુદ્ધ જગતના તરંગોની માફક શુદ્ધ ચેતન્યરૂપ જ છે. તેમાં ઉદ્વેગઅસ્ત નથી, તે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે છે. આકાશમાં જેવી રીતે શૂન્યતા જણાય છે, તેવી રીતે સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપી મન વડે, શુદ્ધ પરમાત્માનો પ્રકાશ, અહંતા, મમતા, રાગ, દ્વેષ દ્રુષ્ટ, દર્શન, પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેયરૂપે ભાસમાન થાય છે. સુવર્ણથી અંધકારો જુદા નથી, જળથી પ્રમાણ તરંગો ભિન્ન નથી. તેવી રીતે આત્માથી બ્રહ્મથી જગત જુદું નથી બ્રહ્મ જ પોતાના સામર્થ્યથી જગતરૂપે ભાસે છે બ્રહ્મ જગતરૂપ છે અને જગત બ્રહ્મરૂપ છે. પરબ્રહ્મ વિષે—પોતાના અસલ સ્વરૂપ વિષે, પ્રાણીઓના મનમાં જે અજ્ઞાન રહેતું છે, તે જ જગત અને અહંતારૂપે જણાય છે. જ્ઞાની જગતને આકાશરૂપ, નિત્યશુદ્ધ, પરિપૂર્ણ અનુભવે છે અને અજ્ઞાની જગતને, જે વિનાશી

અને પરાધીન હોવાથી ખોટું છે, તેને સાચું જણે છે આત્મા સર્વશક્તિમાન છે. જેવા જેવા આકારો ધારણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે તેવા તેવા આકારો પોતાની અવિત્ય માયાશક્તિથી (સત્યસંકટ્ય હોવાથી) ધારણ કરે છે આ દૃશ્યમાન જગત ચેતન્યનો વિવાસ છે જેવી રીતે વાયુ વિષે સરણ રહેવું છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મ વિષે સૃષ્ટિ રહેલ છે. બ્રહ્મથી જુદુ ગણીએ તો જગત અસત્ય છે, પણ જુદું ન ગણીએ તો તે સત્ય છે, આ જગત આત્મારૂપ જ છે અને જ્ઞાનયોગના દૃઢ અભ્યાસથી તેની અનુભૂતિ થાય છે આમાં સ્વપ્રયત્ન પુરુષાર્થ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના સારા માઠા અનુભવો મેળવી જ્યારે ચિત્તામાં વિષયો પ્રત્યે વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પરમ પદને પમાય છે, વિષય પ્રત્યે આસક્તિ અને બ્રહ્મજ્ઞાન—સ્વસ્વપાનુસંધાન એક સાથે થક્ય નથી

ચિતિ એ પ્રકારની હોય છે: ઈશ્વરચિતિને ૫૦ ક્ષેત્રાય છે અને જીવચિતિને અપરની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે

પરચિતિ નામરૂપથી રહિત છે, અપરચિતિ જગતરૂપે છે એવો જે વિવેકીને અનુભવ થાય છે તે મનુષ્ય જ સંસારસાગરને તરીને મુક્તિનું પદ મેળવે છે. પરચિતિ સ્વમંપ્રકાશ છે એ નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે, સર્વ પ્રકારના ભેદોથી રહિત છે જેમ જળમાં ચકરીઓ ભાસે છે, તેવી રીતે આ પરચિતિમાં જગત ભાસે છે. જગતને ચિતિથી ભિન્ન માનીએ તો તે અસત્ છે, પણ અભિન્ન માનીએ તો તે સત્ છે

૯ : કર્કટી રાક્ષસીના પ્રશ્નો

કર્કટી રાક્ષસીએ ચેતનરૂપી સંવિત્નો પોતાની મેળે જ વિચાર કર્યો. સ્વપુરુષાર્થથી તેને આત્માનુભૂતિ થઈ. એ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી એક ઉત્તર વધે બ્રહ્મા કર્કટી પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે, ‘હે પુત્રી, તું વરદાન માગ.’ રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે મારા સર્વ સંશયો છેદાઈ ગયા છે. મારા હૃદયની ગ્રંથિઓ નૂટી ગઈ છે. હું સંદેહરહિત છું. આત્મારામ છું. આત્મકીડ છું, મેં સર્વ ભેષ વસ્તુ જાણી લીધી છે, તેથી મારે વરદાનનું શું પ્રયોજન છે? પારમાર્થિક સત્યનો ત્યાગ કરીને મિથ્યા નાશવંત પદાર્થો સંપાદન કરવામાં શું ફળ છે? આટલા કાળ પર્યંત હું અવિવેકની સાથે જોડાયેલી હતી. હવે વિચાર કરવાથી તે અવિવેક શાંત થયો છે. તેથી મને હવે કોઈ પણ વિનાશી વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છા નથી.

બ્રહ્માએ ફરીથી કહ્યું, હે પુત્રી, તું વરદાન માગ, તું ભૂતકાળમાં કેટલાએક કાળ સુધી ભોગ ભોગવ્યા પછી પરમ પદને પામીશ એવા નિયતિનો નિશ્ચય છે. તે મટાડવાને અમે સમર્થ નથી તાગ શરીરની પાછી અભિવૃદ્ધિ થાઓ, તું ફરીથી હિમાલયના પવનમાં રાક્ષસી થા. તને તારા પૂર્વજા શરીરનો ફરીથી સંયોગ થશે. તારું અંતઃકરણ વિમળ થયું છે તેથી લોકોને હવે પીડા કરીશ નહિ. ધ્યાનમાં તારી પ્રીતિ રહેશે, અને તારું મન બહિર્મુખ થશે ત્યારે પણ તને સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિ રહેશે. જીવન્મુક્તપણાથી વિવેકનું પાલન કરીશ, ન્યાયવૃત્તિથી અન્યાયનો બાધ કરીશ. શુધાની નૃત્તિ કરવા સારું, ન્યાયથી લોકોની હિંસા કરીશ, તારા જાતિસ્વભાવ(રાક્ષસી સ્વભાવ)ને (ઉચિત, અઘાતીય) હિંસાની વિરોધિની થઈશ.

આ પ્રમાણે વરદાન આપી બ્રહ્મા ચાલ્યા ગયા. રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો, બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણુ થવામાં મારે કંઈ વાંધો નથી. તે પૂર્વશરીરના આકાર જેવી થવા લાગી. એક પલકારામાં તે મહાકાયવાળી રાક્ષસી થઈ ગઈ. સુધિ ફરીથી કર્કટી રાક્ષસી થઈ ગઈ. પરબ્રહ્મનું ધ્યાન ત્યાં જ કરવા લાગી. સમાધિ કર્યા પછી છઠ્ઠે માસે તે સમાધિમાંથી જાગૃત થઈ. સમાધિમાંથી

વ્યુત્થાન થયા પછી તેને શુધા ઉત્પન્ન થઈ મનમાં તેણે વિચાર કર્યો કે ન્યાયથી મેળવેલા આહાર જ મારે ગ્રહણ કરવો જોઈએ. અન્યાયથી મેળવેલા અર્થનો ઉપયોગ કરવાથી તે અર્થ અનર્થક થઈ પડે છે દેહાદિ માત્ર ભ્રમથી જ ભૂપણ્ય છે અને તે ભ્રમ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે જન્મ, મૃત્યુ દેહને છે, આત્માને નહિ રાક્ષસી હોવા છતાં પણ રાક્ષસી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો તેથી વાયુદેવે પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે, 'હે કર્કટી, તું અજ્ઞાની લોકોને ઉપદેશ કર તારો ઉપદેશ સાંભળવા છતાં પણ જેને જ્ઞાન ન થાય તેનો તું નાશ કર અને તે પ્રમાણુ શુધાની શાંતિ કર' વાયુદેવનાં આ વચનો સાંભળી રાક્ષસી બોલી, આપે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો

પછી તેણે નીચે ઊતરી પર્વતની સમીપમાં રહેલા ભીલના દેશમાં પ્રવેશ કર્યો ભીલના દેશમાં ગાઢ રાત્રીમાં બધા માણસો સૂઈ ગયા હતા તે વખતે તે દેશનો ધીરવાન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ રાજા વિક્રમ અને તેનો મંત્રી નીર ચર્ચા માટે શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યા હતા આ બંનેને કર્કટી રાક્ષસીએ જોયા એ બંનેને જોઈને રાક્ષસી મનમાં ખુશ થઈ અને વિચાર કર્યો કે હવે મને યોગ્ય ભ્રમ મળ્યું છે અને મૂઠ, આત્મજ્ઞાનહીન લાગે છે, તેમનો દેહ પૃથ્વીને ભારત્વ છે મૂઠ અજ્ઞાનગ્રસ્ત મનુષ્યો આ લોક રાને પરલોકમાં નાશ થવા સાગ જ જીવે છે હિંસા કરનાર પ્રાણીના આહાર માટે જ, મૂઠ જ્ઞાનહીન આત્માઓ સર્જાયેલા છે, આત્મજ્ઞાની નહિ નિર્દોષપણાથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની જે અવગણના કરે છે, તે માણસ દુર્ભાગ્યવાળો છે આ બંને માણસો જ્ઞાનરાત્ર છે કે મૂર્ખ છે તેની મારે પરીચા કરવી જોઈએ. કારણ કે ગુણવાનની હિંસા કરવી ન જોઈએ ગુણવાન, જ્ઞાનવારિચસંપન્ન માણસનું પોતાના જીવિતનું દાન આપીને પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ. આવા મહાન આત્માઓ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી લોકોને ઉન્નત કરે છે, ચત્રમાની માફક ચીતળ કંઈ છે, શાંતિ આપે છે, ઊર્ધ્વગામી જીવન ગાજવાની પ્રેરણા આપે છે આ પ્રમાણે વિચાર કરી તે રાક્ષસીએ અજ્ઞેયમાની માફક અંધકારમાં ગંભીર નાદ કર્યો અને પૂછ્યું, 'તમે કોણ છો, તમે આત્મજ્ઞાની હોવાથી પૂજ્ય છો કે અજ્ઞાની અને દુર્બુદ્ધિવાળા છો?'

રાજા બોલ્યો, ‘ અરે ભૂત, તું કોણ છે, તારો દેહ પ્રત્યક્ષ કર. તારા શબ્દોથી હું ડરતો નથી. તારી થી ઈચ્છા છે તે જણાવ. અમારી સન્મુખ આવીને ઊભો રહે. ’ રાક્ષસીએ આવાં વચનો સાંભળી પોતાના ભયંકર, રયામ, તમોમય શરીરને પ્રગટ કર્યું. રાજા અને કારભારી બંનેને આ દૃશ્યથી ભ્રાંત થયો નહિ. મંત્રીએ કહ્યું : ‘ હે રાક્ષસી, ઈષ્ટિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે તારે ક્રોધ કરવાની આવશ્યકતા નહોતી, ક્રોધનો ત્યાગ કર. બુદ્ધિમાન માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં યુક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. હે અભજ્ઞા, તારા જેવાં હજારો મગતરાંને અમે ધીરજરૂપી વાયુથી ઉડાડી મૂક્યાં છે. હે અધિની, તું અમને જણાવ, તારી થી ઈચ્છા છે ? યાચના કરનાર માણસ અમારી પાસેથી નિરાશ થઈને કદી ગયો નથી. ’ રાક્ષસીને આ વચનોથી આનંદ થયો. મનમાં વિચાર્યું કે, આ કોઈ સામાન્ય કોટિના સંસારી મનુષ્યો નથી. તેમનાં વચન, મુખ અને નેત્રથી તેમનામાં ધૈર્ય, બુદ્ધિમજ્જા અને ચારિત્ર્યમજ્જા છે એવું જણાય છે. આ બંને આત્મજ્ઞાની છે એવું મારું અનુમાન છે. તેથી તેઓ સન્માનને યોગ્ય છે, વિનાશના અધિકારી નથી. તેઓ અભયરૂપ અને અમૃતરૂપ છે. આત્મજ્ઞાન વિના આ અવસ્થા શક્ય નથી. વિદ્વાન માણસનો સમાગમ થયા છતાં પણ જે માણસ પોતાના સંદેહ વિષે પૂછે નહિ તેને અધમ સમજવો. આ પ્રમાણે વિચાર કરી રાક્ષસીએ પૂછ્યું, ‘ હે નિષ્પાપ મહાનુભાવો, તમે બંને કોણ છો તે જણાવો. વિશુદ્ધ ચિત્તાવાળા માણસોને એક જ વાર મળવાથી તેમને માટે મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ’ મંત્રી બોલ્યો : ‘ આ કિરાત દેશના રાજા છે, હું તેમનો મંત્રી છું. અને અમે દુષ્ટોનો નાશ કરવાના હેતુથી જ રાત્રિચર્યા કરીએ છીએ. દુષ્ટને શિક્ષા કરવી એ રાજાનો ધર્મ છે. જે માણસ સ્વધર્મનું પાલન કરતો નથી તે તિરસ્કારને તથા શિખાને પાત્ર છે. ’ રાક્ષસી બોલી, હે રાજા, જેનો કારભારી દુષ્ટ હોય તે રાજા ન કહેવાય. જેનો કારભારી સારો હોય તે જ રાજા કહેવાય. સારો કારભારી ગજને વિવેકમાં જોડે છે. જેવો રાજા તેવી પ્રજા હોય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન એ ઉત્તમ ગુણ છે અને જેનામાં એ ગુણ હોય તે જ મહાન ગણાય છે. આત્મવિદ્યાથી પ્રભુપાણું અને સમ-દૃષ્ટિપાણું મળે છે, જેને આત્મજ્ઞાન ન હોય તે રાજા પણ ન કહેવાય તેમ

કરભાગી પણ ન કહેવાય. જો તમને બંનેને આત્મજ્ઞાન હોય તો તમે પૂજ્ય છો, જો ન હોય તેવો તમે પ્રજનનું અનર્ગ કરનારા છો. માટે હું તમારું ભક્ષણ કરીશ. હું તમને અમુક પ્રશ્નો પૂછીશ. મને સંતોષકારક ઉત્તર આપશો તો તમે મારા પ્રીતિપાત્ર થશો. આ પ્રમાણે કહીને રાક્ષસીએ બોત્તેર પ્રશ્નો પૂછ્યા, તેમનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

હોવા છતાં આખા જગતને ઢાંકે છે, જેની સત્તા વડે નાશ પામેલા જગતની કરીથી ઉત્પત્તિ થાય છે, જે અવયવરહિત છે, છતાં હજારો હાથ અને નેત્ર વાળો છે? એવો ક્યો નિમેષ છે જેમાં કરોડો કદવ રહેલા છે? એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેમાં બીજા ઉત્પન્ન નથી થતાં તોપણ સ્ફુટ દેખાય છે? એવો કોણ છે કે જેમાં કાર્યનું પ્રયોજન તથા કાર્યના કર્તાપણાનો આશ્રય કર્યા વિના કાર્ય કરે છે? એવો ક્યો દ્રશ્ય છે કે જે પોતાને નેત્ર નથી છતાં પોતાના આત્માને જ ભોગાર્થ દૃશ્યપણાને પમાડે છે, તથા બહારની દૃષ્ટિથી દૃશ્ય પદાર્થ જોતો છતાં પોતાના આત્માને જોયા જ કરે છે? આત્મા, દર્શન અને દૃશ્ય, એ ત્રણેને અપગોષપણાથી કોણ પ્રકાશ કરે છે, કોની વિશ્લેષકિતથી સુવર્ણમા કડાની માદક, દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય ત્રણે પ્રકટ થાય છે? કયા પદાર્થથી કોઈ પણ પદાર્થ અલગ નથી? કોની ઈચ્છાથી જડમાં જુદાપણું જોવામાં આવે છે? બીજા જેમ વૃક્ષને ધારણ કરે છે તેની પેઠે કોણ દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રણેને તથા સત્-અસત્-રૂપ જગતને અદ્ભુત અવસ્થામાં તથા નિરોહિત અવસ્થામાં પોતાને વિષે નિર્ગત રાખીને રહે છે? આ ભ્રમ-રૂપી મોટું જગત કોને વિષે રહેવું છે? પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના કોણ ઉદય વિના પણ ઉદય-પામે છે? એવો ક્યો દૃઢ તંતુ છે, જેની અંદર કરોડો મેરુ તથા મંદર પર્વતો રહેલ છે? તમે કોના આધારથી જગતના વ્યવહાર કરો છો? કોના આધારથી તમે જેનો વધ કરવો જોઈએ, તેનો વધ કરો છો? કોના આધારથી તમે જગતનું પાલન કરો છો? એવું શું છે કે જેના દર્શનથી તમારો અભાવ છે? એવું શું છે જેના દર્શનથી તમે સદા તદ્રૂપ જ થાઓ છો? રાક્ષસીએ કહ્યું: આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો અને મારા સંઘપને દૂર કરો પંડિતનું એ જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જો આ મારા સંઘપને તમે મટાડવાને અસમર્થ થશો તો તમારો હું વિનાશ કરીશ.

રાજના મંત્રીએ જવાબ આપ્યો, 'હે રાક્ષસી, આ સઘળા પ્રશ્નો પરમાત્મલક્ષી છે. જે પરમાત્મા આ દૃશ્યમાન જગતનું અધિષ્ઠાન છે, અને જેનો સંકટ જ આ જગતકપે પ્રતીત થાય છે તે વિષે નું જાણવા માગે છે. (ઉત્તરો સંક્ષિપ્તમાં આ પ્રમાણે છે:)

આણુ શબ્દ ધણા પ્રશ્નોમાં આવેલો છે. તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે જે અવર્ણનીય છે, અગમ્ય છે, આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે, તે ચૈતન્યરૂપી આણુમાં હજારો સત્ અને ગસત્ બ્રહ્માંડો રહેલાં છે, સર્વ વસ્તુઓની સત્યા અનુભવની સત્તાને ખાધીન છે, તે સ્વતસિદ્ધ છે. આનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો અનવસ્થા થાય. પરમાત્મા બહારથી શૂન્ય છે, માટે તે આકાશરૂપ છે. આકાશ જડ છે, પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, માટે અનાકાશ પણ પરમાત્મા જ છે. બ્રહ્મ જે સર્વાત્મા છે, તથા પોતાની મેળે જ જગતનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે બ્રહ્મ જમારે જગતને પોતાને વિશે લય કરે છે ત્યારે કિંચિત્ રૂપે રહેવું જગત નકિંચિત્ થાય છે. પરમાત્મા અતીન્દ્રિય છે, માટે તે કાંઈ નથી અને તે પરમાત્મા અનંત આણુરૂપ છે માટે કાંઈક છે, ચૈતન્યરૂપી આણુને અનેકતા દેખાવ પૂરતી જ છે, વસ્તુતાથી નથી સુવર્ણમાંથી બનાવેલા દાગીના જુદા દેખાય છે, પણ સુવર્ણરૂપ જ છે, તેથી ચીતે ચૈતન્યરૂપી આણુમાંથી દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્યરૂપ વિચિત્ર જગતનો વિસ્તાર થયો છે. આણુ શબ્દનો ઉપયોગ ધણીવાર કરવામાં આવ્યો છે. તેનો સારાંશ એ છે કે ચૈતન્યરૂપી આણુ પરમ આકાશરૂપ છે, સૂક્ષ્મ છે, સર્વાન્મક છે, મન અને બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોનો તે અવિષય છે, કારણ કે તે નિરાકાર, નિર્વિકાર છે, છે અને નથી' આ બંને શબ્દોનો ઉપયોગ કરનાર પુરુષ છે, આત્મા છે. ચૈતન્યરૂપી આણુની અંદર જગત રહેવું છે, જગત ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે તેનાથી જુદું નથી. જેમ જળમાં દ્રવપદ્મથી ધૂમરી પડે છે અને જુદી દેખાય છે. તેમ ચિત્તના વિકલ્પથી જ જુદાપણું દેખાય છે. ચૈતન્યરૂપી આણુ મન ઈન્દ્રિયોથી અતીત છે તેથી શૂન્ય છે, તેમ સ્વયંપ્રકાશ છે, માટે અશૂન્ય છે. અદ્વૈતપદ્મથી ત્વંપદમાં અહંપદનો અને અહંપદમાં ત્વંપદનો સમાવેશ થાય છે આ પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જ. આત્માને વિષે સર્વની એકતા છે. તેમાં ત્વંપણું કે અહંપણું નથી. ચૈતન્યરૂપી પુરુષ સર્વ ઠેકાણે જાય છે તેપણુ જતો નથી, ધણને એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જવામાં આવે તેપણુ ધણે જાય છે, આકાશ નહિ.

પાગમાયિક આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે. આદિ અને અંતથી રહિત

પરમ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માએ વિચિત્ર ત્રણ જગતરૂપી ચિત્ર રચેલ છે. આત્માની સત્તા સર્વત્ર રહેલી છે, ચૈતન્યરૂપી આત્માનો આકાર અબલગતા અગ્નિ જેવો છે, તે આકાશથી પણ નિર્મળ છે, આત્માનો પ્રકાશ જ અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓને પ્રકાશ આપે છે. આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે અને માણસ માત્રને અતંતાનો પ્રકાશ આત્માથી જ થાય છે

વ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કાળ, આકાશ, ક્રિયા, સત્તા, જગત, એ બધું ચિત્તઆણુના સંવેદન વિષે રહેલ છે; તથા તેના સ્વામી, કર્તા, ભોક્તા પણ તે જ છે. પરમાર્થદૃષ્ટિથી તે કર્તા પણ નથી, ભોક્તા પણ નથી. આણુ-પણુનો ત્યાગ ન કરનાર ચિત્ત આણુ જગતરૂપી રત્નનો સંપુટ ઉપલ્ભ કરે છે, ચિત્ત આણુની ઈન્દ્રિયોથી પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે તે દૂર છે તથા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી સમીપ પણ છે જે કાળમાં એક નિમેષનો (પલકારાનો) અનુભવ થાય છે તેને નિમેષ માનવો તથા જેમાં કલ્પનો અનુભવ થાય તેને કલ્પ માનવો. અનેક યોજનોમાં વિસ્તાર પામેલું નગર જેમ એક નાના દર્પણમાં જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે એક નિમેષમાં પણ કલ્પનો અનુભવ થાય છે ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં નિમેષ પણ નથી, કલ્પ પણ નથી, દૂર પણ નથી, અદૂર પણ નથી અન્ય વસ્તુની પેઠે ચિત્ આણુની પ્રતિભા રહેલી છે, સર્વ ચૈતન્યરૂપ ભેદરહિત છે. જે પ્રમાણે ઘાટો તડકો મૃગનૃણાની નદીરૂપે જણાય છે તેમ એક અદ્વૈત ચેતન ચૈતન્યના પ્રતિભાસથી જગતરૂપે જણાય છે સ્વપ્નમાં નગરનો તથા જંગલમાં ગંધર્વ નગરનો આકાર નથી તે છતાં તે જોવામાં આવે છે તે સત્ નથી તેમ અસત્ પણ નથી તે પ્રમાણે દીર્ઘકાળના ભ્રમથી આ જગત જણાય છે જ્ઞાનવાન માણસોને જ્ઞાન સુદૃઢ થાય છે, તે સંસારમાં જન્મમરણ થતાં નથી, ભોતમાં રહેલું આકાશ અને આકાશમય આકાશમાં દેખાવા માત્ર ભેદ છે; વસ્તુત ભેદ નથી રેતીના કણથી માંડીને બ્રહ્મરોક સુધી જે એક વસ્તુ સત્ય છે તે જ સત્ય છે. આત્મપ્રકાશ સર્વાત્મક છે. જેમ બીજામાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે, આકાશકોણની પેઠે નિરતર જગત રહેલું છે સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મની જ સત્તા રહેલી છે, બીજી કોઈ પણ કળા નથી. બ્રહ્મસત્તા થાંત છે. એક છે, અદ્વિતીય છે, માયા

સંબંધથી રહિત છે, ચેતન્યરૂપ છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે, પરમાર્થસ્વરૂપે કરીને રહે છે; રાક્ષસીને આ ઉત્તરોથી સંતોષ થયો. એણે કહ્યું, તમારી વાણી પવિત્ર છે, સત્યસ્વરૂપ છે. હવે બાકી રહેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર રાજા આપે એવી મારી ઈચ્છા છે.

રાજા બોલ્યો કે રાક્ષસી, જ્યારે જગતની પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે ત્યારે જ આત્મપ્રતીતિ થાય છે રાગ ચર અને રાચર, સમસ્ત જગત આત્માની લીલા છે. તે છે અને નથી, એવી રીતે બે કોટીરૂપ છે તેમ જ બે કોટીની વચ્ચે રહેલું છે, તેથી તેને અનિર્વચનીય કહેવામાં આવે છે. પરમાત્મા વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે તોપણ તેનું અખંડિતપણું ખંડિત થતું નથી. કે રાક્ષસી, તમારા બધા પ્રશ્નો બ્રહ્મ જે સત્તામાત્ર છે, નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે, સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ છે, નિત્ય શુદ્ધ છે, નિત્યમુક્ત છે તે વિષે જ છે બ્રહ્મરૂપી આત્મામાં શબ્દનું સંવેદન થવાથી તે શબ્દરૂપ છે, પણ શબ્દપણું તેમાં ભ્રાંતિ માત્ર છે, માટે તે શબ્દરૂપ નથી, બ્રહ્મરૂપી અણુ સર્વરૂપ છે અને અદૃશ્ય હોવાથી તે કંઈ પણ નથી. પરમાત્માની સત્તાથી જ અહંકારનો ઉદય થાય છે અને અહંકારનો નાશ થવાથી અહંતા મટી જાય છે. ઘણા જન્મો સુધી પ્રયત્ન કરવાથી આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી અભાન જે સંસારનું મૂળ છે, તેનો નાશ થાય નહિ, ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. અતિ સૂક્ષ્મ ચેતન્યરૂપી પરમાણુથી આખું વિશ્વ પુરાઈ રહ્યું છે. ચિત્ત-અણુ દિશા કાળ વગેરે સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક હોવાથી પર્વત-થી પણ મોટું છે તેમ તે વાગના અગ્રભાગના સોમાભાગ રૂપ છે. તેથી તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે. ચેતન્યરૂપી સૂર્ય ચંદ્ર અને દિવસ, બહાર અને અંદર, સર્વ દેહાણિ અસ્ત અને ઉદયથી રહિત પ્રકાશી રહેલો છે ચિત્ પ્રકાશ જ સત્ અને અસત્ જરૂરે તથા દેહરૂપે પાતાના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. ભૂમરે ગ્રહણ કરેલા સપ્તગ રસો મધમાં રહેલ છે, તેવી રીતે ચિત્ આત્માના ઉદરમાં અધિષ્ઠિત અનુભવના અણુ રહેલા છે, અને ચિત્ આત્માથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ચિત્ અણુ પાતાના અસ્ફુરણથી સર્વનો ત્યાગ કરે છે અને સ્ફુરણથી સર્વનો આકાષ કરે છે. વર્સનજનુમાં વનસમૂહની વિચિત્રતાની પેઠે જગતનો વિચિત્ર આકાર સૃષ્ટિકાળમાં દેખાય છે. જેમ વૃક્ષમાં વિશેષ

નાકારોથી દેખાય છે તે વસંત ઋતુનો જ રસ છે, તેમ જગતની વિચિત્રતા પણ બ્રહ્મરસનું જ પરિણામ છે. જગત અને બ્રહ્મ એ બે જુદાં નથી. બીજામાં જેમ વૃક્ષ રહેલું છે તેમ ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનમાં થતાં પ્રાણીમાત્ર પેતન્યમાં રહેલ છે. આત્મા સર્વ જગતનો કર્તા છે, ભોક્તા પણ છે, તોપણ કંદાસીનપણે રહેલા છે. જગત ઘઘેલી આપણે જેને રોજખીએ છીએ તે આકાશની પેઠે સમસ્ત, અનાદિ અને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે.

દૃશ્ય વિના દ્રશ્યપણું નથી, ઘરેણાં ઉત્પન્ન કરવાની થકિત જેમ સોનામાં રહેલી છે તેમ દ્રશ્ય અને દૃશ્યના નિર્માણમાં ચેતન્યપણાની થકિત રહેલી છે. દૃશ્ય જડ હોવાથી તે દ્રશ્યને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી. માણસને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે સર્વ ઠેકાણે દ્રશ્યની સત્તા જ જોવામાં આવે છે. જળથી જેમ તરંગો જુદા નથી, તેમ ચેતન્યની ઈચ્છાથી જગત પૃથક્ નથી. આત્મા વસ્તુ, દેશ, કાળના પરિચ્છેદથી રહિત છે. તે સર્વના આત્મા અને સર્વના અનુભવરૂપ છે. જેમ બીજ પોતાની અંદર વૃક્ષને ધારણ કરે છે, તેમ પરમાત્મા અનેક પ્રકારના આરંભથી પ્રકાશ પામતું આ જગત પોતાની અંદર નિરંતર ધારણ કરી રહેલ છે. એક ચેતન્યરૂપી પરમાણુથી જ આ જગત વ્યાપી રહેલ છે અને તેનાથી જ તે વિસ્તાર પામેલું છે. ચેતન્યરૂપી પરમાણુએ જ આ જગત રચેલું છે. તેણે જ દેવતાઓ, મનુષ્યો વગેરે ઉત્પન્ન કરેલાં છે અને તેમને ભોગવવાના પદાર્થો પણ ઉત્પન્ન કર્યા છે. પરબ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો પ્રપંચ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.

રાજાએ કહ્યું: હે રાક્ષસી આ સમસ્ત વિશ્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. અમે પણ વિશ્વમાં હોવાથી તેની સત્તાથી જ વ્યવહાર કરીએ છીએ, સ્વધર્મનું પાલન કરીએ છીએ. વધ કરવા યોગ્યનો વધ કરીએ છીએ અને જગતનું પાલન કરીએ છીએ. આત્મસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરનારને જયારે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ—લયથી રહિત એવું તત્ત્વ જણવામાં આવે ત્યારે આ તુચ્છ જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન હોય એમ ભાસે છે.

આ પ્રમાણે રાજાનાં વચનો સાંભળીને કર્કટી રાક્ષસીને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું અને તેણે પોતાની જાતની ચપલતાનો ત્યાગ કર્યો. રાજાનાં વચનો સાંભળ

રાક્ષસીને આનંદ થયો અને તે બોલી, જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી તમારી બંનેની બુદ્ધિ નિર્મળ છે, તીક્ષ્ણ છે, શીતળ છે, સ્થિર છે, સમરસ છે. તમારી વાણી દ્વારા પ્રકટ થયેલાં બોધવચનોથી મને અત્યંત આનંદ થયો છે. તમે બંને પૂજવા લાયક છો, સેવવા યોગ્ય છો, તમારા સંપર્કથી હું વિકાસ પામી છું. સંપુરણોત્તર સમાગમથી માનવને શાંતિ મળે છે. તમારી ઈચ્છા હોય તે મને કાલો, રાજાએ કહ્યું, આખી જનતા વિશૂંચિકાથી તપી રહી છે, ઔષધિથી હૃદયના શુળ વગેરે રોગની શાંતિ થતી નથી માટે મારે ઈચ્છા તમારા જેવા પાસેથી મંત્રનો ઉપદેશ લેવાની છે. હે શુભ, તમારે હવે કોઈની હિંસા કરવી નહિ. રાક્ષસીએ આ વચનનો અંગીકાર કર્યો અને જવાબ આપ્યો, હું તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્તન કરીશ અને હવે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ. રાજાએ કહ્યું, તમે હિંસા કર્યા વિના તમારા ઘરીરનો નિર્વાહ કેવી રીતે ચલાવશો?

રાક્ષસીએ કહ્યું : ઉત્તર દિશામાં હિમવાન નામો પર્વત છે. તેની એક ગુફામાં મારો નિવાસ છે. માતૃસમાન્ત્રનો સંહાર કરવાની ઈચ્છાથી હું સુચિરૂપ અન્માવાળી પ્રાણુગારી વિશૂંચિકા ઘાઉં એવી ધાગણાથી મેં બ્રહ્માની ઉપાસના કરી. તેમની પાસેથી વરદાન મેળવી હું વિશૂંચિકાપાત્ર પામી હતી અને મેં ઘણા માતૃસેાની હિંસા કરી છે. ત્યાર પછી બ્રહ્માએ મને કહ્યું : 'તારે ગુપ્તવાન માતૃસની હિંસા કરવી નહિ. અને મર્યાદાને માટે મને મહા-મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. હું તે મંત્રને આધીન છું. જે માનવ તે મંત્રથી પિતાની રક્ષા કરે છે તેને હું બાધ કરતી નથી બ્રહ્માને બતાવેલો તે મંત્ર હું તમને આપું છું. તમે તેને ગ્રહણ કરો. રાજા અને મંત્રી બંનેએ તે મંત્ર સ્નેહપૂર્વક ગ્રહણ કર્યો. રાજાએ કહ્યું : હે રાક્ષસી તમારી પાસેથી મંત્રોપદેશ લીધો છે માટે તમે અમારા ગુરુ છો. અમે તમને પ્રેમપૂર્વક ભોજનનું નિર્મ-ત્રણ આપીશું છીએ. આપ સુંદર અંગકારવાળા અને મનોહર એવા અરૂપ દેહનો અંગીકાર કરીને અમારે ઘરે ચાલો. રાક્ષસીએ જવાબ આપ્યો, હું તો રાક્ષસી છું. તેથી તમે મને કેવા ભોજનથી નૃપ કરશો? મારો રાક્ષસી સ્વભાવ જ્યાં સુધી આ દેહ છે, ત્યાં સુધી નિગૂત થશે નહિ. રાજાએ કહ્યું : હે આનંદિતા, સૂર્યની માગાથી મુક્ત એવી મનોહર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ

કરીને તમે કેટલાક દિવસ મારે ઘેર ખુદીથી રહો. મારા રાજ્યમાંથી દુષ્ટ આચરણવાળા અને વધ કરવા યોગ્ય હજારો ચોરોને લાવીને હું તમને ભોજન માટે આપીશ ત્યારે તમે સુંદર ઉપનો ત્યાગ કરીને અને રાક્ષસીરૂપ લઈને, હિમાલયના ધિખર ઉપર જઈને એકાંતમાં ભોજન કરજો. પછી સમાધિ કરજો, વ્યુત્થાન થઈ, અહીં આવીને પાછાં એવા દુષ્ટ લોકોને લઈ જઈને ભોજન કરજો. દુષ્ટ લોકોની હિસા એ હિસા ગણાતી નથી, સ્વધર્મથી કરવામાં આવતી હિસા પણ કરુણાની બરોબર છે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે વર્તન કરવાનું વચન આપ્યું આ પ્રમાણે વારવાર તે રાક્ષસીએ કરવા માંડ્યું એવી રીતે જીવન્મુક્તપણાથી ધણ દિવસ સુધી તે રાક્ષસીએ પર્વત ઉપર સ્થિતિ કરી. આ પ્રમાણે કેટલોક કાળ ગયા પછી ભીલ દેશના રાજાને પણ વિદેહમુક્તિ થઈ અને તે રાજાની મુક્તિ થયા પછી તે દેશમાં જે ભીલો રાજ થયો તેણે પણ તે રાક્ષસીની સાથે તેવો જ સ્નેહસંગ્રામી રાખ્યો.

વસિષ્ઠે કહ્યું : હે રામચંદ્ર, રાક્ષસોનાં અનેક કુળો હોય છે. તેમાંના કૃષ્ણરાક્ષસના કુળમાં કર્કટ (કરચલા) પ્રાણીના જેવો કર્કટ નામનો એક રાક્ષસ હતો, તેની તે પુત્રી હતી તેથી તેનું નામ કર્કટી હતું સંસારના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતાં, અધ્યાત્મયોગની ચર્ચા કરતી વખતે મેં તમને આ રાક્ષસીનું આખ્યાન કહ્યું છે હે રામચંદ્ર, આ સંસારની સત્યતાની ભ્રાંતિ જે કારણ વિના અજ્ઞાનતાથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેનો ત્યાગ કરો આત્મામાંથી જ સર્વની ઉત્પત્તિ છે, આત્મામાં જ સર્વનો લય છે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ ભેદ નથી તમે આત્મા છો, સત્ચિત્ આનંદસ્વરૂપ છો, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છો એ સત્યનો સ્વીકાર કરો, એમાં શ્રદ્ધા રાખો, તેનો અનુભવ કરવાનો પુરુષાર્થ કરો અને સર્વાત્મભાવ રાખી, સર્વે પરમાત્માનાં જ સ્વરૂપો છો, એ સત્ય મનમાં ઠસાવી તે પ્રમાણે આચરણ કરો વિચાર ન કરવાથી જગતમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. વિચાર કરવાથી વિવેકનો ઉદય થાય છે અને વિવેકથી ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે જળના તરંગો જેમ જળથી અન્ય નથી તે છતાં અન્ય જેવા જણાય છે તેમ પરમાત્માના વિષે આ જગતની સ્થિતિ રહેલી છે.

૧૦ : સમસ્ત વિશ્વની મનોમાત્રતા

‘ઉત્પત્તિપ્રકરણ’ના પંચાશીમા સર્ગમાં વસિષ્ઠ રામચંદ્રને જણાવે છે કે જગતના અસંખ્ય સ્વરૂપ વિષે મારી અને બ્રહ્મા વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો હતો તેનો સાર હું તમને કહું છું, તે સાંભળો. જળાશયોમાં, સમુદ્રોમાં, નદીઓમાં અનેક પ્રકારના તરંગો, ધૂમરીઓ, જોવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે આ સંસારનું અસ્તિત્વ પણ મનથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. મન-કરિષ્યત છે. બ્રહ્માએ કહ્યું : પહેલા કલ્પમાં દિવસના આદિમાં મને સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થઈ. આ ઇચ્છાની તુલિને માટે સામગ્રી માટે મેં સૂક્ષ્મ વિત્તથી નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. અતિ વિસ્તારવાળા આકાશમાં દસ જુદાં જુદાં બ્રહ્માંડો મારા જોવામાં આવ્યાં પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીઓના સમુદાયો હતા તેમાં આકાશમાં (સ્વર્ગમાં) દેવતાઓ ક્રીડા કરતા હતા અને પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યો, ભોજ, મોક્ષ વગેરે ફળની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીઓ પોતા પોતાની યકિત અને યોગ્યતાનુસાર, પ્રપન્ન કરી રહ્યાં હતાં. ઉભયના ફળ ઉપર જેમ મચ્છરોનો ગણગણાટ થયા કરે છે, તેમ તે બ્રહ્માંડના મધ્ય ભાગમાં દેવતાઓ, અસુરો, મનુષ્યો તથા ઉરજગત રહ્યા હતા. સર્વ સંહારક કાળ ત્યાં પણ પોતાનું કાર્ય કર્યા કરતો હતો આ પ્રમાણે મેં (બ્રહ્માએ) નિર્મળ વિત્તથી દસ બ્રહ્માંડો જોયાં. મને (બ્રહ્માને) વિચાર આવ્યો કે બહારનાં યશુઓથી આ સૃષ્ટિઓ જોવામાં આવતી નથી, પણ વિમળ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે એનું શું કારણ? આ પ્રમાણે વિચાર આવવાથી તથા સત્ય વસ્તુ જાણવાની આકાંક્ષાથી મેં તે બ્રહ્માંડોમાંના એક સૂર્યને મારી પાતે બ્રહ્માઓ અને પ્રગ્ન કર્યો કે, ‘હે પ્રભાકર, હે માતાપ્રકાશમાન દેવદેવેશ, આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે તે આપ મને કૃપા કરીને જણાવો.’ સૂર્ય-દેવતાએ મને ઉત્તર આપ્યો ને કહ્યું કે આ વિદ્યમાન પ્રપંચનું નિત્ય કારણ તમે જ છો, છતાં મને કેમ પૂછી છે? મારા પારવા પ્રમાણે મારું વચન સાંભળવાની આપને (બ્રહ્માને) કુનૂડવતા ઉત્પન્ન થઈ છે. તેથી જે આપને કહું છું તે સાંભળો. આ જગતની સત્ અને અસત્ ક્રયા વડે વૃદ્ધિ થઈ

છે અને વિધિવિધ પ્રકારની રચનાઓ વડે વિલસે છે. આ સર્વ પ્રપંચ મનો-
વિલાસ જ છે. આ વિષયમાં એક કથાનક આપને કહું છું તે સાંભળો.
કૈલાસ પર્વતની તળેટીમાં 'સુવર્ણજટા' નામના દેશમાં તમારા પુત્રોએ
પ્રજના નિવાસ માટે એક સુખદાયક મંડળની કંપના કરી. તે દેશમાં
પ્રસન્ન ચિત્તવાળા, બ્રહ્મને જાણનારા કરચપ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, અતિ-
પવિત્ર જીવન ગાળવાવાળા એક મહાત્મા નિવાસ કરતા હતા તે જાતે
બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું નામ ઈન્દુ હતું. તેમને પોતાની પત્ની ઉપર પ્રાણ
સમાન પ્રેમ હતો. તેમને સંતાન ન હોવાથી તેમનું ચિત્ત ખિન્ન અવસ્થામાં
રહેતું હતું. તે દંપતીએ કૈલાસ પર્વત ઉપર જઈને તપ કરવાનો નિશ્ચય
કર્યો. એક શૂન્ય કુંજમાં બંને પતિ પત્નીએ એક ગાડની પૂઠ ઊભાં રહીને
ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. મહાદેવે તપથી પ્રભાવિત તથા પ્રસન્ન થઈને તેમને
દર્શન આપ્યાં. બંનેએ દેદીપ્યમાન કાંતિવાળા મહેશ્વરને પ્રણામ કર્યા. મહાદેવે
કહ્યું : હું તમારી ભક્તિથી તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું માટે તમારી ઇચ્છા
પ્રમાણે વરદાન માગો. ઈન્દુ બ્રાહ્મણે કહ્યું, હે ભગવન, મને શુભાચારવાળા,
બુદ્ધિમાન, સર્વગુણસંપન્ન તેજસ્વી દસ પુત્રો થાય એવો અનુગ્રહ આપ
માથ ઉપર કરો. મહાદેવ 'તથાસ્તુ' કહીને આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા.
વરદાન મેળવીને દંપતી પોતાને ઘેર ગયાં મોગ્ય સમયે બ્રાહ્મણીને દસ
પુત્રો થયા. પુત્રો બ્રહ્મસંસ્કાર પામેલા હોવાથી પ્રભાવદાળી અને મેધાવી
હતા સાત વર્ષની અવસ્થામાં તે તેમણે સર્વ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પરિપૂર્ણ
કરી લીધું કેટલાક કાળ પછી તેમનાં માતાપિતાનું શરીર પડી ગયું. તેઓ
વિદેહમુક્ત થયાં. દસે ભાઈઓ પોતાના ઘરને ત્યાગ કરીને કૈલાસ પર્વત-
ના ચિખર ઉપર ગયા અને ત્યાં શાંત ચિત્તથી વિચાર કરવા લાગ્યા : 'આ
જગતમાં પરમ કલ્યાણ શું છે? પરમ ઉચિત શું છે? જેથી દુઃખ મુદ્દલ
થાય જ નહિ તેવી સ્થિતિ કઈ છે? મહત્ત્વ શું છે? એશ્વર્ય શું છે? મહાન
વેભવ શું છે? જેનો નાશ થતો જ નથી એવી સુખરૂપ વસ્તુ કઈ છે?'
આ પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓ વિચાર કરતા હતા ત્યારે તેમના મોટાભાઈએ આ
પ્રમાણે કહ્યું : 'હે ભાઈઓ, સર્વ પ્રકારના એશ્વર્યમાં જેનો કંપ સુધી પહોં

નાથ નથી એવું બ્રહ્મદેવપણું મને પ્રિય છે, બીજું પ્રિય નથી.' આવાં વચનો સાંભળીને બીજા ભાઈઓએ ' બહુ સરસ બહુ સરસ ' આવાં વચનોથી તેમના અભિપ્રાયનો સત્કાર કર્યો. આ બ્રહ્મદેવ કેવી રીતે મળે તે પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓ ચિંતન કરતા હતા. મોટાભાઈએ કહ્યું : ' અત્યંત તેજવાળા તમે બધા મારાં વચનોનું પાલન કરો. તે પ્રમાણે કરશો તો ઈષ્ટસિદ્ધિ તમને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં સુધી બ્રહ્મદેવપણું ન મળે ત્યાં સુધી હું કમળના આસન પર બેસનાર બ્રહ્મા છું અને મારા તેજે કરી જગતનું સર્જન, રક્ષણ અને વિસર્જન કરું છું. એ ભાવના ઉપર ચિત્તને સ્થિર કરો.' દશે ભાઈઓએ આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવા માંડ્યું. ધ્યાનમાં એટલા બધા નિમગ્ન થઈ ગયા કે ચિત્રમાં આવેખેલી પ્રતિમાઓ હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. છેવટે દશે ભાઈઓની બ્રહ્માકારવૃત્તિ થઈ ગઈ. જ્યાં સુધી કાળને અધીન થઈને તેમના દેહો પડી ગયા નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ આદરથી અને સ્થિર સંકટપથી તેમ ને તેમ ઊભા રહ્યા. ત્યાર બાદ વનચર પશુઓ અને પક્ષીઓ તેમનાં ઘરીગેનું ભક્ષણ કરી ગયાં તમને અજાણે સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છા થઈ છે પણ તે બ્રહ્મણે તો બ્રહ્માભાવની ઉચ્ચ ભાવનામાં જ તેમના તેમ રહ્યા છે, હે બ્રહ્મદેવ, તેમાં દય બ્રહ્મા છે તથા મનઔષી આકાશમાં રહેલાં તે જ આ આ દય બ્રહ્માંડો છે અને તેમાંથી બ્રહ્માંડો હું સૂર્ય છું. વિધિવિધ કટપનાઓ વડે આકાશથી વ્યાપ્ત થયેલું આ જે જગત પેદા થયું છે, તે બહારની તથા અંદરની ઈન્દ્રિયોને બંધનકારક છે પણ ચિત્તમાં તો કટપનામાત્ર છે, એવો નિશ્ચય થયો. હે બ્રહ્મન, દય બ્રહ્માંડોમાં જે બ્રહ્માઓ જોવામાં આવે છે, તે ઈન્દુ બ્રાહ્મણના દય પુત્રો છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, વિચાર કર્યા બાદ મેં સૂર્યદેવને કહ્યું : ભાસ્કર, આ દય બ્રહ્માંડો છે ત્યારે મારે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું શું પ્રયોજન છે? સૂર્ય-દેવે ઉત્તર આપ્યો, હે ભગવન તમે ચેષ્ટાર્થિત છો, વાસનાર્થિત છો, તમારા અગ્નંદને માટે તમને અન્ય કોઈ પદાર્થની આવશ્યકતા નથી, તમે સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છો, આપકામ છો, આનંદસ્વરૂપ છો, ઘરીગેની પ્રાપ્તિમાં કે અપ્રાપ્તિમાં તમને આસક્તિ નથી. સૃષ્ટિ તો તમારે વિનોદ માત્ર છે, તમારી

ક્રીડા છે જગતની ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને લવની સર્વ ક્રિયાઓ આપ વિનોદ ખાતર જ કરો છે, આ સર્વમાં આપ એકસરખો આનંદ અનુભવો છે. (જેવી રીતે સમુદ્રતીરે ભાગકો ગેતીમાં મકાનો બનાવે છે, ગચ્છડાં બનાવે છે, અને પાછાં તોડી નાખે છે, અને આ ક્રિયાઓ આનંદ માટે જ કરે છે, તેવી જ રીતે) આપ પણ કાસંખ્ય બ્રહ્માડોનું સર્જન અને વિસર્જન કલ્પના-મંત્રથી, આપના અનુપમ સંકલ્પ બળથી, કરો છે, આપ આ સર્વ ચેષ્ટાઓથી નિર્લેપ છે, (અજ્ઞાનગ્રસ્ત પ્રાણીઓ, ઘેરીંગે અને પદાર્થમાં આસક્તિને લીધે સુખ-દુઃખનાં દ્વન્દ્વોને આધીન થાય છે, પરમાત્માના પ્રેમસ્વરૂપને પસંદ કરે છે પણ તેમના રોદ્ર સ્વરૂપને સ્થિર બુદ્ધિથી જોઈ થકતા નથી. મહા લક્ષ્મીની ઉપાસના કરે છે અને ઘણા યોગ માણસો મહાસરસ્વતીની પણ ઉપાસના કરે છે, પણ મહાકાળના સ્વરૂપમાં તેમને અનુરાગ થતો નથી.) સૂર્યદેવ બ્રહ્માને કહે છે, સૃષ્ટિ કરવી તે તમારું નિત્યકર્મ છે, સત્પુરુષોએ આસક્ત થયા વિના પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવું જ જોઈએ. સૃષ્ટિના ગણ પણ માટે એની પરમ આવશ્યકતા છે, બુદ્ધિમાન મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વધર્મા નુસાર કર્મ કરવામાં તેમ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પણ આસક્ત હોતી નથી માટે પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી અર્કતા રહીને નિષ્કામ બુદ્ધિથી યથાપ્રાપ્ત કર્મ કરે. ચમુથી જોઈ થકાય તેવી સૃષ્ટિ આપ ઉત્પન્ન કરો જે માણસે પોતાના મનથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હોય તે માણસ જ તેને જોઈ થકે છે, બીજે નહિ કાણ કે તે કાલ્પનિક છે કર્મેન્દ્રિયો વડે કરેલા પદાર્થોના નાશ થઈ થકે છે પણ મનઃકલ્પિતનો નાશ કોઈથી થઈ થકતો નથી. પ્રત્યેક માણસને દૃઢ નિશ્ચય પોતે જ ફેરવી થકે, અન્ય નહિ પુરુષ નિશ્ચય છે, કાલ્પ છે, તેની માન્યતા પ્રમાણે તેના વિચિત્ર ઘડતર થાય છે મનુષ્યને અભવદ્વાન આપવા માટે એક જ ઉપાય છે તેને જ્ઞાન આપવું, તેનામાં સત્-અસત્નો વિવેક કરવાની થકિતનો વિકાસ કરવો, આનંદસ્વરૂપમાં તેના મનને પરોવવું મન જ જગતનો કર્તા છે, મન જ પરમ પુરુષ છે, જે કાર્ય મનથી કર્યું હોય તે જ કરેલું ગણાય છે ઈન્દુ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રો મનની ભાવનાથી ઉચ્ચતમ પદવીને પામ્યા. સંકલ્પ થાય તો મન દેહપણને પામે છે

દેહનો ધર્મ તેને બાધ કરતો નથી. દેહાધ્યાસવાળા અસજ્જનોને સુખદુઃખ વગેરે ઇન્દ્રો વિવશ બનાવે છે, પણ અંતર્મુખી વૃત્તિવાળા યોગીને પ્રિય, અપ્રિય, સુખદુઃખ વગેરે વિજીતીય અનુભવો થતા નથી.

આ સત્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂર્યદેવ ઇન્દ્રનું અહલ્યા સાથેનું વૃત્તાંત બ્રહ્માને કહે છે.

સૂર્યદેવ કહે છે, હે દેવ, પૂર્વકાળમાં મગધ દેશમાં એક અતિ શૂરવીર પરાક્રમી રાજા હતો. તેને અહલ્યા નામની એક સ્ત્રી હતી. તે અતિ સુંદર હતી, લાવણ્યમયી હતી. તેનું મુખ ચંદ્રબિંબ જેવું હતું. તેનાં નેત્રો કમળ જેવાં હતાં. આ રાજાના એક ગામમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળો હતો, પણ વ્યભિચારી હતો. રાજાસાથે અહલ્યાએ કથાપ્રસંગમાં એવી વાત સાંભળી કે ગૌતમ ઋષિને અહલ્યા નામની સ્ત્રી હતી ને તેને ઇન્દ્ર દેવતાની સાથે પ્રેમ હતો. આ સાંભળીને રાજાની સ્ત્રીને પણ આ ઇન્દ્રના ઉપર અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો. આવા વિચારથી તે રાણી કામજ્વરથી તપવા લાગી. રાજાની અકળક સંપત્તિમાં પણ તેનું મન ખેદને આધીન થવા માંડ્યું. આવી રાણીની માનસિક સ્થિતિ જોઈને તેની એક સખીએ કહ્યું કે, ‘હે પ્રિયે, હું ઇન્દ્રને તારી પાસે તેડી લાવીશ. કહ્યા પ્રમાણે તે સખી ઇન્દ્ર નામના બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ. મુક્તિથી સમજાવીને તેને અહલ્યાની પાસે તેડી લાવી. રાણી આ બ્રાહ્મણમાં આસક્ત થવાથી તેને આખું જગત બ્રાહ્મણમય દેખાવા લાગ્યું. પોતાનો પતિ સર્વગુણસંપન્ન હતો, તોપણ તે તેનો અનાદર કરવા લાગી. ઇન્દ્રેયથી આકુળ થયેલા બ્રાહ્મણ (ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણ) પણ અહલ્યામાં આસક્ત હતો. રાજાને આની ખબર પડી ત્યારે રાજાએ બંનેને શિક્ષા કરી. શિક્ષાથી ખેદ ન પામતાં બંને આનંદ પામ્યાં. રાજાને આથી આશ્ચર્ય થયું ને પૂછ્યું કે, તમે શિક્ષાથી ખેદ કેમ પામતાં નથી? તેમણે રાજાને જવાબ આપ્યો કે અમારો બંનેનો એકબીજા પ્રત્યે ગત એટલો સુદૃઢ છે કે, એક બીજાનું સ્મરણ કરતાં અમને દેહનું ભાન રહેતું નથી. હે મહાપતિ, સ્નેહને લીધે અંત્ર વિચાદ જણ તોપણ અમને મોઢ ઘાવ તેમ નથી. પછી બંનેને અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં નાખવામાં આવ્યાં. હાથીના પગે બાંધવામાં આવ્યાં. સામખા

મારવામાં આવ્યા, તોપણ તેમને દુઃખનો લેશમાત્ર સ્પર્શ થયો નહિ. રાજાના પ્રજાનો ઉત્તર આપતાં બ્રાહ્મણે જણાવ્યું કે, હું રાજાનું, મન તે જ મનુષ્ય છે. આ સમસ્ત પ્રપંચ મનનો વિસ્તાર છે. વિદ્યાસ છે, દંડ વગેરે ધારીરિક ક્રિયાઓથી મનનું ભેદન થઈ શકતું નથી, ગમે તો દેહ વૃદ્ધિ પામો કે ગમે તો દેહ વૌખાઈ જાઓ, પણ પ્રિય વસ્તુમાં અનુરાગવાળું મન એની એ જ સ્થિતિમાં રહે છે. જે પદાર્થમાં મન પરાવાયેલું હોય છે, તેનો જ સ્થિરપણે અનુભવ કરે છે. શરીરની ચેષ્ટાને જોતું નથી. વરદાન અને શાપની ક્રિયાઓ પણ મનને ચલાયમાન કરતી નથી. અહલ્યા નામની તમારી પત્નીની સાથે આ ઈન્દ્રનું મન-બંધાનું છે તે હવે તેમાંથી ડગે તેમ નથી. વરદાન તથા શાપની વખતે દેહની સ્થિતિ બદલાય પણ ધર્મસંપન્ન મન તો એક જ સ્થિતિમાં રહે છે. મન જ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે દેહ વગેરે અવયવો ઉત્પન્ન કરે છે, દેહનું કારણ મન છે. આ જગતમાં આદ્ય શરીર મન છે, બીજા સમૂહો મને જ કલ્પેલા છે, દેહરૂપી વૃક્ષનો મન જ મુખ્ય અંકુર છે. સ્થૂળ દેહ નાથ પામ્યા પછી મનરૂપી અંકુર રહેવાથી તેમાંથી શાખાઓ ઉત્પન્ન થવા કરે છે. મનરૂપી અંકુરનો નાથ આત્મજ્ઞાનથી જ થાય છે. જ્યાં જ્યાં મારી નજર જાય છે, ત્યાં ત્યાં હું અહલ્યાને જ જોઈ છું અને નિત્ય આનંદ-માં જ રહું છું. તમે અને તમારા અમલદારો જે જે કંઠો આ શરીરને આપો છો તે મને મિલકુલ સ્પર્શ કરતાં નથી. સૂર્યદિવ ભોલ્યા, આ પ્રમાણે ઈન્દ્ર બ્રાહ્મણે રાજાને કહ્યું એટલે રાજાએ પોતાની પાસે બેઠેલા ભરત નામના મુનિને કહ્યું: 'હે ધર્મજ્ઞ, હું મહાત્મા મારી સ્ત્રીનું હરણ કરનાર આ દુષ્ટ બ્રાહ્મણના મુખમાં નિર્લજ્જળપણું છે. આપ એણે કરેલા પાપને યોગ્ય શાપ આપો. દુરાચારીઓને શિક્ષા કરવી જ જોઈએ. નહિ તો સમાજમાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને ઉત્તેજન મળે છે અને સમાજવ્યવસ્થા ધોર્ણવિધોર્ણ થઈ જાય છે. ભરત મુનિએ તે દુરાત્માના પાપનો યથાર્થ વિચાર કરીને બંનેને શાપ આપ્યો. કારણ કે સ્ત્રી પણ પતિનો દ્રોહ કરનારી હતી. મુનિએ કહ્યું: 'બંનેનો નાથ થાઓ.' આ સાંભળીને બંનેએ રાજાને તથા ભરત મુનિને કહ્યું કે, તમે અમને શાપ દીધો છે તેથી તમારા તપનો ભય થયો છે, તમારા શાપની

અસર અમારા ઉપર જરા પણ થવાની નથી. દેહનો નાથ થાય તોપણ અમારો મનરૂપી દેહને કાંઈ અસર થશે નહિ. મન અતિ સૂક્ષ્મ છે તથા અદૃશ્ય છે. તેથી તેનો નાથ કરવાને કોઈ પણ માણસ સમર્થ નથી. દૃઢ સ્નેહથી બંધાયેલા બંનેનો દેહ શાપના પ્રભાવથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો, પણ તેમના મનનો નિગ્રહ કરવાને મુનિનો શાપ પણ શક્તિમાન થયો નહિ. આજ સુધી, પૂર્વ સંસ્કારને લીધે મોહથી જ્યાં જ્યાં બંનેનો જન્મ થાય છે ત્યાં ત્યાં સ્ત્રી-પુરુષરૂપે જ થાય છે.

સૂર્યદેવે કહ્યું: 'હે બ્રહ્માનં, એ પ્રમાણે ભરત મુનિનો શાપ પણ બંનેનો વિત્તોનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ ન થયો નથી. હે મહારાજ, આપ નિશ્ચય રાષ્ટ્રો કે મન એ જ જગતનો કર્તા છે, તે જ મનુષ્ય છે, મન એ જ બંધ અને મોહનું કારણ છે. માટે તમે પણ બીજી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો. ઈન્દ્ર બ્રાહ્મણના પુત્રોની મનોમય સૃષ્ટિ ભરે રહે. બુદ્ધિરૂપી આકાશ અનંત છે, વિત્તાકાશ, વિદ્યાકાશ, મહાકાશ એમ ત્રણ પ્રકારનાં આકાશ અનંત છે. માટે તમે તમારી ઈચ્છામાં આવે તેટલા સર્ગ કરો.

બ્રહ્મા બોલ્યા, સૂર્યદેવે આ પ્રમાણે મને કહ્યું એટલે મેં શાંત ચિત્તથી વિચાર કરીને આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો, આપે દીક કહ્યું. આકાશ અતિ વિસ્તારવાળું છે, મન અને વિદ્યાકાશ પણ વિસ્તારવાળાં છે. માટે સર્ગરૂપી ઈષ્ટ કર્મમાં હું તત્પર રહું છું. હે ભગવન્, મારે સર્ગની ઉત્પત્તિ કરવી છે તે આપ જ પ્રથમ સ્વાર્થભુવ મનુ યાઓ તથા મારી પ્રેમણથી સર્ગ કરો.

સૂર્યદેવે મારાં વચનોનો સ્વીકાર કર્યો. પાતાના દેહને બે વિભાગોમાં વહેંચી નાંખ્યો, તેમાંના એક ઘરીરથી તે સૂર્યરૂપી પાતાના બ્રહ્માંડમાં જઈને પ્રકાશ આપવા લાગ્યા અને બીજા ઘરીરથી સ્વાર્થભુવ મનુરૂપે તે તે બ્રહ્માની સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. મનમાં અકલ્પ્ય સામર્થ્ય છે તે બતાવવા માટે જ મેં આ કથાનકો કહ્યાં છે, જેમ મર્યાદામાં સ્વભાવથી જ તીબાશ છે, જેમ અગ્નિમાં સ્વભાવથી જ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ છે, જેમ લીંબામાં સ્વભાવથી જ કડવાશ છે, જેમ અરકમાં સ્વભાવથી જ ક્ષીનગત છે, તેમ વિત્ત પણ સ્વભાવથી જ-પાતાની મેજે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. વિત્તને જ્યારે આક્રમ્ય

થાય છે ત્યારે તે દેહ કહેવાય છે, જ્યારે તેનામાં સૂક્ષ્મ વાસનાનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે

એક જ વિચિત્રતા કિયાઓના પ્રકારે અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન નામો પડે છે : બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, ચિત્ત, સૂક્ષ્મ શરીર વગેરે વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં પરમાત્મા પોતે જ આ બધાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે અહંકારનું ૩૫ સત્ પદ્મ નથી તેમ અસત્ પદ્મ નથી સત્તા અને અસત્તા બંને તેના જ સ્વરૂપો છે જ્યાં સુધી મન જડ પદાર્થોના અનુભવ કરે છે ત્યાં સુધી તે જડ છે અને જ્યારે તે બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે ખરી રીતે જોતાં તો બ્રહ્મ જ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, સર્વનું નિમિત્ત અને ઉપાદાનકારણ છે, સર્વની પર છે, સર્વની અંદર છે, સર્વરૂપે છે, આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે, એ જ પરમ અને શાશ્વત સત્ય છે, પરમપદ્મના અનિર્દેશ્ય પદ્મના, જડ ચેતન ભાવ, શબ્દ, અર્થ વગેરે નથી, ચેતન્ય પોતે, પોતાની અંદર સ્વયંભૂ કલ્પનાથી પોતાનાં વિધિવિધ ઉપો જીએ છે આદિ અને અંતમાં અહંતા રહેતી નથી જે અજ્ઞાની માણસો પોતાના અજ્ઞાનને લીધે જે પદાર્થ છે જ નહિ તેનો ઉપદેશ કરે છે તેમને નરપશુ સમજવા માણસ પોતાના મનથી જેવો નિશ્ચય કરે છે તે પ્રમાણે તેને ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે બાળકને જેમ અમુક સ્થળે પક્ષી છે તેવી ભ્રમણા થવાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, અને યથાર્થ જ્ઞાનથી જ આ વિકાર નષ્ટ થાય છે તેવી રીતે આત્મા પોતાની કલ્પનાના સ્વભાવથી આ દેહ છે, આ દેહને માટે ભોગ્ય પદાર્થો છે, એવો અનુભવ કરે છે, અને સુખ અને દુઃખના દ્રવ્યોમા આમતેમ ભ્રમણ કરે છે દેહબુદ્ધિનો નાશ થવાથી આ અજ્ઞાનનાજન્ય ભ્રમણા કાયમને માટે દૂર થઈ જાય છે

વસિષ્ઠ બોલ્યા, હે રઘુવર, કમળમાંથી પ્રકટેલા બ્રહ્મદેવે મને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેમનાં વચ્ચેનામાં શંકા કરીને મેં પૂછ્યું, હે ભગવન્, આપે મને કહ્યું છે કે, થાપ અને મંત્રની શક્તિ અમોઘ છે અને વગી પાછા આપ કહો છો કે તેમની શક્તિ નિષ્ફળ છે સર્વ ત્ર જોવામાં આવે છે કે થાપ અને મંત્રથી મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો મૂઢ બની જાય છે પવન અને તેનું

સ્ફુરણ એ બે જેમ જુદાં નથી, તેમ મન અને દેહ પણ જુદાં નથી. મન જ દેહરૂપે જોવામાં આવે છે તો એકનો નાથ થતાં બંનેનો નાથ થવો જોઈએ. શાપ વજેરેથી મનનો કેવી રીતે પરાભવ થતો નથી અને કેવી રીતે થાય છે તે મને આપ કહો.

બ્રહ્માએ ઉત્તર આપ્યો, આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે પુરુષાર્થથી ન મળે; બ્રહ્મલોકથી માંડી, ઘાસના તણખલા સુધીના સર્વ પદાર્થો બે શરીરો હોય છે. એક શરીર મનરૂપી હોય છે, તે ચંચળ હોય છે. બીજું માંસનિમિત્ત સ્થૂળ શરીર હોય છે. તે મન વિના કોઈ કરવાને શક્તિમાન હોતું નથી. આ બંનેમાંથી માંસરૂપી શરીરનો શાપ, અભિચાર, શસ્ત્ર વજેરેથી પરાભવ થાય છે.

મનમાં સર્વ સામે પવિત્ર, ઉદાર, ઊર્વગામી વિચારો અને ભાવનાઓનું સેવન કરવામાં આવે તો બહારની પરિસ્થિતિ તેના ઉપર લેશમાત્ર અસર કરી શકતી નથી. (જીતામાં, પ્રત્યેક અવસ્થામાં વિત્તમાં સમતા રાખવી એ જ માર્ગ છે). મન જે વસ્તુનું અનુસંધાન કરે તે તેને એક સામ્રાજ્ય મળે છે. માંડવ્ય ઋષિને શૂળીમાં પરોવ્યા તોપણ પુરુષાર્થથી સર્વ કૃષેશને છતી તથા દીર્ઘનમા નામના ઋષિએ અંધારા કૂવામાં પડ્યા છતાં માનસિક યશ્ત કર્યો અને દેવનું પદ મેળવ્યું. પરચરની યિજ્ઞા ઉપર કમળપુષ્પ પાછાડવાથી યિજ્ઞા ખંડિત થતી નથી, તે પ્રમાણે ધ્યાનસ્થ ચિત્તચાળા મનુષ્યનો આધિ, વ્યાધિ વજેરે પરાભવ કરી શકતાં નથી. (પ્રત્યેક મનુષ્યે એ વાત મનમાં સ્થિર કરવાની છે કે મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે, પોતાની નમજાઈનું બીજ ઉપર દોષારોપણ કરવાથી, તે દૂર થતી નથી. સ્વપુરુષાર્થથી જ વિત્તને ઉચ્ચ વિનાશથી ભરપૂર રાખવું જોઈએ.) આપણે આત્મા છીએ, નિવસાર છીએ, નિર્વિકાર છીએ, સન્નિદાનંદસ્વરૂપ છીએ, અજર, અમર છીએ, એ પરમ, શાશ્વત સત્યને વગતી રહેવું જોઈએ. સતત વિંતન દ્વારા આ સત્યને મનમાં સ્થાપિત કરવું જોઈએ. આ સંતારમાં સર્વ કલેશનું આદિકરણ આ સત્યની અવરોધના છે.) માણસ પોતાના મનથી જેનું જુએ છે તેનું તેને ફળીયુત થાય છે.

વસિષ્ઠે કહ્યું: હે રામચંદ્રજી, બ્રહ્માએ જે મને પૂર્વે કહ્યું હતું તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. પરબ્રહ્મ (આત્મા) અનિર્વચનીય છે. તે પોતે જ સ્વેચ્છાથી ધનપણને પ્રાપ્ત થાય છે હે રામ, જે બ્રહ્મા છે તે મન છે, તે (સમષ્ટિ) છે એમ તમે સમજો. મનસ્તત્ત્વના આકારવાળા, સર્વ સામર્થ્યવાન, બ્રહ્મા સંકલ્પ-મય જ છે, જેવો સંકલ્પ કરે છે તેવું તે જુએ છે જેમ તરંગોની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાંથી જ છે, તેમ ત્રેલોક્યની અને તેની અંદર રહેનાર સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પરબ્રહ્મમાંથી જ છે. સમસ્ત જગત બ્રહ્મમય જ છે, આવી અનુભૂતિ એ જ યથાર્થ જ્ઞાન છે, સમ્યક્ જ્ઞાન છે જગત બ્રહ્મનો વિવર્ત છે (કારણ કે આ ક્રિયાથી બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જગ પણ પરિવર્તન થતું નથી. સૂર્યો, તારાઓ નક્ષત્રો અને વાદળાંઓના અસ્તિત્વથી આકાશને બિલકુલ અસર થતી નથી. તે તો હમેશાં નિર્લેપ જ રહે છે. જેમ કવિને તેણે કરેલી કલ્પનાઓની (કૃતિ ઓની) અસર થતી નથી, તે જ પ્રમાણે આ સંસારની હયાતીથી બ્રહ્મની તટસ્થતામાં ભાથ આવતો નથી) પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જગત ઉત્પન્ન થતું નથી એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનું આ જ કારણ છે બ્રહ્મ સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે તોપણ તે અકર્તા છે. (ગીતામાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે. આ જ સર્વગ્રાહી જ્ઞાન છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ બંનેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. હાલના જન્માનાની પરિભાષામાં, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય થવો જોઈએ). જ્યારે જગતનો વિસ્તાર થાય છે, ત્યારે બ્રહ્મની અચિત્ત શક્તિ પિતામહ (બ્રહ્મારૂપે) થઈને સમષ્ટિ મનોભાવથી ઉલ્લાસ પામે છે અને જીવો તથા પદાર્થોરૂપે તેના પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જીવ પ્રથમ ચૈતન્ય આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પછી માયાક્રિયામાં તન્માત્રાઓથી વીંટાય છે, પછી પ્રાણશક્તિ દ્વારા તે સ્થાવર અને જંગમ ધરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. અને વાસનાના પ્રવાહમાં અજ્ઞાન અવસ્થામાં આમતેમ ભટક્યા કરે છે સારાં-નરસાં કર્મોથી બંધાઈને જીવો ઉચ્ચનીચ લોકોમાં ભ્રમ્યા કરે છે. અજ્ઞાનરૂપી મોહમાં ફસાયેલા જીવોના ઘણા કલ્પ સુધી પૃથ્વીમાં જન્મમરણ થયા કરે છે જેમ તરંગો તેમના મૂળમાં જ આંતરે લય પામે છે, તેમ આત્મજ્ઞાનને પામેલા જીવો પ્રકૃતિના બંધનમાંથી

મુક્ત થાય છે. પ્રાદુર્ભાવ અને તિરોભાવથી મુક્ત એવા સર્વ જીવોની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માંથી જ થયેલ છે તે સમચંદ્ર, આ જગત મોહથી ઉત્પન્ન થયેલ એક જૂની વેલ છે. ચંચળ, વ્યગ્રતાથી ભરપૂર મન જ તેને ટકાવી રાખે છે. આ પ્રમાણે સારી રીતે ધ્યાન ચિત્તથી વિચાર કરીને સ્વરૂપની તલવારથી આ વેલને કાપી નાખો. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેમાં નિષ્કા રાખો, તો પછી આ વેલ પાછી ઊગશે નહિ.

અનેક પ્રકારના તર્ક વિતર્ક થવા એ મનની સ્વાભાવિક શક્તિ છે તેને જ લીધે ભિન્ન ભિન્ન વાદીઓરો ભિન્ન ભિન્ન તર્કો કરેલા છે અને અનેક મતોની સ્થાપના કરી છે. સર્વતા તર્કમાં વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. ચૈતન્યરૂપ કરોળિયામાંથી જેમ જડ તંતુની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ જ્ઞાન ચૈતન્ય-સ્વરૂપ પરમાત્મામાંથી આ પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પરમ પુરુષ સર્વશક્તિ-માન છે, જેવો જેવો સંકલ્પ કરે તે પ્રમાણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્મા સત્ય સંકલ્પ છે. આ સર્વ જગત તેજો સંકલ્પમાત્ર જ છે, હું જડ છું, હું જડ નથી એવા નિઘ્રાય મલિન ચિત્તને થાય છે. ઓ જ મન છે. મન જ આકાશદિ ઉત્પન્ન કરે છે. દ્રૌત અને અદ્રૌતના આ ભેદવાળાં વાક્યોના ઝાંભિત સંદર્ભમાંથી અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. જ્ઞાનીને ઉપદેશની જરૂર નથી. કારણ કે તે તો પોતાના અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં સદાને માટે સ્થિત છે, ગુણાતીત છે, માયાતીત છે, મન-પ્રાણ-થરીંગનાં બંધનોથી પર છે. નિત્યમુક્ત છે. માયાધીન છે. રાજધિરાજ છે, સ્વસત્તાક છે, સમ્રાટ છે.

૧૧ : જીવોની અનેક જાતિઓ

ઉત્પત્તિપ્રકરણના ૯૪ મા સર્ગમાં ઉપાધિઓના વૈવિધ્યપણાને લીધે ધણી જાતિના જીવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સત્ત્વગુણ, તમોગુણ, રજોગુણના ભેદથી જીવોની ઉપાધિઓમાં ભેદ થાય છે.

(૧) પૂર્વકલ્પમાં આખરના જન્મમાં થમ, દમ વગેરે સાધન-સંપત્તિ હોય, છતાં પણ કોઈ પ્રકારના અવરોધને લીધે જ્ઞાન ન થઈ હોય તેને આ કલ્પમાં જન્મ થયા પછી પહેલા જ જન્મમાં અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનની યોગ્યતા થાય છે, તેને ‘ઈદપ્રથમતા’ કહે છે. આવી જીવજાતિનો એક જ જન્મમાં મોક્ષ થાય છે.

(૨) જે જીવજાતિ પૂર્વકલ્પમાં મંદ વૈરાગ્યને લીધે વિચિત્ર સંસારની વાસના વડે ભોજની ઈચ્છાવાળી હોય અને ભોજથી વાસનાઓનો સય થતાં દશ કે પંદર જન્મે મોક્ષ પામવાની હોય તે ‘ગુણપીવરી’ કહેવાય છે. આ જાતિમાં શાંતિ અને રાજ બંને પ્રકારના ગુણો વૃદ્ધિગત થયેલા હોવાથી તેનું નામ ‘ગુણપીવરી’ રાખવામાં આવ્યું છે.

(૩) પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પાપ પુણ્યને કારણે આ જન્મમાં જે જીવજાતિ સુખ અને દુઃખ ભોગવે છે તે સસત્ત્વા કહેવાય છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થતાં તે સૌ જન્મ સુધીમાં મુક્તિ પામે છે.

(૪) અધમસત્ત્વા : વિચિત્ર સંસારની વાસના વડે વ્યવહાર કરવાવાળી, પૂર્વકલ્પનાં કુકર્મોને કારણે દુર્વાસનાવાળી, જેનો હજારો જન્મે મોક્ષ થાય છે તે ‘અધમસત્ત્વા’ કહેવાય છે.

(૫) અત્યંત તામસી : ઉપર જણાવેલ જાતિ જ્યારે અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી વિમુખ હોવાને લીધે તેનો મોક્ષ સંદેહગ્રસ્ત હોય ત્યારે તે અત્યંત તામસી કહેવાય છે.

(૬) જે જીવજાતિ પૂર્વકલ્પની વાસના અનુસાર તે તે પ્રકારનાં આચરણ કરતી હોય, કર્મ અનુસાર સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ થાય અને મોક્ષમાં સંદેહ રહે એવાં કર્મો કરે તેને ગજસી કહેવામાં આવે છે.

(૭) રાજસ દુઃખનો અનુભવ થયા પછી વૈરાગ્યને લીધે જેને જ્ઞાન થાય છે અને મરણ માત્રથી મોક્ષને યોગ્ય થાય છે તેને રાજસ સાત્ત્વકી કહે છે.

(૮) મનુષ્યથી અતિરિક્ત એવા પક્ષી અને ગંધર્વના જન્મો મળે છે અને ક્રમશઃ તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અધિકારી થાય ત્યારે તેને રાજસરાજસી કહે છે.

(૯) રાજસરાજસીને સૈંકડો જન્મો થયા પછી મુક્તિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય. રાજસ અને તામસ કર્મનાં ફળ ભોગવવાં પડે એવા જે આરંભ કરે છે તેને રાજસતામસી કહે છે.

(૧૦) રાજસતામસી એવાં ક્રમેના આરંભ કરે છે કે જેથી ઉજારો જન્મો સુધી મોક્ષમાં સંદેહ રહે ત્યારે તેને રાજસાત્મ્યંત તામસી કહે છે.

(૧૧) એક કલ્પમાં ઉજારો જન્મો ભોગવ્યા પછી કલ્પાંતરમાં જેનો મોક્ષ થાય છે તે જાતિને તામસી કહે છે.

(૧૨) તામસી એવાં ક્રમેના આરંભ કરે છે કે જેથી તેને એક જ જન્મમાં મોક્ષ થાય ત્યારે તેને તામસસત્ત્વા કહે છે.

(૧૩) રક્ષેગુપ્ત અને તમોગુપ્તના ફળથી મુક્ત જેને ધણ જન્મો પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને તમોરાજસી કહે છે.

(૧૪) ઉજારો જન્મ થયા હોય તેપણુ જે જાતિને યત્નાવધિ જન્મ થયા પછી મોક્ષની યોગ્યતા થાય છે તેને તામસતામસી કહે છે.

(૧૫) લાખો જન્મ થયા હોય તેપણુ લાખો જન્મ થતાં સુધી પણ જેને મોક્ષમાં સંદેહ રહે તેને અત્યંત તામસી કહે છે.

આ સર્વ જાતિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રહ્મ જ છે. પવનથી ચત્રાવમાન સમુદ્રમાંથી જેવી રીતે મોજાંઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે સર્વ જીવજાતિનું પ્રભવસ્થાન બ્રહ્મ જ છે. જેમ સૂર્યમાંથી કિરણો ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ એક શાખામાંથી અનેક શાખાઓની શાખા ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ સુવર્ણમાંથી અનેક પ્રકારનાં ધરેણાંઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ વહેના જળના ઝરણામાંથી

પરપોષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રાણીમાત્ર ચરાચર સર્વ જગત પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

વસિષ્ઠ કહે છે : ‘હે રામચંદ્ર, કર્મ અને કર્તા બંનેનું રૂપ અભિન્ન છે. વૃક્ષોમાંથી પુષ્પ અને સુગંધ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ કર્મ અને કર્તા પોતપોતાના સ્વભાવથી એક જ સમયે પરમાત્માના પદથી પ્રકટ થાય છે. હે રામ, અજ્ઞાનીઓને સમજાવવા માટે બ્રહ્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનવાનના આચારમાં આવાં કથનો ઘોળતાં નથી. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ કંઈ ઉત્પન્ન થયું જ નથી. કારણ કે બ્રહ્મ તો નિર્વિકાર છે, નિરાકાર છે. વ્યવહારમાં જ દ્વૈતદૃષ્ટિનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે. પરબ્રહ્મ તો અસંગ અને અદ્વિતીય છે. દૈત્યો, અસુરો, મનુષ્યો, દેવતાઓ વસ્તુતઃ ઉત્પન્ન થયા નથી. આત્માના વિસ્મરણથી આવી ભ્રમણ થાય છે.

રામચંદ્રે કહ્યું : જેઓ સત્ત્વગુણસંપન્ન હોય છે, ધીરજવાન હોય છે, સંયમી, નિસ્વાર્થો, સમદૃષ્ટિવાળા હોય છે, અનિર્વચનીય બ્રહ્મની સાક્ષાત્કાર કળાથી મુક્ત હોય છે તે સાધુપુરુષ કહેવાય છે. જેમને જ્ઞાન થયું નથી તેમને માટે (ધર્મ અને અધર્મનો નિર્ણય કરવા માટે) શાસ્ત્ર અને સંપુરુષનો આચાર એ બંને નેત્રો છે, માર્ગદર્શન કરાવવા માટે સીમાચિહ્નો છે, પ્રકાશ આપવા માટે દીપકો છે. કર્મે કરી કર્તા થાય છે અને કર્તા કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. છતાં તમે કર્મરૂપી બીજ વિના કેવળ બ્રહ્મમાંથી જ ભૂત પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કહી છે તેનું કારણ શું? જ્યે બ્રહ્મપદથી જ ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ઉપર પ્રમાણે જગતમાં પરસ્પર એકબીજામાંથી એકબીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિનો તમે તિરસ્કાર કર્યો કહેવાય. માટે કરેલ કર્મ ફળરૂપ થાય છે કે નહિ તે તમે યથાર્થ રીતે કહો. મારા મનમાં આ સંશય પેદા થયો છે તે આપ મટાડો.

વસિષ્ઠે કહ્યું, હે રામ, તમે આ ઘણા સારો પ્રશ્ન કર્યો છે. તમારામાં જ્ઞાનરૂપી પ્રભાકરનો ઉદય થાય એવો હું ઉત્તર તમને આપું છું. તેનું એકાગ્ર ચિત્તથી ગ્રાવણ કરો સૃષ્ટિની ઘટનાતમાં પરમાત્માના પદથી જ્યારે મન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે જીવનું કર્મ પણ ઉત્પન્ન થયું અને જીવ વાસનાનુ-

સાર દેહભાવે રહ્યો. કર્મ અને મનમાં ભેદ નથી એવું કોઈ સ્થળ આ સંસારમાં નથી કે જ્યાં કર્મફળ નથી. પીરુપયત્ન કોઈ દિવસ નકામો જતો નથી. કર્મનો નાથ થવાથી મનનો નાથ થાય છે અને મનોનાથ એ જ અકર્મતા છે. અકર્મપણું મુક્તને થાય છે, અમુક્તને નહિ. અગ્નિ અને ઉષ્ણતા જેમ સાથે જ રહે છે તેમ મન અને કર્મ સાથે જ રહે છે. મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થવા માટે વાસનાશય અને મનોનાથની અતિવાર્ધ આવશ્યકતા છે.

વસિષ્ઠ કહે છે કે, મન ભાવના માત્ર છે, ભાવના સ્ફુરણ ધર્મવાળી છે, ને સ્ફુરણ ક્રિયારૂપ છે.

રામચંદ્રે પૂછ્યું, હે બ્રહ્માન, મન કે જે જડ છતાં અજડ આકૃતિ વાળું છે, તેનું રૂઝ સંકલ્પવાળું સ્વરૂપ આપ મને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, સર્વ શક્તિમાન આત્મતત્ત્વનું સંકલ્પ વડે રચેલું જે રૂપ તે મન કહેવાય છે. સંકલ્પવિકલ્પ કરવાની આ મનમાં સ્વાભાવિક શક્તિ છે. આત્મા જ મનનું અધિષ્ઠાન છે, આદિ કારણ છે. સર્વદા પ્રકાશમાન છે, તોપણ એને હું જાણતો નથી. પોતાની મેળે કર્મ કરવાની શક્તિ ન હોવા છતાં પણ જે અભિમાન કરે છે કે, હું કરું છું એવો જેને નિશ્ચય થાય છે તે મન છે. એનું ઘરીર સંકલ્પમય છે. અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરી પોતાનો વિસ્તાર કરે છે. સમસ્ત જગત મન વડે વ્યાપ્ત છે, માયામય છે, અજ્ઞાન અવસ્થામાં આ મન જ વિધિવિધતા અને દ્વેતભાવ ઉત્પન્ન કરે છે વાસનાઓ વૃક્ષનું કર્મરૂપી બીજ છે ઘરીર પણ મનનું જ સ્પંદન છે. મનની આજ્ઞાનુસાર કર્મેન્દ્રિયો ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. મનની ભિન્નભિન્ન ક્રિયાઓને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અર્થકાર, કલ્પના, વાસના, વિદ્યા, પ્રયત્ન, સ્મૃતિ, પ્રકૃતિ, માયા વગેરે સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે. પગમ સંવિનનો સંકલ્પવિકલ્પયે આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે તેને મન કહેવામાં આવે છે એક નિર્ણય કરી જ્યારે તે સ્થિર થાય છે, ત્યારે તેને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિનું કામ અનુમાન કરી નિશ્ચય કરવાનું છે. જ્યારે દેહ વગેરે મિથ્યા પદાર્થોમાં આસક્ત થઈ, અભિમાન કરે છે અને પોતાની સત્તાની કલ્પના કરે છે ત્યારે તે અર્થકાર કહેવાય છે. આ જ મંથનનું—પ્રકૃતિની

દાસત્વનું કારણ છે, જ્યારે બધા સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરી રાખે છે, એક વિષયનો ત્યાગ કરી બીજા વિષયનું સ્મરણ કરે છે ત્યારે તે ચિત્ત કહેવાય છે. સ્ફુરણ ધવાના સંવિત્ ના ધર્મને કર્મ કહે છે. ઉપનિષદોમાં વિશ્વને નામ, રૂપ અને કર્મની સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. સ્પંદનની સાથે જ નામ (ધ્વનિ)-રૂપ (પ્રકાશ અને આકૃતિ) હોવાં જ જોઈએ. સ્પંદનની ક્રિયા એ જ કર્મ. ધનરૂપ પરમાત્માના નિરાકાર, નિર્વિકાર, સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને સંવિત્ અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને કલ્પના કહેવામાં આવે છે. અમુક પદાર્થ મેં પ્રથમ જોયેલો છે કે નહિ, એ પ્રમાણે સ્મરણથી નિશ્ચય કરી, ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે તેને સંસ્મૃતિ કહે છે. અનુભવેલા પદાર્થોની શક્તિ (સંસ્કારો) ચેષ્ટા, કર્મો વિના સૂક્ષ્મ રૂપે મનમાં રહે તેને વાસના કહેવામાં આવે છે. આત્મતત્ત્વ જ સત્ય છે, બીજું બધું પરિવર્તનશીલ છે, આ વિદ્યમાન પ્રપંચની પ્રતિભા શાશ્વત નથી, પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ ત્રણે કાલમાં નથી રોવું જે જ્ઞાન તેને વિદ્યા કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાનની અનુભૂતિ માટે જે પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે તેને પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે અનુભવેલા (આનુભાવિક) અને અનુભાવિક પદાર્થોનું સ્મરણ થવું તેને સ્મૃતિ કહે છે. જે શક્તિઓ દ્વારા કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, અને જે આપણાં ઘરીરોની અંદર રહેલી, સ્વામીને આનંદ આપે છે તેને ઈન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. આ દૃશ્યસમૂહના ઉપાદાનકારણને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે (ત્રણ ગુણો—સત્ત્વ, રજસ્, તમસની સામ્ય અવસ્થા તે પ્રકૃતિ ગુણોમાં સોભ ધવાથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે.) આ પ્રમાણે ચૈત્યને અનુસારનાર, ચૈતન્યનું જેવું રૂપ સ્ફુરે છે તે પ્રમાણે તેનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો આપવામાં આવે છે. એક જ અંતઃકરણને ચિત્ત પણ કહેવામાં આવે છે અને મન પણ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિ, આલંકાર વગેરે પણ તેનાં જ નામો છે. આ બધા પર્વાય યમદો છે.

ચમચંદ્ર કહે છે : હે ભગવન્, મન જડ છે કે ચેતનરૂપ છે તે મને આપ સમજાવો. કારણ કે આ વિષયમાં મારા મનમાં સંદેહ છે. વસિષ્ઠ કહે છે, હે ચમચંદ્ર, મન જડ નથી તેમ ચૈતન્ય પણ નથી મન સત્—જસનથી વિવચન છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે રહેલ છે. જનનના કારણરૂપ

છે. આત્મા જ શાશ્વત છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શક્તિસ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે. તેની સત્તાથી જ મન, ચિત્ત, વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ નિત્યઅધિષ્ઠાન વિના કોઈ પણ પ્રકારના દૃશ્યનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી. નર જેમ જુદા જુદા વેશો ધારણ કરે છે, જુદાં જુદાં નામો ધારણ કરે છે, એક માણસને જુદાં જુદાં કાર્યો અનુસાર નામો અપાય છે, રસોઈએ, માખી, નોકર, કોઠારી વગેરે તેવી જ રીતે મનનાં કાર્યોની વિભિન્નતાને લીધે તેને અનેક નામો અપાય છે. (આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માથી છે તેથી સર્વ પદાર્થો જેને આપણે જડ કહીએ છીએ તે પણ ચૈતન્ય-સ્વરૂપ જ છે. પણ આ શાશ્વત ચૈતન્યના આ આવિભાવિના પ્રમાણમાં ભેદ હોવાથી, (વધારે ઓછા પ્રમાણમાં) આપણે પદાર્થોના જડ અને અજડ એવા ભેદો પાડીએ છીએ. યથાર્થ રીતે સર્વ જગત બ્રહ્મમય જ છે.)

રામચંદ્ર બોલ્યા, હે દેવ, આ આડંબર મનથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે માટે જગત એ જ મનનો વિસ્તાર છે, એનું માત્ર માનવું છે.

વસિષ્ઠ કહે, હે રામચંદ્ર, પ્રચંડ તાપ જેમ ઝાંઝવાનાં જળનો અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે દૃઢ ભાવથી ચોંટી જી મન, આત્માના આવરણરૂપ, અજ્ઞાન વડે, આ જગતનો અંગીકાર કરે છે. કોઈવાર આ મન મનુષ્યદેહરૂપે પ્રકટ થાય છે, કોઈવાર દેવરૂપે, અસુરરૂપે, પશુરૂપે, પક્ષીરૂપે, કોઈ સમયે પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરે છે, કોઈ સમયે પક્ષનું રૂપ ધારણ કરે છે, કોઈ સમયે ગંધર્વનું. શરીરનો સમૂહ નૃપ કાજ જેવો છે, તેનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. (મુક્તિનો આધાર મનની અવસ્થા ઉપર છે, શરીર ઉપર નહિ. માણસની મહત્તાનો આધાર પણ મનના વિકાસ ઉપર છે. શરીરને આરસપથાણના બંજવાઓમાં રાખવામાં આવે, પણ મનમાં અધમ સ્વાર્થવૃત્તિ હોય, પામગ્ના હોય, અજ્ઞાનના હોય તો તે મનુષ્ય પશુનુસ્ય જ છે.)

મન વડે જ આકૃત થયેલું આ જગત વિસ્તાર પામેલું છે. તે વિના આત્મા, પરમાત્મા જ એક અવશેષ રહે છે. આત્મા ગુણથીત છે. નામરૂપ-થીત છે, સર્વ પદોની પર છે. તે છતાં સર્વના આકાષરૂપ છે. તેના પ્રસાદથી જ, તેનો શક્તિથી જ મન આ સંસારમાં આમતેમ નારા કરે છે. આત્માનું

અનુસંધાન કરવાથી મન લય પામે છે અને મનનો લય એ જ મુક્તિ છે. મુક્તિ મેળવ્યા પછી જીવને કર્મના નિયમને આધીન થઈને, માયાના દાસ તરીકે સંસારમાં આવવું પડતું નથી.

હે રામચંદ્ર, ચિત્તાકાશ, ચિદાકાશ તથા ભૂતાકાશ એવી રીતે ત્રણ જાતનાં આકાશો છે. આ ત્રણ આકાશો સર્વસામાન્ય છે, સર્વત્ર તેમની વ્યવસ્થા છે. સકળ જગતની સત્તા અને શાસત્તામાં જે સાક્ષી અને વ્યાપક છે તેને ચિદાકાશ કહેવામાં આવે છે. જેણે પોતાની કલ્પનાથી આ જગતને વિસ્તાર્યું છે અને જે કાર્યકારણના નિયંતાપણાથી ક્રોધ છે તેને ચિત્તાકાશ કહે છે. મેઘ વહેરેના જે આકાશભૂત છે અને જેનું અવિચ્છિન્ન શરીર છે તે ભૂતાકાશ છે. ભૂતાકાશ અને ચિત્તાકાશ, બંને ચિદાકાશમાંથી તેની શક્તિથી જ ઉત્પન્ન થયેલ છે. કારણ કે ચેતન્ય જ સર્વનું કારણ છે. આ આકાશોની કલ્પના અજ્ઞાનઅવસ્થામાં બોધને માટે છે. જ્ઞાનીને તેની આવશ્યકતા નથી. વાસ્તવિક રીતે એક પરબ્રહ્મરૂપ જ તત્ત્વ છે, તે સર્વરૂપ છે, નિત્ય છે, પરિપૂર્ણ છે, સર્વ કલ્પનાઓથી પર છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે અનંધ, ચિત્ત જમે તેમ ઉત્પન્ન થયું હોય, મોક્ષને માટે તો તેને નિરંતર આત્માને વિષે જોડવું જોઈએ. પરમાત્માના સતત અનુસંધાનથી ચિત્ત નિર્મળ થાય છે, વિશાળ થાય છે. સર્વ પ્રકારના વિકારોથી, ભય, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરેથી, સર્વ પ્રકારની વાસનાઓથી રહિત થાય છે. કારણ કે બ્રહ્માનંદ ભાવાનંદ અને વિષયાનંદથી ઉચ્ચ કોટિનો છે. અજ્ઞાનતાને લીધે, ચિત્તને આધીન થવાથી આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓ ભ્રમણ કર્યા કરે છે, સુખદુઃખનાં દ્વન્દ્વોને આધીન થઈને વર્તન કરે છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, આ વિષયમાં બ્રહ્માએ મને કહે] ચિત્તાધ્યાન હું તમને કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો.

હે રામચંદ્ર, શાંત, શૂન્ય અને ભયાનક એવું એક વન હતું. તેમાં હજાર હાથવાળો અને હજાર નેત્રવાળો એક પુરુષ હતો. તેની બુદ્ધિ વ્યગ્ર થયેલ હતી. તેની આકૃતિ ભયંકર હતી. તે વિદ્યાળકાષ હતો. તે પોતાના

હજાર હાથમાં (એક પરિધ નામનું) હથિયાર લઈને પોતાના શરીરના પાછળના ભાગ ઉપર પ્રહાર કર્યા કરતો હતો, અને પોતાની મેજે જ પલાયન પણ થતો હતો આ પ્રમાણે કેટલાએક યોજનો સુધી દોડવા માંડ્યું.

આ પ્રમાણે બૂમો પાડતાં પાડતાં, આમતેમ, ચારે તરફ દોડાદોડ કરવાથી તેનું શરીર પરવથ થઈ ગયું, તેના હાથપગ ઢીલા પડી ગયા, વાંખાઈ ગયા. પરવથપણાથી તે એક અંધારા કૂવામાં પડ્યો. ત્યાર પછી કેટલેક કાળે તે બહાર નીકળ્યા. પછી ફરીવાર તેણે તેની નિત્યચર્યા પોતાના શરીર ઉપર પ્રહારો કરવાની અને દોડાદોડ કરવાની શરૂ કરી. પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં પડે, તેમ તેણે કાંટાથી વ્યાપ્ત એવા કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી એક શણમાં આ વનમાંથી બહાર નીકળીને, પાછું પોતાનું રોજિંદું કાર્ય શરૂ કર્યું. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેણે ચંદ્રમાનાં કિરણથી ચીતળ અને મનોહર એવા એક કેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાંથી બહાર નીકળીને પોતાની દિનચર્યા કરતાં કરતાં તે પાછો ફરીથી તે જ અંધારા કૂવામાં પડ્યો આમાંથી બહાર નીકળી તે કેળના વનમાં ગયો. ત્યાંથી પાછો કરંજના વનમાં અને વળી પાછો કૂવામાં. તે માણસનો આચાર આવા પ્રકારનો ઘણીવાર જોયા પછી મેં તેને બળાત્કારથી માર્ગ ઉપર રોક્યો અને પૂછ્યું, 'તું કોણ છે, આ તું શું કર્યા કરે છે, એવી રીતે પ્રહારો કરવામાં અને દોડાદોડ કરવામાં તારો શો ઉદ્દેશ છે? શા માટે તું વૃથા ખેદ પામે છે? તેણે મને ઉત્તર આપ્યો, હે મુનિજી, હું કાંઈ પણ નથી, હું કાંઈ કરતો પણ નથી. તમે મારા કાર્યમાં અંતરાય નાંખ્યો છે માટે તમે મારા શત્રુ છો. એમ કહીને પોતાના પીડાયેલા અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પૃથ્વી ઉપર મેલ પડતો હોય તેમ અસંતોષથી તેણે દીન થઈને રુદન કરવા માંડ્યું, પછી પોતાના

નીકળવાની વજેરે. આને પણ મેં ઊભો રાખી, પ્રથમ જોયેલા માણસની માફક તે જ પ્રશ્ન કર્યો. આ માણસ પણ પોતાનાં અંગોનો ત્યાગ કરી અદૃશ્ય થઈ ગયો. ઘોડીવાર પછી આવા પ્રકારના ત્રીજા માણસને જોયો. તેની ક્રિયા પણ આ જ પ્રકારની હતી. મેં તેને પણ આવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે મારું કહેવું સમજ્યો નહિ. અવિવેકી હોવાથી મને કહેવા લાગ્યો કે, 'હે પાપી, હે ભૂંડા બ્રાહ્મણ, તું કાંઈ જાણતો નથી. પછી પોતાના વ્યાપારમાં નિમગ્ન થયેલો તે માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. આવા બીજા ઘણા માણસોનેયે જોયા, તેમાંના કેટલાએક મારો પ્રશ્ન સાંભળી, સ્વપ્નના સંભ્રમની પેઠે, શાંતિ પામ્યા. કેટલાએક મારા વચનની ઉપેક્ષા કરી નિંદા કરવા લાગ્યા, કેટલાએક કામ્ય કર્મોમાં પરાયણ હતા તેથી શાંતિ ન પામ્યા.

હે રામચંદ્ર, આ પ્રમાણે તે મહાટવી વિસ્તાર પામેલ છે, તે આજ સુધી છે. તેમાં જ એવા પ્રકારના પુરુષો છે. આ જંગલ તમે જોયું છે પણ તમારી બુદ્ધિ અપ્રોક હોવાથી તમને સ્મરણ નથી. આ જંગલ ભયંકર છે, તેમાં વિધિવિધ પ્રકારના કાંટાઓ છે તેથી કષ્ટદાયક છે, ઘોર છે, ગાક અંધ-કારને લીધે અતિ ગહન છે. અજ્ઞાની માણસ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી, આ ઘોર જંગલમાં, નિવાસ કરવાનું તેમ જ ભટક્યા કરવાનું પસંદ કરે છે.

રામચંદ્રે પૂછ્યું, હે બ્રહ્મન, તમે કહેવું મોટું જંગલ ક્યાં છે, તે કપારે અને કેવી રીતે જોયેનું છે, ત્યાં પુરુષો હતા તે કોણ હતા, તેઓ શું કરતા હતા?

વસિષ્ઠે કહ્યું, હે રઘુનાથ, મેં તમને કહેલ મહાટવી દૂર નથી. તે પુરુષો પણ દૂર નથી, અપાર પોલાણવાળી, શૂન્ય, વિકાગથી મુક્ત આ સંસારપટવી છે. તે જ મહાટવી છે. જ્યારે તે એક અદ્વિતીય વસ્તુથી પૂર્ણ છે એવો નિગ્રાથ થાય છે ત્યારે તે શૂન્ય જણાય છે. મોટા આકારવાળા, ગાંધારોની માફક અચ-રણ કરવાવાળા પુરુષો છે તે માણસોનાં મનો છે. આ મનો દુઃખમાં ડૂબેલાં છે. વિવેક મનઝંપી પુરુષોનો દ્રષ્ટા છે. વિવેક વડે જ મેં આ પુરુષોને જોયા છે. વિવેકથી જ હું મનને ભોધ કરું છું. મારા ભોધનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરીને કેટલાએક પગમ શાંતિને પામ્યા છે. મોહને લીધે જે મારું અભિનંદન કરતા

નથી, મારાં વચનોનો અનાદર કરે છે, તેઓ રાધારા કૂવામાં પડે છે. અંધારો કૂવો એટલે નરક. નરક એટલે યાતના ભોગવવાનું સ્થાન. કેળનાં વનો એટલે સ્વર્ગના રસવાળાં સ્થાનો, બહુરૂપવાળાં અનેક મનો એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં પ્રવેશ કરીને નરક અને સ્વર્ગમાં આવાગમન કર્યા કરે છે. કેટલાંએક મનો પુણ્ય કરવાથી તપ તથા ધારણા વડે શરીરને ધારણ કરી રહેલ છે. તમે મને જ્યો છે અને મારો નાશ થયો છે, તથા તમે મારા થવું છો એવું કહેનાર પુરુષ, બોધ થવાથી નાશ થવા સમયે ચિત્તે પ્રલાપ કર્યો એમ સમજવું. અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય, નિર્ભજ પદની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય ત્યાં સુધી સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવામાં ચિત્તને પરિતાપ થાય છે, કારણ કે આ પ્રત્યક્ષ છે અને આત્માનો આનંદ અજ્ઞાનાવસ્થામાં અપ્રત્યક્ષ છે. વિવેકની પ્રાપ્તિ થવા પછી જેણે સંસારની સ્થિતિનો ત્યાગ કરેલ છે. એવા ચિત્તને પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતી વખતે આનંદની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. જે પુરુષોએ પોતાનાં અંજો તરફ દૃષ્ટિ કરીને હાસ્ય કર્યું તેમણે પોતાના મનથી એવો નિશ્ચય કર્યો કે આ અંજો એ જ છેતરાવાનું સ્થાન છે. તેથી તેમણે અટૂહાસ્ય કરી તેમના તરફ દૃષ્ટિ કરી.

પુરુષને હજારો હાથો અને નેત્રો હતાં તે ઉપરથી એમ સમજવાનું કે, મનને અસંખ્ય આકૃતિઓ છે, પોતાના શરીર ઉપર પ્રહાર કર્યા કરે છે અને આમતેમ દોડયા કરે છે, એ ઉપરથી એમ સમજવું કે મન પોતાની કલ્પનાઓ અનુસાર પોતાના ઉપર અને શરીરો ઉપર પ્રહારો કર્યા કરે છે અને વાસનાઓથી આમતેમ ઘસડાઈને પાગલ માણસની માફક વર્તન કરે છે. આ સંસારમાં દુઃખનો વિસ્તાર કગનાર મન છે, મન જ સ્વકલ્પિત હર્ષ-શોકને આધીન થાય છે, બુદ્ધિશાળી માનવને પણ આમતેમ નચાવે છે, પોતાને વિવશ રાખીને દીન બનાવે છે. એમ બનાવનાર કીડો (કોશ્ટો) પોતાની લાજરૂપી જાળથી જ બંધાય છે, તેમ મન પોતે કલ્પેલી સૃષ્ટિથી બંધાય છે, ભવિષ્યમાં આવનારા દુઃખનો વિચાર કર્યા વિના બાજકની માફક ચેષ્ટાઓ કરે છે, માટે મનને હમેશા આધીન રાખો. હે રામચંદ્ર, મન જ માણસ-ને બંધનમાં નાંખે છે, દ્રવ્યોને આધીન કરે છે, માટે આત્માનો વિચાર કરી

અને યોગ્યાભ્યાસથી મનને વધ કરવું મનના તરંગોમાં આમતેમ ઘસડાવામાં પુરુષાર્થ નથી. પરમ પુરુષાર્થ મન ઉપર આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરવામાં છે આ કાર્ય પોતાના અસલ સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી જ થાય છે. આપણે આત્મા છીએ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છીએ, નામરૂપાતીત છીએ, અજર છીએ, અમર છીએ, સર્વ પ્રવૃત્તિના સ્વામી છીએ. ગુલામ નહિ, જ્ઞાનસ્વરૂપ છીએ, શક્તિસ્વરૂપ છીએ, આનંદસ્વરૂપ છીએ, સમગ્ર પ્રકૃતિ આપણા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ આપણી જ શક્તિ છે. કારણ કે શક્તિ સિવાય કોઈ પણ ક્રિયા શક્ય નથી. આ ઉચ્ચતમ વિચારને કાવમને માટે મનમાં સ્થાન આપવું, એમાં જ મનને રમણ કરવા દેવું, સંસારમાં એક દીન પામર જંતુ તરીકે નહિ પણ માયાધીષ્ટ તરીકે વર્તન કરવું હોય તો તે માટે આ જ શ્રેષ્ઠતમ ઉપાય છે. સંસારમાં સર્વ પરિતાપ આ આપણા અસલ સ્વરૂપના વિરમણને લીધે જ છે અને જ્યાં સુધી માનવમનમાં અજ્ઞાનતા રહેવાની, જ્યાં સુધી માનવમન સત્યવિમુખ રહેવાનું, ત્યાં સુધી કષ્ટો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં આધિ-ભૌતિક, આધિદૈહિક, આધ્યાત્મિક આવવાનાં જ, એનું નિવારણ કરવાનો બીજો ઈલાજ જ નથી. સ્વસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા એ જ ઉપાય છે. જ્ઞાનીને આત્મા થી—બ્રહ્મથી કોઈ પણ વસ્તુ અતિરિક્ત નથી અપ્રમુદ્ધ માણસને જ ભેદ જીવમાં આવે છે. આત્મા સર્વશક્તિમાન છે, નિત્ય છે, પૂર્ણ છે, અવ્યય છે, આ દૃશ્યમાન વિશ્વ આત્માએ જ પોતાની અંદર કરેલી ચમત્કૃતિ છે, આત્મા એથી નિર્લેપ છે, સંસારની સર્વ ક્રિયાઓમાં આત્મા એકસરખો આનંદ લે છે, (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં) ને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી, મહાકાલી, આ બધી આત્માની જ શક્તિઓ છે. તેનાથી અભિન્ન છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી આવિર્ભાવની ક્રિયા કરતી વખતે આ શક્તિ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, આ શક્તિઓ એકબીજાની પૂરક છે, વિરોધી નથી. આત્માના રોડ સ્વરૂપ પ્રત્યે આપણને ધુણા થાય છે, આપણામાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું કારણ નાશવંત શરીરો અને પદાર્થો પ્રત્યે અજ્ઞાનજન્ય આસક્તિ છે. આ સત્ય મનમાં સ્થિર કરવું. દુનિયામાં જ્ઞાની પુરુષ તરીકે વ્યવહાર કરવાનો આ જ રસ્તો છે. મનનું રૂપાંતર કર્યા વિના, રાજકીય, આર્થિક સામાજિક સંજોગોમાં પરિવર્તનો કરવાથી અર્થાંતિ નષ્ટ થતી નથી.

૧૨ : મનને વશ કરવાનો ઉપાય

શ્રી વસિષ્ઠ ૧૧૧ માં સર્ગમાં (ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં) જણાવે છે કે હું રામચંદ્ર, જેવી રીતે પરદાનશીન સ્ત્રી અંતઃપુરના આંગણમાં વિહાર કરે છે તેવી રીતે મન, દેહમાં રહીને, અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરીને રમણ કરે છે, સુલ્લ માનવ પોતાના મનને વિષયના અનુસંધાનમાં જરા પણ તક આપતો નથી. પોતાના મનને સ્વસ્થ, સ્થિર રાખે છે, ચલાયમાન થવા દેતો નથી. આવો મનુષ્ય જ ખરેખર પુરુષ છે, બાકીના કાદવના કીડા છે એમ સમજે. આ ચિત્તરૂપી વ્યાધિનું નિવારણ કરવાનું એક જ સર્વોત્તમ ઔષધ છે : બાહ્ય વસ્તુઓમાં આસક્તિને ત્યાગ કરવો. આત્મા સિવાય અન્ય સર્વ પદાર્થો વિનાશી છે, એ પરમ સત્યને ચિત્તમાં સ્થિર કરવું, સતત આત્માનું અનુસંધાન રાખવું, હું દેહ છું, મન છું, એ ચાલ્લાનજન્ય ભ્રમણાને તિલાંજલિ આપવી, પુરુષાર્થથી પ્રયત્ન કરવો, આમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે ચિત્ત જીતી શકાય છે. આ ક્રિયામાં શાસ્ત્રો અને સત્સંગ (જ્ઞાની અનુભવી શાશ્વત સાત્ત્વિક મનુષ્યોનો સંગ) સહાયક થઈ પડે છે. મહાત્માઓના વર્તનની માનવ મન ઉપર સચોટ અસર પડે છે. ચિત્તરૂપી ભાળકને પણ ધીરજથી લાલન, ભય વગેરે ઉપાયોથી જીતી શકાય છે. વિષયોમાં અનુરક્તિને લીધે, આમનેમ ભટકતા મનને બ્રહ્મની ભાવના કરવાથી, ખાસ પરિક્રમ વિના જીતી શકાય છે. ચિત્ત ઉપર કાબૂ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તેને વિશુદ્ધ અને વિશાળ બનાવ્યા પછી આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અતિ સરળ થાય છે. પછી તે સાત્ત્વિક થયેલા અહંકારનો જ ત્યાગ કરવાનો રહે છે મન ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા વિના શાંતિ સંપાદન કરવાની આશા રાખવી એ ફોકટ ફાંફાં છે, આવી ઈચ્છાનું સેવન કરવાનું કાર્ય એ બતાવી આપે છે કે આપણામાં ગહન વિચાર કરવાની શક્તિ નથી. જીવન્મુક્તને જ શાશ્વત સ્વરાજ્યના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુખ્યત્વે સ્વપ્રયત્ન ઉપર જ આધાર રાખવો; આ કાર્ય આપણે માટે બીજા કરશે

એવી ભ્રમણા સેવવી નહિ. બીજા મદદગાર થઈ શકે, પ્રોત્સાહન આપી શકે, પણ કટપનામય ચિત્તને અવિત્તપણાને પમાડવાનું કાર્ય તો માનવે પોતે જ કરવાનું છે, દેવની અવગણના કરવી. મૂઢ અને પ્રમાદી લોકોએ દેવની કટપના કટપી કાઢેલી છે. પરમ ચૈતન્યના અસલ સમ્બિદાનંદસ્વરૂપની ભાવના કરવી, પછી બુદ્ધિને તેમાં જોડવી, આવી રીતે અચળ પદની મહા પદવીને પ્રાપ્ત કરવાનો કાયમ પ્રયાસ કરવો. જેમ વ્યવહારમાં સફળ થવા માટે ધૈર્ય, ઉત્સાહ અને પરિક્રમની જરૂર છે, તેમ મનને વિવશ કરવામાં પણ આ સદ્ગુણોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. મુજ્જ કરવામાં શરીરને કષ્ટ આપવું પડે છે, મનરૂપી રિપુને સ્વાધીન કરવામાં આજુ કષ્ટ સહન કરવું પડતું નથી. તેમાં તો સંકટપ્રબળની જ જરૂરિયાત રહે છે. હું જીવું છું મારું મરણ થયું, મારો જન્મ થયો, આ બધી ભ્રાંતિ અજ્ઞાનતાને લીધે જ છે. ચિત્તમાં પેદા થયેલી અસદ્વૃત્તિ જ તેનું મૂળ કારણ છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જન્મ—મૃત્યુ જેવી કોઈ ચીજ છે જ નહિ. આત્મા અજર છે, અમર છે, નિરાકાર છે, નિવિકાર છે, શાશ્વત છે, સર્વની અંદર છે, સર્વથી પર છે, સર્વરૂપે છે, સમગ્ર વિશ્વના અસ્તિત્વનો આધાર તેની કટપના છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી. મૃત્યુનો ભય પેદા થાય તે બતાવે છે કે હજી આપણામાં પશુત્વનું, સ્થૂળ દેહાધ્યાસનું પ્રાધાન્ય છે. (જીતામાં શ્રીભગવાન જણાવે છે કે પદાર્થો કે શરીરોના આવાગમનથી પંડિતોને દુઃખ સુખ થતું નથી.) માણસનું મન આ લોકમાં આ લોકરૂપે અને પરલોકમાં પરલોકરૂપે રહે છે. ચિત્ત સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ મોક્ષ થતાં સુધી નથી. આત્માને વિષે ચિત્તને શાંત કર્યા વિના મુક્તિનો અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. હૃદયાકાશમાં પરમ ચૈતન્યને ધારણ કરો એટલે આધિ વ્યાધિમાંથી તમને મુક્તિ મળશે. ‘આ હું’ અને ‘આ મારું’ આવી શુદ્ધ બુદ્ધિ પામર મનુષ્યોને જ થાય છે જે પરમાત્માએ સંજોગ છે તે સર્વ માટે છે, એ વિચારને મનમાં સ્થિર કરવો. આ સંસારમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર, માણસને દુર્બળ બનાવનાર, ચિત્તરૂપી સિંહને જે સૌરે છે તેને જ પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્તિ મળે છે. તે જ પુરુષની સંતાને યોગ્ય છે, કમે કરીને નષ્ટ થયેલું મન ઉત્તમ આનંદને આપે છે. મન અનર્થ

કરે છે તેમ અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે, માટે તેના ઉપર આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરી સર્વોત્કૃષ્ટ પદવીને પામે, જીવન્મુક્ત થઈને વિહાર કરે, તે સિવાય સંસારના બંધનમાંથી મુક્તિ શક્ય નથી.

વસિષ્ઠ કહે છે : હે સૌમ્ય, જળમાં જેમ પરપોટાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા તેમાં જ લીન થઈ જાય છે તેમ આત્મામાંથી ચિત્તો ઉત્પન્ન થઈને તેમાં જ લીન થાય છે, જેમ આકાશમાં શૂન્યતા છે, કાળજમાં કાળાશ છે, જળમાં દ્રવપણું છે, અગ્નિમાં ઉજ્જ્વળતા, પ્રકાશ છે, વાયુમાં ચલનશક્તિ છે, પૃથ્વીમાં સ્થિરતા છે તેમ મનમાં ચપળતા છે.

રામચંદ્રે પૂછ્યું : હે ભગવન્, મન અતિ ચંચળ છે, તેના વેગનું કેમ નિવારણ થઈ શકે? વસિષ્ઠ કહે છે કે હે રામ, ચંચળતા વિનાનું મન ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી. ચપળતા એ મનનો ધર્મ છે. જે મન ચંચળતા-વિહીન હોય, તે મન મરેલું કહેવાય છે. તેને જ તપ અને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. મનની ચંચળતા વાસનાઓને લીધે છે અને વાસનાઓ અવિદ્યાને લીધે છે. જ્ઞાની, અનુભવી, આત્મનિષ્ઠ પુરુષમાં વાસનાનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે આત્મા પરિપૂર્ણ છે, અમકામ છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, હે રામ, સત્ અને અસત્ ચેતન્ય અને જડપણને જોડનારી સાંકળને મન કહે છે, આ મન જડપણના દૃઢ અભ્યાસને લીધે જડપણને પામે છે અને ચેતન્યપણના અભ્યાસને લીધે ચેતન્યપણને પામે છે. અભ્યાસથી જ મનનું ઘડતર થાય છે, માટે મનને પરમપદમાં લગાવે. આના સિવાય મનને જીતવાનો બીજો ઉપાય નથી, માટે ભોગ્ય પદાર્થોના સમૂહ પ્રત્યે આકર્ષણનો સંકેત ત્યાગ કરો. પછી અહંતાનો ત્યાગ કરો, ભેદની વાસનાનો ત્યાગ કરો. ભાવનામાત્રનું અભાવન એ જ વાસનાનો ક્ષય છે. હે રામ, તમારા મનનું અન્વેષણ કરીને, તેમાં જે રાગદ્વેષ રહેલા હોય, તે સર્વ દુઃખદાયક છે, અનર્થના કારણરૂપ છે એવું જાણી તેના બીજનો પણ ત્યાગ કરો. આત્માના સતત અનુભવથી તમે નિત્યનૃમ થશો અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો પર થશો—ગુણનીત થશા, નામરૂપાતીત થશા.

હે રાધવ, જ્ઞાની માણસમાં તુચ્છ, વિનાશી આગમાપાયી પદાર્થો માટે અનુરક્તિ હોય જ નહિ, તેથી તેમનામાં ભય, શોક વગેરે વિકારો પણ હોય જ નહિ. તમે જ્ઞાની તરીકે વર્તન કરો, અપ્રશુદ્ધ માનવ તરીકે નહિ. મોજાંઓથી ભરપૂર જળમાં જેમ જળ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તેમ ખરી રીતે પરમ તત્ત્વ સિવાય, આત્મા સિવાય વસ્તુ તથા અવસ્તુ કંઈ પણ નથી. નિત્યમુક્ત નિત્યશુદ્ધ આત્મા વિષે સ્થિત થાઓ, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની નમજાઈનું આરોપણ કરો નહિ. હે પ્રાણ, તમે કર્તાપણના અભિમાનનો ત્યાગ કરો તેમ અકર્તાના પણ અભિમાની થાઓ નહિ. કર્મ ને અકર્મ, બંનેમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરો. અવિદ્યા, જે સંસારના બીજની કલિકા છે તે મિથ્યા છે, છતાં વૃદ્ધિજન થયેલી દેખાય છે. આ અવિદ્યા બ્રહ્માંડ પર્યંત, સર્વત્ર પ્રસરેલ છે અને તે જ અજ્ઞાન માણસને આંતરે નચાવે છે, દીનતાને આંધીન કરે છે, ચિત્તને મોહગ્રસ્ત કરે છે. અવિદ્યાએ જ લવણ રાજને એક મુહૂર્તમાં ઘણાં વર્ષોનો અનુભવ કરાવ્યો તથા રાજ્ય હરિશ્ચન્દ્રને એક જ રાત્રિમાં બાર વર્ષોનો અનુભવ કરાવ્યો. વડાણમાં બેઠેલા આદમીને કિનારાનાં વૃક્ષો તથા અન્ય પદાર્થો ચાલતાં દેખાય છે તેવી રીતે અવિદ્યા મોહથી ઉત્પન્ન થાય છે અને માનવમનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે જ્યાં સુધી આત્માનું આચ્છાદન કરનારી અવિદ્યા અંતઃકરણમાં રહેલી છે ત્યાં સુધી સંસારની કલ્પના રહ્યા કરે છે. હે ચમચંદ્ર, એટલી એક પણ વસ્તુ નથી કે જે અવિદ્યાથી બની શકે નહિ. તે વાસ્તવિક રીતે શક્તિ વિનાની છે પણ વ્યવહારમાં તેની શક્તિ અમાપ છે. - ચમચંદ્ર કહે છે : હે ભગવન્ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે. અવિદ્યા તુચ્છ છે, છતાં તેણે જગતને આંધળું કર્યું છે. તે ધ્રુવડની આંખો જેવી છે. પ્રકાશમાં નાથ પામે છે, અને અંધકારમાં જ રહે છે. હે પ્રભુ, અનંત દુષ્ટ ભ્રમોનો વિલાસ કરનારી અને જન્મમરણનાં કષ્ટો આપનારી આ અવિદ્યા કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે તે જણાવવા કૃપા કરો. વસિષ્ઠ કહે છે : હે ચમચંદ્ર, સૂર્યનાં કિરણોથી જેવી રીતે અંધકારનો નાથ કરી શકાય છે, તેવી જ રીતે આત્મતત્ત્વના ચિત્તનથી અવિદ્યા દૂર કરી શકાય છે. હે ચમચંદ્ર, વાસના (ઈચ્છા) છે તે જ અવિદ્યા છે, અને તેનો ત્યાગ એ જ મુક્તિ છે. વાસનાઓનો

ત્યાગ કરવાથી જ્યારે ચિત્ત વિમળ થાય છે ત્યારે આત્મારૂપી પ્રભાકરનો તેમાં ઉદય થાય છે ચિત્તને દૃઢ વાસના જ બંધનમાં નાખે છે. તે રામચંદ્ર, બ્રહ્મથી માંડીને સ્તંભ સુધી, તૂણ વગેરે જે જે પદાર્થો જગતમાં છે, તે આત્મારૂપ જ છે, આ સર્ગ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. તેમાં અન્ય કલ્પના ઘટતી જ નથી. પરમાત્મા નિત્ય છે, યાંત છે, એક છે, સર્ગ સ્થળ વિસ્તાર પામેલ છે, તેમને વિષે આ સંસ્કૃતિ, જન્મ, મૃત્યુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વિસર્જન વગેરે છે જ નહિ. આ સંસાર સંકલ્પનું જ કાર્ય છે, કાલ્પનિક છે, તેથી તેનો વિધ્વંસ પણ સંકલ્પથી જ થાય છે, હું ઘરીર છું, મન છું, બ્રહ્મ નથી એવો દૃઢ સંકલ્પ થવાથી બંધન થાય છે અને હું નિત્ય શુદ્ધ છું, નિત્યમુક્ત છું નિરાકાર છું. એવો સંકલ્પ કરવાથી મુક્ત થવાય છે હું માંસરૂપ નથી, હાડકારૂપ પણ નથી, બુદ્ધિ નથી, મન નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, તેમનો સાક્ષી છું, તેમનો નિમંતા છું, તેમનો અનુમંતા છું, આવી ભાવના સતત રાખવાથી અવિદ્યા ક્ષીણ થતી જાય છે ને છેવટે અદૃશ્ય થઈ જાય છે અવિદ્યાનું સ્મરણ કરવાથી તેનો ઉદય થાય છે અને વિસ્મરણથી કરવાથી તેનો ક્ષય થાય છે, પરમ પુરુષાર્થનો સાક્ષરો લઈને હે રામ, તમે ચિત્તમાંથી ભોગવૃત્તિને તથા આશાઓને જડમૂળમાંથી ઊખેડી નાખો. આ હું રાને આ મારું, આવી ઇન્દ્રજ્વળની રચના જ માણસ નેદીન બનાવે છે, અહંતા અને મમતા જ તેને કેદખાનામાં નાખે છે, અવિદ્યાને પરવશ થવાથી રાજપ્રાસાદમાં ગૃહેનાર માણસને પણ ચાંડાલ દશા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હે રામચંદ્ર તમે સર્ગ પ્રકારની શુદ્ધ વાસનાઓને ત્યાગ કરી, સફટિક-મણિની પેકે, સ્વચ્છ થઈને રહો. સ્વધર્મનુસાર સર્ગ કાર્યોમાં નિમગ્ન રહેવા છતાં રાગથી વિરક્ત રહો. બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનારા તત્ત્વવેત્તાઓના સમાજમાં જવું, વાગ્દાર સ્વસ્વરૂપનો વિચાર કરવો, આમ કરીને બુદ્ધિને નિર્મળ બનાવવી અને પરમાત્મામાં સ્થિર કરવી અને પછી રાગી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને વ્યવહાર કરવો. આ પ્રમાણે વર્તન કરશો તો તમે જન્મ મરણરૂપ વિભ્રમમાંથી મુક્ત થશો અને ઝરચુત, અનુપમ પદ પામશો.

રામચંદ્ર કહે છે હે બ્રહ્મન, કમળમાંથી પેદા થયેલા એક તંતુ વડે પર્ણતંત્ર બંધન થાય છે, કોઈજિણે પાતે જ ઉત્પન્ન કરેલી જાળમાં ફસાય

છે. આ સંસારમાં દુઃખ પોતે તૃપ્ત સમાન છે, પણ વજના જેવું ગણાય છે, માટે આપ મને બોધ આપવા માટે માયાનું સ્વરૂપ ફગીલી સમજવો તથા ચંડાળ અવસ્થાનું દુઃખ શા કારણથી (લવણરાજને) પડ્યું તે પણ કૃપા કરીને જણાવો. તે ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ કોણ હતો.

વસિષ્ઠે કહ્યું: અનેક પ્રકારના આકારથી શરીરને ધારણ કરનાર દેહ-ધારી કર્મફળને ભોગવનારો છે, અને તેને અહંકાર, મન, જીવ એવાં ત્રણે આપવામાં આવે છે. અજ્ઞાની જીવને જ સંસારમાં અનંત સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે, જ્ઞાનીને નહિ; કાણ કે તે તો પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, સત્ય-નિષ્ઠ છે. દેહ તો જડ છે. તે દુઃખ ભોગવવાનું યોગ્ય નથી પણ અવિવેકી દેહધારી જ અવિચારીપણાથી દુઃખથી આધીન થાય છે સર્વ પ્રકારની ક્રૂપના ઓમાં મન છે. તે જ કર્તા છે. મન જ ભોક્તા છે લવણરાજને મનમાં ભ્રમથી ચંડાળપણું કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સામ્રાજો મન શુભ અને અશુભ કર્મ ભોગવનાર છે.) લવણરાજ હરિશ્ચન્દ્રના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. એક દિવસ અર્કાંતમાં બેઠા હતા ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે મારા દાદાએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો: માટે હું પણ માનસિક યજ્ઞ કરું આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તે રાજાએ આદરપૂર્વક યજ્ઞની સામગ્રી એકઠી કરી અને યજ્ઞદીક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો, ઋત્વિજોને બોલાવ્યા સારા સારા મુનિઓની પૂજા કરી, દેવતાઓને આમંત્રણ આપ્યાં, અગ્નિમાં હોમ કર્યો આ પ્રમાણે મનથી યજ્ઞ કરતાં કરતાં એક વર્ષ ચાલ્યું ગયું. ત્યાર બાદ વિધિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને સર્વરવ દક્ષિણ આપીને, રાજ સૂર્યાસ્ત સમયે, પોતાના તે જ ઉપવનમાં જગત થયો. આવી રીતે યજ્ઞ કર્યાનું ફળ તેને મળ્યું મન જ સુખદુઃખ ભોગવનાર છે મનમાં હમેશા પરમ સત્યનું અનુસંધાન રાખો, હું દેહ છું, એવા મિથ્યા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરો. વિવેકયુક્ત ચિત્ત જ જ્ઞાનને યોગ્ય છે. હે રામચંદ્ર, લવણરાજની સભામાંથી ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ ચાલ્યો ગયો ત્યાર બાદ મને લવણરાજને અને સભાસદોએ પૂછ્યું: શા ઈન્દ્રજાળ કરનાર માણસ ચાલ્યો ગયો અને મારે ચંડાળદશાનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું તેનું શું કારણ? વસિષ્ઠ કહે છે 'કે મેં

વિચાર કરી, ચિત્તને એકાગ્ર કરી, યોગજન્યથી સર્વજનું નજરે જોઈને ઉત્તર આખો તે તમે સાંભળો. રાજસૂય યજ્ઞ કરનારને બાર વર્ષ સુધી અપરિત ભોગવવી પડે છે. એટલા માટે તે ગમ, આકાશમાંથી ઇન્દ્રદેવે એક દેવદૂતને લવણરાજને દુઃખ આપવા સારું સમામાં મોકલ્યો હતો. અપરિતનો અનુભવ કરાવી તે માણસ (ઇન્દ્રજન કરનાર) અંતર્ધાન થઈ ગયો. આ મેં મારી નજરે જોયું છે તેથી તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. મન જ માનવને સુખદુઃખના અનુભવે કરાવે છે. મનને આત્મામાં જોડો. આ અનુસંધાન કાયમ રાખો. અહંતાપી દોષનો નાશ થયા પછી, એવું કંઈ પણ નહિ રહે કે જે ન દેખાય, એવું કંઈ પણ નહિ રહે જે પોતાનું ન થાય. એક્યની અનુભૂતિ પછી સર્વ વસ્તુ સર્વદા સર્વરૂપ થાય છે. સર્વ વિદ્યમાન પદાર્થો બ્રહ્મરસપ્રમાણે પામી જાય છે.

સમચંદ્ર પૂછે છે : હે બ્રહ્મન્, નંચળ વૃત્તિવાળા મનની અસત્તા કેવી રીતે થાય તે આપ મને ફરીથી સમજાવો. વસિષ્ઠ કહે છે : હે સમચંદ્ર, સર્વ પ્રાણીઓની ત્રણ પ્રકારની જાતિઓ હોય છે : સાત્ત્વિક, રાજસિક, તામસિક. પ્રથમ મનની કલ્પના વડે, ‘હું ચતુર્મુખ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું’ એવી ભાવના બ્રહ્માને થઈ. બ્રહ્મા સત્ત્વસંકલ્પ હોવાથી, એમના સંકલ્પો એકદમ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્માની કલ્પના અનુસાર, આ ભુવનાંબર દેખાય છે. આ આદંબર ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની ક્રિયાઓને આધીન છે. આ કલ્પનામાં ઈશ્વરની પાસેથી આવેલો જીવ કેવી રીતે જીવે છે અને કેવી રીતે મુક્ત થાય છે તે તમે સાંભળો. પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલો જીવ, બ્રહ્માની મનઃશક્તિ પાસે રહેલા આકાશની શક્તિનો આધાર લે છે. ત્યાર બાદ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ તન્માત્રા સહિત પાંચ મહાભૂતોને પામે છે. અને પછી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર ઇત્યાદિ નામો ધારણ કરી સ્થૂળ પ્રકૃતિરૂપ થાય છે. ત્યાર બાદ તે પ્રાણીઓમાં ગર્ભરૂપે પ્રવેશ કરે છે. માનવશરીર ધારણ કર્યા પછી ઘણે કાળે તેનામાં વિવેકનો ઉદય થાય છે, અને વૈરાગ્યાદિ સાધનસંપત્તિ ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સુયોગ્ય અધિકારીને જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓને અનુભવ થાય છે.

રામચંદ્રે સાત ભૂમિકાઓ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો તેના જવાબમાં, વસિષ્ઠ જણાવે છે કે હે રામ, અજ્ઞાનભૂમિકા સાત છે, તેમ જ્ઞાનભૂમિકા પણ સાત છે. સામાન્ય રીતે અપરિપક્વ બુદ્ધિવાળા માણસોનું જીવન અતિર્મુખ હોય છે, તેમને સ્વસ્વરૂપની અજ્ઞાનતાને લીધે વિષયો તરફ આકર્ષણ હોય છે, તેથી તેમનું ચિત્ત બાહ્ય વિષયો તરફ આમનેમ દોડાદોડ કરે છે. જ્ઞાન ભૂમિકાઓનું આ જ મૂળ કારણ છે. સ્વસ્વરૂપમાં (આત્માના સ્વરૂપમાં) અવસ્થિતિ અને મુક્તિ એ દૂંકામાં જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. સ્વસ્વરૂપમાંથી ભ્રષ્ટતા તથા અહંકારપાતુ' એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. અનામ્ન પદાર્થોમાં આત્માનો તાદાત્મ્યસંબંધ એને જ મોહ કહેવામાં આવે છે. અજ્ઞાનાવસ્થાની સાત ભૂમિકાઓ તમે સાંભળો : (૧) બીજજગ્રત, (૨) જગ્રત, (૩) મહાજગ્રત, (૪) જગ્રતસ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્નજગ્રત અને (૭) સુષુપ્તિ. ભવિષ્યમાં ચિત્ત, જીવ વગેરે શબ્દ અને અર્થને ધારણ કરનારું, બીજરૂપે રહેતું, ચૈતન્યનું પ્રથમ સ્ફુરણ તેને બીજજગ્રત કહે છે. બીજજગ્રત થયા પછી આ હું અને આ મારું એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તેને જગ્રત કહે છે. જગ્રત થયેલી પ્રતીતિ દૃઢ થાય ત્યારે તેને મહાજગ્રત કહેવામાં આવે છે. જગ્રત અવસ્થાના મનોરાજ્યને જગ્રત-સ્વપ્ન કહે છે. નિદ્રાના કાળમાં અનુભવ કરેલ અર્થનો, નિદ્રા મટ્યા પછી જે વિચાર કરવો તેને સ્વપ્ન કહે છે. જગ્રત દશાની માફક સ્વપ્નમાં દૃઢ નિશ્ચય થાય ત્યારે તેને સ્વપ્નજગ્રત કહે છે. આ છ દશાનો ત્યાગ થયા પછી, ભાવિ દુઃખના ભોધથી યુક્ત જીવની જે જડ સ્થિતિ તેને સુષુપ્તિ કહે છે. મહાજગ્રત દશામાં માનવ એક જાતના મોહમાંથી બીજ જાતના મોહમાં ભટક્યા કરે છે, કેટલીક સંસ્કૃતિ સ્વપ્નની પેઠે રહેલ છે, તેમ કેટલીક જગ્રતપણે રહેલી છે. કેટલીક જગ્રત સ્વપ્નરૂપે રહેલી છે. આ સાતેય અજ્ઞાનની ભૂમિકાઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ કાર્ય આત્માની અનુભૂતિથી જ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

વસિષ્ઠ કહે છે હવે હું તમને જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ કહું છું. તે શાંત ચિત્તથી સાંભળો. આનું જ્ઞાન થયા પછી તમે આ સંસારના પદાર્થોમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરશો અને મોહરૂપી કીચડમાં ફસાણો નહિ. હૃદયની પ્રાપ્તિ

હોય છે, તેઓને આ સસારનાં દ્વંદ્વો સ્પર્શ કરતાં નથી તેઓ કોઈ સમયે સ્વધર્માનુસાર કર્મો કરે છે, કોઈ સમયે કર્મના ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહે છે આવા મહાનુભાવોને કોઈ પ્રકારનું બંધન હોતું નથી તેમને કર્મમાં કે અકર્મમાં આસક્તિ હોતી નથી તેઓની ક્રિયાઓ સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી મુક્ત હોય છે આધિ અને વ્યાધિ તેમને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી આજ્ઞ જ્ઞાન વિદ્વાન માણસોને જ થાય છે પણ પશુઓને, સ્થાવરને અથવા મંડિત ચિત્તવાળા માણસોને થતું નથી જીવન્મુક્ત દદ્યા, પ્રયત્ન કરનાર સર્વે મનુષ્યો ને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે વસિષ્ઠ કહે છે. અન્ય ધર્મોઓ તથા મ્હેં છોને પણ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે દેહ સહિત હોય તો તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, દેહરહિત હોય તો તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે કેટલાક, એકમે ભૂમિકામાં છે, કેટલાક છટ્ટી ભૂમિકા સુધી પહોંચેલ હોય છે, કેટલાક ચોથી વિવેકી જ્ઞાની બ્રહ્માકારવૃત્તિ વડે, લોકમા ઉપગની સાત ભૂમિકામાં ક્ષ્યાં કરે છે જે મહાત્મા સર્વથી શ્રેષ્ઠ દદ્યામાં રહે છે તે રાજા જેવો ગણાય છે કારણ કે સાત દ્વીપનું રાજ્ય પણ મન ઉપર આધિપત્ય ધરાવનાર માણસને મન તૃપ્ત સમાન છે જેણે ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તેવો મહાત્મા વંદનીય છે કારણ કે સમસ્ત પ્રકૃતિને તે પોતાની ક્રિયાશક્તિ તરીકે અનુભવે છે અને તેના ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે

વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામચંદ્ર, સુવર્ણ સદાને માટે સુવર્ણ જ છે, વીંટીનું ભાન થવાથી તે સુવર્ણ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ભૂલી જવાથી હું સુવર્ણ નથી પણ વીંટી છું એવો ખેદ કરે છે, તેવી જ રીતે સર્વજ્ઞ સર્વાશક્તિમાન આત્મા, પોતાના અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી, પરિમિત અવતાને આધીન થાય છે અને શોક, ભય વગેરે વિકાસને વિવશ થઈને વર્તન કરે છે

રામચંદ્ર પૂછે છે : હે મહાત્મન, આત્મામાં અવંતાનો ઉદય કેવી રીતે થયો તે મને આપ કહો વસિષ્ઠ જણાવે છે કે સાચી વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિષે પ્રશ્ન પૂછી શકાય, પણ ખોટી વસ્તુના ઉદય તથા અસ્ત વિષે નહિ. હે રામચંદ્ર, જે વસ્તુ ખોટી છે તેને રૂપ નથી, નામ નથી, અવંતા એ ખોટી

ભ્રાંતિ જ છે, વાસ્તવમાં નથી. છીપમાં રૂપું જોવામાં આવે છે. મુગજળમાં જળપાણું જોવામાં આવે છે, તે કેવળ ભ્રમણ જ છે, અસત્ છે, છતાં સત્-રૂપે જણાય છે. વિચાર કરવાથી અસત્ વસ્તુનું નાસ્તિપણું જણાઈ આવે છે. સાચી વસ્તુથી જ વ્યવહાર થાય અને ખોટી વસ્તુથી નહિ, એવો કોઈ નિયમ નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં માનવના મનમાં ભય, દ્રોષ, રાજ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂતની ભ્રાંતિથી ભાળકના ચિત્તમાં ગભરાટ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ વાર અસત્ વસ્તુ પણ અર્થવાળી દિવા કરે છે. સ્વચ્છ અને શાંત નિરાકાર પરમ આત્મામાં અહંકારનું અસ્તિત્વ ખરી રીતે હોઈ શકે જ નહિ. સત્ય વિચાર કરતાં પરમાત્મા સિવાય કોઈનું સનાતનપણું નથી. તેના વિના અહંપણું, ત્વંપણું, સત્તાપણું, અસત્તાપણું નથી. સર્વ જગતનું પારમાર્થિક, રૂપ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી અનામય છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, ઉત્પત્તિ, નાશ વગેરે વિકારોથી રહિત છે. મન અને વાણીથી અગ્રાહ્ય છે

ગમચંદ્ર કહે છે, હું ભગવન્ બ્રહ્મનું સર્ગગ્રાહી અસલ સ્વરૂપ મારી સમજામાં આવ્યું છે, તોપણ આ દૃશ્ય જગત જોવામાં આવે છે તેનું શું કારણ? વસિષ્ઠ કહે છે: હું રામ, મહાસાગરમાં જેમ તરંગો, પરપ્પટાઓ રહેલ છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં આ સર્ગ રહેલો છે. ફેર એટલો જ છે કે, જળમાં દ્રવપણું હોવાથી તેમાં સ્પંદનધર્મ છે, પણ આત્માનું સ્વરૂપ તો સ્પંદનરહિત છે, સૂર્યાદિનો, તારાઓનો, અગ્નિનો પ્રકાશ પરમ પદને લીધે જ છે. જેમ સમુદ્રમાં જળ સફૂરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં તત્પરાવણુ આ જગત અનેક રીતે સફૂરે છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન પરિપક્વ થયું ના હોય, ત્યાં સુધી સર્ગ જોવામાં આવે છે, અને સમ્યક્ જ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્મસ્વરૂપે દેખાય છે. કારીગરની દૃષ્ટિએ કિયાવાળી માટીની સેના માટીરૂપ જ છે, તેવી રીતે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારે જણાતો આ સર્ગ આત્મારૂપ જ છે. અરીસામાં નગરોનું અને પર્વતોનું પ્રતિબિંબ પડે તેમાં કંઈ દૂર અથવા અદૂર-પણું નથી. અભેદદૃષ્ટિએ જોવાથી આ વિશ્વ સત્-રૂપ અને ભેદદૃષ્ટિએ જોવાથી અસત્-રૂપ જણાય છે. મોટા અરીસામાં પ્રતિબિંબિત નગરી જેવું આ વિશ્વ છે. આ જગત ચિત્તમાં જ પ્રકાશ પામે છે.

અવિદ્યામાં સર્વ વસ્તુઓનો સંભવ છે, કારણ કે, સર્વ ઘટનાઓ કાર્પનિક છે. સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, પરમાત્મા સૌગવિદારી છે, ઈચ્છામાં આવે તેવી કાર્પનાઓ કરી શકે છે. તેને કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં માનવ પોતાનું મૃત્યુ કાર્પી શકે છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં અસંભવિત વસ્તુ પણ સંભવિત બને છે ચિત્ત જેવી ભાવના કરે છે તેવો તેને અનુભવ થાય છે. તેને સાચો પણ ન કહેવાય તેમ ખોટો પણ ન કહેવાય, કારણ કે તે વખતે આપણા ઉપર તેની અસર થાય છે. અવિદ્યા હોય ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધ થતો નથી, કારણ કે અવિદ્યા અને આત્મતત્ત્વ, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેમની વચ્ચે સમાનપણું નથી સમાન વસ્તુઓ વચ્ચે જ સંબંધ બંધાય છે

હે ગમચંદ્ર, જ્યારે મન એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે ત્યારે વચમાં જડતા વિનાનું જે ચિત્તરૂપ સ્વરૂપ છે, તેમાં તમે કાયમને માટે વિશ્રાંતિ કરો. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વસ્તુનો ઉદય થતો નથી, તેમ અસ્ત પણ થતો નથી. માટે તમે સમાધિદેશમાં અને વ્યવહારદેશમાં સ્વસ્થ થઈને રહો. તમે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા છો એમાં નિષ્ઠા રાખો; આ અવસ્થામાંથી મુક્ત થવું એ જ પાપ છે, એ જ અજ્ઞાનતા છે, એ જ સર્વ અનર્થનું આદિકારણ છે

૧૩ : સત્ય સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન

વસિષ્ઠ કહે છે (ઉત્પત્તિપ્રકરણના અંતમાં) હે રામચંદ્ર, મેં તમને, જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા વિષે કહ્યું છે (શુભેચ્છા, શુભવિચારણા, તનુમાનસા, સત્સ્વાપત્તિ, અસંગસંકિત, પદાર્થભાવિની અને તુર્મગા) આ ભૂમિકાઓનો કેવી રીતે ચિત્તમાં વિકાસ થાય તે વિષે કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો આ સંસારમાં જન્મ લેતાંની સાથે જ માણસે સત્સંગનો આશ્રય લેવો જોઈએ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યવાન માનવોનો સંપર્ક સાધવો જોઈએ, તેમના સાન્નિધ્યનો લાભ ઉદાવવો જોઈએ, કારણ કે માયાના પ્રવાહમાં તણવતો માણસ,

આર્પણંયો અને સંતપુરુષોના સમાગમ વિના આ દુસ્તર માયાને જીતી શકતો નથી. સત્સંગથી માનવમાં વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે, પોતે કોણ છે, પોતાનું શું કર્તવ્ય છે, જીવનનું શું ધ્યેય છે તે વિષે સ્પષ્ટ જ્ઞાનનો મનમાં ઉદય થાય છે. ટૂંકામાં એના ચિત્તમાં શુભિરજાનો ઉદય થાય છે. ત્યાર પછી વિવેકને લીધે વિચારણા નામની બીજ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે. શુભ વિચારો કરતાં કરતાં, અધીગામી ભાવનાઓનો ત્યાગ કરતાં કરતાં તેના મનમાંથી દુન્યવી વાસનાઓ ક્ષીણ થતી જાય છે, ચિત્ત સ્થિત્વક થતું જાય છે. આ મનની સ્થિતિને તનુમાનસા કહેવામાં આવે છે. જ્યારે સાધકમાં સારા પ્રમાણમાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે, સત્વાપત્તિ નામની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, આ બધી ચિત્તની ભૂમિકા છે. ક્રમે ક્રમે તે તરફ પ્રગતિ થાય છે. આમાં તીવ્રસંવેગની અને ઉત્સાહની જ જરૂર છે. જ્યારે વાસનાઓમાં ન્યૂનતા થાય એટલે વાસનાઓ એટલી બળહીન થાય છે કે તેમાંથી અંકુરે ફૂટી શકે જ નહિ, ત્યારે તે માનવ અસંગસકત ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો છે એમ કહી શકાય.

આવો માનવ સંસારની વસ્તુઓ માટે રુચિ રાખતો નથી, તેમનું સ્મરણ પણ કરતો નથી. આવા માનવોની બુદ્ધિ એકનિશ્ચયી હોય છે. ક્રમે-ક્રમે આ અવસ્થા સુદૃઢ થતાં થતાં તેનું ચિત્ત બ્રહ્મકરસમાં હોવાથી, છટ્ટી ભૂમિકામાં તે પ્રવેશ કરે છે. આને પદાર્થભાવિની કહે છે. અને આખરે તે તુર્યગા નામની સાતમી ભૂમિકામાં આવે છે. આવા મહાત્માને જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. એટલે શરીર હોવા છતાં પણ તે માયાતીત હોય છે. દેહ અને મનની પરની ભૂમિકામાં રહે છે. ગુણાતીત અવસ્થામાં વિશ્રાંતિ લે છે. ઉર્ધ્વ-શોકથી પર હોય છે, ઉમેશ સમત્વ ધારણ કરે છે, પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ તેના મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુઓને માટે શોક કરતો નથી. હે રામચંદ્ર તમે જાણવાની વસ્તુ જાણી લીધી છે તેથી તમારામાં તુરંત વાસનાઓનું અસ્તિત્વ નથી, તમે શરીરમાં રહો (વ્યવહાર કરો) અથવા સમાધિમાં રહો, તેપણ ઉર્ધ્વ, શોક, સુખદુઃખથી પર રહો, કારણ કે તમારું નિર્માણ સ્વરૂપ (આત્માનું) સતત એક અવિચળ અવસ્થામાં જ રહે છે. હે રામચંદ્ર તમે વિમળ છો, સ્વયંપ્રકાશ છો, વિભુ છો, સર્વ સ્થળે

રહેનારા છે, અચ્યુત છે, જન્મ મરણ વગેરે વિકારો તમને સ્પર્શ કરી શકે જ નહિ. આત્માને ઉદય પણ નથી તેમ લય પણ નથી, તમે અવિનાશી છો. 'હું નાશ પામીશ' એવા અસત્ય વિચારને મનમાં સ્થાન આપવું જ નહિ થયેલો નાશ થવાથી ઘટકાયનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે શરીરેનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી તમે અદ્વિતીય છો. એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે તમારાથી અનિગ્રીકત હોય, તેથી તમારામાં વાસનાના ઉદયની શક્યતા જ નથી. આકાશમાં શૂન્યતા રહેલ છે. તેવી રીતે સર્વ શક્તિઓના સર્વ પદાર્થોના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ આત્મામાં આ જગતની સર્વ શક્તિઓ રહેલ છે આ સંસારરૂપી રેટને ચલાવવા માટે વાસનારૂપી દોરડી છે તેને સ્વપ્રયત્નથી કાપી નાંખો. નિરામય, પવિત્ર પદ્મમાંથી સર્વપ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયેલાં છે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી સમગ્ર સંસારનું જ્ઞાન થાય છે ચિત્ત, બ્રહ્મ, આત્મા વગેરે નામો એક જ બ્રહ્મનાં છે

હે રામચંદ્ર, અવિચારી માનવીની પકે, દુર્બુદ્ધિના વિકલ્પથી તમારે પણ ભવ પામવો જોઈએ નહિ ચિત્ત છે એ જ પુરુષ છે, શરીર પુરુષ નથી. જેમ ભ્રમર કમળમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય છે, તેવી રીતે આ દેહપિન્ડરનો નાશ થયા પછી, દેહમાં રહેનારો આત્મા દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પોતાના અસલ સ્થાન પરમાત્મામાં જ સમાઈ જાય છે સત્ય એવા બ્રહ્મનું જ સતત ચિંતન કરો, અસત્ દેહના અધ્યાસને તિલાંજલિ આપો, સ્ફટિકમણિમાં જેવી રીતે પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેવી રીતે સમાન, સ્વચ્છ, નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગત દેખાય છે ચેતન્યની સત્તાથી જ આ જગત અસ્તિત્વમાં આવે છે દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ થવો એ સ્વાભાવિક છે, તેવી રીતે જગતની સ્થિતિ (માયાશક્તિ દ્વારા જગતરૂપી લીલા કરવાની ઈચ્છા) એ ચેતન્ય તત્ત્વનો સ્વભાવ છે મહારાજાગમાં તેની જ સત્તા જળના તરંગની પકિત દેખાય છે, તેમ અસત્ રૂપ મન પોતે, પોતાના અધિધાનરૂપ ચેતન્યમાં ચેતન્યની સત્તાથી જ શરીર ધારણ કરે છે, વિધવિધ રીતે તે સ્ફરે છે, અસત્ છે, છતાં સત્ હોય તેમ દેખાય છે, વારવાર પેદા થાય છે અને પાછું લય પામે છે યોગવાસિષ્ઠમાં છ પ્રકરણો છે પ્રથમ વેંગચ, દ્વિતીય મુમુગુપ્રકરણ,

તૃતીય ઉત્પત્તિપ્રકરણ, ચતુર્થ સ્થિતિપ્રકરણ, પાંચમું ઉપશમપ્રકરણ અને છઠ્ઠું નિર્વાણપ્રકરણ. તૃતીય ઉત્પત્તિપ્રકરણ સમાપ્ત કરીને હવે વસિષ્ઠ ચતુર્થ સ્થિતિપ્રકરણનો આરંભ કરે છે. આમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જગતની સ્થિતિ પણ ભાવનાત્મક જ છે. જેમ ઉત્પત્તિ સંકલ્પમય છે તેમ સ્થિતિ પણ સંકલ્પમય છે, માટે સંકલ્પનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપ આત્મામાં જ વિહાર કરવો જોઈએ. હું આ નથી અથવા 'હું જ સર્વત્ર છું. હું કંઈ કરતો નથી અથવા હું જ સર્વ કંઈ કરું છું.' આવી જ્ઞાનમય દૃષ્ટિનો સ્વીકાર કરી મનુષ્ય સંસારનાં બંધનમાંથી છૂટી જાય છે. દેહાદિમાં અલંબુદ્ધિ જ માણસને પ્રકૃતિનો દાસ બનાવે છે—દીન બનાવે છે. 'પરમાત્મા હું જ છું' મારાથી અન્ય કંઈ છે જ નહિ, અથવા 'હું સર્વથી પૂર્વકુ છું અને સુક્ષ્મતમ છું' આ બે પ્રકારના અલંકારો બંધનકારક નથી. (પ્રથમ અલંકાર આત્મા અને બ્રહ્મની એકતાનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બીજામાં જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે, એવી ભાવનાનું સમર્થન કરવામાં આવે છે).

સ્થિતિપ્રકરણની શરૂઆત કરતાં વસિષ્ઠ જણાવે છે કે હે રામચંદ્ર, મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહ્યું. હવે મોક્ષ રસપનાર સ્થિતિપ્રકરણનું વિવરણ કરું છું, તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. મારા મત પ્રમાણે આ જગત અલંતાયુક્ત આકારવિનાનું, ભ્રાંતિમાત્ર, અસત્ છે. બ્રહ્મથી તે જુદું નથી. તે છતાં પણ અલગ પ્રતીત થાય છે. તેની કોઈ ઠંકાણે સ્થિતિ ન હોવાથી અસ્થિત છે. નિઃસાર છતાં અતિદૃઢ દેખાય છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વતો જેવું છે, પરમાત્માના સ્વરૂપ(અધિષ્ઠાન)નો વિચાર કરવામાં આવે તો આ જગત સ્તંભ જેવું અસાર જણાય છે, કેવળ આભાસ જ છે, વિવર્ત જ છે એવો નિશ્ચય બુદ્ધિને કરવો જ પડે છે. ગમચંદ્ર કહે છે, હે ભગવન્, બીજામાં અંકુર રહે છે, તેવી રીતે પ્રલયકાળના સમયમાં, આ જગત પરમાત્મામાં રહે છે, તથા તેમાંથી જ પાછું ઉદય થાય છે, એવી માન્યતા ધરાવનારાઓ જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની તે જણાવો.

વસિષ્ઠ કહે છે, આવા મતનું સમર્થન કરનાર (પ્રલયકાળમાં જગત પરમાત્મામાં રહે છે તે મત) માણસમાં અજ્ઞાનપણું અને બાળબુદ્ધિપણું

છે. પરમાત્મા મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોથી પર છે, નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે, અણુરૂપ છે, સ્વયંભૂ છે. તેમાં જગતનું બીજપણું કેવી રીતે ઘટે? પરમાત્માનું સ્વરૂપ યથાર્થ દૃષ્ટિએ સત્ય છે, નિત્ય છે, તોપણ તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી અસત્ રૂપ અજ્ઞાનીને જણાય છે. તેને વિષે યથાર્થ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ બીજપણું નથી તો પછી અંકુરપણું કેવી રીતે ઘટે? તડકામાં છાયા રહી શકે નહિ, પ્રકાશમાં અંધકાર રહી શકે નહિ, તો પછી નિત્યશુદ્ધ નિત્યમુક્ત પરમાત્મામાં જડ જગત કેવી રીતે રહી શકે? નિરાકારમાં સાકાર કેવી રીતે રહી શકે? અનંત સાંત કેવી રીતે થઈ શકે? આ જગત જે જોવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. આદિ, અંત અને મધ્યથી રહિત જે બ્રહ્મ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહ્યું છે તેની પ્રતીતિ માત્ર છે.

હે રામચંદ્ર, સમસ્ત કલ્પનાઓથી અતીત, અને અત્યંત નિર્મળ એવા પરમાત્મામાં આ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે કહું છું તે સાંભળો. નિરાકાર બ્રહ્મમાં જન્ય અને જનક (ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય અને ઉત્પન્ન કરનાર)નો ક્રમ ઘટી શકે નહિ, બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે. માટે હે રામચંદ્ર, વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં (પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી) આ જગત પ્રથમ હતું જ નહિ, વર્તમાન છે જ નહિ અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ. અખિલ જગત બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે અને બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. એક બ્રહ્મ જ અનેક રીતે ભાસે છે. આકાશમાં વિસ્તાર પામેલા સૂર્યના પ્રકાશ વડે પરમાણુના ભેદો જણાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય પોતે, પોતાની અંદર પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન જે ચમત્કૃતિ કરે છે તે સર્ગરૂપે જણાય છે. વિમળ, નિત્યમુક્ત આત્મામાં પોતાની મેજે આ જગત સ્ફુરે છે. આ જગત વિજ્ઞાનધન, શાંત, બ્રહ્મરૂપે જ વિસ્તાર પામેલું છે. હે રામચંદ્ર, હવે તમે જગત થયા છો, તેથી રાજ જેવી રીતે પોતાના સ્થાનને શોભાવે, તેમ તમે પણ બ્રહ્મમાં સ્થિર થઈ, અભય, નિરામય પદવીને પામી બ્રહ્મવેત્તાઓની સભાને શોભાવો.

હે રામચંદ્ર, આદિ અને અંત વિના પ્રકાશ પામતી, ચૈતન્યપ્રભા એ જ જગત છે. બ્રહ્મ પોતે જ સ્પૂળ, સૂક્ષ્મ, ભાવનાના આરોપના ક્રમ વડે જગતરૂપે જણાય છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્ર, જ્ઞાનીને સત્ય દૃષ્ટિનો અંત નથી

કારણ કે આત્મા અનંત છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનીને અસત્ દૃષ્ટિનો પણ અંત નથી, કારણ કે અસંખ્ય બ્રહ્માંડો, અજ્ઞાનદૃષ્ટિમાં રહેલ છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં રહેલા લઘુ આણુની સંખ્યાની ગણતરી થઈ શકે નહિ, તેમ ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુઓની સંખ્યાની ગણતરી થઈ શકે નહિ. સર્ગને સર્ગરૂપે જ જાણવાથી અજ્ઞાનનામાં, અંધકારમાં જ રહેવું પડે છે, પણ એને બ્રહ્મરૂપે જાણવાથી તે કલ્યાણકારક થઈ પડે છે.

હે રામચંદ્ર, આ જગતનું મૂળ મન છે. 'શાસ્ત્ર, સંત પુરુષના સમાગમથી જેણે મન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે. તે માણસ જ આ દૃશ્ય આડંબરનું અસત્ સ્વરૂપ જાણી શકે છે. મન એ જ કર્મરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે. તેનું છેદન કરવાથી જ સંસારરૂપી વૃક્ષનું છેદન થાય છે. મનરૂપી વ્યાધિને નાબૂદ કરવા માટે આ દૃશ્ય જગતનો (પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ) અત્યંત અસંભવ એ જ ઉત્તમ ઔષધ છે. મન જ અજ્ઞાન માણસમાં ઘોડા ઉત્પન્ન કરે છે. મનને લીધે જ માણસ દીનત્વ અનુભવે છે, જન્મમરણના ભયને આધીન થાય છે. આ મનને જો યથાર્થ બોધ આપવામાં આવે તો તે માણસને મુક્ત કરે છે, માયાધીશ બનાવે છે. મન છે તે જ સંસાર છે અને જગત છે તે મન છે. પરસ્પર બંને અન્યોન્યાશ્રયી છે, જ્યારે મનો નાશ થાય છે ત્યારે જગત બ્રહ્મરૂપ છે એવી અનુભૂતિ થાય છે, અને તે કાયમ રહે છે.

રામચંદ્ર કહે છે હે ભગવન્, અપાપ, બહાર વૃદ્ધિ પામેલો આ સંસાર, મનમાં કેવી રીતે સ્ફુરે છે તે આપ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવો. વસિષ્ઠ કહે છે : લવણરાજને જેવી રીતે સંઘળપાણું પ્રાપ્ત થયું હતું, શુકાચાર્યને ભોજ ભોજવવાની ઈચ્છાથી જેવી રીતે ભોજાધિનાથપાણું, સંસારીપાણું તથા ભોજેશ્વરપાણું પ્રાપ્ત થયું હતું તેવી રીતે આ જગત મનમાં રહેલું છે.

રામચંદ્રે પૂછ્યું, હે ભગવન્, શુકાચાર્યને આ અવસ્થા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તે આપ મને કહો. વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામચંદ્ર, મંદર પર્વતના ઘિખર પર ભૃગુ અને કાજનો જે સંવાદ થયો હતો તે તમે સાંભળો. મંદર-ગિરિના એક શૃંગ ઉપર ભગવાન ભૃગુ ઋષિએ ઘોર તપશ્વર્ષા કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેમની સમીપમાં શુક નામના એક મેઘાવી બાળપુત્ર હતા. ભૃગુ-

ઋષિ તે સર્વોત્તમ વનમાં સર્વ સમય સમાધિમાં જ રહેતા હતા અને શુક તે અરણ્યમાં રમણીલાથી કીડા કરતા હતા. શુકાચાર્ય ત્રિશંકુ નામના રાજાની માફક વિદ્યા અને અવિદ્યાની વચ્ચે રહેવાથી આપત્તિ પામ્યા હતા. એક દિવસ પોતાના પિતા નિવિક્તપ સમાધિમાં હતા, ત્યારે શુકાચાર્ય પણ અવ્યગ્ર ચિત્તથી બેઠા હતા. તે વખતે આકાશમાર્ગમાં એક અપ્સરા ચાલી જતી હતી તે તેમના જોવામાં આવી. સુગંધથી તે આકાશ અને પવનને સુગંધ યુક્ત કરતી હતી. તે લાવણ્યમયી હતી. આ અપ્સરાને જોઈને શુકાચાર્યના મનમાં શોભ ઘણો શુકાચાર્ય પોતાના મનને બોધ આપવા માડ્યો પણ તેની ખાસ અસર થઈ નહિ, અને તે અપ્સરાનું જ ચિતન કરવાથી પોતે અપ્સરા મય થયા અપ્સરાનું ધ્યાન કરતા શુકાચાર્ય પોતાનાં નેત્રો મીંચીને મનોરાજ્ય કરવાનો પ્રારભ કર્યો. ‘આ મારી પાસે રહેલી અપ્સરા આકાશ દ્વારા ઈન્દ્રના ભુવનમાં ચાલી જાય છે. તેની પાછળ ચાલતો ચાલતો હું પણ દેવાના વિહાર-સ્થાનમાં આવ્યો છું અહીં ચંદ્ર, સૂર્ય, ઈન્દ્ર, વરુણ વગેરે દેવો પોતાના શરીરની કાંતિથી આ પવિત્ર અને અતિ સુંદર ભૂમિને શોભા આપી રહ્યા છે. લોચનના ઉલ્લાસથી અને મુગ્ધ હાસ્યથી, શોભતી, મુગ્ધના જેવાં નેત્રોવાળી સુંદર અપ્સરાઓ અહીં છે. અહીં પુણ્ય કરનાર માણસો, ઘણાક ઘરેલુંથી થણગારેલા છે અને વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં ઊડે છે આ પ્રમાણે શુકાચાર્ય, પોતાના મને કરેલા તરંગોમાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા અને તેમણે ઈન્દ્રને અભિવંદન કર્યું. ઈન્દ્રદેવે આદરપૂર્વક ઊભા થઈને શુકાચાર્યની પૂજા કરી, હાથ પકડીને પોતાની પાસે આસન ઉપર બેસાડ્યા

ઈન્દ્રદેવ બોલ્યા : હે શુકાચાર્ય, આપના આગમનથી, આ સ્વર્ગલોક પવિત્ર થયો છે, ધન્યવાદને પાત્ર થયો છે. માટે હે નાય, આપ અહીં ઘણા કાળ સુધી રહો. દેવતાઓના સમૂહે પણ તેમને અભિવંદન કર્યા. શુકાચાર્ય આ પ્રમાણે મૃત્યુના દુ.ખનો અનુભવ કર્યા વિના સ્વર્ગલોકમાં પોતાના પ્રભાવથી આવ્યા અને તેમને પોતાના પૂર્વભવનું વિસ્મય થઈ ગયું થોડો સમય ઈન્દ્ર પાસે આરામ લઈને આ સ્વર્ગમાં વિહાર કરવા માટે શુકાચાર્ય ઊભા થયા. તેમાં સીસમૂળને જેતાં જેતાં ઓમણે જે અપ્સરાને આકાશમાં જોઈ હતી,

તેને જોઈ હે ગમચંદ્ર, તે અપ્સરા પણ શુકાચાર્યને જોઈને પરવશપણને પામી ગઈ. બંને એકબીજામા આસક્ત થઈ ગયાં. એકબીજાની અનુરક્તથી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમ અત્યંત પ્રેમ ઉપજાવે છે.

હે ગમ, આ પ્રમાણે પોતાના ચિત્તવિશાસથી ધણેક કાળ કટિપત સ્નેહ કરીને બંને આનંદ પામ્યા પછી પુણ્યનો સય થવાથી શુકાચાર્યનું દિવ્ય શરીર અપ્સરા સાથે જ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું પૃથ્વી ઉપર પડેલા તે શુકાચાર્યનું શરીર દીર્ઘ ચિતા સહિત સૌ પ્રકારનું ધર્મ એ ભૃગુનંદન શુકાચાર્ય પોતાના મનની વિધિવિધ પ્રકારની વાસનાઓને લીધે, તે તે વાસના પ્રમાણે, વિવિધ જન્મદશ પામ્યા અનેક પ્રકારનાં શરીરો સાથે સંબધ બાંધીને અંતે તે સમંગા નામની નદીને કિનારે સુખપૂર્વક નિશ્ચલ મનથી તપ કરતા હતા હે રામચંદ્ર, આ પ્રમાણે પોતાના પિતાની પાસે રહીને વિચાર કરતાં, લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયો ત્યાર પછી પવનથી ઘિઘિલ થઈ ગયેલા તેમનો દેહ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો આ પ્રમાણે શુકાચાર્યને પોતાના દેહની અપેક્ષા વિના, અનંત અનુભવો થયા તે બુદ્ધિમાનનો મદરાચળના ચિખર ઉપર જે દેહ હતો તેમાં માત્ર, ચામડી તથા હાડકાં જ બાકી રહ્યાં હતાં યમ અને નિયમ વડે પોતાનું કટિપત શરીર શુકાચાર્યે દુર્ભળ કરી નાંખ્યું હતું અને એમનું ચિત્ત સમંગાને કાંકે તપ કરતું હતું તેમનું પૂર્વનું શરીર તો રાત્રી થઈ ગયું હતું અને તે પર્વતની મોટી ધિલામાં લોટતું હતું ત્યાર બાદ હે રામ, ભૃગુઋષિ હજાર દિવ્ય વર્ષે સમાધિમાથી વિરામ પામ્યા તેમણે પોતાના પ્રિય પુત્રને ત્યાં જોયો નહિ. પણ તેની

કોટી રુદ્રોને હું ગળી ગયો છું. અમે ભોક્તા છીએ તમે અને બીજાઓ અમારુ ભોજન છે. સૃષ્ટિ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્ગ પદાર્થો અંત કરનાર કાળ પાસે પોતાની મેળે જ જાય છે, આ સમગ્ર જગત મારા ભોજનરૂપે જ કલ્પેલું છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં, કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી. ને કોઈ મરતું પણ નથી, જેને તત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી તેને જ કર્તાપણુ અને અકર્તાપણુ દેખાય છે, હું આપની પાસે આવ્યો છું તે એટલા માટે કે આપ તપસ્વી છો ને માન્ય છો. આપ તમોગુણનો આશ્રય કરીને તપનો નાગ કરો નહિ. આપ સર્વસ્વ છો છતાં એક મૂર્ખ માણસની માફક મને ગુલા શાપ દેવાની કેમ ઈચ્છા કરો છો? હે મહામુનિ, તમારો પુત્ર શુક એક કલ્પ સુધી વિદ્યાધરપણું ભોગવીને બ્રાહ્મણની યોનિમાં જન્મ્યો છે અને હમણાં તે સમગ્રા નદીને કાંકે તપશ્ચર્યા કરે છે તેણે જટા વધારી છે, સર્વ ઈન્દ્રિયોનો ભ્રમ જીત્યો છે, તેને સ્થિર તપમાં આકસો વર્ષ થયાં છે, હે મુનિ, જો તમારા પુત્રને જીવાની ઈચ્છા હોય તો જ્ઞાન-દૃષ્ટિથી, સમાધિથી તેને જુઓ.

મુનિએ પોતાના પુત્રનું વૃત્તાંત જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોયું સઘળું વૃત્તીત એક મુહૂર્તમાં તેમના જીવામાં આવ્યું. સમગ્રા નદીને કાંકે પોતાનો પુત્ર તપ કરે છે, ત્યાં સુધીની ખબર તેમને પડી પછી પુત્રની ચિંતાનો ત્યાગ કરી મંદર પર્વતમાં કાળની પાસે રહેલા પોતાના શરીરમાં પાણુ અનુસંધાન કર્યું પછી ભૃગુઋષિએ વીતરાગ એવા કાળને કહ્યું, હે દેવ, અમારું ચિત્ત રાગદ્વેષથી ભલિન થયેલું છે. માટે અમે અજ્ઞાની છીએ. આપ તો ત્રણે કાળને જણો છો. માયા માનવમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને વિદ્વાન માણસને પણ ભ્રમાવે છે. હે ભગવન, આ મારા પુત્રનું કલ્પ સુધી મૃત્યુ થાય જ નહિ એમ હું જાણતો હતો, તે છતાં તેને મરેલા જીવાથી મારા મનમાં સંગ્રમ ઉત્પન્ન થયો. હે પ્રભુ, અમે સંસારની ગતિને જાણીએ છીએ, તે છતાં, સંપત્તિ અને આપત્તિને લીધે, ડર્ષ અને શોક થાય છે. આપ નિયતિનું પાલન કરનાર છો, એ વિશે વિચાર કર્યા વિના, મેં આપના ઉપર દોષ કર્યો તે બદલ હું આપની સમા યાચું છું. આપે મારા પુત્રના ચેષ્ટિતનું મને સ્મરણ કરાવ્યું તેથી મેં સમગ્રા નદીને કાંકે, મારા પુત્રને જોયો. માણસને ભૌતિક અને

બીજું મનરૂપી એવાં બે શરીરો છે. મન ભૌતિક શરીરની કલ્પના કરે છે. મન રૂપી શરીર વડે આ જગતની ભાવના થાય છે. કાળ બોલ્યો : હે ભગવન્, આપે સારું જ કહ્યું છે. મન એ જ શરીર છે. મન સંકલ્પથી દેહ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ત્રણે જગતનું મનના મનન માત્રથી નિર્માણ થયું છે. તે સત્, પશુ નથી અને અસત્ પશુ નથી, અનિર્ગચનીય છે. મન સર્વ પદાર્થોમાં ભિન્નત્વ જુએ છે. હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, આ બધી મનની જ કલ્પનાઓ છે. સમુદ્રમાં તરંગો રહેલા નથી, તેમ નથી રહેલ એમ પણ નથી વારંવાર તરંગોનો નાથ થાય છે અને ઉત્પન્ન પણ થાય છે. વાસ્તવિક ગીતે તેમાં જુદાપણું નથી. સમુદ્રનું સામાન્ય જળ આ પ્રમાણે વિસ્તાર પામે છે. સમુદ્ર વિના તરંગોની કલ્પના થઈ શકે નહિ, તે પ્રમાણે બ્રહ્મ વિના જગતના નામની કલ્પના છે જ નહિ. આ સંપૂર્ણ જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, એવો નિશ્ચય કરો, અન્ય ભ્રમણાઓનો ત્યાગ કરો. જેવી રીતે બીજામાં ઘાખાઓ, પુષ્પ, લતા, ફળ વગેરે રહેલ છે તેવી ગીતે આ સત્ અસત્ રૂપ વિચિત્ર જગત આત્મામાં રહેલું છે. કોથેટો કરનાર કીડા પોતાની ઈચ્છાથી જ પોતાનું બંધન થાય તેવી કીડા કરે છે, તેમ આત્મા પણ વાસનાઓના વિસ્તારથી બંધાય છે. બંધ અને મોક્ષની કલ્પનાઓ અજ્ઞાનદૃષ્ટિથી છે, જ્ઞાનદૃષ્ટિથી નથી. અવિદ્યારૂપી વાસનાએ કરીને ઢંકાયેલો હોવાથી આત્મા આ સંસારમાં માયા ધીસ છે તેપણુ આમતેમ ભટકયા કરે છે. આ સ્પંદનમય, અતિ વિસ્તારવાળા આત્મારૂપી સમુદ્રમાં કેટલાક તરંગો, સ્થિર, બ્રહ્મા—વિષ્ણુરૂપે રહે છે. કેટલાક દેવોદેવીઓરૂપે રહે છે, કેટલાક મનુષ્યો, પુરુષો, સ્ત્રીઓ તરીકે રહે છે. કેટલાક કૃમિ, કીટ, પતંગ, પશુ—પક્ષીઓનું રૂપ ધારણ કરી રહે છે. કેટલાક દીર્ઘકાળ પર્યંત શરીરો રાખે છે (નામરૂપાત્મક). કેટલાક અલ્પજીવી હોય છે. આ સંસારના આડંબરમાં કેટલાંક મોજાં ચિરસ્થાયી છે, કેટલાંક અનેક પ્રકારના વિકલ્પથી મોહ પામેલાં છે. કેટલાંક સ્થાવરપણાને પામેલાં હોય છે અને કેટલાંક જંગમપણાને. આત્મરૂપી સમુદ્રમાંથી મનન એવી સંસારવાળા અસંખ્ય તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં જ અમુક કાળ સુધી સ્થિત રહે છે, તેમાં જ લય પામે છે. અજ્ઞાની મનુષ્યો આ ક્રિયા(સતત ચાલતી)ને આધીન થઈને સુખ-

દુઃખને આધીન થાય છે. જ્ઞાનીઓ આ સ્મૃતને—લીલાને તટસ્થ વૃત્તિથી, સાક્ષીભાવથી જુએ છે, અને તેમાં (બધી ક્રિયાઓમાં, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિસર્જનમાં) એકસરખો આનંદ અનુભવે છે. હે મુનિ, આ સમગ્ર વિશ્વ બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રથી અભિન્ન છે, એ જ પરમ સત્ય છે. મૂક મનુષ્ય જ હું આત્મા નથી એવો નિશ્ચય મનમાં કરે છે અને પરવશ જીવન ગાળે છે. દેહાત્મભાવનું વારંવાર અનુસંધાન કરવાથી આત્મા સંર્ગથી જ્ઞાન કલંકિત થાય છે, અને ત્યારે માનવમાં પામરતા આવે છે. સુખ અને દુઃખની અભ્યસ્યાસરૂપ આ જીવપણું પરમપદનું—સ્વસ્વરૂપનું વિસ્મયલુ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જીવપણાની ધ્યાંતિનો એક જ ઉપાય છે, સતત સ્વસ્વરૂપનું ચિંતન હું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું, નિત્ય છું, અજર છું, અમર છું, એ સત્યમાં જ ચિત્તને પરોવી રાખજું. વિરોધી વિચારનો પરિત્યાગ કરવો. જેમણે મોહને જીત્યો છે જેમને પર અને અપરનું જ્ઞાન થયું છે, જેઓ મન અને ઘડીરના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે, એવા જીવન્મુક્તો જ કૃતાર્થ છે. મનને અધીન થવું એ જ દુઃખરૂપ છે. હે ભગવન, તમે જિભા ઘાઓ અને જ્યાં તમારો પુત્ર છે ત્યાં આપણે જઈએ.

હે રામ, ત્યાર પછી કાળદેવ અને ભૃગુઋષિ, મંદરપર્વતની ગુફામાંથી પૃથ્વીમાં ઊતર્યા અને સમગ્રા નદીના તટ ઉપર જવાની પ્રવૃત્તિ કરી. એક શામમાં, તેઓ તે નદીને કાંઠે આવી. ભૃગુઋષિએ પોતાના પુત્રને જોયો, કાળ ભગવાને શુકને કહ્યું, જાગ્રત થાઓ, એટલે સમ્રાધિમાંથી શુકાચાર્ય વિરામ પામ્યા તેમની સમક્ષ તેમણે (શુકાચાર્ય) કાળ ભગવાન અને ભૃગુઋષિને જોયા. દંડવત્ પ્રણામ કર્યા પછી પરસ્પર યોગ્ય સત્કાર કરીને ત્રણે જણ ધિરો ઉપર બેઠા. શુકાચાર્યે કહ્યું, આપના દર્શનથી મને અનંદ થયો છે. મનનો મોહ છાત્રથી, તપથી, જ્ઞાનથી, વિદ્યાથી, પણ નાશ થતો નથી. તે તમારા દર્શનથી નાશ થયો છે. પોતાના પુત્રનાં આવાં વચનો સાંભળીને ભૃગુઋષિ એ કહ્યું: તમે તમારા આત્માનું સ્મરણ કરો, તમે જ્ઞાની છો. શુકાચાર્યે મંદ વચનો વડે કહ્યું, પરમાત્માની માયાશક્તિનો આરંભ કોઈના જાણવામાં આવતો નથી તે સર્વથી ઉત્કર્ષપણે રહે છે, આ જગતનું ચક્ર તેને આધીન

છે. મારા અનંત જન્મો થઈ ગયા છે. એવું કાંઈ પણ નથી કે જે મેં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ દશામાં ભોગવ્યું ન હોય. જાણવાની વસ્તુ મેં જાણી લીધી છે. મારો ભ્રમ મરી ગયો છે, નિયતિની રચના જોઈને આનંદ માણવા ખાતર જ હું વિહાર કરું છું. સત્ય આત્મા એક જ છે, એવા દૃઢ નિશ્ચયથી હું જીવન ગાળું છું. માટે હવે મારી બુદ્ધિ, પૂર્વદેહના જીવનરૂપ ભલે થાય, તેમાં કાંઈ પણ શક્તિ થવાની નથી. પૂર્વદેહ વડે જે શ્રેષ્ઠ પ્રારબ્ધ રહેતું છે તેના ભોગને અનુકૂળ વ્યવહાર હું આચરીશ.

વસિષ્ઠ કહે : હે રામ, એ ત્રણે તત્ત્વવેત્તાઓ સમંગા નદીના તટ ઉપરથી એક સપ્તમાં મંદર પર્વતની ગુફા પ્રત્યે આવ્યા ત્યાં શુકાચાર્ય પર્વતની ઉપલી ભૂમિમાં, સુકાઈ ગયેલું અને પાંદડાંથી ઢંકાયેલું પોતાના પૂર્વજન્મનું થરીર જોઈ શુકાચાર્યે કહ્યું : હે તાત, આ મારો તે દેહ છે જેનું આપે લાલન કર્યું છે. સર્વ દુઃખની દશાથી મુક્ત થયેલા, તાપ વગરના મનથી રહિત થયેલા આ મારા દેહને હું વનમાં જોડે છું તે બહુ સારું થયું. વસિષ્ઠ કહે, હે રામચંદ્ર, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી એવો ક્રમ છે કે આસક્તિથી કે અનાસક્તિથી લોકની પેઠે વ્યવહાર કરવો. વ્યવહારમાં જેવી રીતે અજ્ઞાની રહે છે, તેવી જ રીતે પાંડિત પણ રહે છે. બંધ કે મોક્ષ આપવામાં વાસના માત્રનો ભેદ છે બંધ અને મોક્ષમાં બુદ્ધિ જ મૂળ કારણ છે. હે રામચંદ્ર તમે સકળ ઈચ્છાની શાંતિ કરીને, બહારથી લોકને ઉચિત એવો વ્યવહાર કરો. અંદરથી અનાસક્ત રહો, શાંત રહો, સમતાનો ત્યાગ કરો નહિ. પરમાત્મામાં સ્થિતિ રાખો. સ્થિતપ્રજ્ઞ થાઓ, મન વડે કર્મ કરો. વિનાશી પદાર્થોમાં મમતારૂપી ઉગ્ર અંધારા કૂવામાં પડશો નહિ. આ અખિલ વિશ્વ શાંત અને અજ છે, એવો વિચારપૂર્વક અનુભવ કરીને, તમે નિત્યાનંદ પ્રાપ્ત કરો. વસિષ્ઠ કહે : હે રામ, શુકાચાર્યને પછી કાળે નીચે પ્રમાણે કહ્યું. કાળ મોહ્યો, હે ભૃગુઋષિના પુત્ર, રાજ જેવી રીતે નગરીમાં પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે તમે સમંગા નદીના કાંડાના તપસ્વી દેહનો ત્યાગ કરીને આ દેહમાં પ્રવેશ કરો. તે દેહ વડે તપ કરીને, તમારે દૈત્યોનું ગુરુપાઠું પ્રાપ્ત કરવું હજાર ગુજનો બ્રહ્માનો દિવસ જ્યારે સંપૂર્ણ થાય ત્યારે તમારે તે દેહનો

ન્યાય કરવો. હે મહાબુદ્ધિમાન, તમારા પૂર્વના દેહથી તમે જીવન્મુક્ત થયા છો. તેથી તમે મહાન દૈત્યોના ગુરુ થઈને રહો. હવે હું મારી ગમતી દિશામાં પ્રયાણ કરું છું.

કાળ આ પ્રમાણે કહીને ખેદયુક્ત થયેલા ભૃગુજીવિ અને શુકાચાર્ય પાસેથી અંતર્ધાન થયો. કાળના અદૃશ્ય થયા પછી શુકાચાર્ય પોતાના સુકાઈ ગયેલા અસલ દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે સમંગા નદીને કાંઠે રહેનાર દેહનાં વર્ણ, અંગ બદલાઈ ગયાં અને તે દેહ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. શુકાચાર્ય પોતાના અસલ દેહમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેમાં ચેતન્ય આવ્યું અને ભૃગુ જીવિએ પોતાના પુત્રના તે દેહ ઉપર જળ વડે મંત્રથી સિંચન કર્યું. એટલે તેની સર્વ નાડીઓ શોભવા લાગી. શુકાચાર્ય ઊભા થયા અને પાસે રહેલા પવિત્ર આકૃતિવાળા પોતાના પિતાને પ્રણામ કર્યા. બંને બુદ્ધિમાનો, પિતા અને પુત્ર એક મુહૂર્ત સુધી ત્યાં રહ્યા. પછી ત્યાંથી સમંગા નદીને કાંઠે રહેનાર બ્રાહ્મણના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પછી તે અત્યંત પવિત્ર વનમાં તપસ્વી અને પ્રકાશયુક્ત એવા ભૃગુજીવિ અને શુકાચાર્ય રહેવા લાગ્યા. તેઓ બંને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર ભાવવાળા હતા. ત્યાર બાદ કેટલેક કાળે શુકાચાર્યને દૈત્યનું ગુરુપણું પ્રાપ્ત થયું અને ભૃગુજીવિ પણ પોતાને યોગ્ય પ્રજાપતિના અધિકારપણાને પામ્યા. ઉદાર ચારિત્ર્યવાળા એ શુકાચાર્યના પ્રથમ જન્મ થયો. પછી અપ્સરા વજેરેનું વારંવાર સ્મરણ આવવારૂપી ચિત્તભ્રમને લીધે તેમને ભિન્નભિન્ન દશાઓમાં આમતેમ ભટકવાનું થયું.

વસિષ્ઠ કહે છે કે હે રામચંદ્ર સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણાઓ ધાંત થયા પછી ચિત્ત નિર્મળ થાય છે. આ નિર્મળ થયેલું ચિત્ત જેવી ભાવના કરે છે, તેવા પ્રકારનું થઈ જાય છે. જેમ જળ વમળરૂપ થાય છે તેમ અશુદ્ધ ચિત્તવાળાઓને પણ મરણના સમયમાં જે કર્મો અને વાસનાઓ ઉદય પામે છે તે કર્મો પ્રમાણે અને વાસનાઓ પ્રમાણે તેમને બીજા જન્મમાં જન્મનો પ્રતિભાસ થાય છે. યથાર્થ દૃષ્ટિએ જોતાં, કોઈ જન્મ ઉદય પામનું નથી, અસ્ત પણ પામનું નથી—ઉદય અને અસ્ત ભ્રાંતિમાત્ર છે. (કારણ કે આત્મા બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં કૃત્તિપત જન્મથી કાંઈ પરિવર્તન થતું નથી. તે તો હમેશા નિરાકાર—નિર્વિકાર રહે છે.)

હે રામચંદ્ર, મલિન મન સામર્થ્ય વિનાનું હોવાથી શુદ્ધ મનની સાથે એકતા પામી શકતું નથી. શુદ્ધ મન શુદ્ધ મનની સાથે એકતા સાધી શકે છે, અશુદ્ધ મનવાળાઓના સંસારો પરસ્પર મળતા નથી. અશુભ ચિત્તો મેલા જળની પેઠે પરસ્પર મળતાં નથી. ચિત્તની શુદ્ધિ સાધારણ પ્રકારની પણ હોય, પણ પરમ શુદ્ધિ તો સર્વ વાસનાઓથી રહિતપણું અનુભવાય અને વિશાળ થવાથી સર્વાત્મભાવ અનુભવાય, ત્યારે જ સંપાદન કરી છે એમ કહી શકાય. આવી વિમળતા ચિત્ત (પરિપૂર્ણ નિર્મળતા) પ્રાપ્ત કરે કે તુરત જ પરમ બોધની અનુભૂતિ થાય છે અને પ્રકૃતિના બંધનમાંથી સદાને માટે મુક્તિ મળે છે.

*

*

*

૧૪ : વાસનાઓને નિર્મૂળ કરવાનો ઉપાય-બોધ

વસિષ્ઠ કહે છે, (સર્ગ ૧૯ મો) હે રામચંદ્ર, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા સર્વ જીવોનું તથા સર્વ પદાર્થોનું શાશ્વત અધિષ્ઠાન છે, સર્વવ્યાપક છે, તેથી જીવોની અંદરના ભાગમાં જે જગત છે, તેમાં પણ અનેક જીવો રહેલ છે. ગૈતન્ય-સ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ, ચક્રિતસ્વરૂપ પરબ્રહ્મથી કોઈ પણ પ્રદેશ ખાલી નથી. પૃથ્વીના ઉદરમાં કીડાઓની પેઠે એક એક જીવની અંદર અનેક જીવો રહેલ છે. જ્યાં જ્યાં દૃશ્યપણું રહેલું છે ત્યાં ત્યાં તેના ભોક્તા જીવો પણ રહેલા હોય છે. દેવતાઓની ઉપાસના કરનાર જીવો દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, યજ્ઞોનું યજન કરનાર યજ્ઞોને, બ્રહ્માની આગધના કરનાર બ્રહ્માને અને પરબ્રહ્મની ભક્તિ કરનાર પરબ્રહ્મને મેળવે છે. એટલા માટે સુષ્ઠ અને વિચાર-શીલ માનવે, પરબ્રહ્મનો જ આકાંક્ષ કરવો જોઈએ. જગતમાં બાળચિત્ત વાળા માનવોની જ્ઞાનશક્તિ અપરિપક્વ હોય છે તેની સાથે કૂણું પણ હોય છે તેથી શ્રદ્ધાતમાં તેને સુયોગ્ય વસ્તુ આપી શકાય છે પણ સંસારની વાસના એ દૃઢ થવા પડી તેને અન્ય દિશામાં વાળવાનું કામ કઠિન પડે છે, એટલે ચતુર્જ્ઞાનથી જ, બવપણથી જ બ્રહ્મભાવ માનવમનમાં સ્થિર કરવો જોઈએ

રામચંદ્રે પૂછ્યું, હે ભગવન, જાગ્રત અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં શો ભેદ છે, તે આપ મને સમજાવો. જાગ્રત અને સ્વપ્ન, બંને અનુભવવામાં આવે છે અને બંને, માણસમાં સુખદુઃખનાં દ્રવ્યો ઉત્પન્ન કરે છે. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, જેના પદાર્થોમાં સ્થિરતાની અનુભૂતિ થાય તે જાગ્રત અને અસ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય તે સ્વપ્ન. સ્વપ્ન પણ જો તે કાળાંતરમાં રહે તો તે જાગ્રત કહેવાય, અને જાગ્રત જો કાળાંતરમાં ન રહે તો તે સ્વપ્ન કહેવાય. આ બંને અવસ્થાઓના અન્ય સંબંધ અનુભવો, સમાન કલાના છે. સંસારને આત્માના સાક્ષાન્કાર પછી, શાસ્ત્રભંગુર, નાશવંત, સમજવામાં આવે તો તે પણ સ્વપ્નરૂપ થઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે જેના અનુભવમાં સ્થિર-પણાની કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે, નેને જાગ્રત કહેવામાં આવે છે અને અસ્થિરતાથી મુક્ત અવસ્થાને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે. હવે સુપુત્રિ કોને કહેવાય તે સાંભળો. કાષિક, વાલ્મિકિ, માનસિક, ત્રણે જાતના વિભેષવાળી દૃષ્ટાને જાગ્રત, કેવળ માનસિક વિભેષવાળીને સ્વપ્ન (કારણ કે સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્તૂત દેહની સાથે સંબંધ હોતો નથી. તેથી તે કર્મજન્ય સુખદુઃખ જીવાત્માને સ્પર્શ કરતાં નથી.) કહેવાય છે અને માનસિક વિભેષ પણ ન રહે અને જીવનતત્ત્વ ઘાંત અને સ્થિરપણાથી રહે ત્યારે તે દૃષ્ટાને સુપુત્રિ કહેવામાં આવે છે. ૨. અવસ્થામાં (સુપુત્રિમાં) જીવનતત્ત્વનો પ્રસાર નાડીઓમાં થતો નથી. તેથી તે સમયે સ્વપ્નનો ઉદય થતો નથી, તેમ સ્તૂત ઘરીરનાં ઝોલકોમાં (નેત્ર આદિ છિદ્રોમાં) પણ તેનો સંવાર થતો નથી, તેથી જાગ્રત દૃષ્ટા પણ હોતી નથી. સુપુત્રિમાં જીવનો અને બ્રહ્મનો અભેદ થતો નથી. અજ્ઞાનનું આવરણ રહે છે. પણ જીવ નામનો બ્રહ્મનો અંશ, બીજા ઉપાધિઓનો લગ્ન થવાને લીધે, વાયુ વિનાના પ્રદેશમાં દીવાની માફક પ્રકાશ કરવારૂપ અવસ્થામાં રહે છે. જ્યારે જીવ, પોતાના અસત્ સંવિવર્યાનંદ સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરે છે, પોતે જાગ્રે છે કે તે નિરાકાર, નિર્વિકાર, શાશ્વત, અજર, અમર છે, ત્યારે તે અવ-સ્થાને નૃતીવાદસ્થા કહેવામાં આવે છે. વ્યવહાર કરવા છતાં પણ આ સ્થિતિ-માં નિજા રાખી શકાય છે. સુપુત્રિમાં પ્રાણવાયુઓ સોમપાણી પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે પૂર્વજન્મનાં કર્મોનિ પરિપાક થવાથી, જીવનતત્ત્વ થયાપમાન થાય છે,

ત્યારે તે ચિત્તરૂપે ઉદય થાય છે. ઉદય પામીને, જીવ પોતે જે જે વાસના ઓનું સેવન કરતો હોય છે તે તે વાસનાઓને, ઈન્દ્રિયો આદિથી, જાણે બહાર જોતો હોય, તેમ અંદર જ જુએ છે. આને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે. જીવ જ્યાં સોભ પામીને, સ્થૂલ ગોલકોનાં છિદ્રોમાં પ્રસરીને વિષયોનો બહાર અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે જગત અવસ્થાવાળો કહેવાય છે. જગતના સર્વ પદાર્થો પરિવર્તનશીલ છે. પરાધીન છે, કેવળ કાલ્પનિક છે, એવું તમે હવે સમજ્યા છો. માટે હે રામચંદ્ર, હવે આ સંસારના ક્ષણભંગુર પદાર્થોમાં આસ્થા રાખશો નહિ, તેમને માટે અનુરકિતનો ત્યાગ કરી, સ્થિર શાશ્વત આત્મતત્ત્વમાં જ વિશ્રાંતિ લેજો. જગતના પદાર્થોમાં આસક્તિ રાખવાથી, પોતાનામાં જન્મ અને મરણની ભ્રમણા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્રણ પ્રકારના (આધિભૌતિક, આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક) કલેશોમાંથી મુક્ત થઈ શકાનું નથી. દીન, પામર મનુષ્યો આવી અવસ્થામાં સેંકડો જન્મો જાળે છે.

વસિષ્ઠ કહે છે કે, હે રામચંદ્ર, મનનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે સમજાવવા માટે, મેં આ ત્રણ (જગત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ) અવસ્થાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. માનવચિત્તનો એ સ્વભાવ છે કે જે જે પદાર્થની તે ભાવના કરે છે, તે તે પદાર્થરૂપપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મજ્ઞાન થયા પછી, ચિત્ત અને જગત આત્મા જ છે. આત્માથી અતિરિક્ત કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ એવી અનુભૂતિ થાય છે. અજ્ઞાનતાને લીધે, મનની ચપલતાથી થયેલ, સઘળી કલ્પનાઓ સત્ય પણ નથી. (કારણ કે શાશ્વત નથી) અને અસત્ય પણ નથી, પણ અનિર્વચનીય છે. માનવમનમાં મોહ ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુ મલિનતા જ (વાસનાઓ, રાગ, દ્વેષ, આસક્તિથી ભરપૂર) છે. મન જ જગતને બનાવે છે. મનને જે શુભ માર્ગમાં જોડવામાં આવે, તેમાંથી અશુદ્ધિને કાઢી નાખવામાં આવે તો જગતની સર્ગ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થૂલ શરીર તો મનને લીધે જ ચેતના પામે છે. મનમાં દૃઢ ભાવનાથી સર્વ પ્રકારના આકારોની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. માટે હમેશ ઉપાધિ વિનાનું નિર્મળ, શાશ્વત, નિરાકાર, નિર્વિકાર, જે બ્રહ્મપદ છે, તેનું કાયમ અનુસંધાન મન વડે રાખો. સંકુચિત અને દુર્બળ કરનારા વિચારોને નિર્વાંજલિ આપો. સતત યાદ રાખો કે તમે અજર છો, અમર છો,

સમ્યદાનંદ સ્વરૂપ છે, તમને સુખદુઃખનાં દ્વન્દ્વો સ્પર્શ કરી શકે જ નહિ. પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ માટે જ યત્ન કરો. જીવન્મુક્ત થઈને વિહાર કરવો એ જ વિવેકસંપન્ન માણસનું કર્તવ્ય છે. સ્થૂળ શરીર મનને આધીન હોવાથી મને ધારેલા પ્રદેશમાં તે જાય છે. પણ જ્યાં શરીર હોય ત્યાં મને જનું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી.

રામચંદ્ર પૂછે છે કે હે મુનિ, બ્રહ્મ દેશકાળના પરિછેદથી રહિત છે, વ્યાપક છે, નિરાકાર છે. તેની અંદર મન નામની મલિન વાસનાનો ઉદય કેવી રીતે થયો તે મને આપ સમજાવો. વસિષ્ઠે કહ્યું, હે રામ, તમે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે સારું કર્યું. તમારી બુદ્ધિ હવે કુથાય થવા માંડી છે. અને મોક્ષના વિષયમાં ટીક ચોટી છે. તેથી તમે સર્વોત્તમ પદની પ્રાપ્તિના અધિકારી થયા છો. પણ હે રામ, આ પ્રશ્ન અતિ ગહન છે. તેથી આ પૂછવાનો તમારો હાલમાં સમય નથી. શુદ્ધ, નિર્મળ, આત્મામાં મનરૂપી કંઠક ઘટનું નથી. એ પૂછ્યું તે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થવા પછી ઘટે છે. આત્મામાં મલિનતા, સંતતતા છે જ નહિ. તમને આત્માનો અનુભવ થયો, ત્યારે જ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થયો. નિર્વાણ પ્રકરણમાં આ પ્રશ્ન તમે મને પૂછજો એટલે તેનું સંતોષકારક સમાધાન તમને મળી રહેશે. હમણાં આ પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર જ નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મમાં માયાનો સંબંધ કેમ ઘટે તે વિષયને હમણાં પાછળ રાખી, હમણાં તો બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને જ (માયાનો સંબંધ સ્વીકારીને જ) ઉપદેશ આપું છું. હે રામ, બ્રહ્મ જ્યારે અલંકાર, બુદ્ધિરૂપે વિકાર પામે છે, ત્યારે પ્રકૃતિરૂપ થાય છે. મનન કરે છે ત્યારે મનરૂપ થાય છે. જુએ છે ત્યારે ચક્ષુરૂપ થાય છે. અન્ય વ્યાપારો કરે છે, ત્યારે વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોરૂપ થાય છે. મનનો એવો સ્વભાવ છે કે જે વિષયમાં તેને સ્થિતિ હોય તેમાં જ તેને આનંદ આવે છે. મન વાસનામાં આડક થાય કે તરત જ તેને આધીન રહેનારો દેહ તેને અનુસરે છે. સુગંધવાળા પદાર્થની અંદર પડેલો પવન જેમ ગંધમય થઈ જાય છે, તેમ દેહ પણ વાસનામય જ થઈ જાય છે, (મનની પાછળ) મનનું બીજ કર્મ છે અને કર્મનું બીજ મન છે. પ્રુષ્ઠ અને પ્રુષ્ઠની ગંધ એક જ છે તે

પ્રમાણે મન અને કર્મ એક જ છે. મન જે વાસનાઓમાં લંપટ થયું હોય તે વાસનાને લગતી ક્રિયાઓને કરે છે અને તેને અનુસરતાં કૃષ્ણ તે ભોજવે છે. મનુષ્યો પોતપોતાના નિશ્ચયો પ્રમાણે, સર્વદા જુદા જુદા યત્નો કરે છે (ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ વગેરે). આ જગત બ્રહ્મ જ છે. તેનાથી અલગ કંઈ નથી, એવું મંતવ્ય ધરાવનારા વેદાંતીઓએ બ્રહ્મજ્ઞાન, પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે, એવો નિર્ણય કરેલો છે. વેદાંતી લોકોએ મોક્ષના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કંઈ ભૂલ કરી નથી. તેમનો નિશ્ચય યથાર્થ છે પણ આ મોક્ષ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તે સાધનાનો નિર્ણય કરવામાં તથા ઉપદેશ કરવાની, પ્રક્રિયાઓમાં તે લોકોએ પોતપોતાના મનનાં વલણો પ્રમાણે જોયાં ખાધાં છે. સધળા મણિઓનું પ્રભવસ્થાન ઉદાંધ છે. તેમ સંપ્રદાયો અને પંથોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન મન છે. ધર્મવિષયક મતમતાંતરો સિવાય પણ સર્વ પ્રકારની વિલક્ષણતાનું મૂળ મન છે. જે વસ્તુ ઉપર જેવી કંપનાનો લાંબો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુ તેવા પ્રકારની અનુભવાય છે. મોક્ષનો આનંદ અનુપમ છે. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોએ, તે માટે ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કરવો જોઈએ. હે રામ, દૃશ્ય પદાર્થોમાં આસક્તિ છોડી દો. દૃશ્યરૂપ વિસ્તીર્ણ બંધન મોટા ઉપજાવે છે. દૃશ્ય છે એ જ માયા છે. અવિદ્યા છે. જેય અંધ મનુષ્ય સૂર્યના પ્રકાશને જોઈ શકતો નથી, તેમ દૃશ્યમયપણારૂપ અજ્ઞાનથી હણાયેલો જીવ, પરમકલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આવી મિથ્યા ભાવનાનો ત્યાગ સંકંપથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. દ્રૌતની ભાવના સીધા ધાય એટલે પોતાની મેળે જ અસત્ય વિચાર નાશ પામે છે ને નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માની અંદર જગત સુખદુઃખ વગેરે કંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી કારણ કે આત્મા અનંત છે. નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે, વિભુ છે, અત્યંત નિર્મળ છે. આકાશ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, નક્ષત્રોથી તેમ વાદળોઓની પંકિતથી પણ નિઃસંગ છે, તેમ આત્મા પણ આ પ્રતીત થતા વિશ્વરૂપી આડંબરથી નિર્લેપ છે. આત્માએ પોતાની અંદર પોતાના સંકંપથી ઉત્પન્ન કરેલી કંપનાઓમાં અજ્ઞાનતાથી બંધાય છે. આ બંધનની કંપનાનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો જે પદ અતુચ્છ છે, સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત છે, ભ્રમથી રહિત છે, કંપનાઓના સંબંધથી રહિત છે તે

પદ નિત્યાનંદ આપવાને સમર્થ થાય છે. ચિત્ત જે પદાર્થની, જેટલા કાળ સુધી, જે પ્રકારે ભાવના કરે છે, તેવા પ્રકારનું ક્ષણ તેને મળે છે. હે રામચંદ્ર, તમે સમજા પદાર્થોરૂપ થનારા સંકલ્પને જ છોડી દો અને સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લો. હે રામ, તમારા ચિત્તમાં જે જગત પ્રતિબિંબિત થાય છે તે મિથ્યા છે, કાલ્પનિક છે, એવો નિશ્ચય રાખી તમે જગતથી રંગાઓ નહિ. જે જગત છે તે જ બ્રહ્મ છે, અથવા બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ માનીને અંતરહૃદય પોતાના અસલ સ્વરૂપની ભાવના કરો. સ્ફટિકમણિમાં પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પડે છે તો પણ તે મણિ તેનું અનુસંધાન કરતો નથી. તેમના રંગોથી રંગાતો નથી, આભાસો જ ઉત્પન્ન કરે છે, તે પ્રમાણે તમે તત્ત્વબોધમાં સ્થિર રહી, તેમાંથી ચલિત થશો નહિ, પદાર્થોની વાસનાઓથી બંધાશો નહિ. એમ કરવાથી તમે સંસારમાં રમણ કરશો તો પણ તેના પંજમાં ફસાશો નહિ.

હે રામચંદ્ર, જે સમજી છે, વિવેકી છે, જેમણે સત્યાસત્યનો વિવેક કર્યો છે તેઓ આત્માકારપણાથી સ્થિર મનવાળા હોય છે. તેઓમાં વ્યગ્રતા જોવામાં આવતી નથી જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ધીમે ધીમે આગળ વધતા જાય છે. કોઈ પણ પદાર્થને ચેતન્યથી જુદો જોતા નથી. આ લોકના કે પરલોકના નીરસ ભોગોમાં શ્રદ્ધા રાખતા નથી. તડકાથી જેમ બરફ ઓગળી જાય છે, તેમ અધિકારી પુરુષનું અજ્ઞાન, જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી ઓગળી જાય છે. વૈરાગ્યના વેગથી દેહાભિમાન ઢીલું થઈ જાય છે, અને મન વિજ્ઞાનને પામીને સ્વચ્છ થઈ જાય છે. કામના વિનાનું, આસક્તિ વિનાનું મન મોહપાશમાંથી છૂટી જાય છે, આત્માનંદથી પૂર્ણ થતું જાય છે અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે શોભે છે. વાસનાઓના ત્યાગથી જ્ઞાનીના મનમાં ઉચ્ચતમ પ્રકારની સુંદરતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આવા માનવમાં સમત્વ પણ સ્થિર થાય છે. જાણવાની વસ્તુને જાણી ચૂકેલા મુક્ત પુરુષ, નિર્મળ આકાશના મંડળની પેઠે ઉદય પામતો નથી તેમ અસ્ત પણ પામતો નથી આવા મહાત્માને અવિદ્યાગ્રસ્ત દેવો પણ દયાપાત્ર જણાય છે. માનવો પોતપોતાના ચિત્તની વાસનાઓને લીધે પરપોટાઓની માફક ઉત્પન્ન થાય છે. અને પાછા નાશ પામે છે. જન્મ અને મૃત્યુ વાસનાવાળાઓ માટે જ છે તત્ત્વવેત્તાઓ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ

ક્રિયાઓને આધીન થતા નથી. ઘટાકાથ જન્મનું નથી તેમ મરનું પણ નથી; તેમ દેહધારી જ્ઞાનીનો આત્મા જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી. 'હું કોણ છું.' 'મારું' અસલ સ્વરૂપ શું છે,' આવો વિચાર ગંભીરપણે કરવામાં ના આવે ત્યાં સુધી આ માયા સ્થિર જણાય છે અને સુખદુઃખનાં સંવેદનો ઉત્પન્ન કરે છે. દેખતો પુરુષ જ તેને કહેવાય. જે તત્ત્વબોધથી મુક્ત થયેલો છે. બીજા બધા ચક્ષુ દ્વારા જોઈ શકતા હોય તોપણ વાસ્તવિક રીતે આંધળા જ છે. વિચક્ષણ મનુષ્ય જાણે છે કે તે મનથી અને શરીરથી ભિન્ન છે, તે અજર છે. અમર છે. આ સર્વ સંસાર તેની અંદર તેણે સ્વેચ્છાથી કરેલ કલ્પના જ છે. આનાથી તે નિર્વેપ છે, તેનો અનુભૂતા છે, નિર્બંધ છે. આવો માનવ વ્યવહારને અનુસરતો હોય તોપણ, સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. આવા મહાનુભાવની દિવ્ય અજ્ઞાનરહિત દૃષ્ટિમાં સઘળું જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. આવો મહાત્મા સાક્ષાત્ મહેશ્વર જ છે; મૃત્યુનો પણ તે આત્મા છે. આવા મહાત્માઓ પૂજ્ય છે, વંદનીય છે, નમસ્કારને યોગ્ય છે. જેને સદૈવ અપરિચિન્ન બ્રહ્માકાર વૃત્તિ રહે છે તે મહાત્મા જીવન્મુક્ત છે અને આ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું લક્ષ્ય છે. પરમાત્માની શક્તિ પ્રકૃતિ નો પણ આ જ ઉદ્દેશ છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામ, કુંભારનો ચાકણે કુંભાર ફેરવવો છોડી દે તોપણ જ્યાં સુધી વેગનું બળ હોય ત્યાં સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત નો દેહ પ્રારબ્ધના સંસ્કારને લીધે ક્રિયા કરતો રહે છે, શરીરાદિનો ઉપયોગ કરતાં છતાં પણ તે શરીરાદિકના સાચાપણથી અજ્ઞાનજન્ય ભાવનાથી તે મુક્ત હોય છે. આ શરીરથી નજરી ફીડતો આનંદ આપનારી હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષને ભોજ આપે છે અને મુક્તિ પણ આપે છે.

રામચંદ્ર પૂછે છે, હે ભગવન્ ! શરીરથી નજરીમાં નિવાસ કરતો યોગી સુખને જ કેમ ભોજવે છે? ગજાઓને પણ સમાયનુસાર કોઈ વાર દુઃખ ભોજવવું પડે છે. જીવન્મુક્ત સુખ જ ભોજવે છે એને શું કારણ?

વસિષ્ઠ કહે છે કે હે રામચંદ્ર, આત્મજ્ઞાનીને આ શરીરથી નજરી અનિ રમણીય અને પ્રિય લાગે છે. આ નજરીમાં જ્ઞાનીને અનુરક્ત હોતી

નથી, તેથી તે નાથ પામે છે તોપણ તેના મનમાં શોભ થતો નથી. દુઃખનું કારણ આસક્તિ છે. જ્ઞાની આ નગરીમાં પ્રવેશ કરીને સર્વ પ્રકારના ભોગો ભોગવે છે, અને વિનોદ કરે છે. આ નગરી જ્ઞાની પુરુષોનો રથ છે. તેમાં તે સ્વસ્થપણાથી રહે છે, બ્રહ્માકાર વૃત્તિમાં રાગક થયેલો જ્ઞાની પુરુષ અંદર અને બહાર પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે, અને ધ્યાન નામના અંતઃપુરમાં આનંદપૂર્વક રહે છે. અલિપ્ત થઈને જ્ઞાની પુરુષ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ સઘળાં કાર્યો કરે છે, છતાં પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ કંઈ પણ કરતો નથી. બહારની દૃષ્ટિએ તે મોજશોખમાં પડ્યો છે એમ દેખાય પણ ખરી રીતે તો બ્રહ્માનંદનો સતત અનુભવ કરે છે. ભોગ પણ જો ભોગનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો સંતોષ આપે છે, જેમ એક પર્યટન કરનાર ધંધી પોતાના માર્ગમાં આવેલાં ગામોને, દુરપોને, વનોને, નદીઓને અનાસક્ત થઈને જુરે છે અને તેમાં આનંદ રાનું ભવે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલ સઘળી, વ્યાવહારિક ક્રિયાઓને આસક્ત થયા વિના કરે છે. જેમ ગાલો માણસ ઘેલા અને અણ મનુષ્યોની ચેલાઓ જોઈને હસે છે, અને તેમની અવપ્રબુદ્ધ માટે દિલગીર થાય છે, તેમ યાંત અને સ્થિર ચિત્તવાળો ધીર પુરુષ ભોગની લાલસાથી કંજાળપણ કરતા દીન માણસો તરફ દયાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. હે સમચંદ્ર, ઈન્દ્રિયોડ્ડપી યજુઓને જીતો, મન ઉપર કાબૂ રાખો. મન અને શરીર (લીલા કરવાના) તમારાં કરણો છે. તે યાદ રાખો, તેમને આધીન થાઓ નહિ. આ પૃથ્વીતળમાં તે જ પુરુષો ભાગ્યશાળી છે, બુદ્ધિસંપન્ન છે, જ્ઞાની છે, જેઓ પોતાના ચિત્તને આધીન નથી, પણ ચિત્ત ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે. (સામાન્ય રીતે મનુષ્યો એવો દાવો કરે છે કે પોતે કર્મ કરે છે, તે ખરી રીતે ચિત્તના પ્રવાહમાં આમતેમ ઘસડાય છે.) જેનો મનડૂપી મહાન બળવાન હાથો નિગ્રહથી અત્યંત નિર્મળ થઈ ગયો હોય છે, ઉપશાંત થયો હોય છે તેવો માનવ સન્માનનીય છે, વંદનીય છે.

હે સમચંદ્ર, ઈન્દ્રિયોડ્ડપી રિપુઓને જીતવાનું કાર્ય દુસ્તર છે, સારું નથી. સમસ્ત જગતમાં સ્વર્ગ અને નરકમાં, તેમનું સામ્રાજ્ય છે. ઉપલક દૃષ્ટિથી જોતાં વિષયો સારા લાગે છે, આકર્ષક લાગે છે, પણ પરિણામમાં

અત્યંત ભયંકર છે, દુઃખપ્રાયક છે. જે પુરુષ વિવેકરૂપી મંત્રીની સલાહથી જ કામ કરે છે તે કદી પણ પરતંત્ર થતો નથી, ઈન્દ્રિયોરૂપી યત્રુઓથી પરાભવ પામતો નથી. આવા પુરુષના શુભ વિચારોમાં સતત વૃદ્ધિ થયા કરે છે તેથી તેની ભોગવાસનાઓ દિનપ્રતિદિન શીલુ થતી જાય છે. જ્યાં સુધી આત્મતત્ત્વના દૃઢ અભ્યાસથી મન જિતાયું ન હોય ત્યાં સુધી જ વાસનારૂપી પિશાચણીઓ તદ્દયમાં નાચ્યા કરે છે. હે રામચંદ્ર! મનરૂપી ઉત્તમ હીરો, વાસનારૂપી કાદવથી ખરડાયેલો છે, કારણ કે તેને ઘણા કાળ સુધી કાદવમાં રમણ કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે. આને તમે વિવેકરૂપી જળથી ધોઈ નાખો, આત્મદર્શનના અજવાળાની સાડાવ લો વિવેકહીન, વાસનાયુક્ત માનવ જેમ ઘણા ઉત્પાતોથી ભરપૂર સંસાર સંબંધી ભયંકર ભૂમિકાઓમાં ગોથાં ખાધું કરે છે તેમ તમે તેમાં પડ્યો નહિ. માયાનું વિસર્જન જેમ બને તેમ જલદીથી કરો. સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાઓ. જેમને સંસારમાં દૃઢ વાસના બંધાઈ જાય છે, તેમને દામ, વ્યાલ અને કટ, એ ત્રણ દેત્યોની પેઠે અનર્થમાં પડવું પડે છે. તમે અભણ દેત્યોની પદ્ધતિ ગ્રહણ કર્યો નહિ, પણ ભીમ, ભાસ અને દૃઢ, એ ત્રણ દેત્યોની સ્થિતિમાં રહેજો. એટલે તમારે કોઈ દિવસ શાકન બાધીન થવાનો પ્રસંગ આવશ્ય જ નહિ. હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર, ‘આ દેહાદિક હું છું’ એ જ અક્ષમ્ય અસાન છે. તત્ત્વના નિશ્ચયથી આનો પરિત્યાગ કરો. જે પરમપદ છે, ચૈતન્યોકરસ છે, તેનો જ આશ્રય કરો, આમ આસક્તિ વિના માયાધીય થઈને તમે (સ્વધર્માનુસાર) સર્વ વ્યવહાર કર્યો, તોયણ તે તમને બંધનકારક નીવડ્યો નહિ.

રામચંદ્ર પૂછે છે, હે ભગવન્, આપે ત્રણ દેત્યોની વાત કરી તો તે વિષે મને વિસ્તારપૂર્વક કહો. આ વિષયના વર્ણનવાળી વાણીથી મને જાગ્રત કરો જેથી મને સત્ય બોધ થાય.

વસિષ્ઠ કહે છે કે હે રામ, મનનું આકર્ષણ કરનાર વાતાળમાં શંભર નામનો એક દેત્યરાજ રહેતો હતો તેણે આકાશમાં ફેટલાંએક નગરો કર્યા હતાં. અને તેના ઉદ્યાનોમાં દેત્યોનાં નિવાસસ્થાનો બનાવ્યાં હતાં. તેના રાજ્યમાં પથગઓને બદલે માણિક્ય વગેરે મણિઓ હાથમાં આવતા હતા. દાનવોને

વિધવિધ પ્રકારના ભ્રમણનાં સાધનો આપીને સંતોષ આપ્યો હતો. તેણે પાતાની શક્તિથી ઈન્દ્રને જીતી લીધો હતો. એણે પોતાના અંતઃપુરમાં, ત્રેલોક્યની લક્ષ્મીનો ઉત્કર્ષ ભરી દીધો હતો. એશ્વર્યને લીધે સર્વ લોકો એને માન આપતા હતા. જ્યારે તક મળે ત્યારે દેવો તુરત તેના સૈન્યનો સંહાર કરતા હતા, તેથી શંભરાસુરે રક્ષણને માટે પોતાની સેનામાં મુંડી, કોપ અને દ્રુમ, આદિ સામંતોને સેનાપતિ તરીકે રાખ્યા, પણ આકાશચારી દેવો, લાગ જોઈને તે સેનાપતિ જોને મારી નાખવા લાગ્યા. સેનાપતિઓ મરણને શરણ થયા છો એવું જાણી શંભરાસુરે, ક્રોધાન્વિત થઈ, બીજા સેનાપતિઓ ઉત્પન્ન કર્યા. આમને પણ દેવતાઓએ તુરત મારી નાખ્યા એટલે અતિ ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલા શંભરાસુર દેવતાઓનો વિનાશ કરવા સ્વર્ગમાં ગયો. સ્વર્ગલોકમાં સારી પેઢે, ચોતરફ વિચર્યો, વૃંટ મળી તે લઈ લીધી અને સ્વર્ગને બાળીને પાછો પોતાના નગરમાં આવ્યો. દેવતાઓ અને દૈત્યો વચ્ચે દૃઢ વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું, તેથી દેવતાઓ સ્વર્ગનો ત્યાગ કરીને અન્ય દિશાઓમાં સંતાઈ ગયા. અને શંભરાસુર જેને જેને સેનાપતિ નીમતો તેમને બ્રધાને દેવતાઓ યત્ન કરી મારી નાખવા લાગ્યા. ક્રોધાવેશમાં આવો જઈને શંભરાસુરે આખા ત્રેલોક્યમાં દેવતાઓની તપાસ કરવા માંડી, પણ તે કાર્યમાં તે ફેલેલમંદ થયો નહિ. આમ છતાં શંભરાસુરે, પોતાના સૈન્યની રક્ષા માટે પોતાની માયાશક્તિથી ત્રણ વિકરાળ દૈત્યોને પેદા કર્યા. એકનું નામ દામ, બીજાનું નામ વ્યાલ, અને ત્રીજાનું નામ કટ રાખવામાં આવ્યું. તેઓ સ્વર્ગત્ર જીતે ન હોવાથી જે કામ પ્રાપ્ત થાય તે કામને જ કરાવરા હતા. તેઓમાં કેવળ ચેતના જ હતી પણ વાસનાઓ નહિ એમનાં કર્મો ધર્મ કે અધર્મ કંઈ નહોતાં. શત્રુઓની સેનાઓ મારવાને સજ્જ થઈને મોક્ષ આગળ ઝિભેલા જોવામાં આવે તેમનો સામનો કરવાનું જ જાણના. પર્વતો ને પણ તોડી નાખે એવા તેમના પ્રહારો હતા. શંભરાસુરે વિચાર કર્યો કે, હવે મારી માયાની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દૈત્યો મારી સેનાનું રક્ષણ સારી રીતે કરી શકશે. હે રામગંદ્ર, આ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરી, દેવોનો નાશ કરવા માટે દૈત્યોની સેનાને, આ ત્રણ સેનાપતિની સાથે પૃથ્વીમાં મોકલી. દેવ અને દૈત્યોની સેનાઓ વચ્ચે દારણ મુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. દેવતાઓની હાર થઈ. પરાજિત થયેલા અને તેથી ખેદ પામેલા દેવતાઓ ઘોડીવાર વિશાંતિ લઈને જીતનો ઉપાય પૂછવા માટે અમાય શક્તિવાળા બ્રહ્માની પાસે ગયા.

તે દેવતાઓની પાસે બ્રહ્માજી પ્રકટ થયા. શંભરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલા દામ, વ્યાધ અને કટની સંપૂર્ણ હકીકત દેવતાઓએ બ્રહ્માને કહી સંભળાવી. બ્રહ્માએ વિચાર કરીને દેવતાઓના સમુદાયને ધીર્ય આપનારાં વચનો કહ્યાં.

બ્રહ્મા મોઢ્યા, વિપાત્રના હાથથી એક લાખ વર્ષ પછી શંભરાસુરનું મૃત્યુ નિર્માણ થયું છે. માટે ત્યાં સુધી તે સમયની રાહ જોયા કરો. હમણાં તો આ ત્રણ દેવોની સાથે માયાનું મુદ્દ કર્યાં કરો, અને મુદ્દ કરીને નાસી જાઓ. મુદ્દના અભ્યાસને લીધે તેઓના અંતઃકરણમાં અલંકારનો ઉદય થયો. પછી હે દેવો, વાસનાની જળમાં ફસાઈને એ ત્રણ દેવોનો પરાજય સહજમાં થઈ જશે. હમણાં તો તેઓ વાસના, અલંકારરહિત છે. તેથી જીતવા અશક્ય થઈ પડ્યા છે. આ સંસારમાં જેઓ વાસનારૂપી પાથોથી બંધાયેલા છે, તેઓ જ જળમાં માછલાંઓની માફક વધ થઈ જાય છે. સર્વત્ર આસક્તિરહિત જે ધીરગંભીર મનુષ્યો, વાસનાઓના અભાવને લીધે સ્થિતપ્રજ્ઞની માફક આચરણ કરે છે, તેઓ કોઈથી જિતાતા નથી. શુદ્ધ વાસનાયુક્ત માનવ ભલે વિદ્વાન હોય તોપણ સહેલાઈથી જિતાઈ જાય છે. ‘આ હું છું અને આ મારું છે’ આવી મિથ્યા કલ્પનાઓ કરનાર અસ મનુષ્ય જ અનેક પ્રકારની આપદાઓના પાત્રપણને રામે છે. હે દેવતાઓ, જે મનુષ્ય આત્માને દેહાદિક રૂપ માને છે, તે સર્વજ્ઞ હોય તોપણ કંગાળપણું પામે છે. આત્મા અનંત છે, અપરિચિન્ન છે, તે છતાં જે મનુષ્ય આત્માને દેહ ગણે છે, તે પોતાના હાથથી જ પોતાને પરવશ કરે છે અને એક દીન ભિત્રીક તરીકે વર્તન કરે છે. આત્માથી આ વિશ્વમાં કોઈ પણ વસ્તુ ભિન્ન નથી. આત્મા જ સર્વનું પ્રભવસ્થાન છે, આત્મામાં જ સર્વની સ્થિતિ છે, અને આત્મામાં જ સર્વનો લય છે. આત્મા જ સર્વનું અભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપદાનકારણ છે. આત્મા પોતાની અંદર કંઈપણ કાંઈલી આ સર્વ ક્રિયાઓથી અલિપ્ત રહે છે. તેથી પોતાના અસલ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપથી તે કદી પણ ચલાયમાન થતો નથી. હે ઈન્દ્ર, તમે એવું કરો કે જેથી આ દામ આદિ દેવોને મનમાં અમે દેહાદિક છીએ. જ્ય-પરાજય, જીવન-મૃત્યુ અમારાં છે, એવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય. લોકો વાસનારૂપી તંતુઓથી બંધાઈને જ ગોથાં ખાધા કરે છે. તેથી વાસના વગરનો મનુષ્ય જ આ સંસારમાં સુખપૂર્વક જીવન ગાળે છે. બળવાન સિંહ પણ

પાંજરામાં પુરાય છે, હાથી પણ સાંકળથી બંધાય છે. તેમ મહાપંડિત પણ વાસનાઓને આધીન થઈને વર્તન કરે છે. આવા વાસનાઓથી રાંક થયેલા લોકોનો કાળ ગ્રાસ કરી જાય છે. દામ, વ્યાલ અને કટને જીતવાને મુકિતનો ઉપયોગ કરો. તેમનું અભિમાન વધે તેમ કરો, આ ત્રણ દૈત્યો, જ્યારે વાસનાઓમાં બંધાયે ત્યારે તમે તેમને હાર આપી શકશો. તેઓ જ્યાં સુધી દૃઢ વાસનાઓને આધીન ન થાય ત્યાં સુધી તમે મુકિતપૂર્વક મુદ્ધ જગાવીને તેમને તમારી સાથે લડાવ્યા કરો. અંતઃકરણમાં નુષ્ણાનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ લોકો નરમ થતા નથી. સંસારમાં વાસનાનું જ ઓસડ કરવાની જરૂર છે. તે સિવાય પરમપદની પ્રાપ્તિ પરમ શકિત કરવાનું કાર્ય અશક્ય છે. બ્રહ્માજીનાં આ વચનો સાંભળી દેવોએ ફરીવાર સમય વિતાવનારું મુદ્ધ થઈ ગયું. ત્રણ દૈત્યોના, દામ, વ્યાલ, કટના મનમાં પ્રબળ વાસના કરવાના હેતુથી આ મુદ્ધ ખેડવામાં આવ્યું હતું. તે લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યું. એટલા સમયથી અહંકારનો દૃઢ અભ્યાસ થવાથી દામ આદિ સેનાપતિઓનાં ચિત્તોને વાસનાઓએ ઘેરી લીધાં. થરીરોમાં હુંપણાનો વિશ્વાસ પ્રકટયો. દેહાત્મભાવ થવાથી, આ દૈત્યોમાં ‘અમે જીવીએ તો દીક, અમને ધનની પ્રાપ્તિ થાય તો સારું’ એવી વાસનાઓ ઉત્પન્ન થવા માંડી. આશરૂપી પાશથી બંધાવા માંડ્યા. નુષ્ણાથી કંગાલિયતને રાધીન થયા, તેમની શકિત શીલ થવા માંડી. તેમનામાં પરવચના આવવા માંડી. વિષયોમાં સારાપણનો અભિનિવેશ થયો. મૃત્યુના ભયે તેમના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. મુદ્ધમાં દૈત્યનું બળ ઘટી ગયું. તેથી દેવોએ તેમને દબાવી દીધા. આ ત્રણ સેનાપતિઓ રણભૂમિમાંથી પલાયમાન થઈ ગયા. તેમની પાછળ તેમનું સૈન્ય પણ આમતેમ ચાલી ગયું. નાસતાં નાસતાં પણ જેઓ આયુધોવાળા હતા તેમનાં આયુધોને, કવચોને દેવતાઓએ બળથી અને બાણોથી કાપી નાખ્યાં. મોટા મોટા દૈત્યો અનેક દિશાઓમાં ગુમ થઈ ગયા. આ પ્રમાણે દાનવોનો પરાજય થયો એટલે દેવતાઓ અત્યંત આનંદમાં આવી ગયા. શંભરાસુરનું સૈન્ય નાથ પામ્યું એટલે તે ક્રોધાયમાન થયો અને ગુસ્સાથી પ્રજ્વલિત થઈને તેણે દામ, વ્યાલ અને કટને પૂછ્યું, ‘મારું સૈન્ય ક્યાં છે? એટલે આ ત્રણ સેનાપતિઓ પોતાના દેશને છોડી સાતમા પાતાળમાં જઈને શેવા લાગ્યા.

૧૫ : અનર્થ પ્રતિનું મૂળ કારણ અહંકાર

‘સ્થિતિપ્રકરણ’ના સર્ગ ૩૧ માં વસિષ્ઠ કહે છે કે, હે રામચંદ્ર, તમને સાવધાન કરવા સારુ મેં તમને કહ્યું છે કે, દામ, વ્યાલ અને કટ દાનવો-નું જે યજુ તે તમારું ન થયું જોઈએ. સત્ય અને અસત્યનો વિવેક મનમાં સ્થિર ન થવાથી સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનનો ભગ થાય છે, અને ચિત્તઅભિમાનરૂપ અજ્ઞાનતાને આધીન થાય છે અને સહજમાં જ ત્રિવિધ તાપને વશ થાય છે સંસારરૂપી ફેલાયેલો આ ઝેરો વેલો, અહંકારના અંદરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે હે રામ, તમે સતત પુરુષાર્થથી આ માનવના મહાન રિપુનો વિનાશ કરો. ઉમેશ તમારા અસલ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું સ્મરણ રાખો, શરીર અને મનથી તમે સદાને માટે ભિન્ન છો. તે વિચાર મનમાં સુદૃઢ કરો, આની અનુભૂતિ કરો અને આત્મનિષ્ઠ થઈને સંસારમાં રમણ કરો હે રામચંદ્ર, સર્વ પ્રકારના અનિષ્ટોની નિવૃત્તિનો આ જ એક રામભાણ ઈલાજ છે. તે સિવાય પરમાનંદની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ ભાષિક દેવો, અહંકારના વળગાડને લીધે હાલ કાશ્મીર દેશના મોટા અરણ્યની અંદર, એક નાના તળાવમાં માછલાં થઈને રહ્યા છે અને શેવાળના ટુકડાઓ માટે આમતેમ વલખાં માર્યા કરે છે

વસિષ્ઠ કહે છે: હે રામચંદ્ર, દામ આદિ દેવો, માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા, તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ (આપણું અસ્તિત્વ શાશ્વત નથી, પરાધીન છે, વિનાશી છે. માટે) રામપણું પણ ખોટું છે, વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું જ છે. (ત્રણ કાળમાં એક જ સ્થિતિમાં રહે તે સત્, જેમાં પરિવર્તન થવા કરે તે અસત્.) સ્વપ્નમાં માનવને ઘણા અનુભવો થાય છે, અને તેથી તેના મનમાં સુખદુઃખનાં સંવેદનો પણ થાય છે, પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તે કાર્પનિક છે, ખોટાં છે, કારણ કે જગ્યા પછી આ સ્વપ્ન માનવમન ઉપર કાંઈ અસર કરતું નથી આ જગત અજ્ઞાનકાળમાં માણસને સારું ભાસે છે. પણ જ્ઞાન થાય ત્યારે પૂર્ણબ્રહ્મસ્વરૂપ ધારણ કરે છે પત્રી એ સંસારનાં દ્રંદોની પર થાય છે, ગુણાતીત થાય છે,

આત્માની લીલામાં ગમે તે ઘરીર ધારણ કરીને આનંદપૂર્વક ભાગ લઈ શકે છે, અત્યંત મૂક પુરુષને, જેની બુદ્ધિ અતિસ્મૃત હોય છે, જેનું મન વિષયા-સકત હોય છે, જેનામાં ગહન વિચાર કરવાની શક્તિનો સદંતર અભાવ હોય છે. તેને જો એમ કહેવામાં આવે કે આ જગત ખોટું છે, તો તે કદી પણ આવો સ્વીકાર કરવા તત્પર થશે નહિ તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા વિના, જગતના અસત્યપણાનો વિચાર મનમાં પ્રવેશ કરી શકે જ નહિ. જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માનતો નથી અને અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માનતો નથી

(શ્રીગીતામાં તેથી જ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે જે આત્મજ્ઞાન સઘળાં પ્રાણીઓ માટે ધાત્રીરૂપ છે, તેમાં સંયમી, યોગી પુરુષ જાગે છે, નિમગ્ન રહે છે અને સંસારનાં સઘળાં પ્રાણીઓ તેમાં રગ્યાં પર્યાં રહે છે, તે તત્ત્વ જાણનારને ચત્રિરૂપ છે.) અંધકાર અને પ્રકાશ સરખાં ગણી શકાય નહિ. તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીને સમાન કક્ષામાં મૂકી શકાય નહિ, એકમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ હોય છે, બીજામાં ચર્મદૃષ્ટિ હોય છે. હે રામચંદ્ર, મૂર્ખ માણસને કહેવું કે આ સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, સર્વથા પરિપૂર્ણ છે તે બાંધબેસવું નથી કારણ કે તેનામાં તપના અને વિદ્યાના સંસ્કાર ન હોવાથી તે જગતનો જ અનુભવ કરે છે. હે રામ, જે માનવ અત્યંત અજ્ઞાની ન હોય, જેનામાં સંસારમાં ઘણા જન્મોના અનુભવ પછી, યોગીધણી પણ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેને જ જગતની અસત્યતાની અને બ્રહ્મથી અભિન્નપણાની વાત કરવી શોભે છે. જે જ્ઞાની છે, જેને અનુભવ થયો છે કે પોતે નિરાકાર નિર્વિકાર આત્મા છે, તેને જ્ઞાનની જરૂર નથી. આવો મહાનુભાવ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં મસ્ત રહે છે આ જે દૃશ્યમાન જગત છે તે કેવળ શાંત પરબ્રહ્મ જ છે, એવો અનુભવ કાયમ કર્યા કરે છે. અવિદ્યાગ્રસ્ત માનવ અર્હકારમય જ હોય છે. પોતાના દેહો સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ બાંધીને રહે છે, અને સર્વને દેહમય જ સમજે છે. શુદ્ધ નિરંજન, જ્ઞાનસ્વરૂપ, શક્તિસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ આત્મા છે. બ્રહ્મ છે, સર્વવ્યાપક છે, શાંત છે, શાશ્વત છે. તેનામાં ઉદય કે અસ્ત હોઈ શકે નહિ. તે નામરૂપથી પર છે. પૂર્ણ બ્રહ્મમાં આ સર્વ સૃષ્ટિઓ વિવર્તરૂપે રહેલી છે, પરિણામરૂપે નહિ. પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ આ સૃષ્ટિઓરૂપે પ્રતીત થાય

છે ચૈતન્યનો આવે જ સ્વભાવ છે, આ તેની લીલા છે, રમત છે ચૈતન્યમય
 પોતાના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું ધારે તેવા પ્રકારનું બનાવી શકે છે જગત
 માં કાંઈ પણ પદાર્થ સત્ય નથી કારણ કે ચૈતન્યનું જ તે સ્ફુરણ છે, તેમ
 તદ્દન અસત્ય પણ નથી તેથી જ માયાને અનિર્વચનીય કહેવામાં આવે છે સત્
 અસત્થી વિરાજીત તે અનિર્વચનીય હે રામચંદ્ર, આરોપની દૃષ્ટિથી યાત્રાત
 મહાચૈતન્યમાં સર્વ પ્રકારના આરોપનો સંભવ છે, કારણ કે મહા ચૈતન્ય શક્તિ
 સ્વરૂપ છે અપચાદની દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં કાંઈ પણ નથી, કારણ કે તેનું નિરાકાર,
 નિર્વિકાર સ્વરૂપ આ સસારરૂપી રૂપ નો છતાં તેનાથી નિર્વેપ રહે છે
 આકાશ જેમ વાદળોથી અવિમ જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ તત્ત્વ
 રહીને જગતોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપી ક્રીડાઓ કર્યા કરે છે રામચંદ્ર
 પૂજ્ય, 'હે મુનિ, દામ, વ્યાલ અને કુઠા અસાનીઓની દૃષ્ટિમાં છે, તેમનો
 અંત કયાર આવશે? વસિષ્ઠ કહે છે કે હે રામ, જે યમદૂતો દામ વગેરેના
 સગા હતા, તેમણે યમરાજાને પ્રાર્થના કરી યમરાજાએ કહ્યું 'જ્યારે આ
 દામ આદિ ત્રણ જીવો, પરસ્પરથી જુદા પડશે અને પોતાની જૂની સ્થિતિની
 વાત સાંભળશે ત્યારે તેઓ પોતાના અસત્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે. વાસના-
 ઓથી ચોતરફ ઘેરાયેલા પામર મનુષ્યો, દામ, વ્યાલ અને કુટની પેડે, સસાર
 ચક્રમાં આમતેમ ભ્રમણ કર્યા કરે છે જેઓને યાસો તરફ આદરભાવ હોય
 છે, શ્રાદ્ધાપૂર્વક તેમનું અર્ચન કરે છે, તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરીને, તે
 પ્રમાણે આચરણ કરવાનો જેઓ ખરા દિલથી પ્રયાસ કરે છે, તેઓ જ,
 પરમાત્મામાં નિરતર લાગેલી બુદ્ધિ વડે સસારસાગર તરી જાય છે હે રામ
 ચંદ્ર! જે મનુષ્ય દ્રવ્ય મળે તો સારું, સત્તા મળે તો સારું, અમુક વિષયમુખ્ય
 મળે તો સારું, અમુક પરલોક મળે તો સારું એવી શુદ્ધ તૃષ્ણાઓ રાખ્યા
 કરે છે, અને આને સંતોષવાના ઉપાયનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે, તે
 પોતાના દુર્ભાગ્યથી થયેલી દીનતાને લીધે, સસારમાં માયાના દાસ તરીકે
 આમતેમ અથડાયા કરે છે જે બુદ્ધિયાળી, ઉદાર મનવાળો, વીર પુરુષ, સર્વદા
 નિઃસ્પૃહપણથી ત્રૈલોક્યને પણ તરણા જેવું સમજે છે તે પુરુષને જેમ સર્પ
 પોતાની જૂની કાયળી ત્યજી દે છે, તેમ સદાગ્રી આપત્તિઆ ત્યજી દે છે

આવા મહાન આત્માઓને લોકપાળ, દેવતાઓ સર્વદા પાળે છે. ગમે તેવી આપદા આવી પડે તોપણ ધીર પુરુષે કુમાર્ગનું ગ્રહણ ન કરતું જોઈએ. આર્થગ્રંથો અને સંતસમાગમ આત્મા તરફ લઈ જવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે. વેદાંતનું શ્રાવણ કરવામાં જેમને આનંદ આવે છે, જેમને પોતાનું જીવન ઊર્વગામી બનાવવામાં જ રાગ હોય છે, જેમને પ્રકૃતિનું દાસત્વ સાલે છે, તેમને મુક્તિ માટે તમન્ના હોય છે, બ્રહ્મનું અનુસંધાન કરવાનું વ્યસન હોય છે તેઓ જ ખરા અર્થમાં મનુષ્ય છે, બીજાઓ તો પશુ જેવા જ છે. જે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને તે પ્રમાણે વર્તન કરે તે મનુષ્ય. જે શાસ્ત્ર આપદાઓનું કાયમ માટે નિવારણ કરે તેનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ વસિષ્ઠ કહે છે, હે આર્યવિકો, ધનની પાછળ, સત્તાની પાછળ, બુદ્ધિહીન માણસની પેઠે, ઝાંઝાનુર થવાને બદલે શાસ્ત્રનો વિચાર કરો, સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરો, યગ્મ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરો શુદ્ધ નૃષ્ણાઓ છોડી દો. સર્વ પદાર્થોમાં આ બ્રહ્મ છે, આ બ્રહ્મ છે—એવી ભાવના કરો. ધન આદિની નૃષ્ણાડપ બેડી કંઝાળપાણું આપનારી છે, પરિણામે તે દુર્ભાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી છે જેમ સુકાતા જતા ખાઓચિયામાં, બૃહ્દ કાયઓ અશક્તિને લીધે, આજસુ ઘર્ષને પડ્યો રહે છે, તેમ આ સંસારમાં પ્રમાદી જીવન ગાળીને સમય નષ્ટ ન કરો. અર્થના (ધનના) સંચયથી અનર્થ થાય છે, દીનતા મનમાં આવે છે, માટે સંસારના સર્વ વિનાશી નામરૂપાત્મક પદાર્થો પ્રત્યે અનાસક્તિ કેળવવી એ જ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે જે પુરુષ સદાવારથી શુદ્ધ વર્તન કરે છે, પોતાની વૃત્તિઓને નિર્મળ રાખે છે, મનમાંથી સ્વાર્થ, કામ, ક્રોધ, ગમ, દ્રેષ વગેરે વિકારોને કાઢી નાખે છે. તેનાં આયુષ્ય, યશ, લક્ષ્મી વસંત જ્ઞાનની લનાઓની માફક સાચાં કૃષ્ણને જ આપે છે. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામ, યોગ્ય સાધનોનો વિચાર કરી, તે પ્રમાણે આચાર કરવામાં આવે તો તે હમેશા સફળ થાય છે જ. એમાં સંદેહ રાખવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. માટે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે શુભ ઉદ્યોગને કદી પણ છોડવો નહિ. પુરુષ પ્રયત્નથી, ખંતથી શુભ કાર્યમાં મંડવા રહેવાથી અશક્ય કાર્યો પણ સિદ્ધ થાય છે ખરી રીતે માનવને માટે દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ અશક્ય નથી. બધુંએને આનંદ

આપનાર નંદીએ તળાવમાં તપ કરીને, મહાદેવના આરાધનરૂપ ઉદ્યોગ કરીને મૃત્યુને પણ જીતી લીધું છે. મહર્ષિ રાવર્તે તપના પ્રભાવથી દેવતાઓ અને દેવો સહિત નવી સૃષ્ટિ કરી હતી વિશ્વામિત્રે, વારંવાર તપ કરીને, બ્રહ્મર્ષિ-પણું મેળવ્યું હતું. સાવિત્રી રાજકુમારની (સત્યવાનની) પત્ની હતી યમ રાજ તેના પતિને લઈ જતા હતા ત્યારે તે પતિની પાછળ ગઈ અને સ્તુતિ અને યુક્તિ ભરેલાં વચનોથી યમગજને વશ કરી પોતાના પતિને છોડાવ્યો હતો પુરુષપ્રપન્નથી માનવ નરમાંથી નારાયણ થઈ શકે છે. આત્મજ્ઞાન જ એવી વસ્તુ છે, જે સઘળી અજ્ઞાનજન્ય ભ્રાંતિઓને મનમાંથી જડમૂળ-થી કાપી નાખે છે. આત્મજ્ઞાનને માટે સમગ્ર પ્રપન્ન કરો વિષયોમાં દોષ દૃષ્ટિ કેળવો. વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી શરૂઆતમાં દુઃખ થાય છે, કારણ કે વિષયભોગમાં જ ખગે આનંદ છે એવી ખોટી ભ્રમણા મનમાં સામાન્ય રીતે દૃઢ થયેલ હોય છે. જેમ જેમ વૃત્તિ શાંતર્થુખ થાય છે, અને જેમ જેમ આત્મ-ચિંતનમાં આનંદ પડતો જાય છે, તેમ તેમ વિષયો તરફથી ચિત્ત ઉપરામ થતું જાય છે. જેમનામાં દિવસે દિવસે, લોભ, મોહ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, ભય ઓછા થતાં હોય તેમને સજ્જન જાણવા. બ્રહ્મજ્ઞાનીના સંગથી દૃશ્યરૂપ પ્રપંચનો અભાવ થઈ જાય છે. બ્રહ્માંડના સર્વ અનુભવોનું અધિષ્ઠાન પણ બ્રહ્મ છે તેને મહાચૈતન્ય પણ કહેવામાં આવે છે ને નિર્મળ છે, શાંત છે, નિર્વિકાર છે, નિરાકાર છે, તેથી તેમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ ખરી રીતે ઉત્પન્ન થવાનો સંભાવ જ ઉપસ્થિત થતો નથી. બ્રહ્મ (વ્યક્તિના અધિષ્ઠાનને આત્મા અને સમષ્ટિના અધિષ્ઠાનને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે.) છિદ્રોથી સહિત છે. કૂટસ્થ છે, નિત્ય છે. અવજ સ્વરૂપ મહાચૈતન્ય પાતાનામાં સદાને માટે રહેલી અચિત્ત માયાશક્તિ વડે આ જગતરૂપી ચમત્કારને કંપે છે. આ કંપનાથી ચૈતન્યમાં ભેદ થતો નથી. મહાચૈતન્ય પોતાની અંદર, પોતાના સ્વરૂપથી ચલિત થઈ વિના, આ કંપનાઓ કરે છે, પોતે તેનાથી નિર્લેપ ગણે છે, મહાચૈતન્ય-રૂપી પ્રભાકર તે નિર્વિકંપ જ ગણે છે. આ મહાચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે જગતરૂપી અનુભવની ભ્રમણાનો અસ્ત થાય છે અને આ અનુ-ભૂતિના અભાવથી સંસારરૂપી કંપનાનો ઉદય થાય છે. જ્યાં સુધી અકંકારનું

અસવ સ્વરૂપ જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે મેલરૂપ છે, તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે તે પરમાત્માની સાથે એક થઈ જાય છે, જ્યાં સુધી આત્મા અહંકારથી આરંભિત થયેલો હોય છે, ત્યાં સુધી તેને પોતાના સ્વરૂપનો ભોધ નથી. જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં હું અને મારાપણની અજ્ઞાનજન્ય ભાવના રહે છે, ત્યાં સુધી તેમાંથી નુષ્ટા, ગગ, દ્રેષ, અભિનિવેશ વગેરે અંદરે દૂટયા જ કરે છે. હું સ્મૃત કે સૂક્ષ્મદેહ છું એ સંકલ્પને જ્યાં સુધી વળગી રહે છે, ત્યાં સુધી માનવ, આ સંસારરૂપી ચક્રોળમાં ચેતરફ ફર્યા કરે છે, નિત્ય સુખને માટે આમતેમ ફાંફા માર્યા કરે છે, જે અહંકાર છે તે જ અનંત જન્મરૂપી વૃક્ષોનું બીજ છે તે હોય ત્યાં સુધી માનવ અનેક પ્રકારની ચિતા-ઓથી ઘેરાયેલો રહે છે, તેનું સમસ્ત જીવન ભયગ્રસ્ત હોય છે. તેને મૃત્યુનો ભય ગટે છે, રોગનો ભય રહે છે, આસપાસ એકદા કરેલા પદાર્થો જતા રહેશે એવી બીક તેના મનમાં કાયમ માટે રહે છે. વેરાગ્ય એટલે નાશવંત પદાર્થો માટે અનુરક્તિનો ત્યાગ—એનાથી જ અભય અને શાંતિ મળે છે. આ પરમ-પદની પ્રાપ્તિ માટે બીજો રસ્તો છે જ નહિ જે મૂર્ખ માણસને અહંકારરૂપી ભૂત વળગું હોય અને તેમાં જ તેને આનંદ આવતો હોય, તેવા માણસને શાંતિની, સંતસમાગમની કાંઈ પણ અસર થતી નથી. આવા લોકો સ્વાનુભવથી જ થીંપે છે.

રામચંદ્રજી પૂછે છે, હે બ્રહ્મન, બુદ્ધિશાળી માનવોને પણ આમતેમ નચાવે છે તે અહંકાર કયા ઉપાયથી નષ્ટ થાય તે મને આપ કૃપા કરીને કહો. વસિષ્ઠ કહે છે, આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપ(સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપ)નું કાયમ સ્મરણ રાખજું જ્યારે દેહાત્મભાવનો ઉદય થાય ત્યારે તેને પરમ સત્યનો વિચારથી મનમાંથી કાઢી નાખવો. અહંકારના બંધનમાંથી મુક્તિ માટે આ જ સરલ, સર્વોત્તમ ઉપાય છે. આ દૃશ્યમાન ઇન્દ્રિયજ એ તો આત્માનો વિવર્ત જ છે. આત્મા જ પોતાના આનંદને માટે આ લીલા કરે છે—એ વિચારનું અનુસંધાન કાયમ રાખવામાં આવે તો અહંકાર ધીમે ધીમે સ્ત્રીસુ થતો જાય છે, મન ઉપરનું તેનું વર્ચસ્વ ઓછું થતું જાય છે. માનવમાં શાંતિ, અભય, સર્વાત્મભાવ, સંયમ વગેરે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ જગત

છે, આ હું છું, આ મારું છે—આવા અજ્ઞાનજન્ય વિચારો જ થતું મિત્ર
 આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, માણસને દ્વંદ્વના વિકારોને આધીન કરે છે. સમગ્ર
 કેળવણી જોઈએ અને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ (બ્રહ્મદૃષ્ટિ) કેળવણી જોઈએ. આ જગત-
 માં ત્રણ પ્રકારના છે, તેઓમાં બે ક્રોધ છે અને એકનો સમૂળગો ત્યાગ કરવો
 જોઈએ. ‘આ જે સઘર્જુ જગત છે તે હું છું. અને અવિનાશી પરમાત્મા
 પણ હું જ છું.’ આવો અહંકાર સર્વોત્તમ છે. આ અહંકાર મોક્ષ માટે છે,
 બંધન માટે નહિ. હું સર્વ કરતાં અત્યંત ન્યાયો છું, અત્યંત સૂક્ષ્મ છું. આવો
 અહંકાર પણ શુભ કોટિનો છે. આ પણ મુક્તિ માટે છે, બંધન માટે નહિ.
 હાથપગ અવયવવાળો દેહ હું છું. એવો ત્રીજો પ્રકારનો અહંકાર લૌકિક
 છે, તે સર્વત્ર જોવામાં આવે છે, તેમાંથી ધણા થોડા માણસો જ મુક્ત હોય
 છે, તે નુરુછ જ છે, તે જ માનવનો મોટામાં મોટો થતો છે, તેનો તો સર્વતર
 ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રીજો દેહાધ્યાસરૂપી અહંકારે જેમની બુદ્ધિને મલિન
 કરી છે, તેવા લોકો આ દુનિયામાં સંકટોમાં જ દૂબ્યા કરે છે. પહેલા બેમાંથી
 જમે તે અહંકારવાળો જીવ મહાત્મા કહેવાય છે અને તે મુક્તિ પામે છે
 પ્રકૃતિ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે. દામ, વ્યાલ અને કટ એ ત્રણે દેવો એવી
 દયાને પામ્યા હતા કે તે દેશાની વાતો કરતાં પણ મનમાં ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય
 છે. હે રામચંદ્ર, પરમાનંદના બોધને માટે લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ અનિવાર્ય
 છે. આત્માનો વિચાર મનમાં સ્થિર કરી માણસ વ્યવહાર કરે તોપણ તેનું અધ-
 પનન થતું નથી. વ્યવહાર, કર્મ બંધનકારક નથી. દેહાધ્યાસ, ચર્મબુદ્ધિ બંધન
 કારક છે. જેનો અહંકાર જગી જયો હોય છે, તેને વિષયો તરફ આકર્ષણ હોય
 જ નહિ; એને તો વિષયાનંદ કે ભાવાનંદ તરફ રવિ હોતી જ નથી. એવો
 મહાનુભાવ સ્વસ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન રહે છે. આત્મા આનંદસ્વરૂપ હોવાથી
 તેને આનંદને માટે અન્ય કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા હોતી નથી. એ નિન્યસિદ્ધ,
 નિન્યમુક્ત હોય છે. આ અખિલ જગત છે તે આત્મા જ છે, માટે કોણ,
 ક્યાં અને કોની ભાવના કરે? જે પન્મપદમાં વાસનાઓ, વિષયો, ચિત્ત,
 અહંકારબુદ્ધિ, મન, સમગ્ર પ્રકૃતિ લીન થાય છે, તે પરમપદ જ પ્રાપ્ત કરવા
 યોગ્ય છે. અન્ય સર્વ વસ્તુઓ નાશવંત છે. તમે અત્યંત બુદ્ધિમાન છે, તમારા-

માં વિવેકનો આપોઆપ જ ઉદય થયો છે, તમારામાં મુક્તિ માટે પૂરેપૂરી યોગ્યતા છે, તેથી તમે તમારું ચિત્ત અવિચળ બ્રહ્મભાવમાં જ સ્થિર કરો. આમ કરવાથી વ્યવહાર કરશે તોપણ તમે અનાસક્ત બુદ્ધિથી વર્તન કરશો તો તત્ત્વબોધરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થશે અને અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ થઈ જશે.

વસિષ્ઠ કહે છે: હે રામ, જે સંયમી પુરુષોએ સ્વપુરુષાર્થથી વિષયો તરફ ઉન્મુખ થનારા પોતાના મનને વશ કર્યું છે, તેઓ જ ખરા અર્થમાં શૂરવીર છે, ધીરજવાળા છે. કારણ કે મનનો નિગ્રહ કરવો એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. મનનો નિગ્રહ ત્યારે જ થાય જ્યારે માનવ તેનાથી (મનથી) પોતાની ભિન્નતાનો અનુભવ કરે. જ્યાં સુધી મન સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ રહે ત્યાં સુધી મન ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ થક્ય નથી. હે રામ, હું તમને જ્ઞાનનું સર્વસ્વ કહું છું. જ્ઞાનનું વચાર્થ સ્વરૂપ સમજાવું છું. તે સાંભળો, મનમાં તેને સુસ્થિર કરો. તે પ્રમાણે આચરણ કરો. આચાર એ જ ધર્મ છે. ધર્મના શાસ્ત્રનો આચરણ દ્વારા આવિર્ભાવ કરવો જોઈએ. વિષયોના, સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોના ભોજોની ઈચ્છા, એ જ બંધ છે, એ જ મનનું દાસત્વ છે. સર્વ પ્રકારની વાસનાઓનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે. વિષયોનો ત્યાગ કરવાનું કાર્ય કઠિન છે. એકવાર આસક્તિનો અને વાસનાઓનો ત્યાગ કર્યા પછી, ધર્માનુસાર તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેથી હાનિ થતી નથી. બુદ્ધિને શુદ્ધ બનાવવી જોઈએ. સારી મતિ ધારી, અભય, સંયમ આદિ સારા ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે, મનુષ્યનું જીવન ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે. જ્યારે મનમાંથી સુખદુઃખ, કામક્રોધાદિ દ્વંદ્વો ટળી જાય છે, વાસનાઓ જતી રહે છે, ત્યારે સર્વ ઉપદ્રવો નાશ પામે છે. શાસ્ત્રોના ઉપદેશ સંબંધી સંઘર્ષો પણ શીલુ થઈ જાય છે, ચિન્તાઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, મનની આધીનતા તે જીવની પડતી દશાનું ચિહ્ન છે અને મન ઉપર આધિપત્ય એ જીવની ચકતી દશાનું ચિહ્ન છે. વાસનાના પ્રવેશથી મરિન થયેલ ચેતન્યની એક જાતની સ્થિતિને જીવ કહેવાય છે. અત્મા વાસ્તવિક રીતે સંસારી નથી, પુરુષ નથી, સ્ત્રી પણ નથી, ઘરીર-રૂપ નથી, સ્પર્શરૂપ પણ નથી, મન પણ નથી, આત્મા આકાશની પેઠે નિર્ગુણ છે. તે નિત્યશુદ્ધ છે. નિત્યમુક્ત છે. સરોવરમાં અતિ નિર્મળના હોય તો તેમાં

મલિનપણું સ્થિતિ પામતું નથી, તેમ અત્યંત મલિનતા હોય તો તેમાં સ્વચ્છતા રહી શકતી નથી. તેમ મનમાં પણ વિમળતા હોય તો મલિન સંસ્કારો તેમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. અને મન જો અત્યંત મલિન હોય, વિકારોથી ભરપૂર હોય તો તેમાં નિર્મળતા પ્રવેશ કરતી નથી. આ સંપન્ની બ્રહ્મની જ સત્તા છે, તેમાં બંધ કે મોક્ષની દૃશ્ય છે જ નહિ. બંધન હોય જ નહિ તો મોક્ષનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નથી, તેમ તેમાં એકપણની કે બેપણની ભાવના પણ ઉત્પન્ન થતી નથી.

હું સર્વવ્યાપક નથી પણ શુદ્ધ છું. એવો નિશ્ચય મનમાં થાય છે, ત્યારે સંસારભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. હું સર્વવ્યાપક છું, એવા નિશ્ચયથી સંસાર લપ પામે છે. સતત આત્માના ચિતનથી અને ધ્યાનના અભ્યાસથી શુદ્ધ થયેલું મન સવત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ જ ગ્રાહ્ય કરે છે. એને, સર્વ દૃશ્ય માઠું જ સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ થાય છે. આત્મદર્શન થતાંવેંત જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કરિષ્ય પદાર્થો સામે ભેગભેગ થવાથી મનમાં જે વ્યગ્રપણું ઉત્પન્ન થાય છે તે જ દેતદૃષ્ટિ છે. આ જ સર્વ અનર્થોનું મૂળ કારણ છે. સમુદ્ર અન્ય છે. અને તરંગો અન્ય છે—એવું જાણવું એ મૂર્ખતા છે. જે જગ છે, તે જ તરંગ છે. તરંગો જગનું જ વિનાશી સ્વરૂપ છે, જગની સત્તાથી જ તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેની સત્તાથી જ થમી જાય છે, તરંગો થવાપણું, જગના અધિષ્ઠાનને આધીન છે. આજું જ્ઞાન તે જ વથાર્થ જ્ઞાન છે. વાસ્તવિક જ્ઞાન અને વચ્ચે અભેદ જુએ છે. રત્નેગુણ અને તમેગુણનું મનમાંથી વિસર્જન કરવામાં આવે તો તે મન અનુપમ શોભા ધારણ કરે છે. સ્ફટિક જેવું શુદ્ધ થઈ જાય છે અને છેવટે દેહાભિમાનરૂપી મલિન ભ્રમર તેનાથી દૂર જતો રહે છે. આવો જ્ઞાની પુરુષ સર્વવ્યાપક, સર્વના નિર્ધના બને છે. આપિ-વ્યાપિમાંથી સદાને માટે મુક્ત થાય છે, સંપન્ન સંન્યાસી રહિત થાય છે. સમ્રાટ થાય છે. સ્વચ્છત્વની અને સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરે છે, અને દેહરૂપી નગરમાં રાણીને વિવાહ કરે છે. સંસાર તેના (ભ્રમણસ્થાનને બદલે) રમણસ્થાન બને છે.

યમયંત્ર પૂછે છે, હું સર્વકોષ સર્વથા મુનિ, પરમાત્મા ખરી રીતે સર્વ દૃશ્યોથી રહિત છે, તોપણ તેમાં આજું જન્મ કેવા પ્રકારથી રહ્યું છે તે

ફરી મને સમજવો. વસિષ્ઠ કહે છે કે, હે રામચંદ્ર, જેમ જળમાં પરપોટાઓ, મોજાંઓ વગેરે અસ્ફુટ રીતે રહ્યાં છે, તેમ આત્મામાં આ સૃષ્ટિઓ રહેલી છે, અને પોતાની અલગ સત્તા ન હોવાને લીધે નથી પણ રહી એમ પણ કહી શકાય. સ્ફુટિકમાં પડેનું પ્રતિબિંબ જેમ સત્ય પણ ના કહેવાય તેમ અસત્ય પણ ના કહેવાય, તેમ આત્મામાં રહેલ આ બ્રહ્માંડ સત્ય પણ ના કહેવાય તેમ અસત્ય પણ ના કહેવાય. વાદળાંઓનો આધાર વ્યોમ છે પણ આકાશને તે સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, તેમ ચેતન્યમાં રહેલ સૃષ્ટિઓનો આશય ચેતન્ય છે, પણ ચેતન્ય તેમનાથી અલિપ્ત છે.

મહાચેતન્ય સત્તા-સામાન્ય, આત્મા, પરબ્રહ્મ, સઘળાં નામોથી રહિત છે, ગુણાતીત છે, અવિનાશી છે. જીવ, જગત, ઈન્દ્રિયો વગેરે નામો તેમાં જ કલ્પેલાં છે. જગત ચેતન્યથી જુદું જ છે, એવી માન્યતા અજ્ઞાનજન્ય છે. ચેતન્ય એકરૂપ, આખંડ છે જગત તેનો વિતર્ક છે.

મહાચેતન્ય, પોતાથી અભિન્ન સૃષ્ટિના વિભ્રમોથી ચલન પામનું હોય એમ જણાય છે, ચેતન્ય સર્વમાં વ્યાપક છે, પ્રકાશસ્વરૂપ જ છે, પણ અજ્ઞાનને લીધે તેનો અનુભવ માનવોને થતો નથી. જેમ ઉદયિમાં તરંગો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, જેમ સૂર્યમાંથી કિરણોનો પ્રસાર થયા કરે છે, તેમ પરમ નિશ્ચલ ચેતન્યમાં પાતાળ આદિ ચોદ લોકો, અનેક પ્રકારનાં આહારવિહાર કરનારાં પ્રાણીઓ દેવો—અસુરો વારંવાર જન્મે છે, અદૃશ્ય થાય છે. જળનો અભાવ થવાથી પરપોટા પોતાની મેળે જ જતા રહે છે, તેમ અજ્ઞાનનું આવરણ મનમાંથી દૂર થાય તો જન્મ મરણના પ્રવાહો મટી જાય છે, સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન થાય છે. સદા, સર્ગદા, સર્વદા, સર્વ વસ્તુઓ પરિપૂર્ણ છે એવી અનુભૂતિ થાય છે. આને જ સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને આ જ માનવ-જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે.

પૂર્વજન્મોના અનેક સંસ્કારોને લીધે, જેમના મનમાં વાસનાઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. મૂકતાને લીધે સ્વરૂપનો વિચાર જેમના મનમાં પ્રવેશ પણ કરી શકતો નથી, તે કાળના પંજમાં સપડાયેલા તુરંગ લોકો, ઉન્મત્તોની માફક આ લોકમાં આવે છે, પરલોકમાં જાય છે, પાછા આવે છે, જન્મ-મરણથી સંસારમાં ગોર્ધા ખાધા કરે છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામ, અજ્ઞાનની સ્થિતિ પર્યંત, ચોતરફ અત્યંત સ્થિર દેખાતી સસારની સઘળી પકિતઓ પોતાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મા જ લય પામે છે, ઉદય પામે છે, યાદ્ય વખત સ્થિર રહે છે આ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની મિયાઓ પરબ્રહ્મની અદર ચાલ્યા જ કર છે બ્રહ્મ કૂટસ્થ નિત્ય છે, સંસાર પરિણામી નિત્ય છે, આત્માથી અલગ કાઈ વસ્તુ છે જ નહિ આત્મા પરિપૂર્ણ હોવાથી તેનામા ઇચ્છાનો સભવ નથી આત્મા પૂર્ણકામ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શક્તિસ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, સૌ દર્શસ્વરૂપ છે માટે આ સસાર આત્માની લીલા જ છે આ સસારમા પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરાવે એવું સાધન (આત્મજ્ઞાન) આમતેમ કાફા મારવાથી, દિશાઓના છેડાઓ સુધી ભ્રમણ કરવાથી મળતું નથી માત્ર પોતાના વિચારથી જ મળે છે હે રામચંદ્ર, સ્વસ્વરૂપનું કાયમ અનુસંધાન રાખો, એક ક્ષણ માટે પણ આ સત્યનું વિસ્મરણ થવા ન દો, મનના તરંગોને, આવેગોને આધીન ન થાઓ તમે મનના નિયંત્રા છો, અનુમતા છો, સાક્ષી છો—એવો અનુભવ કાયમ ગમવાનો પ્રયત્ન કરો આ જ પરમ પુરુષાર્થ છે

*

૧૬ : જ્ઞાનીમા કર્તા-ભોક્તાપણાનો અભાવ

સ્થિતિ પ્રકરણના સર્ગ ૩૮મા વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, જ્ઞાની (જેણે પોતે આત્મા છે, નિગકાર છે, નિર્વિકાર છે, શયત છે, માયાનીત છે, ગુણનીત છે, નામરૂપાનીત છે, એવો અનુભવ કરેલો છે અને જેની નિજા પરમ તત્ત્વમા બધાવેલી છે) કર્મની—અકર્મની પગ હોવાથી, તેનામાં કર્તાપણ નથી, તેમ ભોક્તાપણ પણ નથી. કારણ કે તે પોતે પોતાના નિજન સ્વરૂપમા સત્ત્વને માટે સ્થિત છે અહંભાવની સાથે કર્તાપણ આવે છે સામાન્ય રીતે મનુષ્ય પોતાની વાસના પ્રમાણે કર્મ કરે છે, અને તેવા વાસનાયુક્ત કર્મનું ફળ પણ અવશ્ય ભોગવે છે માનવ શરીરથી ક્રિયા કરતો

હોય કે ન હોય, તોપણ મનની વાસના પ્રમાણે તેને આ લોકમાં કે પરલોક-માં કૃષ્ણ ભોગવવું પડે છે. જેઓએ આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ કરી ન હોય એવા માનવો શરીર દૃષ્ટિથી ક્રિયા કરે કે ન કરે તોપણ વાસનાઓનું અસ્તિત્વ હોવાથી કર્તાપણું છે. તત્ત્વવેત્તા તો વાસના વિનાના હોય છે, આમકામ હોય છે, પૂરુષાકામ હોય છે તેથી તેમનામાં અભિમાન ન હોવાથી કર્તાપણું નથી. (ગીતામા પ્રતિપાદન કર્યું છે કે જે કર્મમા અકર્મ જુએ છે, જે શરીર અને મનથી કર્મો કરતાં છતાં પોતે અકર્તા છે એવો અનુભવ કરે છે, અને જે અકર્મમા કર્મ જુએ છે, એટલે આત્માની દૃષ્ટિએ અકર્તા હોવા છતાં મન અને શરીરરૂપી કરણો દ્વારા સ્વધર્માનુસાર કર્મો કર્યા કરે છે, તે જ જ્ઞાની છે) મન જે કામ કરે તે જ કામ કર્યું કહેવાય. અને મન જે કામ ન કરે તે ન કર્યું કહેવાય મન જ વાસ્તવિક રીતે કર્તા છે, દેહ નહિ સ્થૂળ દેહ તો મનની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે સંસારની ઉત્પત્તિ ચિત્તની સાથે છે તે ચિત્તમય છે, ચિત્તમા જ રહેતો છે તત્ત્વવેત્તાનું અંત કરણ વિષયો ને વાસનાઓ બંનેથી ઉપગમ થયેલું હોય છે બ્રહ્મમાં જ લીન થયેલું હોય છે તે બ્રહ્મપણાથી રહે છે જ્ઞાનીનું મન જડ હોતું નથી તેમ વિષયાનંદ અને ભાવાનંદમાં જ રમણ કરનારું પણ હોતું નથી નાના ખાઓચિયામાં હાથી જેવું મહાકાય પ્રાણી ડૂબીને મૃત્યુને થરણ થતું નથી, તેમ જ્ઞાનીનું પ્રબુદ્ધ મન, આ સંસારના ત્ર્યંચ, નાશવત પદાર્થોમા આસક્ત થતું નથી માણસ મનોમન પ્રાણી છે, જેવો તેના મનનો નિકાશ તેવો તે થઈ જાય છે જે માણસ પોતે દીન છે, પામર છે, આસક્ત છે, એવો નિર્માલ્ય વિચાર કર્યા કરે તો તે તેવો જ થાય છે જે માણસ કાયમ એવા વિચાર કર્યા કરે કે પોતે સંશિક્તમાન છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અભયસ્વરૂપ છે, તેનામા આ સદ્-ગુણોત્તો આવિર્ભાવ સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે મનને હમેશ ઉદાર, ઉમદા વિચારોથી ભરપૂર રાખવું જોઈએ શુદ્ધ વિષયવાસનાઓને આધીન થઈને વર્તન કરતા તેને રોકવું જોઈએ હે રામચંદ્ર, તમે તમારા મનને વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ હમેશ અનાસક્ત જ રાખજો, તો જ પરમ શાંતિ મળશે. સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ અનુરક્તજન્ય વાસના જ છે વાસનાઓ ઉપર જેણે કામૂ મેળવ્યો

છે એ જ પુરુષ છે, બીજા બધા પશુનુલ્લેખ છે. હે રામચંદ્ર, એવો નિશ્ચય મનમાં દૃઢ રાખજો કે, આ જે કાંઈ દૃશ્ય છે તે સઘળું હું જ છું; મારી જ કલ્પના છે, હું તેનાથી ન્યારો છું, હું સુખદુઃખનાં દ્વન્દ્વોની પર છું. ત્યારે તમે લીલાથી જ વ્યવહારમાં રહેશો અને સમતા પ્રાપ્ત કરશો, સર્વ સ્થિતિમાં, સર્વ ઘટનાઓમાં તમે એકસરખો આનંદ ભોગવશો, તમારું મન ખેદરહિત અવસ્થામાં કાયમને માટે રહેશે. આત્મામાં કર્તાપણું આરોપિત છે. જેમનું મન સંસારના પદાર્થોમાં આસક્ત નથી. તેમને બંધન છે જ નહિ, અને બંધન ન હોય તો મોક્ષનો સવાલ જ ઉપસ્થિત થતો નથી. આત્મતત્ત્વ શક્તિસ્વરૂપ છે. તેથી તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ આદિ આભાસો ઉત્પન્ન કરે છે. આત્મા તો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેથી પર છે. હે રામચંદ્ર, તમે સર્વ અજ્ઞાનજન્ય કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરો, વીરત્વ, ધીર્ય સંપાદન કરો, વ્યવહારનો ત્યાગ ન કરો, પણ પ્રજ્ઞાને આત્મામાં સ્થિર કરો.

રામચંદ્ર પૂછે છે, હે વંદનીય મહાનુભાવ, નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિરૂપી ચમત્કૃતિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે મને આપ ફરીથી સમજાવો. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રાજકુમાર બ્રહ્મતત્ત્વ અને સંસારમાં કાંઈ ભેદ નથી. બ્રહ્મ જ સંસારનું નિમિત્ત અને ઉપાદાનકારણ છે. બ્રહ્મ જ પોતે પોતાની અંદર આ જગતની કલ્પના કરે છે, પોતે તેનાથી નિર્લેપ રહે છે. આ કલ્પનાને બિન્નબિન્ન નામો આપવામાં આવે છે; વિવર્ત, આભાસ, ચમત્કૃતિ, સ્ફુરણ, સ્પંદન, લીલા વગેરે. બ્રહ્મ શક્તિસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શક્તિનું મૂળ જ્ઞાન છે, ક્રિયાનું મૂળ શક્તિ છે, જ્ઞાન વિના શક્તિનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી. શક્તિ વિના જ્ઞાનનું આવિષ્કરણ શક્ય નથી. પરમાત્મા પોતાના ચૈતન્યપ્રસૂતને લીધે પ્રેરકબ્રહ્મ, અને પ્રેરણ છે તે પ્રેર્યબ્રહ્મ, ભોક્તૃવર્ગ વગેરે દૃશ્યો ઉત્પન્ન કરે છે, અને ઈચ્છા થાય ત્યારે પાછાં નિરોધિત કરી દે છે. સમુદ્રમાં પર-પોટાઓ, તરંગો, તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પાછા તેમાં જ લીન થઈ જાય છે, તેમ સઘળા પદાર્થોનું પ્રભવ સ્થાન અને વિસર્જન સ્થાન પણ બ્રહ્મ જ છે.

રામચંદ્ર કહે છે હે ભગવન, આપનાં વાક્યો મને પરસ્પર વિરોધી જણાય છે. ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ, જે મન, બુદ્ધિ, અહંકારથી પર છે તે ક્યાં અને જડરૂપ આ વિદ્યમાન પ્રપંચ ક્યાં? ચૈતન્યમાંથી જડ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય તે મને સમજાતું નથી. આ પ્રપંચ જો બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો બ્રહ્મસ્વરૂપ જ હોવો જોઈએ. નિર્વિકાર હોવો જોઈએ, જડ ન હોવો જોઈએ.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રાજકુમાર, આ સર્વ દૃશ્ય બ્રહ્મ જ છે, સમુદ્રમાં તરંગોના સમુદોરૂપે જળ જ સ્ફુરે છે, ધૂળ નહિ. તેમ આ પ્રપંચરૂપે બ્રહ્મ જ સ્ફુરે છે. રામચંદ્રજી પૂછે છે: બ્રહ્મ તો આનંદસ્વરૂપ છે અને આ જગતમાં આપણે બધું દુઃખમય જ જોઈએ છીએ, તેનું કારણ શું? આ પ્રમાણે શંકા કરી ત્યારે મુનિએ મનમાં વિચાર કર્યો કે હજી રામની બુદ્ધિ અપરિપક્વ છે, અત્યંત પ્રફુલ્લિત થઈ નથી. જે માનવ બ્રહ્મવિચારમાં પ્રવેશ થયો હોય, જાણવાનું સઘળું જાણી ચૂક્યો હોય તેની દૃષ્ટિમાં તો બ્રહ્મમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ જણાય જ નહિ. તેને તો સર્વત્ર પરિપૂર્ણતાનો જ અનુભવ થાય છે. પણ રામની બુદ્ધિ હજી સર્વ રીતે નિર્મળ થઈ નથી, કંઈક વિમળ થયેલી છે, માટે રામની પાસે ચોખ્ખે ચોખ્ખી વાત કહી દેવામાં આવશે તો તે ગ્રાહ્ય કરી શકશે નહિ. તેની બુદ્ધિ અર્ધવ્યુત્પન્ન થઈ છે. રામ હજી ભોગ્ય પદાર્થોની ભાવના કરે છે. જ્યારે ભોગની ઈચ્છા થાય જ નહિ ત્યારે માનવનો પરમ બોધમાં પ્રવેશ થાય છે. પ્રથમ તો ગુરુએ ધમ, દમ, ઉપરતિ, વિવેક, વૈરાગ્ય આદિ ગુણો સંપાદન કરવા શિષ્યને ઉપદેશ કરવો જોઈએ. ત્યારે જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી થવાય છે. બુદ્ધિ સંપૂર્ણ પહે શુદ્ધ થઈ હોય ત્યારે જ આ સઘળું બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મમાં અવિદ્યા છે જ નહિ, એવો બોધ કરવો જોઈએ, સિલ્પની બુદ્ધિની પરીક્ષા કર્યા વિના તે કેવા જ્ઞાનનો અધિકારી છે, તે જાણવા વિના, જે ગુરુ તેને સર્વોત્કૃષ્ટ બોધ આપે છે, તે ગુરુ મૂઠ્ઠ બુદ્ધિવાળો છે એમ સમજાતું. વસિષ્ઠે આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરીને કહ્યું, હે રામચંદ્રજી, હે સ્થુકુળદીપક, બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો કલંક છે જ નહિ તે વાત તમે પોતાની મેળે જ સમજશો. અને નહિ સમજે તો સિદ્ધાંતના સમયમાં—નિર્વાણ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે; હમણાં

નહિ કારણ કે આ વિચાર ગ્રહણ કરવાની તમારી અત્યારે તૈયારી નથી હમણા
 તો તમે એટલું જ સમજો તો બસ છે કે બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે જેમ
 ઈન્દ્રજીવ કરનાર જદુગર વિચિત્ર ક્રિયાઓ કરી ખોટાને સાચું કરી દે છે
 અને સાચાને ખોટું કરી દે છે તેમ આત્મા પણ માયાથી રહિત હોવા છતાં
 માયાથી જેવો છે, ખોટી ઈન્દ્રજીવ કરનારો છે, પથ્થરમાથી લતાઓ ઉત્પન્ન
 કરે છે, પથ્થરમાથી હોરા, માણેક ઉત્પન્ન કરે છે, માયા પરમાત્માની શક્તિ
 નો ખેડ વિચિત્ર છે, અનિર્વચનીય છે. પરમાત્માની શક્તિને કોઈ પણ
 પ્રકારની મર્યાદા નથી, ગમે તેવાં રૂપો ધારણ કરી શકે છે, પણ પોતે પોતાના
 સ્વરૂપમાથી ચલિત થતા નથી જેમ રાજા નાટકમા ભિન્નક્રોધ વેશ પણ લે છે
 અને ડાહ્યો માણસ ગાંડા તરીકે વર્તન કરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મા સ્વૈરવિદ્યારી
 હોવાથી, ગમે તેવાં રૂપો ધારણ કરી શકે છે તેની શક્તિ અકલ્પ્ય છે, અગ્રાધ છે
 એટલા માટે હે રામ, સર્વ સ્થળોમા સર્વ પ્રકારોથી સઘળું જગત સંપૂર્ણરીતે રાંભવે
 છે વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી એક જ વસ્તુ છે એમાં આશ્ચર્યનો, હર્ષ કે શોકનો અવ
 કાશ જ નથી. ધીરવાન પુરુષે સર્વના સમત્વ ધારણ કરતું જોઈએ (ગીતામાં
 કહેલું છે કે સમત્વ એ જ યોગ છે) જે માનવે સમતા નામનો ગુણ ધારણ
 કરવો હોય છે, તે કદી પણ હર્ષ, શોક, મોહ, વિસ્મયને આધીન થતો નથી.
 તે જાણે છે કે આત્મામાં અનંત શક્તિ છે અને તે ગમે તેવાં રૂપો સ્વેચ્છા
 ગુણો ધારણ કરી શકે છે જ્ઞાની સર્વ ઘટનાઓમાં, સર્વ સંજોગોમાં, સર્વ
 પદાર્થોમાં, બ્રહ્મદર્શન જ કરે છે (નરસિંહ મહેતાની પરિભાષામા બ્રહ્મ લટકાં
 કરે બ્રહ્મ પાસે.) આત્મા ખાસ પરિક્રમ વિના જ, સંકલ્પમયથી જ બ્રહ્મગોની
 રચના કરે છે અસંખ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે અને પોતે ઉત્પન્ન કરેલી રચના
 ઓનો તિરસ્કાર કરતો નથી. જેમ દૂધમાં ઘી છે, બીજમાં વૃક્ષ છે, જર્બમાં
 મનુષ્ય છે, તંતુમા વસ્ત્ર છે, લાકડામાં સર્વ પ્રકારના આકારો છે, તેમ આત્મા
 માં જ સર્વ પ્રકારનું સામાન્ય ગતું છે આત્મતત્ત્વ નિષ્કાંક્ષ છે, સમતાને
 લીધે સર્વત્ર સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમા જ -હેતુ છે હોશમાંથી પ્રકાશનાં કિરણો
 પોતાની મેજે જ પ્રસરે છે, અગ્નિમાંથી ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ પોતાની મેજે જ
 અગ્નિ આવે છે, જેમ સૂર્યોદય થનાંવેંત દિવસ પોતાની મેજે જ અગ્નિ

આવે છે, જેમ પુષ્પમાંથી સુગંધ પોતાની મેળે જ બહાર આવે છે, તેમ આત્માની સત્તાથી, સ્વાભાવિક રીતે, બ્રહ્માંડરૂપી તરંગો તેમાંથી પેદા થાય છે અને પાછાં તેમાં જ લીન થાય છે. જેમ અગ્નિના સાન્નિધ્યમાં ધી એની મેળે જ પીગળે છે, તેમ આત્માના સામીપ્યમાત્રથી જ જગતો પ્રગટ થાય છે. આત્માને વાસ્તવિક રીતે કંઈ પણ લેપ નથી. આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ. આત્માને બીજી કોઈ સામગ્રીની જરૂર નથી. પોતાનો સંકલ્પ જ પોતાની માયાશક્તિ જ બસ છે. આત્માનું બંધન ચથાર્થ રીતે શક્ય જ નથી. તેથી તેને વિવેકરૂપી તલચારથી કાપી નાખવામા વાર લાગે જ નહિ. દૃઢ વિશ્વાસ અને મનોબળની જ આવશ્યકતા છે. માટે હે રામચંદ્ર, તમારા અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને કેદખાના-માંથી મુક્ત થયેલા સિંહની પેઠે જગતમાં મુક્ત વિહાર કરો. તમે જ ઉત્પન્ન કરેલા પદાર્થો, જે તમારાથી અભિન્ન છે, તેમને માયાધીશ તરીકે, આસક્તિ રાખ્યા વિના ભોગવો.

રામચંદ્ર પૂછે છે, હે પ્રભુ, હે સર્વશ્વ પરમાત્મા, બ્રહ્મના સ્વરૂપમાંથી આ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઈ, તે કેવા પ્રકારની છે તે આપ દયા કરીને વિસ્તાર-પૂર્વક કહો. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર નિર્ભજ ચૈતન્યશક્તિ પોતાનામાં રહેલી શક્તિ અનુસાર કલ્પના કરે છે અને પોતે સર્વશક્તિમાન હોવાથી પ્રથમ ભવિષ્યના આકારોના સૂક્ષ્મ સ્ફુરણરૂપે જાગવાય છે. પછી તે ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થઈ, કંઈક વધારે કલ્પના કરે છે એટલે મનરૂપે જાગવાય છે અને તે મન જીવની ઉપાધિ બને છે. તેમની પોતાની બ્રહ્મપણારૂપ સ્થિતિને છોડી દઈ, સંકલ્પમાત્રથી આ મિથ્યા દૃશ્યોને બનાવે છે, પોતાને બ્રહ્મા થયેનું દેખે છે. હે રામચંદ્ર, ચોદ લોકોમાં રહેનારા, ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરનારા કોલાહલથી ઘૂમવતી આ સૃષ્ટિ મનની જ બનાવટ છે, મનરૂપ જ છે; ભ્રાંતિ-માત્ર છે, અધિષ્ઠાનથી દૂર નથી. આમાં પશુઓ છે, મનુષ્યો છે, સુરો છે, અસુરો છે, રાક્ષસો છે, દેવો છે, દાનવો છે, સિદ્ધપુરુષો છે. જીવન્મુક્તો છે, તેમ અજ્ઞાનમાં રચાંપચાં રહેનારાં પાપર પ્રાણીઓ પણ છે. સર્ત્ર રજ્જેગુણ, તમોગુણ, સત્ત્વગુણનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે.

રામચંદ્ર પૂછ છે, હે મહારાજ, પરમાત્મા અખંડ છે, પૂર્ણ છે, અનંત છે, તો તેના સ્વરૂપમાં પ્રદેશનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સંભવે?

વસિષ્ઠ કહે છે, જીવની તથા બ્રહ્મની એકતા વાસ્તવિક છે, તે સત્યને શિષ્યોની બુદ્ધિમાં સ્થિર કરવા માટે એક પ્રદેશમાં ચલન થવા આદિ વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં કલ્પેલો છે. વિકારીપણું, આવશ્યવીપણું, દેશ, કાળ, કારણ-કાર્યનો નિયમ ઇત્યાદિ પ્રકારો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પણ ખરી રીતે અત્મસ્વરૂપમાં તે સંભવતા જ નથી. પરમાત્મામાં પ્રકાશ, જ્ઞાન, આનંદ, શક્તિ, સૌંદર્ય વિના બીજું કંઈ છે નહિ. બ્રાહ્મથી અતિરિક્ત કોઈપણ વસ્તુ જ છે નહિ, બ્રાહ્મથી ઓર્નું સમજો. મન ક્રિયાશક્તિથી ઉત્પન્ન થયેનું છે અને એ મનની શક્તિથી નામોનો વ્યવહાર ચાલે છે. સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થતા તરંગો જેમ સમુદ્ર જ છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં જે નામરૂપે જોવામાં આવે છે તે તેના જ આવિભાવો છે. તેનાથી અન્ય નથી. અજ્ઞાનથી, એકતાની ભાવનાથી, તેનો અનુભવ નષ્ટ થવાથી, બ્રહ્મ જ દ્વૈતરૂપ પ્રતીત થાય છે. જે કંઈ આ જગત છે તે સમગ્રું બ્રહ્મ જ છે, આ સત્ય જ્યારે તમારી પરિપક્વ થયેલી બુદ્ધિમાં સ્થિર થશે ત્યારે તમારી પાસે સિદ્ધાંત સંબંધી અનેક રહસ્યોનું કથન કરવાનાં આવશે. અંધારાનો ક્ષય થાય ત્યારે જ પદાર્થો, સ્થાવર જંગમ જગત સફૂટ જોવામાં આવે છે, તેમ મિથ્યા પદાર્થોનો બોધ થાય, અજ્ઞાન રૂપી કાંક મનમાંથી દૂર થાય ત્યારે જ બ્રહ્મતત્ત્વ યથાર્થ રીતે સમજાય છે ત્યારે જ તમને નિર્મળ પરમપદમા અખંડ, શાશ્વત નિર્મળતા અનુભવાશે. આમાં સંદેહ રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.

રામચંદ્ર કહે છે, હે બ્રહ્મન્ થીતજ, શાંતિદાયક, અનંદદાયક માર્ગગાંભીર્ય થી ભરપૂર આપની ઉક્તિઓથી હું કોઈવાર પ્રકાશનો અનુભવ કરું છું અં કોઈવાર પાછો અંધકારમાં ગરકાવ થઈ જાઉં છું. જ્યારે હું આપનાં વચને બરોબર સમજું છું, તેનું રહસ્ય ગ્રહણ કરું છું, ત્યારે મારું મન ઓજસ્વં થાય છે અને જ્યારે આપનાં વચનોમાં, કોઈવાર ન સમજવાથી વિરોધ દેખા છે, ત્યારે મારું મન જડ થઈ જાય છે. તેમાં મૂકતા પ્રવેશે છે. પૂર્ણ બ્રહ્મ એક છે, અદ્વિતીય છે, સર્વદા સ્વર્થપ્રકાશ છે, તેનામાં આ જગતરૂપી કલ્પ

નાનો વિકાર કેમ આવ્યો, એ વિષયમાં મારા મનમા હજી સથય આવ્યા કરે છે. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, તમારા મનની આવી સ્થિતિનું મૂળ કારણ એ છે કે, તમે મારા ઉપદેશનું હાર્દે હજી ગ્રહણ કરી શક્યા નથી મારો ઉપદેશ યથાર્થ છે, મુક્તિપુકત છે, સ્પષ્ટ છે, અસદ્વિગ્ધ છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી હજી તમારા જ્ઞાનચક્ષુઓ સંપૂર્ણ રીતે નિર્મળ થયેલા નથી, તેથી તમે મારા બોધનું ચરસ્ય ગ્રહણ કરી શકતા નથી જ્યારે તમે સ્વસ્થ થશો, ત્યારે જ તમે મારાં વાક્યો અને વિચારો કેટલા પ્રબળ છે, તે સમજી શકશો. બ્રહ્મના એક પ્રદેશમાં માયા છે અને માયાથી આ જગત થયું છે. ઈત્યાદિ મારાં વાક્યોનું શ્રવણ કરી તમે ભ્રાતિમા પડો નહિ થિખ્યાના મનમા પરમ સત્ય ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યાં સુધી એને સમજાવવા માટે કેટલીએક કર્ષિત વાતો કરવી પડે છે જ્યારે તમે ઘાત, સ્થિર, વિમળ, નિરાકર, નિર્વિકાર બ્રહ્મને જાણ્યો ત્યારે તમને તમારા અસવ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારની ગરબડની પ્રતીતિ થશે નહિ માયા, જગત, વાસ્તવિક રીતે, અવિદ્ય માન હોવા છતાં પણ હજી તમારા મનમા એના વિચારો આવ્યા કરે છે તમારા મનમાથી આ ભ્રમ દૂર કરવા માટે, માયાનું અને જગતનું સ્વરૂપ કહેવાની જરૂર રહે છે. જ્યાં સુધી દૈત્યો અધ્યારોપ ન સમજાતો હોય ત્યાં સુધી તેનો અપવાદ સમજણમાં આવતો નથી. વિદ્વાનોની શુદ્ધ દૃષ્ટિમા માયા કે જગત કાંઈ છે જ નહિ. એવા મહાનુભાવોને સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન જ થયા કરે છે. આત્મામાં માયા, વાસના, કલ્પના જ નહિ, અત્યંત નિર્મળ જે પદ્મબ્રહ્મ છે, તે જ અ જગત છે સત્ય તમારા મનમાં નિર્વાણપ્રકરણમાં અનેક મુક્તિઓથી કસાવવામાં આવશે, હમણાં તો બ્રહ્મમાં માયાના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીને જ તમને બોધ આપું છું હે રામ, આ સંસારરૂપે અનુભવતી માયા પોતાના નાશથી આનંદ આપે છે આનો ખરો સ્વભાવ જાણી શકાતો નથી. કારણ કે જે વસ્તુ વાસ્તવમાં છે જ નહિ તેને કઈ રીતે જાણી શકાય? વિચારપૂર્વક તેનું નિરીક્ષણ કરવા માંડીએ તો તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે જ્યાં સુધી તેને વિષે વિચાર ન કરીએ ત્યાં સુધી સ્ફૂર્ણ કરે છે, અને જીવ ભ્રાઓને દ્રવ્યોના બંધનમા નાખ્યા કરે છે, આત્મસ્વરૂપમાં જીવ, જગત,

દેહ આદિ ભેદાનુ વિસ્તરણ કર છે, આને લીધે જ આત્માને પુરુષોત્તમ કહેવામા આવ છે આ માયાનુ યથાર્થ રીત અસ્તિત્વ છે જ નહિ એવી ભાવના જ્યાર તમારા મનમા દૃઢ થયે, જ્યાં તમે તત્ત્વની અનુભૂતિ કરશો, ત્યાર જ તમને મારા ઉપદેશનો મર્મ સમજાયે આ જગતરૂપ ક પના જે જેવામા આવે છે તે મનનો જ વિનાસ છે, એવા જેને પાકા નિશ્ચય થયો હોય ત જ માનવ મુક્તિનો અધિકારી છે આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે અથવા એ નામરૂપાત્મક જગત મિથ્યા છે, તેનુ અધિક્ષાન બ્રહ્મ, જે સર્વ વ્યાપક છે, નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે—તે જ પરમ સત્ય છે આ બે નિશ્ચય માથી એકને વળગી રહો તો તમે અજ્ઞાનતાના રૂપમા ડૂબશો નહિ નામ રૂપોની જે ભાવનાઓની કલ્પના કરવામા આવે છે તે વ્યવહાર માટે જ છે આત્મસ્વરૂપનો પ્રાપ્તિ વિના અશ્વપપદ મળતુ નથી આ અવિદ્યા ક્યાથી ઉત્પન્ન થઈ, શા માટે ઉત્પન્ન થઈ, આવા વિચારોને મનમા સ્થાન આપી, નકામી ગૂંચવણ પેદા કરો નહિ અવિદ્યા, જે વાસ્તવમા છે જ નહિ, તે પણ જેનો આ જગતમા આવો પ્રભાવ છે, જે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોને પણ આમતેમ નચાવે છે, જે માનવને દીન, પામર બનાવ છે, તેનો હુ કયા પ્રકારથી નાથ છુ તે જ વિચારમા નિમગ્ન રહો આ અવિદ્યા જ્યારે શીલુ થઈને નાથ પામી જશે ત્યાર જ તમને તમારા આ પ્રશ્નોનું—તમારા સંઘર્ષોનું સતોષકારક નિરાકરણ મળશે ત્રેલોક્યમા શૂરવીર અને પડિત પુરોહિતે પણ આ વિદ્યાએ પરાધીન બનાવ્યા છે જેઓ મનથી સમજે છે કે આ સસાર ક્ષણભંગુર છે, આત્મા જ શાશ્વત સત્ય છે, એના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી જ પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેઓ પણ અવિદ્યાના પજમા ફસાઈને, અજ્ઞાનીના જેવુ વર્તન કર છે, એ ખરખર આશ્ચર્યકારક ઘટના છે એ જ બનાવી આપે છે કે કવળ બુદ્ધિમળથી માણસનો સર્વાંગી વિકાસ થતો નથી પણ બુદ્ધિની સાથે દૃઢ નિશ્ચય અને સર્વાભિમાવ જોઈએ, અનુ પમ સક પમજ જોઈએ હૃદયની વિશાળતા જોઈએ, કારણ કે આત્મા સર્વ વ્યાપક છે આ અવિદ્યાને જ મૂળમાથી ઉખેડી નાખો, બળપૂર્કિ દૂર ફેંકી દો, સ્વસ્વરૂપના સતત વિચારના અસ્ખાન્ત પ્રવાહથી તને કાપી નાખો તે સિવાય શાનિ મળી શક તેમ છે જ નહિ

હે રામચંદ્ર, મનના બળનો વિચાર કરાવવા માટે મેં પ્રથમ મનુષ્યોની સાત્ત્વિક અને રાજસ જાતિઓ વિષે તમને કહ્યું છે. પરબ્રહ્મ નિષ્કલંક છે, સર્વવ્યાપક છે, જન્મરહિત છે, ચેતન્યરૂપ છે, ત્રાંતિરહિત છે. આ અવિચળ સ્વરૂપવાળા મહાચેતન્યનો એક અંશ વાસનારૂપ ઉપાધિથી જીવરૂપ ધનતાને પામે છે, સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન મહાચેતન્ય સર્ગદા નિશ્ચય જ છે. તેપણ કોઈ પ્રદેશમાં અભાવમાન થવાનો દેખાવ કરે છે પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ એ જીવરૂપ ચેતન્યશક્તિ દેશશક્તિ, કાળશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિને પણ પોતાની સાથે ઉત્પન્ન કરે છે. જીવશક્તિ ખરી રીતે જોતાં મહાચેતન્યથી અભિન્ન છે, પણ જ્યારે તે પોતાના સ્વરૂપને મર્યાદિત, પરિગ્રિહ્ય માનવા લાગે છે, ત્યારે તેને નામ, રૂપ, સુખ, દુઃખ, ધર્મ, શોક આદિ કલ્પનાઓ લાગુ પડે છે. જીવ અને બ્રહ્મની પૃથક્તા તે ઉપાધિઓના સ્વભાવને લીધે જ છે, સ્વરૂપની જુદાઈને લીધે નહિ. શરીરનું નામ ક્ષેત્ર છે અને શરીરને તેના અંદરના અને બહારના પદાર્થો સહિત જે જાણે છે તે ક્ષેત્રજ કહેવાય છે. આ ક્ષેત્રજ હું છું, એવી કલ્પનાથી દૂષિત થઈને અહંકારપણાને પામે છે, પછી બુદ્ધિપણાને પામે છે, પછી સકલ્પવિકલ્પાત્મક મનને, પછી ઈન્દ્રિય-પણાને અને પછી સ્થૂળ દેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે વાસનાઓથી ઘેરાયેલો જીવ ક્રમશઃ સ્થૂળપણાને પામે છે. વાસનાઓને લીધે આવી ઊતરતી કોટિની અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ જીવની દશા બદલાય છે. પણ તેનું અસલ નિર્વિકાર ચેતન્યપણું બદલાતું નથી. હે રામચંદ્ર, હાથીને જેમ ખાણમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે, કાદવમાં ખૂંચી ગયેલ બળદને જેમ જામરદસ્તીથી બહાર કાઢવામાં આવે; તેમ સંસારરૂપી ઊછળતા સમુદ્રમાં તણાયા કરતા મનને બળાત્કારથી બહાર કાઢો. મન કર્મફળોના બિન્નીબિન્ન પ્રકારના રસો ચાખવાથી મેંનું થઈ ગયું છે, તેમ જ આસક્ત થઈ ગયું છે; જ્ઞા-મૃત્યુ વ્યાધિથી મૂંછિત થઈ ગયું છે, માનવને સુખદુઃખના દુન્દોને આધીન રાખનાર મન જ છે. એને કામમાં રાખવાનું કામ મુકેલ નથી. જે માનવ-ને પોતાના અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ ન થાય તે તે કામ ચાત્યંત સુખમ છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્રજી, મહાયૈતન્યમાંથી કલ્પનાથી અસંખ્ય જીવો ઉત્પન્ન થયા છે, જળના મોટા ધોધમાંથી જળકણો ઉત્પન્ન થયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થયા કરશે. આવા જીવો વાસનાઓને લીધે જ્યાં સુધી અવિદ્યાગ્રસ્ત દશામાં રહે છે ત્યાં સુધી જીવ ભિન્નભિન્ન લોકોમાં જન્મમગ્ન પામ્યા જ કરે છે. સંસારના રહેંટમાં ઉપર નીચે ક્યાં કરે છે. તેમાંથી થોડાએક જીવો જેમનામાં વિવેકનો ઉદય થયો હોય છે તેઓ પુરુષાર્થ કરી જીવન્મુક્ત પણ થાય છે, કેટલાકએક જીવો, પશુઓડપ, પક્ષીઓડપ, લક્ષ્મીઓડપે, ગુરુઓપથ્યરોડપે પણ રહે છે કેટલાકએક સર્પ, અજગર, કરમિયા, કીટીઓડપે પણ રહે છે. કેટલાએક જીવો પોતાની બદ્ધ દશામાં જ આનંદ માણે છે. તેમને પોતાના દાસત્વનો ખ્યાલ જ આવતો નથી. કોઈ જીવ ગંધર્વપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ જીવ દૈત્યપણાને, કોઈ દેવપણાને મેળવે છે. નદીઓનાં મોજાંઓની જેમ જીવોની સ્થિતિઓમાં ઊલ્લસપાથલ થયા કરે છે. કેટલાક જીવો મહાયૈતન્યમાં જ નિવાસ કરે છે બધા જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન મહાયૈતન્ય જ છે, જુદા જુદા દેહો ધારણ કરીને, સંસારના ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અનુભવો કરીને, પાછા આ જીવો મહાયૈતન્યમાં જ લય પામે છે. આ બ્રહ્માંડોની, આ જીવાત્માઓની, આ ભોગ્યપદાર્થોની ચંચળ અનાદિ કાળથી ચાલ્યા જ કરે છે, સમુદ્રોના તરંગોની પેઠે વધે છે, ઘટે છે, ઉત્પન્ન થાય છે, પાછી લીન થાય છે.

હે રામચંદ્ર, જે જીવાત્માની અસાનકપ નિદ્રા થાંત થઈ હોય છે, જેની સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ ગળી ગઈ હોય છે, જેના મનમાં બોધ સ્થિર થયો હોય છે, જેના મનમાંથી સર્વ નાશવંત પદાર્થો માટેની આસક્તિ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હોય છે, જેનું અંતઃકરણ સ્ફટિકમણિ જેવું શુદ્ધ થયું હોય છે, તેવો મહાત્મા સંસારમાં વ્યવહાર કરતો હોય તોપણ નિત્ય મુક્ત જ છે મુક્ત દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી-આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કસ્થિત રાંસાર જીવોના મનની અંદર કાચમ રહે છે, જેમ બીજની અંદર અંકુર ગહે છે, જેમ ગર્ભની અંદર ભાવિ માનવ ગહે છે, જેમ અગ્નિની અંદર ઉગ્મના રહે છે, જેમ જળની અંદર ચક્રીઓ રહે છે તેમ મનની

અંદર દેહ રહે છે. મનમાં વાસનાઓને લીધે ઘણા દેહો રહે છે. પણ જે સમયે જે દેહનો આવિર્ભાવ થવાનો હોય (કર્મના અવગ નિયમો અનુસાર) તે વખતે તે જ દેહનું પ્રકટીકરણ થાય છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં એક જીવને ઉત્તમ કર્મેણા પરિપાક થતાં તે બ્રહ્માનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને બ્રહ્માના સકલપ્રભળથી આ અપાર દૃષ્ટિનો જાવિષ્કાર થાય છે.

હે રામ, જે મન અતિથય શુદ્ધ થવાથી, કોઈ વિષયમાં આસક્ત નથી (આનું નામ જ મનોનાથ છે), તેણે મન આ શરીરમાં જ બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે, જેમ સફેદ વસ્ત્ર રંગ પકડે, તેમ ઉચ્ચતમ કોટિના વૃત્તિપ્રવાહથી જે મન સ્વચ્છ થયું હોય, જેમાંથી દ્વંતભાવ નષ્ટ થઈ ગયો હોય, તે બ્રાહ્મી દૃષ્ટિને પામે છે. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ જુઓ છે, જે મન પદાર્થોમાં એકતાન બની જાય અને તેના અધિષ્ઠાનથી વિમુખ રહે તે અવિદ્યાગ્રસ્ત છે. તે જ અજ્ઞાન દૃષ્ટિ છે. જ્યારે બ્રહ્મ વિષે એકતાન થાય ત્યારે તે જ્ઞાનદૃષ્ટિ કહેવાય છે. મનનું સ્વરૂપ દૃશ્યની દૃષ્ટિ સિવાય કંઈ નથી, આ બધું દૃશ્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં હતું નહિ, વિનાશ પછી નહિ હોય, મધ્યમાં પણ કલ્પનાગય જ છે. તેથી વસ્તુતઃ સત્ય નથી. સત્ વસ્તુ તેને જ કહેવાય જે ત્રણે કાળમાં એક જ સ્થિતિમાં કાયમ રહે આ અર્થમાં એક આત્મા જ સત્ય છે. આ જ પારમાર્થિક યથાર્થ દૃષ્ટિ છે.

૧૭ : મહાચૈતન્યની સત્તાથી જ જગતનું અસ્તિત્વ

સ્થિતિપ્રકરણમાં વસિષ્ઠ રામચંદ્રને કહે છે : હે રામચંદ્ર આ સંસાર-રૂપી આરંભર થયો પણ છે અને નથી પણ થયો. કારણ કે તે પરિવર્તનશીલ છે. આત્માની કલ્પના માત્ર છે તેની સ્વનંત્ર સ્વસત્તા નથી; બ્રહ્મની સત્તાને આધીન છે બ્રહ્મથી અભિન્ન છે જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં એક જ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે તે જ સત્ય કહેવાય. આ દૃષ્ટિએ આ જગત્ અસત છે, જગન આભાસમાત્ર છે હે મહાબાહુ, સર્વ શક્તિઓવાળું મહાગૈતન્ય સર્વથા વિદ્યમાન છે. તેને લીધે સર્વ પદાર્થોમાં સાચાપણું અને ખોટાપણું

બંને સંભવે છે મન સ્વપ્નાવસ્થામાં વાસનાથી જ બીજા શરીરને ગ્રહણ કરે છે, તેવી રીતે આ શરીરને પણ તેણે ગ્રહણ કરેલું છે. દેવ, અસુર, નર, સર્વ સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થો સંકલ્પથી જ બનેલા છે. તેથી સંકલ્પથી જ યાંત થાય છે હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર, યથાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં આ જગતમાં કોઈ પદાર્થ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. જન્મ, મરણ આદિ કલ્પનાઓ મિથ્યા છે, અજ્ઞાનજન્ય છે. દેહાસકત, અજ્ઞાન પ્રાણી જ મૃત્યુથી અને સંહારથી ડરે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય આ ત્રણે ક્રિયાઓમાં આત્મા એકસરખો આનંદ અનુભવે છે. નામરૂપાત્મક પદાર્થો, સર્વ નાશવંત છે, અસ્થિર છે. આત્મા જ અજર છે, અમર છે, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. એ સત્યને મનમાં સ્થિર કરો. તે પ્રમાણે આચાર કરો. વિનાશી પદાર્થો માટે અનુરક્તિનો ત્યાગ કરો. આ જગત ગંધર્વનગની માફક ખોટી રીતે પ્રતીત થાય છે. તેથી તેનો નાશ થાય તો કાંઈ હાનિ થવાની નથી. અને વૃદ્ધિ થાય તો તેથી કશો લાભ થવાનો નથી. બાળકો રમકડાંઓમાં પુત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ વગેરેની કલ્પના કરે છે, તેમ મહાશેતન્યમાં આ જગતના પ્રવાહોની કલ્પના થયેલી છે. સવળું બ્રહ્મરૂપ જ છે તો પછી જગતના પદાર્થો સાત થા માટે સુખદુઃખ ધરવાં જોઈએ. જ્ઞાની પુરુષ પોતે પરિપૂર્ણ હોવાથી ગ્રહણ અને ત્યાગ ની ભાવનાઓથી પર છે. હે સુવિચારવાન રામચંદ્ર, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરીને આત્મા શરીરથી, મનથી, પોતાની અંદર કલ્પિત જગતથી અત્યંત પૃથક્ છે એ સત્યને મનમાં સ્થિર કરો, પછી તેની અનુભૂતિ કરો. મુખ્ય બુદ્ધિહીન લોકોની માફક આ સંસારમાં સુખદુઃખના દ્વંદ્વોને આધીન થઈને વર્તન ન કરો. અજ્ઞાનને વિવશ થઈને મનમાં મૂંઝાયા ન કરો આ સર્વ જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. તેમાં ભેદનો સંભવ છે જ નહિ. આ જગત વિચાર વિનાના મનુષ્યને અસંખ્ય જન્મો સુધી ભ્રમાવ્યા કરે છે. જ્ઞાનીને સહેલાઈથી મુક્ત કરે છે વિનાશી પદાર્થો માટે આસક્તિનો ત્યાગ કરો સર્વ પ્રકારની કામનાઓને જાગ્રમૂળથી ઉખેડી નાખો, નૃપજ્ઞાનહિન થાઓ, ભય-હિન થાઓ, સર્વાભાવાવ કેશવો, આત્મસ્વરૂપની જ ભાવના કરો, સ્વસ્વરૂપના વિરોધી વિચારને મનમાં પ્રવેશ જ ન કરવા દો. સમજુ મનુષ્ય ઝાંઝવાના જગજુ અસલ સ્વરૂપ જાણે

પછી તેની પાછળ દોડતો નથી ખોટી ખટપટ કરાવનારો આ સંસાર માણ બંગ્લ પદાર્થોથી જ ભરેલો છે તેથી જ્ઞાનીને તેમાં આસક્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે? જ્ઞાની પુરુષને દુઃખો પહોંચતા જ નથી. મૂર્ખ માણસો જ જગતના પદાર્થોના આવાગમનથી હર્ષશોકને આધીન થાય છે. જે પદાર્થ આદિમાં ન હોય, અંતમાં પણ ન હોય તે મધ્યમાં પણ હોઈ શકે નહિ. આ કલ્પિત જગત પોતાના અધિક્ષાન, પરબ્રહ્મરૂપે સર્વદા સત્ય છે, પણ તેની સ્વસત્તા નથી. જગતમાં પ્રતિબિમ્બરૂપે જળ તથા આકાશ આદિ જોવામાં આવે છે, પણ ભાજકો જ તેને સત્ય માનીને તેની સ્પૃહા કરે છે સમજી માણસો તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે હે રામચંદ્ર અવિનાશી એવા શાશ્વત પદને જોઈને નિન્યાનંદનો જ આશ્રય કરો મનને સંસારના વિષયો પાછળ આમતેમ ભટકવા ન દો. તેને વિવશ ન થાઓ. માગ દેહ સહિત આ દૃશ્યમાન જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ, એવો નિશ્ચય રાખો, પરિવર્તનશીલ પદાર્થોના વિનાશ માટે શોક કરો નહિ, જન્મમરણની ચિંતા કરો નહિ; સંસારમાં માયાના પામર દાસ તરીકે નહિ પણ માયાધીશ તરીકે વ્યવહાર કરો. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમાં આ જ ફરક છે. જ્ઞાની સમ્રાટ તરીકે વ્યવહાર કરે છે, અજ્ઞાની દીન માણસ તરીકે વર્તે છે.

હે રામચંદ્ર, કલ્પિત પદાર્થો જોવામાં આવે કે અદૃશ્ય થઈ જાય તેથી હર્ષ કે વિલાપ શા માટે કરવો? સર્વ પદાર્થો વિદ્યમાન હોવા છતાં વિવેકી પુરુષો તેમનું મૂળ સ્વરૂપ જાણે છે તેથી વૈરાગ્યનો આશ્રય લઈને સર્વ વ્યવહાર કરે છે. જે સુલ્લ મનુષ્યને સંસારના પદાર્થોમાં અનુગતિ હોતી નથી. તેવા વંદનીય પુરુષને માયા પોતાના પંજમાં ફસાવી શકતી નથી. હે રામચંદ્ર, સ્વધર્માનુસાર, સઘળાં કાર્યો કર્યા કરો, પણ તેમાં અથવા તેમનાં ફળોમાં આસક્તિ રાખો નહિ.

બ્રહ્માંડમાં ધણા વિચિત્ર પદાર્થો છે તેમ અન્ય બ્રહ્માંડોમાં પણ જુદા જુદા પ્રકારના વિચિત્ર પદાર્થો છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો થાય છે, નિર્જળ પ્રદેશમાં ઝંઝવાના પાણી થાય છે, તેમ આત્મામાં બ્રહ્માંડો થાય છે સૃષ્ટિઓનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિરતર થયા જ કરે છે તેથી આ સૃષ્ટિઓની પરપરા ઓ ક્યા કાળથી થઇ થઈ છે તે જાણી શકાતું નથી જેમ નદીમાં પરપોટાઓ થઈને પાછા તેમાં જ લીન થાય છે તેમ પરબ્રહ્મમાં સુર, અસુર તથા મનુષ્ય સહિત સઘળી જાતિઓ થઈ થઈને પાછી લીન થઈ જાય છે. જેમ માટીમાં ભવિષ્યમાં બનનારા ઘડાઓ રહ્યા છે તેમ પરબ્રહ્મમાં ભવિષ્યમાં થનારાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડો અવ્યક્ત રૂપે રહેલા છે. જેમ વૃક્ષોમાં ફળ, પુષ્પ, આદિ સઘળું કોઈ સમયે વ્યક્તરૂપે અને કોઈ સમયે અવ્યક્તરૂપે રહે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં આ સઘળું જગત કોઈ સમયે ગુપ્ત રીતે અને કોઈ સમયે દેખાય એવી રીતે રહે છે જે વસ્તુનો કાર્યમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય તે કારણમાં હોવી જ જોઈએ.

હું રામચંદ્ર, આ સઘળું જગત અને જન્મ મરણ વારવાર થયા કરે છે, સાધનો, કર્મો પણ વારવાર થયા કરે છે, તન્માત્રાઓ, પંચમહાભૂતો, બુદ્ધિ, અહંકાર વગેરે પણ વારંવાર થયા કરે છે મનુષ્યો, દૈત્યો, દેવો પણ વારવાર ઉત્પન્ન થાય છે, લોકાતરોની રચનાઓ પણ વારવાર થયા જ કરે છે વિવેકી માનવોમાં મોક્ષની ઇચ્છાઓ પણ વારવાર થયા કરે છે, અવિદ્યાગ્રસ્ત જીવાત્માઓના ઉદ્ધાર માટે જીવનમુક્તો પણ વારંવાર ધરીશો ધારણ કરે છે આ સઘળું એક ચક્રની માફક સતત ફર્યા કરે છે આ સંસારરૂપી ચક્ર દાશૂર નામના બ્રાહ્મણે કહેલી રાજની આખ્યાયિકાની પેઠે કલ્પનામાંથી ઘડાયેલા આકારવાળું છે યથાર્થ રીતે છે જ નહિ

હું રામચંદ્ર, પોતાની જાતને અને બીજાને છેતરનારા પામર લોકો સત્ય વસ્તુને જાણવાની ઇચ્છા જ રાખતા નથી તેઓ વિષયોમાં જ રચ્યા પચ્યા રહે છે, પોતે વિષયોના દાસ છે એનું તેમને ભાન જ હોતું નથી જેઓ જિતેન્દ્રિય હોય છે સંસારના વિષયોને તુચ્છ ગણે છે, તેઓ જ પગમ તત્ત્વને હસ્તામલકની પેઠે જુએ છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, આ સંસારના સર્વ પદાર્થો વિનાથી હોવાથી તેમાં ગગ રાખવાથી આધિવ્યાધિમાંથી મુક્ત થવાનું નથી આ શાશ્વત સત્યને મનમાં સુદૃઢ કરવા માટે દાશૂરે કહેલી એક આખ્યાયિકા કહું છું, તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો તેના ઉપર મનન કરો, તેનો સાર ગ્રહણ કરો, તેનું નિદિધ્યાસન કરી તેની અનુભૂતિ કરો આ પૃથ્વી ઉપર રંગભેરથી ફળ-ગ્રહવાળો, લક્ષ્મીવાળો એક માનવ નામનો સુપ્રસિદ્ધ દેશ છે. તેમાં સોહામણું વનો તથા ઉપવનો છે તે દેશમાં એક ગિરિવંશ છે. તે પવિત્ર દેશમાં મહા-તપસ્વી મહાન ધર્માત્મા, વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત, સર્વોત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળો એક દાશૂર નામનો મુનિ કદંબના ગ્રહના અગ્રભાગમાં નિવાસ કરતો હતો. એના પિતા શરલોમા પણ એ જ પર્વતમાં રહેતા હતા. શરલોમાને દાશૂર નામનો એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો પિતા અને પુત્રે સાથે રહીને પોતાના જીવનનો સમય કાઢ્યો એ શરલોમાએ ઘણાં વર્ષો સુધી જીવનમાં સુખદુઃખનો અનુભવ કરીને મનુષ્યદેહનો ત્યાગ કર્યો તેની સ્ત્રી પણ પોતાના પતિની પાછળ સતી થઈ. પછી દાશૂર વનમાં એકલો પડ્યો માતપિતાના વિયોગથી, શોકથી દાશૂરનું અંતઃકરણ સંતાપ પામ્યું. તેનું શરીર કમળની પેઠે કમ્પાવા લાગ્યું. વનના એક દેવતાએ પોતાના શરીરને અદૃશ્ય રાખીને નીચે પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું દેવતાએ કહ્યું: ‘હે ઋષિપુત્ર, તું અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ રુદન કરે છે? સંસારનું સ્વરૂપ જ ચંચળ છે, નાશવંત છે પ્રાણીઓ જીવે છે, જન્મે છે અને અવશ્ય મરણ પામે છે. બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓ પણ આ જ અચળ નિયમને આધીન થઈને જ વર્તન કરે છે એટલા માટે તારા પિતા અને માતાના મરણનો ખેદ કરવો જોઈએ નહિ, દાશૂરે શાસ્ત્રપૂર્વક ભક્તિભાવથી શાસ્ત્રોકત વિધિ પ્રમાણે, પિતાની ઔર્ધ્વદિશિક ક્રિયા કરી અને તેની સાથે પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને ઉચ્ચતમ હેતુથી તપ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. વનમાં તપશ્ચર્યા કરતાં કરતા તે દાશૂરને શ્રોત્રિયપણું (વેદિયાપણું) પ્રાપ્ત થયું આ વેદિયાપણામાં શુદ્ધાશુદ્ધપણાની કદપનાની ભારે પંચાત રાખવી પડે છે. જેણે પરમતત્ત્વનો અનુભવ કર્યો નહોતો એવા એ વેદિયાની બુદ્ધિ વહેમને લીધે વિઘ્નાંતિ પામી નહિ. દાશૂર અજ્ઞાનજન્ય ભ્રમણાને લીધે કોઈ

સ્થળે પ્રસન્ન થયો નહિ. પોતે એવો વિચાર કર્યો કે વૃક્ષની દેશ જ શુદ્ધ છે માટે મારે એની ઉપર રહેવું એ જ યોગ્ય છે. તેણે એવો નિશ્ચય કરી એવું તપ આરભ્યું કે જ્યાં તેને પક્ષીઓની માફક ઝાડની શાખાઓ રાને પાંદડાં ઓ ઉપર રહેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય. તેણે લાંબા કાળ સુધી આ પ્રમાણે તપ કર્યું પણ તેનો મનોરથ પાર પડ્યો નહિ. એટલે તેણે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો અને પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપીકાપીને અગ્નિદેવને અર્પણ કરવા માંડ્યું. ભગવાન અગ્નિદેવે તેને પ્રત્યક્ષ રૂપથી દર્શન દીધું અને કહ્યું, 'હે ભાણક, મારી પાસેથી તારે જે મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે માગી લે' અગ્નિદેવ આ પ્રમાણે બોલ્યા, એટલે દાશૂરે સ્તુતિવાક્યોથી તેમનું પૂજન કર્યું અને પછી કહ્યું કે 'હે ભગવન, આ સઘળી પૃથ્વી શૂદ્રોથી, ચાંડાગોથી, અપવિત્ર પ્રાણીઓથી ભરપૂર છે. મને કોઈ પણ દેકાણે પવિત્ર સ્થળ મળતું નથી. માટે મને વૃક્ષો ઉપર રહેકાણ કરવાની શક્તિ આપો. અગ્નિદેવ 'તથાસ્તુ' કહીને અંતહિત થઈ ગયા. પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થવાથી, દાશૂર પૂનમના ચંદ્રની જેમ શોભવા લાગ્યો. પછી દાશૂરે એક કદંભ જોયો. તે કદંભ વનની મધ્યમાં ઊગ્યો હતો. દાશૂરે એ કદંભને જોઈને અતિ આનંદ પામ્યો. તેના ઉપર ચડ્યો. તે કદંભ ઊંચો હતો. તેની ઊંચામાં ઊંચી શાખાના છેલ્લા પાંદડા ઉપર તે બેઠો અને ત્યાં તેણે અપવિત્રપણાની શંકાનો ત્યાગ કરી એકાગ્ર ચિત્તથી તપ આદર્યું. ત્યારથી તે તપસ્વીઓનાં આશ્રમોમાં કદંભ દાશૂરના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. જરાવાર બહિર્મુખ થઈને દિશાઓ તરફ નજર નાખી તેણે તુરત જ આતંકરણને અંતર્મુખ કરી દીધું—વિષયો તરફથી પાછું વાળી લીધું પદ્માસન વાળીને બેઠો. પરમાર્થથી અજાણ્યો હતો. માત્ર ક્રિયાઓમાં જ તે તત્પર રહેલો હતો, સકામ કર્મોમાં તે આસક્ત હતો, તેથી કંઝાળપણથી આરજાદિત થયેલો તે યજ્ઞો કરવા લાગ્યો. યજ્ઞોથી દશ વર્ષ સુધી દેવતાઓનું પૂજન કર્યું. લાંબા કાળ સુધી વેદોક્ત કર્મો કરવાને લીધે તેનું મન રાગદ્રેષ્યથી મુક્ત થયું. એટલે આત્મપ્રસાદરૂપ જ્ઞાન બળાન્કારથી તે મનની અંદર પ્રાપ્ત થયું. દાશૂરે એક દિવસે એ શાખા ઉપર મોટા આગળ એક વનદેવીને જોઈ. તેનાં નેત્રો વિદ્યાળ હતાં, તેજસ્વી હતાં તે સુંદર મુખવાળી હતી. તેનાં નેત્રો મદથી

પૂર્વમાં હતાં. દાશૂરે એ વનદેવીને પૂછ્યું, હે કમળનયની, તું કોણ છે? વન-
દેવીએ કહ્યું, આ પૃથ્વીતલમાં જે જે મનોરથો અતિદુર્લભ હોય છે તે પણ
પવિત્ર મહાત્માઓના આથીર્વાદથી મળે છે. હું આ વનમાં લતાઓરૂપી કીડાનાં
ઘરોની અંદર રહેનારી વનદેવી છું. નંદનવનની અંદર વનદેવીઓનો સમાજ
એકઠો થયો હતો. આ ઉત્સવમાં મેં મારી બધી સખીઓને પુત્રોવાળી દીદી
અને હું એક જ વાંઝણી છું એવું મને જ્ઞાન થયું. આથી મારા મનમાં ખેદ
થાય છે. સર્વ મનોરથોને સિદ્ધ કરવાની શક્તિવાળા આપ જેવા પવિત્ર
અને સમર્થ પુરુષ વિદ્યમાન છતાં હું વાંઝણી રહીને અનાથની માફક શોક
કરું તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. હે ભગવન, આપ મને પુત્ર આપો, જે આપ
નહિ આપો તો હું મારા દેહને અગ્નિમાં આહુતિરૂપે અર્પણ કરી દઈશ. આ
સાંભળી દાશૂર મુનિ જરા ઉસ્થા. પોતાના હાથમાં ફૂલ હતું તે આપીને તેમણે
કહ્યું: 'હે સુંદરી આ પુષ્પ લઈને તું જા. તું એક મહિને ભ્રમર સરખાં નેત્રો-
વાળા એક સ્વરૂપવાન, મેઘાવી પુત્રને જન્મ આપીશ. આ પુત્ર બીજી વનદેવી-
ઓના પુત્રની માફક વિષયસંપટ થશે નહિ. દાશૂર મુનિએ તેને આટલાં
વયનો કહી વિદાય કરી. લાંબે કાળે એ જ વનદેવી બાર વર્ષના પુત્રને સાથે
લઈને મુનિની પાસે આવી, પ્રણામ કરીને આગળ બેઠી અને બોલી કે, 'હે
ભગવન, આ કુમાર આપણા બન્નેનો પુત્ર છે. મેં તેને સઘળી વિદ્યાઓમાં
નિષ્ણાત કર્યો છે. હવે આપ દયા કરીને આ પુત્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપો
કારણ કે પોતાના પુત્રને મૂર્ખ રાખવાની કોઈની ઈચ્છા ન જ હોય તે સ્વાભાવિક
છે.' દાશૂર મુનિએ કહ્યું, 'હે અમળા, આ પુત્રરૂપ ઉત્તમ શિષ્યને તું અહીં
જ રાખી જા.' એમ કહીને તેને વિદાય કરી. વનદેવીના ગયા પછી તે પુત્ર
પોતાના પિતાની પાસે શિષ્ય તરીકે રહ્યો. દાશૂર મુનિએ દીર્ઘ કાળ સુધી
તેને વિચિત્ર ઉક્તિઓથી બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવીણ કર્યો. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામ,
હું આકાશમાં સપ્તર્ષિઓના મંડળમાં રહું છું. એક દિવસ હું એ મંડળમાંથી
અદૃશ્યરૂપે બહાર નીકળ્યો અને જે રસ્તામાં દાશૂર મુનિનો કદંબ હતો, તે
રસ્તે થઈને મંદાકિની નદીમાં સ્નાન કરવા ગયો. હું એ કદંબ પાસે પહોંચ્યો
ત્યારે તે વનની ઘાખાઓના અવકાશમાંથી દાશૂર મુનિનાં ભાષણનો ધ્વજ,

મારા સાંભળવામાં આવ્યો. એ મુનિ પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહેતા હતા : હે પુત્ર, એક બોધદાયક, મહાન આશ્ચર્ય આપનારી એક આખ્યાયિકા તને કહું છું તે એકાગ્રચિત્તાથી સાંભળ, અને તેમાંથી ઉપદેશ ગ્રહણ કર. ત્રેલોક્યમાં સુપ્રસિદ્ધ અનુપમ સામર્થ્યવાળો એક રાજા છે. એ રાજાની આજ્ઞાનું બધા પાલન કરે છે. એ રાજા અતિ સાહસિક છે. કોઈથી પણ વધ થઈ શકતો નથી. આકાશ જેમ મૂઠીમાં સમાવી શકાતું નથી, તેમ એ રાજાનું બળ, શસ્ત્રોથી કે અન્ય ઉપચારોથી દબાવી શકાતું નથી. એ રાજાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ દેહો છે. આ દેહો સમસ્ત જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે અને સર્વ કાર્યો કરવાની શક્તિ તેમનામાં છે. ત્રણ દેહવાળો આ જ્યોત્યરાજા અતિ વિશાળ આકાશમાં ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં જ તેનો નિવાસ છે, તે રાજાએ તે અસીમ આકાશમાં એક નગર બનાવ્યું છે, તેમાં મોટા રાજમાર્ગો છે. એ મોટા નગરમાં તે રાજાએ કેટલાંક માટીનાં ભોંયરાં બનાવ્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક લાંબા કાળ સુધી રહીને પછી નાથ પામે છે અને કેટલાંક શીઘ્ર નાથ પામે છે. એ મહાન તેજસ્વી રાજાએ ભોંયરાઓમાં રક્ષણ કરનારા મોટા યક્ષો બનાવ્યા છે. તે યક્ષો પ્રકાશથી ભયભીત થાય છે. આ રાજા ભોંયરાઓમાં અનેક પ્રકારની કીડાઓ કરે છે. એ રાજા કોઈ સમયે પોતાના વ્યવહારની ખટપટને લીધે રોગ અને થતુ આદિથી પરજન્ય પામે છે, અને હું દીન છું, પામર છું, શક્તિહીન છું, મૂર્ખ છું એવા વિચારો કરી શોક કરવા લાગે છે. હે પુત્ર, આ જ્યોત્ય નામધારી રાજા કોઈ સમયે આનંદમાં આવી જાય છે. કોઈ સમયે શોકને આધીન થાય છે, કોઈ સમયે રાંચળ થાય છે, કોઈ સમયે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. પુત્રને જિજ્ઞાસા થવાથી તેણે પિતાને પૂછ્યું, ‘હે પિતાજી, આ જ્યોત્ય નામનો રાજા કોણ છે ! આ આખ્યાયિકા દ્વારા આપ મને શો ઉપદેશ આપવા માગો છો તે જણાવો.’

દાશૂર મુનિએ પુત્રને કહ્યું, ‘હે પુત્ર, હવે આ વાતનો યથાર્થ અભિપ્રાય તને કહું છું તે સાંભળ. આનાથી તને સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવામાં આવશે જે જ્યોત્ય નામનો રાજા કહ્યો તે મન છે એમ સમજવું. આ મનનું પ્રભવસ્થાન ચિદાકાશ છે, નિરાકાર પરબ્રહ્મરૂપ આકાશ છે, એટલે જ

તેને ખોલ્ય કહ્યું છે. ‘ખ’ એટલે આકાશ, અને ઉલ્ક એટલે ઊકળું. આ સઘળું વિસ્તીર્ણ જગત મનને જ આધીન છે. મન જ તેનું કારણ છે, મન લીન થાય તો જગત લીન થાય છે, બધા દેવો પણ મનના જ અવયવરૂપ છે, આ મનના ત્રણ દેહો છે, સાત્ત્વિક સંકલ્પ, રાજસ સંકલ્પ અને તામસ સંકલ્પ. સર્વ વ્યવહાર આ ત્રણ દેહો દ્વારા જ થાય છે. આ મન બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં જ ઉત્પન્ન થયું છે. આકાશમાં જ ર્ધ્યા કરે છે. કલ્પિત પદાર્થો ની ઉત્પત્તિ અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન નથી. પાતાળ આદિ ચૌદ લોકો રાજમાર્ગો છે. એ રાજમાર્ગો સત્ત્વ, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચા-યેલા છે. આમાં ઊંચે જવાના તથા નીચે જવાના ખરીદવણ વ્યાપાર ચાલ્યા કરે છે. પુણ્ય કરીને સ્વર્ગાદિ લોકોમાં જવાય છે. અને પાપકર્મોથી અધિગામી લોકો તરફ જવાય છે. બ્રહ્માંડથી નગરમાં માંસરૂપી માટીનાં શરીરોરૂપી ભોંયરું લોકો તરફ જવાય છે. બ્રહ્માંડથી નગરમાં માંસરૂપી માટીનાં શરીરોરૂપી ભોંયરું બનાવ્યાં છે. આ જાતજાતનાં શરીરો પ્રાણ આદિ વાયુયંત્રના પ્રવાહથી ચાલ્યા કરે છે. તેઓ કાન, નાક, આંખ, આદિ નવ દ્વારોથી ઘસુગારેલાં છે. હે મહા-બુદ્ધિમાન પુત્ર, મનરૂપી પ્રબળ રાજાએ આ શરીરોરૂપી ભોંયરાઓનું રક્ષણ કરવા માટે અહંકારરૂપી મોટા યક્ષો બનાવ્યા છે અને આ યક્ષો આત્માના પ્રકાશથી સર્વદા ભય પામે છે. આ શરીરોરૂપી ભોંયરામાં મન અહંકારરૂપી યક્ષોની સાથે સર્વદા ક્રોડ કર્યા કરે છે. જગત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિના જુદા જુદા અનુભવો પણ આ રાજા જ લે છે. આ અનુભવો દ્વારા તેને આનંદ કદી થતો નથી તોપણ તેમાં જ રમણ કર્યા કરે છે. મનરૂપી રાજા ભાળકની માફક પોતાના સંકલ્પોમાં જ આસક્ત થઈ જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં લેરાગ્ય પામે છે. ક્ષણમાત્રમાં વિકાર પામે છે. તેથી હે પુત્ર, આ મનને સઘળા નાશવંત નામ-રૂપાત્મક, અસ્થિર અશાશ્વત પદાર્થોમાંથી પાછું વાળી દે, તત્ત્વજ્ઞાનથી નિર્મૂળ કરી નાંખ, આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ લે. હે સુવિચારવાન પુત્ર, જો આ ત્રણે દેહને (સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક સંકલ્પને) મન ત્યજી દે તો તે પરમપદમાં લીન થઈ જાય છે. હજારો વર્ષો સુધી તું તપશ્ચર્યા કરીશ, તું જામે તે લોકમાં રહીશ તોપણ સંકલ્પનો નાશ કર્યા વિના, દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કર્યા વિના મન અને શરીર સાથે તદ્દાત્મ્ય રાંગધનો ત્યાગ કર્યા વિના, તને પરમ

શાંતિ, નિત્યાનંદ મળી શકે નહિ. સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થવાનો બીજો ઉપાય જ નથી સંકલ્પથી ગંઠિત થઈને, અહંભાવથી મુક્ત થઈને સ્વધર્મનું સાગ સર્વ વ્યવહાર કર. સંકલ્પોનો તથા યાચ તો પરમ ચૈતન્ય મનરૂપ થતું જ નથી. તું સાક્ષાત્ પદ્મપ્રભા જ છે. સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે, સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ છે ભ્રાંતિને લીધે જ સંસારમાં એક પામર, દીન જંતુની માફક વર્તન કરે છે. આ તારા જેવા વિચારવાન માનવ માટે યોગ્ય નથી. કાલ્યા માણસો જેનાથી સઘળાં દુઃખો ટળી જાય તેવો માર્ગ જ ગ્રહણ કરે છે. અન્ય માર્ગ પકડતા નથી તું તત્ત્વવેત્તા થા. તારા અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જ સ્થિત થા. સંકલ્પોના સમૂહને નષ્ટ કરી નાંખ, વૃત્તિઓને શાંત કરી નાંખ, નિત્યાનંદની પ્રાપ્તિ માટે સતત પ્રયત્ન કર. અદ્વૈત પદને સંપાદન કર. જ્ઞાની પુરુષ મોહરૂપી સમુદ્રમાં કદી ડૂબતો નથી, સંસારના પરિવર્તનથીલ પદાર્થોમાં આસક્ત થતો નથી. અનાસક્ત પુરુષને ખોટી અવિદ્યા પોતાની ભાષમાં લઈ શકતી નથી. જીવન્મુક્તિને માટે તો આ સંસાર કીડાશોર છે. આ માત્ર છે, આ પારકું છે, એવી ભ્રમણા સેવનારા મનને મૂર્ખ થઈને મિથ્યા વિષયોમા ડુબાડવું નહિ. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં જેઓ વિવેકરૂપી વહાણમાં વિહાર કરે છે તેઓ જ તરે છે અન્ય જીવાત્માઓ સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વોમાં અટવાયા કરે છે.

૧૮ : સંકલ્પનું સ્વરૂપ

સ્થિતિપ્રકરણમાં સર્ગ પદમાં દાશૂરનો પુત્ર પોતાના પિતાને ‘સંકલ્પ’ ના સ્વરૂપ વિષે પ્રશ્ન કરે છે. સંકલ્પનું પ્રભવસ્થાન કયું છે, તે કેવી રીતે વધે છે અને તેને નષ્ટ કરવાનો શો ઉપાય છે આ વિષે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની તેને ઈચ્છા થઈ છે દાશૂરમુનિ કહે છે : હું પુત્ર, અનંત નિરાકાર, નિર્વિકાર સર્વ વ્યાપક સત્તાસામ્રાજ્યમાં મનપણનો પ્રાદુર્ભાવ તે સંકલ્પનું સ્વરૂપ છે સંકલ્પરૂપી વૃક્ષનો તે પ્રથમ અંકુર છે. નિરભ્ર આકાશમાં જેમ એક ખૂણામા નાનું વાદળ ઉત્પન્ન થઈને, ધીમે ધીમે વિદ્યાજ થઈને આખા આકાશને ઢાંકી દે છે, તેમ

સંકલ્પરૂપી પહેલો અંકુર પ્રથમ લેશમાત્ર હોય છે પણ ધીરે ધીરે વધીને સમગ્ર અધિષ્ઠાનને (આત્માને) ઢાંકી દે છે. એક સંકલ્પમાંથી બીજા સંકલ્પ, બીજામાંથી ત્રીજા એમ પોતાની મેજે જ વધ્યા કરે છે. આ જ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. સમગ્ર જગત સંકલ્પ માત્ર જ છે. સુખ દુઃખ બંન્નું સંકલ્પથી જ છે. તારા અસલ સચ્ચિદાનંદના સ્વરૂપમાં જે ખોટો સંકલ્પ ઉદય પામ્યો છે તે જ તારામાં અજ્ઞાનતાનું મૂળ કારણ છે તારામાં જે દેહાધ્યાસ છે—હું દેહ છું એવી અજ્ઞાનજન્ય ભ્રમણા છે, તે જ નિર્મૂળ થઈ જાય તો સઘળું અસત્ય નાશ પામી જાય છે. તારા અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં તને આસ્થા બેસતી નથી તેથી જ તું પરિતાપ પામે છે. તું સર્વ પ્રકારની કલ્પનાઓનો ત્યાગ કર, પૂર્વનાં સુખ દુઃખોનું સ્મરણ ન કર. આમ કરવાથી બ્રહ્મપદ (પરિપૂર્ણ પદ) પ્રાપ્ત કરવાની તારામાં યોગ્યતા આવશે હે પુત્ર, પુષ્પની પાંખડી હાથ વડે તોડી નાખવામાં કાંઈ વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર નથી. તેવી રીતે સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવામાં ખાસ પરિશ્રમની જરૂર નથી હું દેહાદિથી ભિન્ન છું, એ સત્યને મનમાં સ્થિર કરવાથી અર્ધા નિમેષમા જ સંકલ્પ નષ્ટ થાય છે. પોતાના પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ આનંદસ્વરૂપ ચકિતસ્વરૂપનું ચિત્તન કરવાથી, પોતાનું બુદ્ધાઈ ગયેલું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ જાતની વિકૃતિ થઈ જ નથી અને ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ તે સ્વયંસિદ્ધ છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, અજર છે, અમર છે, નિરાકાર છે જે સંકલ્પ છે, તે જ બુદ્ધિ છે, તે જ મન છે, તે જ અહંકાર છે, તે જ ચિત્ત છે, તે જ જીવ છે, તે જ વાસના છે. આ બધામાં નામથી જ જુદાઈ છે યથાર્થ દૃષ્ટિએ જુદાઈ નથી સર્વ પ્રકારની અવિદ્યાજન્ય ચિંતાઓને જડમૂળથી ઉખાડી નાંખ. દૈવમાથી અજ્ઞાનજન્ય ગ્રાધિને છેદી નાખ, સ્વસ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહે, સર્વ પ્રકારની દીનતાનો ત્યાગ કર, માયાધીશ થઈને જગતમા લીલા કર. જગતના અસત્ પાત્રોનો નિશ્ચય દૃઢ થાય તો પછી તેમાં આસક્તિનો અવકાશ રહે જ નહિ. આસક્તિ ન ગળે એટલે પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા પણ ન રહે. વાસનાસયથી જ મુક્તિ મળે છે. દુનિયાના નાશાંત પદાર્થોમાં અનુગતિ, અને માયાના બંધનમાંથી મુક્તિ આ બંનેનો સહચાસ થકય જ નથી ‘હું દેહ છું’ એનું અનુસંધાન

છૂટી જાય, એટલે દેહનાં સુખદુઃખ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ; તેમ મનથી પૃથક્તાનો અનુભવ થાય એટલે આધિ પણ ન રહે.

યથાર્થ દૃષ્ટિએ જન્મ-મરણ થતાં જ નથી, અવિદ્યાગ્રસ્ત માનવો જ આ અનિવાર્ય ક્રિયાઓમાં ઉર્ધ્વ, શોક વગેરેને આધીન થાય છે વાસનાઓથી આરણ્યદિત થયેલું મન અનેક તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે. હૃદયરૂપી વનમાં રહેલો વાંદરો તે જાતિને યોગ્ય અનેક ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે. હે સુપુત્ર, જેમ વીજળીના ઝબકારાઓ શણભગુર, શણિક પ્રકાશ આપનારા છે, તેમ મનના તરંગો પણ ભ્રાંતિ આપનારા છે હે પુત્ર, જે પદાર્થો ખોટા હોય તેને ટાળવાનો ઉપાય તરત થઈ શકે છે. સંસારરૂપી મેલ સ્વાભાવિક નથી, એ તો કૃત્રિમ છે. તેથી તે પુરુષપ્રયત્નથી સહેલાઈથી દૂર કરી શકાય છે. જ્ઞાનથી નષ્ટ કરી શકાય છે એટલા માટે તું હવે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રયાસ કર. અત્યાર સુધી તે' આ વિષયમાં જે બેદરકારી દાખવી છે તે અક્ષમ છે. તોને જે ભ્રમ છે કે આ બધા ભોગવિલાસો સાચા છે તે તને કાયમનું સુખ આપી શકશે, કોઈ પણ દિવસ નાશ નહિ પામે, એ જ્ઞાનજન્ય માન્યતા છે. જે વસ્તુઓ પોતે જ વિનાશી હોય છે એ યાશ્યત આનંદ આપી શકે જ નહિ. જે કાંઈ છે તે આત્મતત્ત્વ જ છે. તેનાથી કાંઈ જુદું નથી, તેમ સ્વતંત્ર પણ નથી. એ સત્યને મનમાં સ્થિર કર અને તે પ્રમાણે વર્તન કર. અનુપમ મનોબળ કેળવ.

વસિષ્ઠ રામચંદ્રજીને કહે છે, હે રઘુનંદન, આ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિના સમયે, દાશૂર અને તેના પુત્ર વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો તે મેં સાંભળ્યો. આ સંભાષણ સાંભળીને, હું આકાશમાંથી તે કદંબની ટોચ ઉપર છાનોમાનો જિતર્થો. દાશૂર મુનિનું ઘરીર ઇન્દ્રિયોના અને મનના નિગ્રહથી અને તપને લીધે તેજથી કાંતિમાન હતું મુનિએ મને આવેલો જોઈ આસન ઉપરથી ઊભા થઈ, પત્ર પુષ્પ અર્પણ કરી માટે' સ્વાગત કર્યું. પછી અમે બન્નેએ બ્રહ્મવિદ્યાની ચર્ચા કરી. પછી મેં દાશૂરમુનિની ઈચ્છાથી તે કદંબને જોયો એ કદંબ અનેક ગુણોવાળો હતો, વૃક્ષોના રાજા જેવો હતો. તેનાં અનેક પાંદડાંઓમાં પક્ષીઓ ભરાઈ બેઠાં હતાં. એ દાશૂરમુનિના પુત્રને મેં પણ પરમ બોધ આપ્યો. હું અને

દાશરુમુનિ બન્ને બ્રહ્મવિદ્યાની ચર્ચામાં એટલા બધા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા કે આખી રાત્રિ પસાર થઈ ગઈ તો પણ અમને તો તે બે ઘડી જેવી જ યાગી. તાગઓ ધીરે ધીરે ઝાંખા પડવા લાગ્યા એટલે હું મંદાકિનીમાં સ્નાન કરવા ગયો. દાશરુમુનિ અને તેમનો પુત્ર કદંબના છેડા સુધી વળાવા આવ્યા હતા. સ્નાન કરી, ત્યાંથી પાછો આકાશમાં જઈ મેં સપ્તર્ષિઓના મંડળમાં પ્રવેશ કર્યો.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે ગમ, દાશરુમુનિએ કહેલી ખોલ્યરાજની આખ્યાયિકા તમને બોધ આપના માટે મેં તમારી પાસે કરી. તેનો સાર તમે ગ્રહણ કરો. દાશરુ કહેલા સિદ્ધાંત ઉપર દૃષ્ટિ ગંધીને આ દૃશ્ય—નાશ્યંત પદાર્થો ક્ષી લેખને છોડી દો. ધીર બનો, અદ્યાત્માને બદલે મહાત્મા બનો. પ્રકૃતિ ના દાસને બદલે પ્રકૃતિના માલિક બનો. અજ્ઞાનને તોડી નાખો. નિર્મળ આત્મસ્વરૂપને જ જ્ઞેયા કરો. આમ કરવાથી ઘોડા સમરમાં જ આત્માનો અનુભવ કરી જીવન્મુક્ત થશો.

હે રામચદ્ર, આ જડરૂપે દેખાતું જગત છે જ નહિ. આભાસ માત્ર જ છે. એવો નિશ્ચય કરીને તમે અહંતાનો દેહમાં અહંપણના અધ્યાસનો ત્યાગ કરો. એટલે પદાર્થોમાં મમતાપણું આપોઆપ જ જશે. સર્વ પ્રકારના દુઃખોનું મૂળ કારણ અહંતા જ છે. તે જ માનવીને આધિ અને વ્યાધિને આધીન કરે છે ભયગ્રસ્ત કરે છે, તેને દીન બનાવે છે. જગતમાં નૃસિંહની માફક વર્તન કરવાને બદલે તેને ધિયાગ બનાવે છે. હે રામ, તમે નિત્ય દ્રષ્ટા છો. જગત્ દૃશ્ય છે, તમે અસંગ છો, વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તમને અંધન છે જ નહિ. તમે અજર છો, અમર છો, ગુણાતીત છો. વયાર્ગ દૃષ્ટિથી આ જગત કોઈ કર્તાએ કરેલું છે એવું પણ નથી, તેમ કર્તા વિના થયેલું છે એવું પણ નથી, જે તત્ત્વ અકર્તા છે (કારણ કે નિરાકાર અને નિર્વિકાર છે) તે માયાને લીધે કર્તા જેવું થઈને આ જગત ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા આ વિશ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. આ તત્ત્વના મૂળ સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો ન હોવાથી તેને અકર્તા કહેવામાં આવે છે તેમ તેની સત્તાથી જ આ સંસાર દેખાય છે તેથી તેને કર્તા પણ કહેવામાં આવે છે.

ત્યારે આનંદદાયક શીતળ ચાંદનીનો પ્રકાશ થાય છે તેમ દેહમાં અધ્યાસનો ત્યાગ કરવાથી આત્મપ્રકાશનો ઉદય થાય છે અને આ ભવસાગરને તરી જવાય છે. તત્ત્વને જાણનારા સર્વ મહાત્માઓ, આ પરમપદમાં જ સ્થિર થઈને રહે છે. તેમને સંસારનાં ટુટ્ટો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. તેમનાથી તેઓ પર ગૃહે છે.

ગમે કહ્યું : હે બ્રહ્મન, આપે કહ્યું તે સાચું છે, હું તે સમજ્યો છું. સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલો આત્મા કર્તા પણ છે અને અકર્તા પણ છે. ભોક્તા છતાં પણ અભોક્તા છે સર્વનો મહેશ્વર છે, સર્વની પર છે, સર્વની અંદર પણ છે. હમણાં મને મારા અંતઃકર્ણમાં એ બ્રહ્મનો આનુભવ થયો છે. આપનાં અમૃતરૂપ વચનોથી હું સંતૃપ્ત થયો છું, સતપરગટિત થયો છું; પણ હે ભગવન માગ હૃદયમાં એક મોટો સદેહ રહ્યો છે. તે આપના બોધથી છેદી નાખો. ‘હું સર્વરૂપ છું. તેમ સર્વથી ન્યારો પણ છું. આ જગત સાચું છે તેમ ખોટું પણ છે, જીવ બ્રહ્મની એકતા પણ છે તેમ બંને વચ્ચે ભેદ પણ છે.’ આ બધી પરસ્પર વિરોધી કલ્પનાઓના મૂળરૂપી માયા બ્રહ્મમાં કેવી રીતે રહી શકે, બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રવેશ કરી શકે તેની મને સમજણ પડતી નથી. આ અવિદ્યાએ નિર્મળ, નિરાકાર, નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો તે કૃપા કરીને આપ મને સમજાવો.

વસિષ્ઠ કહે છે : હે ગમ, આ ગહન પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર તમને સિદ્ધાંતના સમયમાં, નિર્વાણ પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે. તમે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ખુલી રીતે સાંભળવાને અત્યારે લાયક નથી. આત્મજ્ઞાનમાં પૂર્ણનિષ્ઠાવાળો પુરુષ જ આવા ગંભીર પ્રશ્નનો ઉત્તરો સાંભળવાને યોગ્ય છે. બાળકો પાસે અથવા અલ્પબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પાસે ગહન અર્થવાળા વિષયોની ચર્ચા વ્યર્થ થાય છે. નિર્મળ શ્વેત વસ્ત્રમાં જ રંગ લાગુ પડે છે, મલિનમાં નહિ. તેમ સિદ્ધાંતની વાત, પૂર્ણ વિવેક અને લેરાગ્યવાળા પુરુષના મનમાં જ પ્રવેશ કરે છે. પ્રથમ પણ મેં તમારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સંક્ષિપ્તમાં કહ્યો છે, પણ તે તમારો સમજવામાં આવ્યો નથી એમ લાગે છે. હે રામ, તમે જ્યારે પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરશો, તમારો અમલ સ્વરૂપને ઓળખશો અને જ્યારે તમારી

તેમાં નિષ્ઠા બંધાયે, ત્યારે તમે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની મેળે જ જાણી લેશો. નિર્વાણ પ્રકરણમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું વિસ્તારપૂર્વક તમને આપીશ. અજ્ઞાનતાને લીધે જ પોતાની ભૂલથી આત્મા જે સ્વરૂપે અજર છે ગમતું છે, સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, તે પોતાને સંસારી જાણે છે. જ્યારે તેનો આ ભ્રમ મટી જાય છે ત્યારે તે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. મેં તમને આત્માના કર્તાપણા અને ભોક્તાપણા વિષે તથા અકર્તાપણા અને અભોક્તાપણા વિષે પણ કહ્યું; પણ તે હજી તમારી બુદ્ધિમાં ઠસ્યું નથી. માટે હું ધારું છું કે હજી તમારા મનમાં વાસનાનાં બીજો સૂક્ષ્મ રૂપમાં રહેલ છે. મનમાં વાસનાઓનું અસ્તિત્વ એ જ બંધનું કારણ છે અને સર્વ પ્રકારની વાસનાઓનો ક્ષય એ જ મોક્ષ. પ્રથમ (કીર્તની, સત્તાની, દ્રવ્યની, વિષયભોગની) સર્વ પ્રકારની દુન્યવી વાસનાઓનો ત્યાગ કરી પછી મોક્ષની ઈચ્છારૂપ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરો. પ્રથમ તામસ વાસનાઓને છોડી દો, સમાન પુરુષો તરફ મૈત્રીની ભાવના કેળવો, નાનાઓ માટે મનમાં કરુણા, ઉત્કૃષ્ટ મનુષ્યોને જોઈને મનમાં હર્ષ (મુદિતા) અને દુર્જનો તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ કેળવો. પછી સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થઈને સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ સખવાનો પ્રયત્ન કરો. આમ કરતાં કરતાં તમે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં વિશ્રામ કરશો. સર્વમાં અહંતા મમતાનો ત્યાગ એ જ સર્વત્યાગ છે. આ ત્યાગ જોણે કર્યો હોય તે જ મહાત્યાગી છે. ખરો ત્યાગ આંતરિક છે, આ અંદરના ત્યાગ વિના બહારના ત્યાગની કશી કિંમત નથી. જે મહાન આત્મા, હૃદયમાંથી સઘળી વાસનાઓને ત્યજી દઈને છેવટે, વાસનાઓનો ત્યાગ કરનાર અહંભાવને પણ છોડી દે છે, તે જ આકાશ જેવી વ્યાપક નિર્મળ અવસ્થાને સંપાદન કરે છે. બ્રહ્માકાર બુદ્ધિવાળો થઈને રહે છે, તે જ પૂજ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવો પુરુષ સમાધિમાં રહે કે વ્યવહાર કરે તો પણ સદાને માટે મુક્ત જ છે. જેના મનમાં વિષયોમાં આસક્તિ ન હોય, સર્વ પ્રકારની કામનાઓથી જે મુક્ત હોય તેને કર્મ છોડી દેવાનું પણ પ્રયોજન નથી, તેમ કર્મ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી, તેને જપ કરવાનું કે સમાધિ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી, કારણ કે તે સતત સર્વોત્તમ પદમાં જ—પોતાના સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિત છે. અજ્ઞાન અવસ્થામાં

જ સાધનાની (જપની, તપની, ઉપાસનાની, નિદિધ્યાસનની, નિષ્કામકર્મની) આવશ્યકતા છે જ્ઞાનીને તેની જરૂર નથી. કારણ કે તેણે પરમ સાધ્ય સિદ્ધ કર્યું છે. મેં સર્વ શાસ્ત્રોનો એકાગ્રતાપૂર્વક અભ્યાસ કરીને, તેમના ઉપર મનન કરીને એ નિર્ણય કર્યો છે કે સર્વ કલેષોનું મૂળ અવિદ્યા છે અને તેમને નિર્મૂળ કરવાનો એક જ ઉપાય છે, આત્માના ત્યાગ દ્વારા આત્મજ્ઞાન. મેં સઘળી દિશાઓમાં ભ્રમીભ્રમીને સઘળું જ્ઞેવાનું જ્ઞેઈ લીધું છે. જાણવાનું જાણી લીધું છે. મને તત્ત્વમાં સ્થિત થયેલા લોકો તત્ત્વજ્ઞો (અનુભવ કરનારા લોકો) અરૂપ સંખ્યામાં જ છે, એવો અનુભવ થયો છે. લૌકિક કે વૈદિક ક્રિયાઓ કરનારાઓમાં નિષ્કામતા ભાગ્યે જ જ્ઞેવામાં આવે છે. તેમની સઘળી ક્રિયાઓ દેહને માટે જ કરવામાં આવે છે, આત્માને માટે નહિ. પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વી ઉપર, અંતરિક્ષમાં પણ, એવા ઘોડા પુરુષો જ જ્ઞેવામાં આવે છે કે જેઓએ બ્રહ્મનો યથાર્થ અનુભવ કર્યો હોય. દ્રવ્યમાં અવસ્થામાં રહેનારા ગુણાતીત અવસ્થામાં રહેનારા, મહાનુભાવો અત્યંત દુર્લભ છે. વાસનાઓ એટલી બળવાન છે કે ગુપ્ત રીતે સુષુપ્ત અવસ્થામાં અવચેતન મનમાં છુપાઈને રહે છે. પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે, સ્વર્ગનું રાજ્ય મળે, વરુણ લોકનું રાજ્ય મળે, ઈન્દ્રનું રાજ્ય મળે તો પણ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના નિત્યાનંદની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી. આ સત્યને મનમાં સ્થિત કરે જે વસ્તુ શાશ્વત છે તે વસ્તુ જ મેળવવાથી શાશ્વત અખંડ આનંદ મળી શકે અન્યથા નહિ. દુનિયામાં સર્વ પદાર્થો બે તરફોના બનેલ છે તેમાંનું એક અધિજ્ઞાન, મૂળ કારણ અચળ છે. બીજું નામકૃપાત્મક સ્વરૂપ વિનાશી છે. તેને ચલ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે પરબ્રહ્મ જ આ વિશ્વનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ પણ છે અચળ અધિજ્ઞાન સાથે એકના સાધવાથી જ. અવિનાશીપદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને દુનિયાના સર્વ પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

બુદ્ધિમાન પુરુષને, વિવેકપુરુષને, આત્મા તિરાય અન્ય પદાર્થોમાં રૂચિ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. તેમાં અનુગતિ રહે જ નહિ, કારણ કે આત્મા ની અમાપ શક્તિનો જ તે આધારભૂત છે. જે વસ્તુ સંકલ્પ ભાગ્યથી જ પેદા

થઈ શકે તેને માટે સ્પૃહા હોઈ શકે જ નહિ. આત્માનું અનુસંધાન રાખનાર જ્ઞાનીને સંસાર ગાયના પગલાના ખાગેલિયા જેવો લાગે છે. અજ્ઞાનીને ઉમાલય પર્વત મહાન અને ઘાતી મુશ્કેલીથી ઓળંગી શકાય એવો લાગે છે. આત્માની અંદર, તેના એક ભાગમાં, આત્માએ, પોતાના નિરાકાર સ્વરૂપમાંથી સ્મૃત થયા વિના લીલા માટે કરેલી કલ્પનાને આપણે વિશ્વ કહીએ છીએ, વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવાથી, જ્ઞાનીને, સમસ્ત બ્રહ્માંડ પણ, અત્યંત નુશ્છ લાગે છે. ઘાસના તણખલા જેટલી પણ તેની કિંમત નથી. વિવેકહીન મનુષ્યો જ, આથી શુદ્ધ વસ્તુના દાસ થઈને આમ તેમ જોયાં ખાધા કરે છે મુખ્ય વસ્તુ આત્મજ્ઞાન છે, તે મેળવ્યા પછી જ્ઞાની ગમે તે રૂપમાં સંસારમાં લીલા કરી શકે છે. નાટકમાં ડાહ્યો મનુષ્ય ગાંડાનો વેષ ભજવે છે, પુરુષ સ્ત્રીનો વેષ ધારણ કરે છે, રાજા ભિક્ષુકનો વેષ ધારણ કરે છે. આમ કરવાથી તેના અસલ સ્વરૂપમાં કોઈ બાધ આવતો નથી. પોતાને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કાયમ રહે છે, સ્વસ્વરૂપનું વિસ્મરણ એ જ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. જ્યાં સુધી આ ભૂલ રહેવાની ત્યાં સુધી સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વોનું અસ્તિત્વ પણ રહેવાનું જ. તત્ત્વવેત્તાના પ્રકાશની જગત અપેક્ષા રાખે છે. પણ તત્ત્વવેત્તા પૂર્ણાનંદમાં નિમગ્ન હોવાથી સંસારની અપેક્ષા રાખતો નથી, સુર, અસુર, મનુષ્યો સંસારરૂપી વનમાં ભટક્યા કરે છે અને કામનાઓને આધીન થઈને ભોગોરૂપી ખડને ખાનારા પશુઓ જેવા છે. ભોગોના સમૂહો જ્ઞાનીને ચલિત કરતા નથી તેની દૃષ્ટિમાં તો આકાશ પણ એક ગુહા જેવું લાગે છે. વાદળાંઓ આકાશને રંગી દેતાં નથી, તેમ જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ જ્ઞાની ને રંગી દેતો નથી. પાર્વતીના નૃત્યને જોનાર મહાદેવને (પરાશકિતની લીલા જોનાર આત્માને) મદાગીનાં વાંદરાંઓનું નૃત્ય લેશમાત્ર આકર્ષણ કરતું નથી, તેમ જ્ઞાનીને આ સંસારના પદાર્થોમાં રાગુરકિત હોતી નથી.

વસિષ્ઠજી કહે છે : હે ગમરંદ્ર આ વિપના સ્પષ્ટીકરણ માટે બૃહસ્પતિ ના પુત્ર કચે ગાયેલી એક ગાયા હું તમને કહું છું તે તમે ધ્યાન દઈને સાંભજો. બૃહસ્પતિનો પુત્ર મેરુપર્વતના કોઈ વનમાં રહેતો હતો. બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરીને આત્માગમ આત્મશીડ હતો. આત્મનિષ્ઠ હોવાથી તેની દૃષ્ટિમાં

આમજ્ઞાનપાત્મક પદાર્થો તુલ્ય લાગતા હતા આત્મામાં જ સતત રમણ કરતો હોવાથી તેનું જીવન એકાકી હતું, અસંગ હતું તે આનંદમાં આવી જઈને પ્રેમ પ્રમાણે ગાથા બોલ્યો હતો 'આ સમસ્ત જગત (જેમ પ્રલયકાળમાં યજ્ઞથી ભરપૂર થાય છે તેમ) આત્માથી ભરપૂર છે. આત્મા જ સર્વની પર છે, આત્મા જ સર્વની અંદર પણ છે તેમ આત્મા જ સર્વરૂપે પણ છે જ. હું આ જગતમાં હવે શું કરું, ક્યાં જાઉં, શું ગ્રહણ કરું અને શું ચાગું? આ સઘનું આત્મસ્વરૂપ જ છે. આ એક જાણવામાં આવ્યું એટલે મારાં સર્વ કષ્ટો પોતાની મેળે જ ટળી ગયાં છે હું જ્યાં દૃષ્ટિપાત કરું છું. કંપ નીચે, આસપાસ, ચોતરફ ત્યાં મને આત્મા સિવાય અન્ય પદાર્થ દેખાતો જ નથી. જડચેતન સર્વમાં અને સર્વરૂપે હું જ છું. હું અખંડ મહા સાગરની માફક પૂર્ણ અને પરમાનંદરૂપે રહેવા છું.'

હે રામચંદ્ર, મેરુ પર્વતની કુંજમાં રહીને એ કથ એ પ્રમાણે ગાથા બોલો હતો અને એવી જ ભાવના કરતો હતો. ઓમ્ કારનું ઉચ્ચારણ કર્યા કરતો હતો. આર્મિત્રા, જે તુરીયપદ્મચક્ર છે, તેનું ચિતન કર્યા કરતો હોવાથી તે શ્રુતસ્વરૂપમાં જ રહ્યો હતો વાદળાં વિનાના નિર્મળ આકાશ જેવી તેની સ્થિતિ હતી.

હે રામચંદ્ર, મહાત્મા પુરુષો વિવેકી હોવાથી, તેમને અન્નપાનોમાં અને વિષયભોજોમાં, પામર જંતુઓની માફક અભિગ્રહિ થાય જ નહિ તે સ્વાભાવિક છે. પશુપક્ષીઓની માફક વિષયભોજો કંગાળ પ્રાણીઓના સર્વસ્વરૂપ છે કારણ કે અજ્ઞાનને લીધે તેઓ તેમને નિત્ય માને છે. હે રામ, ભોજો નહિ ભોજવવા છતાં ભોજોની ઈચ્છા ગમ્ભીરતામાં આવે તો તે ઝેરની માફક મૂર્છા આપે છે તો પક્ષી ભોજો મળતાં એ તૃપ્તા મૂર્છા આપે એમાં શી નવાઈ છે? માટે આત્માની એકતાની નિષ્ઠાને ભજો. વિરા જ્યારે વિનાશી પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે જ આ જગતરૂપી ભ્રમ પેદા થાય છે. શ્રુત્વાતા મને જીવોની વાસનાઓને અનુસરીને સંકલ્પથી જ આ જગતરૂપી શરીર કંપી લીધેનું છે

તેમ અનાયાસે આવી ચઢેલા ભોગોનો આસક્તિ વિના ઉપભોગ કરે છે. આ જ પડિતનું ખરું લક્ષણ છે કામદેવડખી શત્રુ પ્રત્યેક ચિત્તામાં જીવને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી સુસજ્જ થઈને ગુપ્ત રીતે રહેલો છે માટે આ જગતમા ચેતીને વિહાર કરો એટલે તમે મૂર્ખતાને આધીન થશો નહિ. ગમે તે મુક્તિથી દૃશ્યના અનર્થપાણને મનમાં ઠસાવો વૈરાગ્ય મનમાં સુદૃઢ થશે એટલે આપોઆપ જ સર્વ બંધનો છેદાઈ જશે અને મુક્તિ મળશે. 'આ મારું છે, આ મારું છે.' એવી નિશ્ચ ભાવનાને મનમા સ્થાન જ ન આપવું આ સંસારમાં સર્વ પદાર્થો પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે તે સર્વ માટે છે. અમુક વ્યક્તિઓનો કે અમુક સમૂહોનો તેના ઉપર અધિકાર નથી વિચારણી પદ્ધતિનો સહારો લઈને, આ ભવસાગર તરી જવો વિવેકમુક્ત મહાત્મા પુરુષો અભિમાનને આધીન થઈને લક્ષ્મીને અર્થે કે અન્ય કોઈ વાસનાને આધીન થઈને કળાજપાણ કરતા નથી હે રામ, તમે મદ, મત્સર, રાગ, દ્રેષ, કામ, ક્રોધ વગેરે ગિપુઓથી રહિત થઈને આ સંસારમાં વિહાર કરો સમ્રાટ તરીકે વિચરો. એક શુદ્ધ જંતુ તરીકે તાનુખલાની માફક આમતેમ વિષયોના પ્રવાહમા તણાઓ નહિ.

૧૯ : પરમસિદ્ધિનાં સાધનો

સ્થિતિપ્રકરણના ૧૯ મા સર્ગમાં શ્રીરામચંદ્ર વસિષ્ઠને પૂછે છે, હે ભગવન્, પૂર્વજન્મના કોઈ જીવનું મન આ જન્મમા બ્રહ્માની પદવી મેળવીને આ જગતને કેવી રીતે પ્રાણીઓથી અને પદાર્થોથી ભગ્નૂર બનાવે છે, તે આપ મને સમજાવો વસિષ્ઠ કહે છે, કમળમાથી ઉત્પન્ન થયેલ પલેલા ભાગે બ્રહ્મ, બ્રહ્મ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કર્યું તેથી તે બ્રહ્મા કહેવાય છે એમના સંકલ્પ થી જગતની અને ચાત્રાની ઉત્પત્તિ થઈ છે પ્રથમ તેજનો સંકલ્પ કર્યો પછી મનડખી ચગેરવાળાએ, એ પ્રકાશમાન તેજમાં આકારની કલ્પના કરી અને તે સૂર્યરૂપે પ્રગટ થયો પછી તે બ્રહ્માએ, તે તેજના અવશેષ રહેલા ભાગને વિભાગો પાડી ઉછાળ્યા અને તેમાથી એમના જેટલા જ સામર્થવાળા, મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયા આ પ્રજાપતિઓએ પોતાના સંકલ્પો

પ્રમાણે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે જેવાં જેવાં પ્રાણીઓની ઈચ્છા કરી, તેવાં તેવાં પ્રાણીઓ તુરત તેમના જીવામાં આવ્યાં પછી બ્રહ્માએ વેદોનું સ્મરણ કરીને વિધિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોની કલ્પના કરી. અને પોતાના રહેવાના કમળ-માંથી ચૌદ લોકોની સ્થિતિઓ કલ્પી. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા એ વેદાંતનો ખાસ વિષય ન હોવાથી આ ભાગમાં જુદાં જુદાં વર્ણનો આપણને જોવા મળે છે. તેમાં મુખ્ય વસ્તુ એક જ છે. પરબ્રહ્મના સંકલ્પથી જ આ જગતરૂપી આદંબર ઉત્પન્ન થયેલો છે. તે તેની કલ્પના જ છે, સ્ફુરણ છે, સ્પંદન છે, લીલા છે, આભાસ છે, વિવર્ન છે. આ બધા શબ્દો સમાનાર્થ છે. તે શબ્દો એક જ સત્યનું પ્રતિપાદન કરે છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતે પોતાના સ્વરૂપમાંથી ચલિત થયા વિના કલ્પના કરે છે, અને તે ભોક્તૃવર્ગ અને ભોગ્યવર્ગમાં વહેંચાઈ જાય છે. વેદાંતનો ખાસ વિષય માયાના બંધન-માંથી મુક્ત થઈને પ્રકૃતિ ઉપર કેવી રીતે આધિપત્ય મેળવવું. આપણા અસલ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની કેવી રીતે અનુભૂતિ કરવી એ છે. આ રીતે મન જ બ્રહ્માનું રૂપ લઈને, આ ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિને કલ્પે છે. અને સમુદ્રો, પર્વતો, વૃક્ષોથી, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓથી તે ભરપૂર થઈ જાય છે. બ્રહ્માની કલ્પના અનુસાર જ બીજાઓની કલ્પનાઓ થાય છે. બ્રહ્મામાં સમષ્ટિમન છે તેમ અન્ય પ્રાણીઓમાં વ્યષ્ટિમન છે. આનું વ્યષ્ટિમન, સઘળાં પ્રાણીઓમાં રહીને, સામાન્ય રીતે, સંસારના વિષયોની જ કલ્પના કર્યા કરે છે. કોઈ વિરલ પ્રાણીમાં જ રહેવું મન બ્રહ્માની કલ્પના કરે છે. મને કલ્પી લીધેલા ભ્રમ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયો છે.

જગતમાં સઘળી પ્રાણીઓનું મૂળ કારણ સંકલ્પ જ છે. સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થતાં પરસ્પરની યત્રુતા કરનારા રાજ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પોતાના ઉત્કર્ષ માટે ધર્મની અને અધર્મની વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે, એટલે પ્રજાઓમાં યુદ્ધ, લેમનસ્પ, રોગ આદિ કલેશો વધે છે. બ્રહ્મા સુખદુઃખોથી ઘેરાયેલા અને આશાઓરૂપી બંધનોથી બંધાયેલા સંસારના વિચાર કરવા માટે છે. પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી, બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભરપૂર અનેક શાસ્ત્રો રચે છે. બ્રહ્મા પોતે સઘળી વાસનાઓથી રહિત હોવા છતાં લોકોના ઉપર

કરવા સારુ વ્યવહાર કરે છે. પણ બ્રહ્મા અંત કરણથી કોઈ પદાર્થ અથવા જીવ પ્રત્યે આસક્તિ રાખતા નથી. સર્વ તરફ સમદૃષ્ટિ રાખે છે અને હરેક સંજોગમાં સમતા ધારણ કરે છે. પ્રજાપતિઓ અને દેવવર્ગના લોકો સત્ત્વ. ગુણની અધિકતાને લીધે બ્રહ્માની માફક જીવન્મુક્તપણાને પામવા યોગ્ય છે અને થોડા પ્રયત્નથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પ્રજાપતિઓની, દેવવર્ગની કે મનુષ્યોની યોનિમાં જે જીવ અવતર્યા હોય તેમને જો સજ્જનોનો સંગ મળે તો એક જ જન્મમાં આધ્યાત્મિકતા તરફ ત્વરિત ગતિથી પ્રગતિ કરે છે દુર્જનનો સંગ મળે તો દુર્જનના અવગુણો ગ્રહણ કરે છે. પ્રજાપતિઓની સૃષ્ટિ ઉપાસનાના ફળરૂપ છે, દેવવર્ગની સૃષ્ટિ યજ્ઞોના ફળરૂપ છે. અને માનવસૃષ્ટિ પાપ-પુણ્યના ફળરૂપ છે. આ સઘળી સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મમાં કલ્પના માત્રથી ભાસે છે.

હે રામ, બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલાં વ્યક્તિ મનોમાંથી કેટલાંક સ્થૂળ શરીરો ધારણ કરે છે કેટલાંક સૂક્ષ્મ શરીરોમાં જ રમણ કર્યા કરે છે. પરબ્રહ્મા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવો, સમુદ્રોના તરંગોની માફક કોઈવાર બહાર આવે છે અને કોઈવાર અંદર પેસી જાય છે. જે જીવ પૂર્વજન્મમાં અત્યંત વૈરાગ્યવાળો હોય, જેણે દુન્યવી વાસનાઓને ક્ષીણ કરી નાખી હોય તે અત્યંત સાત્ત્વિક થાય છે. અને જ્ઞાન પામીને છેવટે જીવન્મુક્ત થાય છે. હે રામચંદ્ર, આ સંસારમાં જેનો છેલ્લો જ જન્મ હોય છે, એવા અત્યંત સાત્ત્વિક મનુષ્યો તો અલંકારના સૂક્ષ્મ આવરણરૂપ પ્રતિબંધનો નાશ કરવા માટે જ જન્મેલા હોય છે. માટે તેવા મનુષ્યોનો પુનર્જન્મ હોતો નથી. જેઓમાં સત્ત્વની સાથે રાજસ હોય છે, તેઓ જ ફરીવાર જન્મ ધારણ કરે છે અત્યંત સાત્ત્વિક મનુષ્યો આત્મતત્ત્વનું બુદ્ધિથી મનન કર્યા કરે છે. આવા સાત્ત્વિક મનુષ્યો અતિ દુર્લાભ છે. હે રામ, ઉત્તમ જન્મ મેળવ્યા છતાં પણ સંસાર સંબંધી ભોગોમાં રૂચિ થાય છે. કારણ કે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય (જેમાં ગદગતતા અને વિશાળતા બંને જોઈએ) ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. હે રામચંદ્ર, તમે વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી સંપન્ન છો. તમારે પરમપદનો કાયમ વિચાર કરવો જોઈએ. આના અભાવને લીધે જ તમને આ સંસારની ભ્રાંતિ વધી છે.

તમે આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરો. સ્થિર બુદ્ધિથી આ વિચારમાં નિમગ્ન રહેશો તો તમે જ પરબ્રહ્મ છો એવી અનુભૂતિ તમને થશે. તમે આધિ-વ્યાધિમાથી સદાને માટે મુક્ત થશા અને આ સંસારમાં માયાના અધિપતિ તરીકે વિહાર કરશો.

વસિષ્ઠ મોહ્યા : હે રામ, જે મનુષ્યો નિષ્કામ કર્મો કરીને તથા ઉપાસના-નો આશ્રય લઈને જન્મેય હોય છે, તેઓ સદા આનંદી જ રહે છે. કારણ કે તેમનામાં કામનાઓ કે આસક્તિ હોતી નથી. તેઓ તો સર્વ કર્મો ઈશ્વરપગથણ બુદ્ધિથી જ કરે છે. તેમનું લક્ષ્ય આત્મજ્ઞાન હોય છે. સંસારની શુદ્ધ વાસનાઓથી તેઓ આમતેમ ઘસડાતા નથી. જેમ વૃક્ષો છાયાથી અને ફલાદિકથી બધાને આનંદ આપે છે તેમ આવા સદ્ગુણસંપન્ન સજ્જનો પણ પોતાના વર્તનથી બીજાને આનંદ આપે છે. મહાત્મા પુરુષો, આપત્તિમાં પણ પોતાની સમતા ખોતા નથી. પરમાત્મા ઉપર એમને અચળ શ્રદ્ધા હોય છે. પરમાત્મા જે કરે છે તે મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે જ હોય છે. એવો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે. તેમની વૃત્તિ સૌમ્ય હોય છે તેઓ કદી મર્્યા દાનો ભંગ કરતા નથી. તમારે આવા મહાનુભાવોના વર્તનને અનુસરવું જોઈએ. સંસારરૂપી ખટપટમાં ફસાવું નહિ. મૂક લોકો જ સતત વિષયોનો વિચાર કર્યા કરે છે. વારંવાર જ્ઞાન આપનારાં, શાંતિ આપનારાં, ઊર્ધ્વ ગતિ કરાવનારાં થાઓનું જ સેવન કરવું. અજ્ઞાનવર્ધક, અધ્યાનિવર્ધક, વિષયોના વ્યર્થ ચિંતનને છાડી દો. પોતાના અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનું અનુસંધાન રાખ્યા કરો. કર્મોમાં દૂભવું નહિ. અહંકાર વડાણ વિનાના સમુદ્ર સમાન છે. તેનો સદંતર ત્યાગ કરવો. પોતાના મૂળ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું જ ચિંતન કરવું. આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ પરબ્રહ્મમાં જ પગેવાયેલું છે. બ્રહ્મ તેનાથી ધૈર્ય છે તેમ સર્વજપે પણ બ્રહ્મ જ છે. આ સત્યની અનુભૂતિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવો. પ્રાણી-પક્ષી બ્રહ્મ જ છે. આ સત્યની અનુભૂતિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવો. પ્રાણી-ઓ અને પદાર્થો અનેક છે પણ ચૈતન્ય એક જ છે. તરંગો અસંખ્ય છે, પણ સમુદ્ર એક જ છે. પરબ્રહ્મ વિના બીજું કશું છે જ નહિ એ વિચાર મનમાં સ્થિર કરવો. જે વસ્તુ નાથ પામે તે સાચી કલેવાય જ નહિ અને અનિત્ય વસ્તુ કાયમને માટે શાંતિ આપી શકે નહિ, એ તો નિર્વિવાદ છે આ જગત અનિર્વચનીય અધ્યાસરૂપી સંગતિથી જ મોહમાં કારણરૂપ થાય છે.

આકાશની માફક દેહો અને પદાર્થોના ઉત્પત્તિ અને વિનાશમાં સર્વદા અત્યંત સમભાવથી ગ્રહો, નિર્વિકાર રહો.

હે રામ, સર્વોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે સન્સંગ અને પુરુષાર્થની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે અને વિદ્વાન ચારિત્ર્યવાન ગુરુની સમીપમાં રહીને તેમની પાસેથી વિદ્યા ગ્રહણ કરવી. તેમના દૃષ્ટાંતથી, આચારથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરવું, આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે બુદ્ધિના વિકાસ કરતાં ચિત્તશુદ્ધિની વધારે પ્રમાણમાં આવશ્યકતા છે, ચિત્તમાંથી વાસનાજન્ય અને આસક્તિજન્ય મલિનતા દૂર કરવાની છે ચિત્તને સ્ફટિક જેવું શુદ્ધ, નિર્મળ બનાવવાનું છે હે રામચંદ્ર તમે ઉદાર આચારવાળા છો, ગુણોના સમૂહના ભંડારકર છો, શરદ ઋતુના આકાશની માફક નિર્મળ છો. મનમાંથી બહારના પદાર્થોની ચિંતા નિર્મળ થઈ ગઈ હોય અને બ્રહ્માકાર વૃત્તિને ધારણ કરવામાં તથા સ્થિર કરવામાં સમર્થ હોય તો તે મન મુક્ત જ છે. એમાં સંશય રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. તમે બહારથી લોકોના વ્યવહારને અનુસરો અને અંદરથી સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી શાંત રહો.

હે રામ, મનકથી સ્ફટિકમણિમાં, જેવો રંજ લગાડવો હોય તેવો લાગે છે.

ઉત્તમ પદ ધારણ કરનાર મહાન પુરુષો દેવનો આશ્રય લઈ નિષ્ક્રિય થઈને બેસી રહેતા નથી. પરિસ્થિતિનાં પરિબળોથી આમ તેમ તણાતા નથી પણ પુરુષાર્થની સહાય લઈને, પોતાનો ઉત્કર્ષ પોતાના હાથમાં જ લે છે આ જગતમાં એવું કાંઈ પણ નથી કે જે પુરુષાર્થથી મેળવી ન શકાય બ્રહ્મ ચર્ચ, ધીર્મ અને વૈરાગ્ય આ સર્વનો મુક્તિથી ઉપયોગ કરવો. આમ કર્યો તો તમારે માટે કોઈ પણ વસ્તુ અધિક્ય નથી હે રામ, તમને વૈરાગ્યના મહિમા-શબ્દો આ છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે તેથી તમે જીવન્મુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી નિષ્ઠા રાખી વિહાર કરો અજ્ઞાની મનુષ્યની માફક મનના દાસ તરીકે આમતેમ ઘસણવું તે તમારા જેવા સુલભ માણસને, સર્વગુણસંપન્ન માનવને શોભે નહિ.

હે રામચંદ્ર, દેવ એટલે પૂર્વજન્મોનો પુરુષાર્થ. આ સમજીને વિદ્વાન માણસે મહાત્મા પુરુષોનો સમાગમ કરીને, શાઓનો અભ્યાસ કરી, તેમાંથી

સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ. પ્રબળ પુરુષાર્થ દેવને જીતી શકે છે આત્મામાં અખૂટ શક્તિ છે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો. ઉજ્જરો જન્મોથી મનમાં સ્થિર થયેલી મવિનતા સંકલ્પ માત્રથી નાશ કરી શકાય છે પૂર્વજન્મમાં કરેલું કર્મ આ જન્મમાં કરેલાં શુભ કર્મોથી પોતાનું ફળ આપવા અશક્ત થઈ જાય છે. પૂર્વજન્મનું કર્મ પ્રબળ હોય તો પુરુષાર્થને સિદ્ધિ મેળવતાં વાગ લાગે એ સભવિત છે, પણ છેવટે તો પુરુષાર્થ જ વિજય પ્રાપ્ત કરે છે પુરુષાર્થથી સર્વ સચિત કર્મોનો વિનાશ થાય છે એવો શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે અવિદ્યાથી જે વિષમતા જોવામાં આવે છે તે દૂર કરીને જે અત્યંત આનંદ થાય છે તે જ ખરો પરમાર્થ છે, તે જ પરમ પુરુષાર્થ છે. તેથી કાંઈ પણ અપેક્ષા નહિ રાખતાં પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો. કેટલાક મૂર્ખ મનુષ્યો દ્રવ્યપ્રાપ્તિને પરમ પુરુષાર્થ ગણે છે.

આ ૬૨ મા સર્ગથી સ્થિતિ પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે અને ઉપશમ પ્રકરણની શરૂઆત થાય છે. પૂર્વ રામાયણમાં છ કાંડો છે, તેમ આ ઉત્તર રામાયણમાં વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ એવાં છ પ્રકરણો છે સ્થિતિ પ્રકરણમાં એવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે આ જગતની સ્થિતિ પણ તેની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે ભાવનામય જ છે. માટે આ સંકલ્પમય જગતનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં વિચરો, આને માટે સર્વ પદાર્થોમાં સમદૃષ્ટિ એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે. ‘હું કાંઈ કરતો નથી,’ ‘હું આ નથી’ અથવા ‘હું જ સર્વ કરું છું.’ અને ‘હું જ સર્વ છું.’ એમાંથી કોઈ એક દૃષ્ટિનો આશ્રય લેવાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે કારણકે પદ્માત્મા ‘હું જ છું’ એ પ્રથમ અહંકાર છે, આ બંધનકારક નથી. હું સર્વથી અલગ છું. એ બીજો અહંકાર છે. તે પણ બંધનકારક નથી. આવા અહંકારો જીવન્મુક્તને હોય છે. દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ એ ત્રીજા પ્રકારનો અહંકાર છે, લોકિક છે. આનું વિસર્જન મુક્તિ માટે અનિવાર્ય છે પ્રથમના બે પ્રકારના અહંકારની ભાવના કરવી જોઈએ, એ સ્થિતિ પ્રકરણમાં આપેલ ઉપદેશનો સાર છે.

ઉપશમ પ્રકરણના બીજા સર્ગમાં રાત્રિનો સમય થવાથી સભાનું વિસર્જન થયા પછી રામચંદ્ર પોતાના શયનગૃહમાં વિચાર કરે છે, તેનું

વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. રામચંદ્ર નીચે પ્રમાણે ચિંતન કરે છે : આ માયાનો કેવી રીતે ઉદ્ભવ થયો છે, તેનું સ્વરૂપ શું છે, આ ભ્રમણ જોવામાં આવે છે તેનું પ્રયોજન શું છે, મનનો સ્વભાવ કેવો છે, તેનું રૂપ કેવું છે, માયાની નિર્ગુણિય શો લાભ થાય છે, ચિંતાના સંકટપનો ક્ષય કરવાનો કયો શ્રેષ્ઠત્તમ ઉપાય છે ? ભોગોમાં આસક્તિ એટલી દૃઢ હોય છે કે તે સહેલાઈથી છોડી શકાતી નથી અને આનો ત્યાગ કર્યા વિના નિત્યાનંદની પ્રાપ્તિ શક્ય પણ નથી બ્રહ્મ તો મનનો ક્ષય થવાથી જ મળી શકે તેમ છે. પણ આ મનમાં વિષયો પ્રત્યે આકર્ષણ બળવાન છે. અસાનતાને લીધે પહાડ કરતાં પણ મન વધારે દૃઢ થઈ પડ્યું છે. મારી બુદ્ધિ સંસારના સંભ્રમને છોડીને પરમપદની પ્રાપ્તિ કયારે કરશે ? જીવન્મુક્તનું પદ અતિ શાંત છે એમાં સ્થિત થઈને હું જગતમાં કયારે વિહાર કરવાને શક્તિમાન થઈશ ? જેમ જરૂર પક્ષી સમુદ્રને રોગંગી જાય છે તેમ હું મારાં મન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ મેળવી આ ભવસાગરને કયારે તરી જઈશ ? હું સુબુદ્ધિ, વસિષ્ઠજીએ અત્યાર સુધી ચાર પ્રકરણોમાં આપેલા અમૂલ્ય ઉપદેશને મનમાં સ્થિર કર.

ત્રીજા સર્ગમાં પોતાને ઘેર આવેલા રામ આદિ સર્વ લોકોને સાથે લઈને વસિષ્ઠ સભામાં પધારે છે. વસિષ્ઠ પોતાનો પ્રવચન આપવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કરે તે પહેલાં દશરથ રાજા વસિષ્ઠજીના અનુપમ ઉપદેશની પ્રશંસા કરે છે. દશરથ કહે છે, હું ભગવન્, ગઈ કાલે આપે કહેલાં અમૃત વચનોથી અમને અતિ નૃસિ થઈ છે. સિદ્ધ મહાત્માઓની અમૃતમય વાણી અસાનના આવરણને દૂર કરી દે છે, અકલ્પ્ય આનંદ આપે છે. સૂર્યનાં કિરણો શણમાત્રમાં અંધકારને દૂર કરી દે છે, તેમ મહાત્માઓનાં બોધવચનો સઘળા દોષોને દૂર કરી દે છે. આપે આપેલી જ્ઞાનદૃષ્ટિથી અમે આત્માનો અનુભવ કરવા લાગ્યા છીએ. હું સુપુત્ર ગમ, જે દિવસ મહાત્માઓની સેવામાં જાય તે દિવસ જ શુભ છે એમ સમજું. હું રામ, હવે આ સભામાં મિરાજેલા વસિષ્ઠમુનિને ચાવતા વિષય વિષે પૂછો.

વસિષ્ઠજીએ ગમચંદ્રજીને કહ્યું, હું રામ, મેં અત્યાર સુધી આપેલા ઉપદેશ તમાગ સ્મરણમાં છે ને ? ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાં મત્તવ આદિ

ગુણોના ભેદથી મેં જીવોની ઉત્પત્તિ કહી તે યાદ છે ને? બ્રહ્મનું સર્વ જગતપાણું તથા સર્વ જગતથી રહિતપાણું મેં તમને કહ્યું તે તમને યાદ છે ને? હે રામ, અવિદ્યાનું રૂપ મેં તમને સમજાવ્યું છે તે તમને યાદ છે ને? આવો ગહન ઉપદેશ, વારંવાર વિચાર કરીને, મનમાં સ્થિર કરવામાં આવે તો જ ઉત્તમ ફળ આપે છે. ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરવાથી જ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે.

રામચંદ્રે કહ્યું : હે ભગવન્ મેં આપનાં અમૃતનુલ્પ વચનોનો સાર ગ્રહણ કર્યો છે. રાષ્ટ્ર દૃષ્ટાંતોથી અને સાદી ભાષામાં ઉચ્ચતમ ઉપદેશ. આપ્યો છે. આપનો ઉપદેશ સરળ છે, અતિ પવિત્ર છે. શણુમાત્રમાં માણસને પગ્મ શાંતિ આપનાર છે, આપે પ્રતિપાદન કરેલું સત્ય કાલાતીત છે. ભૂતકાળમાં આ ઉપદેશથી જ માણસને વિશ્રાંતિ મળી છે. વર્તમાનકાળમાં પણ આ જ ઉપદેશ શાંતિ આપે તેવો છે. અને ભવિષ્યમાં પણ આવો જ ઉપદેશ માનવ-સમૂહને પગ્માનંદ આપશે. કારણ કે સત્ય એક જ છે. હવે પાપોના સમૂહને-અંધકારને નાશ કરનારા આપના અમૃતનુલ્પ ઉપદેશની વાણીને આપ ફેલાવો. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રઘુનંદન, હવે ઉત્તમ સિદ્ધાંતોથી અને સરળ દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર આ ઉપદેશ પ્રકરણની શરૂઆત કરું છું, તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. હે રામચંદ્ર, તામસ અને રાજસ જીવોથી જ આ સંસારરૂપી માયા ટકી રહી છે. સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા, જીવાત્માઓ તો આ માયાને લીલામાત્રમાં છોડી દે છે. અથવા ઉત્તમ કોટીના મનુષ્યોની બુદ્ધિ સત્ય તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ જાય છે. તેમનું મન બહિર્મુખ થતું નથી. સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન જ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની ઋચિ અનુસાર પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કરીને જ્યાં સુધી 'જાણવા યોગ્ય વસ્તુને જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે વસ્તુ મળતી નથી. હે રામ તમે બુદ્ધિધાણી છો, નીતિમાન છો, ધીર છો. ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા અને પ્રધાનપણે સાત્ત્વિક વૃત્તિના છો. આ શાસ્ત્રભંગુર સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સ્થિર બુદ્ધિથી વિચાર કરો. પામર, વિપયી મનુષ્યોની માફક સંસારના પદાર્થોમાં અનુરકિતનો ત્યાગ કરો. સત્ત્વને જ વળતી ગતો. જે આદિમાં અને અંતમાં અવિચળ રહે, જેના સ્વરૂપમાં કોઈ

પણ કાળે, લેશમાત્ર પરિવર્તન ન થાય તે જ સત્ય કહેવાય. આદિમાં અને અંતમાં જે વસ્તુ રહેનાર ન હોય તેને સત્ય કહેવાય નહિ. વિનાશી પદાર્થોમાં જેનું મન આસક્ત થાય છે તે માણસ પણ જેવો છે. તેનામાં વિવેકનો ઉદય થઈ શકે જ નહિ.

રામચંદ્રજી કહે છે કે આ સંસારમાં મન જ માણસને મુક્તિ આપે છે અને મન જ બંધનમાં નાખે છે એ વિચાર તો મેં ગ્રહણ કર્યો છે. માટે આ મનનો ઉદ્ધાર કરવાનો શો ઉપાય છે, તે કૃપા કરીને આપ મને કહો. આપ શુભવંશીરોના કુલગુરુ છો. આપ જ તેમના હૃદયમાં રહેલ અધિકારને ના કરવા સમર્થ છો.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે ગમ પ્રથમ તો ઉત્તમ કોટિનાં શાસ્ત્રોના અનુશીલનથી, સંતસમાગમથી અને ઉપાસનાથી મનને નિર્મલ બનાવો, વૈરાગ્યવાન બનાવો. નાશવંત પદાર્થો પ્રત્યે આસક્તિથી મુક્ત કરો. મન શુદ્ધ થાય એટલે સઘનું જગત બ્રહ્મથી ભરપૂર જેવામાં આવે છે જેમ નીચે જતું જળ, સઘળી રેતીને દૂર કરી નાખે છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાનો વિચાર કરનાર મન, સઘળા દોષોને નિર્મૂળ કરી નાખે છે. સોના સાથે બીજા પદાર્થો મિશ્રિત થયો હોય તો સોની તે જાણી શકે છે અને તેને અલગ પણ કરી શકે છે, તેમ આત્મા અને દેહોનું પૃથક્ પાણું વિવેકીને જ જણાય છે. હે શ્રોતાજનો, આત્માને તમે નહિ જાણો ત્યાં સુધી જ તમે સુખદુઃખનાં દ્વન્દ્વોને આધીન રહેશો. આત્મા નુભૂતિ થયા પછી આ દ્વન્દ્વો અદૃશ્ય થઈ જાય છે. માટે તમે તમારા આત્માને દેહથી જુદો પાડીને સ્વસ્થરૂપમાં સ્થિર થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ આ કાર્યમાં વિનંત્ર કરવો તે ઉચિત નથી. કારણ કે તેમ કરવાથી વિવેકની ઊભૂપને લીધે જ તમે દુઃખી થશો! કમળ જળમાં રહે છે તોપણ તે અસંજ રહે છે તેમ આત્મા દેહમાં ગ્રહેલો છે પણ તેનાથી ન્યારો છે. એ ખરેખર આશ્ચર્ય-જનક છે કે આજુ અત્યંત સરળ અને સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પણ પરિશ્રમ વિના સમજાય તેનું સત્ય ગ્રહણ કરતાં મનુષ્યો અવકાય છે. વાસ્તવિક રૂપે બ્રહ્મ અને જીવ જુદા નથી. હું ઊંચા હાથ કરીને કહું છું કે, આત્માના સ્વરૂપને વીસતી જાયેનું મૂક મન જ્યાં સુધી મલિન પામીથી ભરપૂર સંત્કાર-

૨૦ : પરમ સાધ્ય માટે ગુણવત્તાનો ક્રમ

ઉપધમ પ્રકરણની ઘડનાતમાં વસિષ્ઠ રામચંદ્રને કહે છે : હે રામ, મેં તમને ઘણીવાર કહ્યું છે કે અવિદ્યાજન્ય દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરો, તમારા પોતાના અમલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાઓ. તેમાં જ સતત નિષ્ઠા રાખો. પાપોથી, મજોથી રહિત થાઓ, વિકલ્પોના સમુદયથી દૂર થાઓ, મેધાથી થાઓ, સ્વર્ધર્માનુસાર વ્યવહારને અનુમતે, કર્મ અને તેના ફળમાં આસક્તિ રાખો નહિ. પરમાર્નદની પ્રાપ્તિનો આ જ માર્ગ છે. વાસના અને અનુરક્તિને આધીન પામર જંતુને પરમ ધ્યાંતિ મળી થકે જ નહિ. હે ગમ, હું સમજો વ્યવહાર કરું છું ને નથી પણ કરતો, કારણ કે મને કર્તૃત્વભાવના નથી. મારા સાન્નિધ્યમાત્રથી જ સર્વ ક્રિયાઓ થયા કરે છે. જે મનુષ્ય વ્યવહારમાં રહીને, સાક્ષી તરીકે વર્તે છે તે મુક્ત જ છે. કર્મ અને જ્ઞાનનો વિરોધ નથી. અહંતા—મમતાયુક્ત કર્મ અને જ્ઞાનનો વિરોધ છે. જેમાં બુદ્ધિતત્ત્વનો અવિર્ભાવ થયેલો છે, જેમાં વિવેકનો ઉદય થઈ થકે છે, એવા મનુષ્યના અવતારને પ્રાપ્ત થઈને, જે નર હું કર્મ કરું છું એવું અભિમાન રાખે છે તે ખરેખર નિંદ્ય છે. એવા અજ્ઞાનગ્રસ્ત જીવાત્માઓનું આ સંસારચક્રમાં આવજમન થયા કરે છે. સ્વર્ગમાંથી નરકમાં જાય છે અને નરકમાંથી પાછા સ્વર્ગમાં શુભ-અશુભ કર્મ અનુસાર આવજ કયાં કરે છે. એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખનો અને એક ભયમાંથી બીજા ભયનો અનુભવ કર્યા કરે છે. કેટલા એક અતિ દુષ્ટ કર્મો કરનારા જીવાત્માઓ, પશુ-પક્ષીની યોનિમાં પણ અવતરે છે. જ્યાં સુધી જીવ અવિદ્યાને વિવશ રહે છે, ત્યાં સુધી આ કાર્યક્રમ અવિરત ગતિથી ચાલ્યા જ કરે છે, થોડા સુસંસ્કારી મનુષ્યો જ સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને પોતાના અસવ સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે, વિનાશી પદાર્થો પ્રત્યે અનાસક્તિ કેળવે છે. સર્વ પ્રકારની શુદ્ધ વાસનાઓનો પરિત્યાગ કરી, સર્વાત્મભાવ અને સાક્ષીભાવ રાખી આ સંસારમાં વિહાર કરે છે. જે જીવાત્મા રજ્જેગુણમિશ્રિત સાત્ત્વિક જન્મવાળો હોય, તે સત્સંગથી, સ્વપ્રયત્નથી આ જન્મમાં જ મુક્ત થાય છે. ચિત્તમાં સત્તાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું મન આત્મા (પરમતત્ત્વ) તરફ આકર્ષાય છે અને વૈરાગ્યાદિ સંપત્તિ, તેને તુરંત જ પ્રાપ્ત

થાય છે. આવા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં અભય, વિદ્યાજતા, શ્રેષ્ઠતા, પ્રિયતા, સમત્વ વગેરે સદ્ગુણોનો નિવાસ સહજ હોય છે તેનું મન ઈર્ષ્યાકની ક્ષણિક ઊર્મિઓથી મુક્ત હોય છે. ઇરેક અવસ્થામાં, ઇરેક સ્થિતિમાં તે સમતાને ધારણ કરે છે. જેમ ઘરદ ઝાનુમાં આકાશ શુદ્ધપણને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આવા છેલ્લા જન્મવાળા મહાત્માનું ચિત્ત, સર્વ પ્રકારના કલેશોથી રહિત હોય છે. એવા ઉત્તમ આચારવાળા લોકો તરફ, સંસારી જીવાત્માઓ પોતાની ભૂમિકા અનુસાર કેટલાએક માનદૃષ્ટિથી જુએ છે. અને કેટલાએક તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે. આવા બંને પ્રકારના લોકો તરફ એની સમદૃષ્ટિ હોય છે. આવો ઉચ્ચ કોટિનો જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે પોતાની એકતાનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પ્રથમ મનન કરે છે, પછી નિદિધ્યાસન કરે છે. આવા મનુષ્યો અન્ય જીવન્મુક્ત મહાત્માઓનું સેવન કરે છે તેમનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે છે, તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનો સતત પ્રયત્ન કરે છે, તેમનામાં તીવ્ર સંવેગ હોય છે. પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ધગશ હોય છે, અનુભવ અને મનોભજ હોય છે, તેઓ મનની ચંચળતાને વિવશ થતા નથી પોતાના સ્થાનમાં બેઠા બેઠા જ સંપૂર્ણપણે સ્વાશ્રયી થઈને પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરે છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે કમળનયન રામચંદ્ર, લાંબા કાળ સુધી સત્સંગ કરીને, યાત્રોનું અનુશીલન કરીને, સિદ્ધ ગુરુઓની સેવા કરીને, જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ક્રમ સર્વ મનુષ્યને માટે સાધારણ છે હે રામ, આ સંસારના ચક્રગેળમાં સપડાયેલા જીવાત્માઓ માટે મોક્ષ આપે એવા બે જ ઉત્તમ ક્રમ છે. સત્સંગથી, યાત્રા-ધ્યયનથી, ગુરુના સેવનથી, એક જ જન્મમાં અથવા અનેક જન્મોમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે પ્રથમ ક્રમ છે. પોતાની મેળે જ વિચાર કરીને, વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળા માનવને, આકાશમાંથી પડેલા ફળની માફક અનાયાસે મુક્તિ મળે તે બીજો ક્રમ છે. પૂર્વજન્મોમાં પ્રયત્ન કરેલો હોય તે જ આ શક્ય બને છે. અથવા પરમાત્મા પોતે અવતાર અથવા કોઈ સિદ્ધવિભૂતિ સ્વરૂપાએ, લોકસંગ્રહ માટે મનુષ્યદેહ ધારણ કરે તોપણ આ ઘટના બને છે.

વસિષ્ઠ કહે છે હે રામચંદ્ર, આ વિષયમાં હું એક કથાનક કહું

છુ તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળેા વિદેહ દેશનો જનક નામનો એક રાજા છે તેની સવળી વિપ્તિઓ નાશ પામી છે તેનાં પાપ પુણ્યરૂપી પ્રતિબંધો ટળી ગયા છે. આ રાજા ઉદાર ગુપ્તિવાળો છે, અનાસક્ત છે, શૂરવીર છે, વીર્યવાન છે, યાચક લોકોને કલ્પવૃક્ષને સમાન છે, મિત્રોને સૂર્ય સમાન છે, શત્રુઓને યમ સમાન છે, વિષ્ણુ ભગવાનની માફક પૃથ્વીનું પાલન કરે છે, સજ્જનો રૂપી રત્નોને સમુદ્ર સમાન છે નવપલ્લિવત લતાઓથી અને કોમળ પમી-ઓના મંજુર સ્વરથી અતિ પ્રિય લાગતી વસંતઋતુમાં વિહાર કરવા તે જનક રાજા એક દિવસ ઉપવનમાં ગયો તે બગીચા રંગબેરંગી સુગંધીદાર પુષ્પોથી ભરપૂર હતો. એ બગીચામાં જઈ ગજાએ પોતાના નોકરોને દૂર કર્યા અને પોતે એકાંતનો આનંદ લેવા, સુવ્યવસ્થિત રીતે જોડવેલા પર્વતોની કુંજોમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો હે રામચંદ્ર, રાજા આવી કીડામાં નિમગ્ન હતો ત્યારે ગુફાઓમાં જ ફૂંનારા અને સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિવાળા સિદ્ધ પુરુષો આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારી, ગીતારો અદૃશ્ય રહીને બોલવા લાગ્યા. કેટલાક સિદ્ધો બોલ્યા. ‘અજ્ઞાનગ્રસ્ત પ્રાણીને દ્રષ્ટાપણના અને દૃશ્યોના આધ્યાસને લીધે, શુદ્ધ વિનાશી વિપ્તિમાં જ આનંદ માની લે છે, અને આ રાંસારૂપી ચક્રોળ માં આમતેમ ધૂમ્મા કરે છે સુખદુઃખનાં ટંદ્રોને આધીન થાય છે. અમે નિરાકાર આત્માના શ્રાવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી ઉત્પન્ન થયેલી અખંડાકારરૂપ વૃત્તિ વડે અનુભવ કરીએ છીએ. તેનું જ અનુસંધાન રાખીએ છીએ. કેટલા-એક સિદ્ધો બોલ્યા. ‘અમે સર્ગની ઉત્પત્તિના સાક્ષીરૂપ આત્માનું જ અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ. કેટલાએક સિદ્ધોએ કહ્યું, ‘આ જગત છે અને આ જગતનથી, આ ઉભય મત ધરાવનારાઓનું જે અધિષ્ઠાન ચેતન્ય છે, જે ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક જ્ઞાન, બન્નેનું પ્રકાશક છે, તેનું જ અનુસંધાન કાયમ રાખીએ છીએ. કેટલાએક સિદ્ધોએ કહ્યું. ‘આ બ્રહ્માંડ જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, જેમાં તેની સ્થિતિ છે, જેમાં તેનો લય થાય છે તેથી આ વિશ્વરૂપે જે પ્રતીત થાય છે તે તત્ત્વનું જ અમે અનુસંધાન કાયમ રાખીએ છીએ.’ કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા, ‘અમારો આત્મા સર્વત્ર સર્વરૂપ છે મન, વાણીથી પર હોવાથી ઉપનિષદોને પણ અગમ્ય છે, આવા આત્માનું અમે કાયમ અનુસંધાન રાખીએ છીએ.’ કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા : ‘જે આત્મા, હૃદય-

રૂપી ગુણમાં વિરાજમાન છે, તેની સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, બીજા દેવોની માફક આમતેમ દોડયા કરે છે, તેઓ પોતાના હાથમાં રહેલા કોસ્તુભ મણિને છોડી અન્ય રત્નોથી ઈચ્છા કરે છે. 'કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા : 'સઘળી આશાઓ છોડી દેવાથી જે ફળ મળે છે તે અમૂલ્ય છે, અનુપમ છે.' કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા : 'જે પુરુષ ભોગ્ય પદાર્થોમાં અન્યંત નીરસપાત્ર અને વિનાશીપાત્ર જાણવા છતાં પણ તે પદાર્થોમાં વાસના બાંધે છે, તે દુર્મતિવાળો છે. તેને મનુષ્ય નહિ પણ ગર્દભ સમજવો.' કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા : 'જેમ ઈન્દ્રદેવ વજ્રથી પર્વતોને તોડી નાખે છે, તેમ ઈન્દ્રિયો-રૂપી સપેનિ જેમ જેમ તેઓ ઊકતા જાય તેમ તેમ વિચારથી તેમને તોડી નાખવા જોઈએ.' 'કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા : 'ઈન્દ્રિયજન્ય અલ્પ સુખનો ત્યાગ કરી નિગૃત્તિરૂપ નિત્યાનંદ મેળવવો જોઈએ '

વસિષ્ઠ કહે છે, હું રામચંદ્ર, જનક રાજ, સિદ્ધોએ કહેલી ગીતાઓ સાંભળી, મનમાં ખેદ પામ્યો. પોતાના અનુચરોને બોલાવી, સાથે લઈ પોતે પોતાના પ્રાસાદમાં ગયો. એકાંતમાં તે રાજ આત્મનિર્ગીક્ષણ કરવા લાગ્યો અને આ પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યો. 'અજ્ઞાનતાને લીધે, આ સંસારમાં હું આમતેમ તણખલાની માફક ઘસડાયા કરું છું, તે છતાં જીવનમાં હું મારી મૂર્ખતાથી વિશ્વાસ રાખી રહ્યો છું. આનું કારણ એ જ છે કે મારામાં જલન વિચાર કરવાની શક્તિ નથી. આ દેહ આદિમાં નહોતો અને અંતમાં રહેવાનો નથી. તે છતાં આવા વિનાશી દેહને ખરો માની તેમાં આસક્તિ રાખી, ધીંગલ ધરી બેઠો છું. આ સંસારમાં કોઈ પણ પદાર્થ સ્થાયી નથી, તેથી મારી બુદ્ધિને કોઈ પણ વસ્તુમાં વિશ્રાંતિ મળી શકે તેમ નથી. મારે સર્વ દૃશ્ય, નાશવંત પદાર્થોની વાસના છોડી દેવી જોઈએ. અજ્ઞાની લોકોની ભોગો ભોગવવાની, દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની જ પ્રકૃતિ જોવામાં આવે છે, તે નિન્દ્ય છે, કામલ કે પરિપ્લામે તે દુઃખદાયક છે. સુખ તો કોઈ જ વાગ પ્રાપ્ત થાય છે પણ દુઃખો તો પ્રત્યેક ક્ષણે આવ્યા કરે છે. આ રાજ્યાદિનું સુખ તો ક્ષણિક છે, માટે મારે તેની મમતા છોડી દેવી જોઈએ, અને જે વસ્તુ નિત્યાનંદ આપી શકે તેની જ અભીપ્સા ગખવી જોઈએ. સંસારમાં ચડતી, પડતી, ઉદય,

અસ્ત, રાત્રિ, દિવસ આવ્યા જ કરે છે. જે માણસોને અમુક સમયે મહાન જાણવામાં આવે છે, તેઓ થોડા સમયમાં જ નીચે પડે છે, જેમની લોકો પ્રશંસા કરે છે, તેઓ જ પાછા નિગ્સ્કારને પાત્ર થાય છે. આ બધું જાણવા છતાં પણ હું પ્રકૃતિના દાસ તરીકે વર્તન કરું છું. હું સમજું છું છતાં મોહને આધીન થઈને એક શુદ્ધ જંતુ તરીકે વર્તન કરું છું. હું એક બાળકની માફક કલ્પી લીધેલી મમતાથી વ્યાકુળ થયા કરું છું. પૂર્વના રાજાઓનાં રાજ્યો કયાં ગયાં અને પૂર્વના બ્રહ્માઓનાં બ્રહ્માંડો કયાં ગયાં? આ દેહ હું છું એ કલ્પના જ ખોટી છે. આ જ સર્વ પ્રકારના કલેશોનું મૂળ કારણ છે. તે છતાં હું અહંકારકી રાક્ષસના વળગાડવાળો થઈને મૂર્ખની માફક આમતેમ ભટક્યા કરું છું. હજારો બ્રહ્માઓ આવ્યા અને ગયા, હજારો વિષ્ણુઓ આવ્યા અને ગયા. હજારો રુદ્રો આવ્યા ને ગયા, કાળ સર્પનું ભક્ષણ કરી જાય છે તે હું જાણું છું, છતાં મારા મનમાં આત્મવિચાર સ્ફુરતો નથી, એ ખરેખર શોચનીય છે. હું આજ સુધી વિરક્ત થયો નથી તેથી જ અતિ કષ્ટને પ્રાપ્ત થયો છું. માગ જેવા અધમ મનવાળો ખરેખર ધિક્કાર છે. સંપત્તિઓ રક્ષણ કરવા છતાં પણ અવશ્ય જતી રહે છે, માટે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તે સંપત્તિઓ નથી પણ આપત્તિઓ જ છે. હું અત્યંત વિચાર વિનાના મૂર્ખ લોકોમાં ગણાવા યોગ્ય છું. કાગળ કે માગમાં વિવેકશુદ્ધિનો ઉદય થયો નથી, સંસારના ક્ષણભંગુર પદાર્થો પાછળ મારું મન આમતેમ દોડ્યા કરે છે. સર્વ પ્રકારના કલેશોનું મૂળ કારણ મન જ છે. સંકલ્પોનો ઉપયોગ કરીને, જે હું મનને ધ્યાંત કરી દઉં, તો આ સંસારકી વૃક્ષ અવશ્ય પણ અદૃશ્ય થઈ જાય. મનકી ચોર હવે મારી નજરે પડ્યો છે તેથી જ હું તેને મારી નાખીશ. સિદ્ધ લોકોએ મને અદૃશ્ય ગલીને ગહન ઉપદેશ આપ્યો છે તે યથાર્થ છે, અમૂલ્ય છે, તેથી હવેથી હું તેને જ અનુસરીશ સર્વ તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરી આત્માકી મણિને જ જોયા કરીશ, અને જેમ મેં હિમાલય આદિ પર્વતોમાં, ઘરદ જંતુમાં પણ ગિર રહે છે તેમ રાજ્યનું સંચાલન કરવાની ખટપટમાં પણ સ્થિર રહીશ, સમત્વ ગખી સર્વ કર્મો કરીશ. મહાન આત્માઓના ઉપદેશથી મને વિવેકજન્ય સુખ મળ્યું છે.

જનકરાજ આ પ્રમાણે પોતાના અંત કરણમાં પોતાની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યો હતો, તે વખતે એક દ્વારપાળ તેની પાસે આવ્યો, અને બોલ્યો : 'હે મહારાજ, આપ હવે ઊંઠો અને રાજ્યના રિવાજ પ્રમાણે આપના કર્તવ્યનો પ્રારંભ કરો. મહાત્માઓએ સમય પ્રમાણે પોતાનું કાર્ય અવશ્ય કરવું જ જોઈએ.' દ્વારપાળની આવી વિશ્વમિ છતાં, તે રાજ સંસારની અનિર્વચનીય વિચિત્ર સ્થિતિનું જ ચિંતન કરી રહ્યો. મનમાં ને મનમાં તે બોલ્યો : 'આ ગળયને સુખરૂપ ગણવામાં આવે છે, પણ તે ભ્રમણા જ છે. તે અત્ય સમયને માટે જ છે; તેથી મારે આ ક્ષણભંગુર રાજ્યનું કંઈ પ્રયોજન નથી. આ સઘળું ઝાંઝવાના જેવું મિથ્યા છે. તેથી મારે શાંત થઈને એકવું રહેવું તે જ ઉત્તમ છે. હે મન, તું વિષયોના ભોગથી સુખ મળે છે તે ભ્રમણાને છોડી દે. તેં ઘણા કાળ સુધી ભોગોને ભોગવ્યા છે, તે છતાં તને શાંતિ મળી નથી. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. તેથી હવે વિષયવાસનાનો ત્યાગ કર. સ્થિર બુદ્ધિથી વિચાર કરી વિવેકનો આઠાય લે, અને આત્માનું જ અનુસંધાન કર. આ પ્રમાણે વિચારમાં નિમગ્ન થયેલો જનકરાજ ચિત્ત શાંત થવાને લીધે નિશ્ચળ થઈને બેઠો. થોડીવાર સ્થિર રહીને પ્રશાંત મનમાં પ્રાણીજીવન વિષે, ફરીથી આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો : 'આ સંસારમાં કઈ વસ્તુ સ્થાયી છે? અસ્થિર વસ્તુઓ સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી શો ફાયદો છે? હું સર્વદા શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપ જ છું, મન અને દેહ કિયાઓ કરે કે ન કરે તેથી મને હાનિ થવાની નથી તેમ લાભ પણ થવાનો નથી. પરમ પવિત્ર આત્માને, પરિપૂર્ણ હોવાથી હાનિ કે લાભ જ નહિ. આત્મા સર્વ પ્રકારના દુઃખોની પર છે. મન વાસનાઓથી રહિત રહે તો તેને ચલન અને અચલન એ બન્ને ફળમાં સરખાં જ છે. કર્તાપણું અને અકર્તાપણું મનને જ છે. માટે મનને જ કર્તાપણાના અને ભોક્તાપણાના આગ્રહરૂપી રોગથી રહિત કરવું એ જ સર્વોત્તમ માર્ગ છે. મારી બુદ્ધિ આત્મપદના દૃઢ નિશ્ચયવાળી થઈ છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરી, જનકરાજ, અભિમાનથી રહિત થઈને, રાજ તરીકે પોતાનું કાર્ય કરવા તત્પર થયો, કર્તૃત્વભાવનાનો અને સર્વ પ્રકારની

વાસનાઆનો ત્યાગ કરી તેણે પ્રાપ્ત થયેલી સર્ગ ક્રિયાઓ કરવા માંડી સાચી તરીકે નિર્વેપ ગહીને સર્ગ કાર્યો કરતાં કરતાં પણ જ્યારે સમય મળે ત્યારે ચિત્તને આ પ્રમાણે બોધ આપતો હતો. હે ચિત્ત, કેવળ સાક્ષીને પામવાની ઈચ્છાથી, તું સ્વતંત્ર રીતે મોજ કર. તારે દૃશ્ય વસ્તુઓની સાથે લેશમાત્ર સંબંધ નથી. કારણ કે આ વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે છે જ નહિ કેવળ કાલ્પનિક જ છે હે ચિત્ત, તું વિષયોના ચિંતનનહી ચિંતાને છોડી દે, સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખવાનો આગ્રહ રાખ હે ચિત્ત, તું આમતેમ દડાની માફક નિર્લક્ષ્ય ઊછળ્યા કરે છે. હવે આ હાલકગેલક થવાડી ક્રિયાને છોડી દે, તું મોહડી મેડને પ્રાપ્ત થઈને દીન, અભાગિયું ન થા. પગ્રત્વનો આશ્રય કરીને, તું અવિચળ પદમાં સ્થિર થા.

વસિષ્ઠ કહે છે હે રામચંદ્ર, જનકરાજ આ પ્રમાણે વિવેકસંપન્ન થઈને રાજ્યનાં સઘળાં કાર્યો કરવા લાગ્યો, ગ્રહણ અને ત્યાગ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિ ઓનો તેણે ત્યાગ કર્યો. આકાશને જેમ ધૂળ અને વાદળોંડી કંઠકો લાગતાં નથી, તેમ જનકને પણ આલંતામમનાડી મચિનતાનો સ્પર્શ થતો નહોતો. તેનું ચિત્ત ચ્દટિક મણિના જેવું સ્વચ્છ હતું જેમ આકાશમાં વાદળોંના સ્પર્શ થી નહિત નિર્મળ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે પ્રમાણે જનકગણના તદયમાં મનના વિક્રમેથી આચ્છાદિત ન થયેલા આત્માનો પ્રભોધ ઉદય પામ્યો. એ રાજ આત્મામાં જ નિષ્ઠા બાંધીને, મર્ત્ય આત્માનું જ દર્શન કરવા લાગ્યો અને તેનું મન, આત્માના આખંડ અનુસંધાનને લીધે પૂર્ણ સમતાને પ્રાપ્ત થયું, હર્ષ અને શોકના આગન્તુક આવેજોથી મુક્ત થયું ત્યાગથી જનકરાજ જીવન-મુક્ત તરીકે વ્યવહાર કરે છે રાજ્યમાં કાંઈ અનર્થ થવાથી ગહાનિ પામતો નથી અને અર્થો પ્રાપ્ત થવાથી નજી થતો નથી. ભવિષ્યની ચિંતા કરતો નથી. અને ભૂતકાળમાં બની ગયેલી ઘટનાઓનું અનુસંધાન કરતો નથી, કેવળ વર્તમાનકાળના વિષયને પ્રમુખ ચિત્તથી અનુસરે છે હે પુનંદન, એ રાજને પોતાના વિવારથી જ આ શ્રાક્ષી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. જ્યાં સુધી વિવારોના આદિ અને અંતડી શ્રદ્ધાવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી મુક્ત મનુષ્યોને પોતાના મનને આ પન્થ પુરુષાર્થમાં જ વજાડું નેઈએ, સંત પુરુષોના

આવ છે, ત્યાં ચેતન્યરૂપી વિદ્યાજ્ઞ આકાશમા સ્વદર્શનરૂપી સૂર્ય પ્રકાશ છે આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ત્યાજ્ય છે, એવી જ્ઞાતના વિચારોને ત્યજી દઈને તમે નિર્દુર્નદ્ધ થઈ આત્મામા જ વિશ્રાંતિ કરો આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ એક જ છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી, એ સત્ય મનમા સ્થિર કરવામા આવે તો અનુકૂળતાનો સવાલ જ ઉપસ્થિત થતો નથી બ્રાહ્મ વિષયોમા થતા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, ઊભા રહેતા, ચાલતા, સૂતા અને શ્વાસ લેતા ધમ, વિષયોના મિથ્યાપણાનો વિચાર કર્યા કરવો, તેમનાથી અલગતાનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવો, જેમ વૃક્ષના લાકડાના છાયાવાળા કુહાડાથી વૃક્ષને કાપી નાખવામા આવે છે, તેમ મનમા ઉત્પન્ન થયેલા, વિવેકથી જ મનોનાથ કરવો સંસારના સર્વ પદાર્થો અસ્થિર છે, અનિત્ય છે અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલ આત્મા જ સત્ય છે, એવી બુદ્ધિનો આશ્રય કરો અને મનને પોતાની સ્વતંત્ર શક્તિ નથી. ચેતન્યની શક્તિથી જ તે સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે, તેથી મન જો પોતાના મૂળનું પોતાના અસલ સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરે તો તે ધમ ચેતન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે એના માટે શાસ્ત્રોના અધ્યયન અને મનનથી, સત્સંગથી, ઉપાસનાથી મનને પોતાના મૂળ તરફ વાળું જોઈએ મનરૂપી કપના, મોહરૂપી મદિગાથી મત્ત થયેલ છે, તેથી જ વિષયોરૂપી ખાખા, આગો ટપા કરે છે તેમાથી, બાહ્ય નીકળવાની તેને ઈચ્છા જ થતી નથી. જે પુરુષ ગજદંડેથી મુક્ત હોય છે, કેદાને, પથરાને, સોનાને સમાન જાણે છે, સસારની વાસનાઓથી પર હોય છે, તે જ મુક્તયોગી કહેવાય છે આ માત્ર છે, આ પામુ છે, આ દલ હુ છું, આવી શુદ્ધ ભાવનાઓથી કર્મમા પ્રેમય છે તે પામર છે, અસાનશસ્ત્ર છે, મૂર્ખાધિગેમિષ્ઠિ છે ચેતન્યના સ્વભાવને લીધે, ચેતન્યમા જે ચરનની પ્રતીતિ થાય છે, તે જ મન છે અને એ મનરૂપી સર્પનો દૂંદૂંદો છે તે જ આ જનત છે, આત્મા પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શક્તિસ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે, તે પોતાના અસલ સ્વરૂપમાથી ચરિત થયા વિના, સકલ માત્રથી ભોક્તૃવર્ગ અને ભોગ્યવર્ગમા વિભાજિત થાય છે પથરાની પૂનઃ પ્રતીતિની પ્રેરણા વિના નાવતી નથી, તેમ સત્તા તમામન્યની પ્રેરણા વિના આ સસારની જાત શક્ય નથી. વિત્રોમા ચીનત્વા રાજ્યજ્ઞો અને વરકો

યુદ્ધ કરી શક્તાં નથી, ચિત્રમાં આલેખેલાં ચંદ્રનાં કિરણો ઓષધિઓનું પોષણ કરી શક્તાં નથી. ઝાંઝવાનાં જળથી તૃષા તૃપ્ત થતી નથી, મનઃકલ્પિત વનો છાયા આપી શક્તાં નથી. તેમ સાક્ષીચૈતન્યના અસ્તિત્વ વિના મનની ક્રિયાઓ શક્ય નથી. મન જડ છે, શરીર પણ જડ છે, તેમને ગતિશીલ બનાવવા માટે ચૈતન્યની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. હે રામચંદ્ર, આત્મામાં જે કલ્પના સ્વેચ્છાએ થઈ કેવળ લીલા માટે થઈ, તેને બુદ્ધિહીન, વિચારહીન, મનુષ્યોએ ખોટી અગત્ય આપી દીધી છે અને કાગનો વાઘ બનાવી દીધા છે. હે રામ, જેમની જ્ઞાનશક્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સંકલ્પોથી ઘેરાયેલી હોતી નથી, તેઓ મનને પરમાત્માની શુભ પ્રભાવે જ જુએ છે, દેહાધ્યાસથી પોષાયેલ, મનરૂપી મેલી કલ્પનાને જીવ કહેવામાં આવે છે. હે રામ, બુદ્ધિ, જીવ, મન, અંતઃકરણ આ બધા પર્યાયશબ્દો છે. એક જ વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓને જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. યથાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં, મન નથી, શરીર નથી, પ્રાણ નથી, જીવ નથી, જગત નથી, જે કંઈ છે તે નિરાકાર, નિર્વિકાર અખંડ આત્મા જ છે તે આત્મા મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોથી પર હોવાથી તેમનાથી જાણી શકાતો નથી તેમનો આ વિષય નથી. એનું જ્ઞાન અપરોક્ષ અનુભૂતિથી જ થાય છે સંકલ્પોના અસ્તિત્વથી આત્માના સ્વરૂપમાં કંઈ પરિવર્તન થતું નથી.

હે રામ, જેમ પદાર્થ લીન થાય છે, ત્યારે પદાર્થની છાયા પણ લીન થાય છે, તેમ આત્માનો આદ્ય સંકલ્પ જેને મુખ્ય પ્રાણ અથવા પરા શક્તિ કહેવામાં આવે છે, તે લીન થાય છે એટલે મન અને સંસાર પણ લીન થાય છે. ચૈતન્યમાં માત્ર કલ્પનાથી જ મનપણું ઊભું થતું છે. તેથી તે મિથ્યા છે. ચૈતન્ય પરિપૂર્ણ છે. તેથી તેનામાં કલ્પિત પદાર્થથી ખંડિતપણું કે અપૂર્ણપણું થવાનો સંભવ જ નથી. માટે હે રામ! ત્રેલોક્યમાં મન નામનો પદાર્થ છે જ નહિ. એ સત્યને મનમાં સ્થિર કરો, સર્વ સંકલ્પોનો પરિત્યાગ કરો. જેનું સ્વરૂપ નથી, જેનું યથાર્થ દૃષ્ટિથી અસ્તિત્વ નથી, એવા મનના આવે-જાને આધીન થઈને માણસો વર્તન કરે છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. યત્નરૂપે મારનારી સામગ્રીવાળા શૂરવીર

લોકો પણ મનને જીતવાનું સામર્થ્ય દાખવી શકતા નથી એ કેટલું મૂર્ખાઈ ભરેલું છે. આને જ માયા કહે છે. જે પદાર્થ અતિ નુશ્છ છે, તે બુદ્ધિશાળી માનવને આમતેમ ભમાવે છે. સંસારમાં અવિદ્યા અને તજજન્ય દુઃખ મૂર્ખાઈને લીધે જ છે, તેથી વિચારથી તે નષ્ટ થઈ શકે છે.

સંસારથી આત્માને દુઃખ થાય છે, આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કવિએ કરેલું યુદ્ધનું વર્ણન કવિને દુઃખ આપી શકતું નથી. જે મનુષ્ય મન ઉપર આધિપત્ય મેળવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો ન હોય તે ઉપદેશને યોગ્ય જ નથી. આવો મનુષ્ય વિપયાસકત હોય છે, જાડન વિચાર કરવાની શક્તિનો તેનામાં અભાવ હોય છે. તેથી તે ઉપદેશને ગ્રહણ કરવામાં અશક્ત હોય છે. એ અત્યંત ખેદની વાત છે કે મૂર્ખ લોકો પોતાની મૂર્ખતાને લીધે જ સૃષ્ટિને અનાવશ્યક અગત્ય આપે છે. લીલામાત્ર ગણવાને બદલે સત્ય માને છે. સંસારમાં માયાધીશ તરીકે વિહાર કરવાને બદલે એક પામર, દીન, માયાધીન, જંતુ તરીકે વર્તન કરે છે અને ધન કે સત્તા ઘોડા સમય માટે મળે એટલે મિથ્યાઅભિમાનથી ફૂલાઈ જાય છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં અત્માત્મા હોવા છતાં તેઓ પોતાને મદાન ગણવા લાગે છે

૨૧ : સર્વ અનર્થનું મૂળ તૃણા

ઉપશમ પ્રકરણના ૧૪ માં સર્ગમાં કી વસિષ્ઠ કહે છે, હું સમર્થ જ્ઞેઓના ચિત્તમાં આ ભવસાગરના વિપયો પ્રત્યેનું આકર્ષણ શ્મી ગયેલું નથી, જ્ઞેઓ વિદ્વાન મનુષ્યોના સંપર્કમાં આત્મા છતાં પણ વિનાશી પદાર્થો તરફ અનાસક્તિ કેળવી શકતા નથી, જ્ઞેઓ આ શણભંગુર સંસારમાં તણખવાની માફક આમતેમ ઘસડવાનું જ પસંદ કરે છે, તેઓને હું મારો અમૂલ્ય ઉપદેશ આપતો નથી. જે મનુષ્ય આંધળો હોય તેની આગળ વિચિત્ર મંજરી ઓથી શોભી રહેલા વનનું દૃશ્ય કોણ રજૂ કરે, જેની નાસિકા કામ આપતી ન હોય તેની આગળ સુગંધીદાર પદાર્થો કોણ મૂકે, જે બહેરો હોય તેને શાસ્ત્રીય સંગીત કોણ અંબળાવે? જેનામાં બુદ્ધિનો વિકાસ ભિલકુલ થયો ન હોય તેવા મૂખને કોણ શિખામાત્ર આપે? જેણે મનઝંપી સર્પને જીત્યો ન

હોય તેને કોણ ઉપદેશ આપે? જે અકલ્પીત પુરુષે મનને જીત્યું ન હોય, તે જેર ખાધા વિના જ જેરની મૂર્છાથી મરી જાય છે. વ્યવહાર સંબંધી જે જે શક્તિઓ છે, તે સપ્તગી પગમાત્માની જ રશ્મિઓ છે. મન જેવી તુચ્છ વસ્તુએ જગતને આંધળું બનાવી દીધું છે તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. અવિદ્યાગ્રસ્ત પામર જંતુઓ, મનને આધીન થવાથી જે કલ્પિત દુઃખ ભોગવે છે, તે જોઈને મારી બુદ્ધિ કરુણાથી દબાઈ જાય છે, જે દુઃખ કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયું હોય તે કારણનું નિવારણ કરવાથી ટાળી શકાય, પણ જે દુઃખ કેવળ કલ્પિત છે, તે તો જ્ઞાનથી જ ટળે. મૂર્ખ માણસ કોઈ સાચા કારણથી નહિ, પણ ખોટા કારણથી જ દુઃખ પામે છે. ગર્વિણો અને મૂર્ખ લોકો દુઃખ ભોગવવા જ જન્મે છે, અજ્ઞાન અવસ્થામાં પડી રહેવામાં જ તેમને આનંદ આવે છે. જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવાની તેમને અભીપ્સા નથી, તેથી તેમને માટે ખેદ કરવો એ વૃથા છે. અસંખ્ય પ્રાણીઓ, સંસારમાં જન્મે છે અને મૃત્યુને શરણ થાય છે, તેમને માટે હર્ષ થોકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ સંસારની ગડમથકમાં જ્યાં સુધી અવિદ્યાનું સામ્રાજ્ય છે ત્યાં સુધી આવી સ્થિતિ ચાલ્યા જ કરવાની. તેથી તેમાં રાજી થવું યોગ્ય નથી તેમ કંચવાવું પણ યોગ્ય નથી. જે પુરુષ દયાથી દુર્ગુણિમનોનાં (અવિદ્યામાં જ રચાપરચા રહેનારા અને તેમાં જ આનંદ માનનારા વિવેકહીન જનોનાં) દુઃખો ટાળવાનો પ્રયાસ કરે છે તે પોતાના હાથમાં રહેલા છત્રથી સપ્તગા આકાશને તડકા વિનાનું કરવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે તેમ તમે સમજો.

તે ગમચંદ્ર, તમે આ મનહંસી, અજ્ઞાનતામાં ભાંધી રાખનારી સાંકળને વિવેકથી તોડી નાખો. આત્માહંસી સિંહને મનહંસી પિજરામાંથી મુક્ત કરો. આ મનહંસી રાક્ષસ જે ચિત્તમાંથી દૂર થાય તો પડી માનવ સપ્તગા દુઃખોથી અને વ્યાકુળતાથી રહિત થાય છે. તેનામાં ભય જેવી ચીજ રહેતી જ નથી. તમે સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણાઓથી રહિત થયા હો, સાત્ત્વિક અપંકારના અતિ સૂક્ષ્મ પડદાને જ તમારે દૂર કરવાનો છે. તે પ્રમાણે સત્વ કરી પરમ પદને પામે અને તેમાં જ સ્થિર થાઓ.

તે ગમચંદ્ર, આ મનની સત્તા જ સંતારના બીજરૂપ છે. સંતાર તેના

અંકુરોદ્ધે છે. મનને આધીન થવાથી આત્મા દીનતાને પામે છે. નર હોવા છતાં પશુ તરીકે વર્તન કરે છે. દેહને અને મનને હું છું એમ માને છે અને આધિ તથા વ્યાધિને આધીન થાય છે નૃષ્ટા જ મહામોહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં વધારો કર્યા કરે છે, માનવને મૂર્છિત કરી નાખે છે. આ નૃષ્ટાડંબી બંધનમાં ન ફસાય તેવા મહાત્માઓ દુર્લભ હોય છે, દુનિયાનાં સઘળાં દુઃખો નૃષ્ટાડંબી લતાનાં ફળ છે. આ નૃષ્ટા, અદૃશ્ય રહીને માનવના શરીરમાં ચિતા ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે અને રુધિર આદિને ખાધા કરે છે, નૃષ્ટાડંબી બેડીમાં બંધાયેલા માનવ રાંક થઈ જાય છે, સામર્થ્યહીન થાય છે, નીચતાને પામે છે, પશુતુલ્ય જીવન ગાળનારો થઈ જાય છે જ્યારે નૃષ્ટાડંબી કાળી રાત્રિઓ જતી રહે છે, ત્યારે જ ઉપશમડંબી શુકલ પક્ષની શરૂઆત થાય છે, અને મનમાં શીતળતા અને પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે મૂળ ખાડમાં ઊંચેલા ઘાસની સળીને અનુસરીને પડે છે તેમ નૃષ્ટાધીન માનવ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે કષ્ટમાં સપડાતો જાય છે. સ્વર્ગલોકોનાં સુખો ભોગવવાની નૃષ્ટા પણ બંધનકારક છે, વેરાગ્ય એટલે મૂળ પ્રકૃતિથી માંડીને, બ્રહ્માંડના સર્વ નામરૂપાત્મક, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થો પ્રત્યે આસક્તિનો ત્યાગ, આત્મા સિવાયના અન્ય સર્વ વિષયો પ્રત્યે અનુરક્તિનો સદંતર અભાવ. સંસારી જીવાત્માઓની સત્તા, ઊર્મિ, વિષય-ભોગ વગેરે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ નૃષ્ટાપ્રેરિત હોય છે. હે રામચંદ્ર, તમારે પ્રકૃતિના દાસ તરીકે નહિ પણ મુક્ત તરીકે જીવન વ્યતીત કરવું હોય તો સંકલ્પને ત્યજ દો. સંકલ્પ વિના મનનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી અને મન વિના નૃષ્ટા શક્ય નથી. આ ‘દેહ હું છું’ આવી અહંતાડંબી શુદ્ધ ભાવનાને વિવેકડંબી તલવારથી કાપી નાખો અને સંસારમાં નિર્ભય થઈને સાત્ત્વિક થઈને વિચરો.

રામચંદ્ર મનમાં શંકા થવાથી પૂછે છે, હે મહારાજ, આપ અહંકારને—દેહભાવનાને ત્યજ દો, એમ કહો છો. પણ અહંકાર ન હોય તો શરીર કેમ રહે અને શરીર વિના ક્યા કેમ સંભવે? મારી માન્યતા પ્રમાણે અહંકાર જ દેહને ટકાવી રાખે છે, આ અહંકાર કેવી રીતે છોડવો તે આપ મને બરોબર સમજાવો.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, શાસ્ત્રોમાં પારંગત વિદ્વાન માનવોએ

વાસનાઓનો ત્યાગ બે પ્રકારનો કહેલો છે. જીવનમુક્ત ‘ધ્યેય’ વાસનાનો ત્યાગ કરે છે, વિદેહમુક્ત ‘સેય’ વાસનાનો સ્વ કરે છે. મનની સાથે પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવે કે ‘હું દેહ નથી અને દેહાદિક મારાં નથી.’ અને આ નિર્ણયને દૃઢપણે વળગી રહીને અભિનિવેશ વિનાની બુદ્ધિથી લીલા માત્ર જેવી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, તેને ધ્યેય નામનો વાસનાત્યાગ કહેવામાં આવે છે. આ ત્યાગમાં કતૃત્વભાવનાનો ત્યાગ કરવાનો છે, કર્મનો નહિ. તેથી આવા મહાનુભવને જીવનમુક્ત કહેવામાં આવે છે. જીવનમુક્તને દેહાધ્યાસ હોતો નથી. તે પોતે પરમાત્માના સતત સંપર્કમાં રહેવા છતાં, પોતાને પરમાત્માનો એક અંશ જાણે છે. દેહોથી તે નિર્વેપ રહે છે, દેહોથી તે પર છે એવું તેને જ્ઞાન હોય છે.

સર્વ જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત અને ઉપદાન-કારણ છે, આ સંસાર બ્રહ્મની કલ્પના માત્ર છે, તેનો વિવર્ત છે, આવો નિશ્ચય કરીને, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ભૂમિકાના અભ્યાસના ક્રમથી, વાસનાઓનો અહંતા-મમતાનો ત્યાગ કરવામાં આવે, અને દેહનો પણ ત્યાગ કરીને બ્રહ્મચીન થઈ જવાય તેને ‘સેય’ નામનો વાસનાસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. જે પુરુષ દેહમાં ‘હુંપણા’ની અવિદ્યાજન્ય વાસનાનો ત્યાગ કરી લોકસંગ્રહ માટે યોગ્યવ્યવહાર કરતો હોય તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે. સાધકે આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જેમનો આદર્શ આત્મજ્ઞાન હોય, એવા સાધકની સર્વ પ્રવૃત્તિ, સ્વહિતાર્થ નહિ પણ સર્વહિતાર્થ હોય છે, લોકસંગ્રહાર્થ હોય છે, કારણ કે સર્વ જગતને અને જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓને તે આત્માના આવિર્ભાવરૂપે જ જુએ છે. સામાન્ય ખ્યાલ એવો હોય છે કે જ્ઞાની અથવા ભક્ત વ્યવહાર કરતી વખતે તો અહંતા-મમતાથી પ્રેમય તેમાં વંધા નહિ. ભક્ત અથવા ધ્યાન કરતી વખતે જ પરમાત્માનું અનુસંધાન રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. વ્યવહાર કરતી વખતે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે એ સત્યની અવગણના કરવામાં વંધા નહિ. આ મિથ્યાચાર જ છે. અને તે રીતે વર્તનાર મિથ્યાચારી છે. સેયવાસનાનો જેણે ત્યાગ કર્યો હોય છે તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. હે રામચંદ્ર, જનકાદિ રાજાઓ ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કરીને જીવનમુક્ત

છે અને લોકસંગ્રહાય જગતમા વિચર છે સેવવાસનાનો ત્યાગ કરનાર વિદેહ મુક્ત પુરવા અખાડ સચિદાનંદ સ્વરૂપમા જ રહે છે આ બન્ને મુક્તિના વિષયમા સરખા છે બન્નેમા અહતા-મમતાનો ત્યાગ સરખો હોય છે એક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી પણ વ્યવહારમા રહે છે, બીજો બ્રહ્મલીન થાય છે પહેલાને દેહ સ્ફુરે છે, બીજાને દેહ સ્ફુરતો જ નથી જીવન્મુક્ત પુરુષને વ્યવહારમા રહ્યો હોવા છતાં પણ સુખ, ખના, ઉર્ધ્વશોકના દ્રુદો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, એને કોઈ પણ વિનાશી પદાર્થમા આસક્તિ હોતી નથી આ મારુ છે અને આ પાત્રુ છે એવા શુદ્ધતાજન્ય વિચારોને એના વિશાળ અને પવિત્ર ચિત્તમા સ્થાન હોતુ જ નથી તેનુ ચિત્ત, ઉર્ધ્વ, શોક, રાગ, દ્રેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, ભય વગેરે વિકારોથી મુક્ત હોય છે નિરતર શાંત, પ્રસન્ન હોય છે, નિર્મળ હોય છે, તેનામા સમદૃષ્ટિ હોય છે, પૂર્ણ ચદ્રમાની માફક તે સર્વદા, સ્વાભાવિક ઉર્ધ્વથી પ્રકૃતિચિત રહે છે

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, વિદેહમુક્ત પુરુષો તો બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય છે, નિરાકાર, નિર્વિકાર હોય છે, એટલે તેમનુ વર્ણન થઈ શકે નહિ બ્રહ્મ મન વાણીથી પર છે તેથી મન વાણી તેનુ વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે માટે જીવન્મુક્ત માનવની સ્થિતિનુ જ વર્ણન હુ તમને કહુ છુ (ભગવદ્ગીતામા સ્થિતપ્રજ્ઞના જે લક્ષણો આપવામા આવ્યા છે, તેનુ જ બીજી રીતે વસિષ્ઠ સમર્થન કરે છે આ સદ્ગુણો સાધકે સ્વપ્રયત્નથી મેળવવાના છે સિદ્ધાવસ્થામા તે સ્વાભાવિક થાય છે આ ગુણો સપાદન કરવાનો જે પ્રયત્ન કરે તે જ સાધક કહેવાય કેવળ જ્ઞાનપ્રધાન કે ભક્તિપ્રધાન પુસ્તકોનુ અધ્યયન કરવાથી જ સાધક થવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી) હે રામચંદ્ર, વિષયોમા લાપટતા અને દિનપ્રતિદિન વધતી જતી તૃષ્ણા એ જ બાધનરૂપ છે અમુક વસ્તુ મને મળે એવી વાસના થવી એ અપૂર્ણતાનુ ચિહ્ન છે આત્મા સર્વ રીતે પરિ પૂર્ણ છે તેની સર્વ ક્રિયાઓ વાસનાજન્ય હોતી નથી, પણ સક પજન્ય હોય છે, લીલા માટ જ હોય છે, ભોજો ભોગવવાની ઈચ્છાથી નહિ આનંદસ્વરૂપ આત્માને અન્ય કોઈ પણ પદાર્થની આનંદ માટે આવશ્યકતા નથી પ્રધાત સમુદ્રની માફક સ્થિર થાઓ સ્વસ્વરૂપથી થનાયમાન થાઓ નહિ આત્મા

જન્મમરણથી રહિત છે માટે નામડપાત્મક શરીરોના તથા પદાર્થોના આવા જમનોથી શોભ પામવો નહિ સતત બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખે દીનતાને આધીન થઈને જીવન ગાળવું એ બુદ્ધિપ્રધાન માનવને શોભતું નથી મનુષ્યના મનમા ચાર પ્રકારના નિશ્ચયો ઉદ્ભવે છે 'હું એટલે સ્થૂનદેહ, માતા પિતાએ પેદા કરેલ, પગથી માથા સુધીનો પદાર્થ' આ પ્રથમ નિશ્ચય છે આ વિચાર વિવેક જન્ય ન હોવાથી, સત્યવિરોધી હોવાથી, ખોટો છે, પાયા વિનાનો છે, તેથી માનવને બંધનમા રાખે છે, પામર બનાવે છે, તેની અધીગતિ કરે છે દેહ, ઈન્દ્રિયો આદિ સઘળા પદાર્થોથી હું અન્ય છું કારણ કે હું તેમનો દ્રશ્ય છું સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું આ બીજો નિશ્ચય છે આ નિશ્ચય જીવને તેના સ્વરૂપને જાણાવનારા હોવાથી મુક્તિદાયક છે વિવેકયુક્ત સજ્જનોને આ વિચાર થાય છે 'હું જ આ અનંત વિશ્વરૂપ છું આ વિશ્વ મારા સકલપથી મારી અદર ઉત્પન્ન થયેલું છે આ નિશ્ચયને ત્રીજો નિશ્ચય સમજે આ આત્માના વ્યાપક સ્વરૂપનું ભાન કરાવનારા હોવાથી મોક્ષદાયક છે આત્મા સર્વ વ્યાપક હોવાથી, સર્વ ત્રિ હોવાથી કાંઈ પણ પદાર્થ તેને મર્યાદિત કરી શકતો નથી આ દેહાદિક પદાર્થો અને સમગ્ર વિશ્વ ઈશ છે જ નહિ તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી કારણ કે તે વિનાથી છે, પરાધીન છે આ ચોથો નિશ્ચય પણ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે

હે રામચંદ્ર, આ ચાર પ્રકારના નિશ્ચયોમા 'હું દેહ છું' એવો જે પ્રથમ નિશ્ચય છે એ જ માણસને કાયમને માટે બંધનમા નાખે છે, શુદ્ધતાને આધીન બનાવે છે, સુખ દુઃખના દુન્દ્રોના પજામા ફસાવે છે, મનુષ્ય હોવા છતાં પણ જેવો બનાવે છે બાકીના ત્રણ નિશ્ચયો માણસના જનન અવિનાશી સ્વરૂપનું ભાન કરાવનારા હોવાથી, ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે બીજા નિશ્ચયમા પ્રથમ જીવના પારમાર્થિક સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે અને ત્યાર બાદ જીવને બ્રહ્મની એકતાની અનુભૂતિ થાય છે વિસ્તાગવાળો સમુદ્ર જેમ પાતાળ પાતિ જળથી જ ભરપૂર છે, તે પ્રમાણે આ દૃશ્યમાન વિશ્વ આત્માથી જ ભરપૂર છે, આત્માએ પોતાની અદર કરેલી કૃપના જ છે આત્માનું જ સ્વરૂપ છે આત્માથી જીવ જનન મ્થાન નથી. તરંગો સમુદ્રના

જુદા નથી સમુદ્ર જે આ બધા સ્વરૂપો ધાગણ કરે છે તેમ પરમાત્મા જ આ વિદ્યમાન જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે આ જગત દ્વૈતભાવથી રહિત છે પરમાત્માનું ચળ સ્વરૂપ જેને આપણે વિશ્વ કહીએ છીએ, તે નાથ પામે કે વૃદ્ધિ પામે તેથી આત્માના સ્વભાવમા પરિવર્તન થતું નથી માટે તમે તમારા નૈસર્ગિક સ્વરૂપમા (પરિપૂર્ણતામા) નિષ્ઠા બાધી સ્વધર્માનુસાર વ્યવહાર કરો હે રામચંદ્ર, અજ્ઞાનઅવસ્થામા સસારમા ભ્રમણ કર્યા કરવું એ તો નાતિ મૂર્ખ માણસોનું કામ છે આ દૃશ્યમાન જગત સત્ય પણ નથી તેમ અસત્ય પણ નથી, અનિર્વચનીય છે એમ તમે જાણો જે પરમ સત્ય, સર્વની અદ્ય છે સર્વની પદ છે, સર્વરૂપે છે, સર્વત્ર છે, જન્મથી રહિત છે તેમ મરણથી પણ રહિત છે, જે સર્વ પ્રકારના દ્વન્દ્વોથી પદ છે, વિલાસો વિનાનું છે, સઘળા પ્રકારકોનું પણ પ્રકારક છે, જે સર્વ પદાર્થોનો અવગ આધાર છે, જે સર્વ કારણોનું પણ કારણ છે, જે અભાધિત છે, તેને ઓળખો, તેની અનુભૂતિ કરો, તેને જ અનુસરો સર્વ ધર્મનાઓમા, સર્વ સ્થિતિમા સર્વ પદાર્થમા ધ્રુવની જે અનુભૂતિ કરો આ પદ્મ સાધ્યને મિલક કરનાર નિશ્ચયમાથી જરા પણ ચંચાલમાન થાઓ નહિ એત કરણને નિર્મળ રાખો

હે રામચંદ્ર, જ્ઞાની પુરુષ સસારમા રહે અને સ્વધર્માનુસાર પોતાના કર્તવ્યો કરે તોપણ તેને સુખદુઃખ આદિ દ્વન્દ્વો સ્પર્શ કરી રહતા નથી જીવન્મુક્ત પુરુષો આ સસારને ભ્રમણ કરવાનું સ્થાન નહિ પણ રમણ કરવાનું સ્થાન ગણે છે લીલા માત્રથી તેમા વિચરે છે, જન્મ, મરણ આદિ આજન્તુક અવસ્થાઓને નિસાર ગણી તેમા આનંદ પૂર્વક વિહાર કરે છે જીવન્મુક્ત પુરુષ (અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ) સર્વ સંજોગોમા એકસરખો આનંદ માણે છે અવિદ્યા ગ્રસ્ત સસારી મનુષ્યની માફક હર્ષશોકને બાધીન થતો નથી એની દૃષ્ટિમા સર્વ સમાન હોય છે, એને કોઈ ધન કે મિત્ર હોતો નથી એને સર્વત્ર આત્મદર્શન હોવાથી એનામા ' માગ અને પાગલ 'ની ભાવનાઓ હોતી નથી જે જે વસ્તુઓ છે તે પરમાત્માની જ છે તેનો ઉપભોગ કરવાનો સર્વને અધિકાર છે એવી ભાવના તે સતત ગણે છે અધમ સ્વાર્થપૂત્તિથી તે સતતને માટે મુક્ત જ હોય છે (જ્ઞાનના જમાનામા જે સામ્યવાદનો પ્રચાર થાય છે

તેના પાયામાં આ વિચાર હોવો જોઈએ. આત્માની સર્વ-પાપકતાના પરમ સત્યનો સ્વીકાર કર્યા વિના સામ્યવાદનો સંયુક્તક પાયો હોઈ શકે નહિ. જમરજસ્તીથી પૈસાની સમાન વહેવણીથી જ મનુષ્ય નિન્વાનંદની પ્રાપ્તિ કરી શકશે તે ભ્રમણા છે. સુખદુઃખનો આધાર મન ઉપર છે અને મનની સ્થિતિનો આધાર માણસની જ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર છે.) જીવન્મુક્તનું અંતઃકર્ણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રમા જેવું રીતજ હોય છે તેની પ્રતિ લોકહિતાર્થે જ હોય છે મન અને શરીરથી પોતે ન્યારો છે રોવો અનુભવ તેને સતત હોવાથી તે સંતારથી લેપાતો નથી. વ્યવહાર કળી વખતે ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ કોઈને શત્રુ કે મિત્ર ગણવા પડે, કોઈને શિષ્યા કરવી પડે અને કોઈને ઈનામો આપવાં પડે, કોઈની પ્રશંસા કરવી પડે અને કોઈને કપકો પણ આપવો પડે. પણ અંદરથી અંતઃકર્ણમાં તેની સમદૃષ્ટિ હોય છે. કોઈને માટે રાગ દ્રોષ હોતા નથી. તે પ્રિયભાષી-મિત્રભાષી હોય છે જેમ માણસ પોતાના હાથમાં રહેલી ચીજને સ્પષ્ટપણે જાણે છે, તેમ જીવન્મુક્ત મહાત્મા સંસારમાં ફસાયેલા, વિષમ દૃષ્ટિથી ઘેરાયેલા અને આશાપાશોથી ઘેરાયેલાઓની દીનતા ભરેલી ચેષ્ટાઓને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે. વિષયવંપટ ભોગરૂપી કાદવમાં ખૂંપી ગયેલા મૂર્ખ માણસોના સ્વભાવમાં ઘણી વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. મૂર્ખ લોકોને સામાન્ય રીતે વિષયભોગ ઉપર અને ધન ઉપર અધિક પ્રેમ હોય છે. તે પ્રાપ્ત કરવામાં જ તેમનું સમગ્ર જીવન નષ્ટ થાય છે. તે રામચંદ્ર, તમારામાં વિવેકનો ઉદય થયો છે, નાશવંત પદાર્થો પરમ સુખ આપી શકે નહિ એ સત્ય તમે બરોબર સમજ્યા છો. માટે હવે સર્વ પ્રકારની વાસનાઓના બંધનમાંથી છૂટા થઈ, આકાશની પેઠે નિર્વેપ રહીને જગતમાં વિહાર કરો, વાસ્તવિક વિચાર કરતાં કોઈ પણ પ્રાણીને બંધન થતું નથી. સર્પણી સંસારની સ્થિતિ ઈન્દ્રજીવની માફક મિથ્યા છે. મોહને લીધે જ તે માણસને ફસાવે છે રજ્જીમાં થયેલ સર્પની ભ્રાંતિ જ્ઞાનથી નાશ પામે છે તેમ આત્મામાં અજ્ઞાનથી થયેલ આ સંસારની મોટી ભ્રાંતિ આત્માના પથારી જ્ઞાનથી જ નાશ પામે છે. હું કેવળ આનંદસ્વરૂપ શ્રી જ છું, એવી ભાવના કરો,

વિરોધી વિચારોને મનમાં સ્થાન આપો નહિ. તમે ભૂતકાળમાં પણ એના એ જ હતા, વર્તમાનમાં પણ એના એ જ છો અને ભવિષ્યમાં પણ એના એ જ રહેવાના છો. જગત સંબંધી ચાલતા ક્રમમાં દુઃખને આધીન થવું તે પણ યોગ્ય નથી અને પ્રસન્ન થવું તે પણ યોગ્ય નથી જ્યાં સુધી અજ્ઞાન તાનું અસ્તિત્વ માનવ મનમાં છે, ત્યાં સુધી કાયમના માટે દુઃખનું નિવારણ અશક્ય છે, કારણ કે દુઃખનું આદિકારણ અવિદ્યા છે.

આ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન લોકોને પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી આપનું એ ઉનામ પ્રકારની જનસેવા છે

આ જગત ભ્રાંતિમાત્ર છે, છતાં અત્યંત સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. તે પરમાત્માની અકલ્પ્ય માયા શક્તિને લીધે જ છે. તે અવર્ણનીય છે. અવિદ્યા-ગ્રસ્ત માનવને તેનો ખ્યાલ આવી શકે જ નહિ, આ જગત સદા સર્વેશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યા જ કરે છે. તેની સાથે યથાર્થ દૃષ્ટિએ આપણી એકતા છે. તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી જ સર્વ પ્રકારના કલેશોનું અને સર્વ પ્રકારની શંકાઓનું નિવારણ થાય છે હે રામ, તમે હર્ષશોકથી રહિત થઈને આ પૃથ્વીને, તેમાં નિવાસ કરતાં પ્રાણીઓની વિભિન્ન ગતિઓને સાચી રીતે જોવા કરો. તેમાં અભિનિવેશ રાખો નહિ. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં આ અખિલ બ્રહ્માંડમાં એકતા જ વ્યાપી રહેલ છે, ભેદ છે નહિ.

હે રામચંદ્ર, આ પ્રસંગમાં હું તમને એક પ્રાચીન કથા કહું છું તે સાંભળો અને તેનો સાર ગ્રહણ કરો. આ જંબુદ્વીપના કોઈ નિરિકુંજમાં મહેન્દ્ર નામનો એક પર્વત છે. એના એક મનોહર અને વિસ્તીર્ણ ચિખર ઉપર તપસ્વીઓએ સ્નાનપાન માટે આકાશગંગાને ઉતારી છે એ ગંગાના તીર ઉપર એક ‘દીર્ઘતપા’ નામનો મુનિ રહેતો હતો. તે ઉદાર મનવાળો હતો, મહાન તપસ્વી હતો, તપથી તેની મુખમુદ્રા દેવીપ્યમાન હતી. એ મુનિને બે પુત્રો થયા હતા. મોટાનું નામ ‘પુણ્ય’ હતું અને નાનાનું નામ ‘પાવન’ રાખવામાં આવ્યું હતું મોટો પુત્ર ‘પુણ્ય’ જ્ઞાનવાન થયો, સર્વગુણસંપન્ન થયો. નાનો પુત્ર ‘પાવન’ અર્ધજગ્રત થયો હતો, અર્ધસંસ્કારી થયો હતો પણ પરમ પદને પ્રાપ્ત થયો ન હતો વાર્ષિક્યને લીધે દીર્ઘતપા મુનિએ

જર્જરિત થયેલા દેહમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખી, અને પર્વતની એક ગુફામાં તે દેહને છોડી દીધા. મુનિ પત્નીએ પણ પોતાના પતિની પાછળ પતિએ શીખવેલા અભ્યાસક્રમથી પોતાનો દેહ, રોગ કે જગ આદિથી ગ્લાનિ પામ્યો ન હતો તોપણ છોડી દીધા. માતાપિતા મરણ પામતાં છતાં પણ ‘પુણ્ય’ જ્ઞાનને લીધે શોકરહિત થઈને, તેમનાં ઔર્ધ્વદેહિક કર્મો કરવામાં લાગી ગયો. નાનો ભાઈ ‘પાવન’ જ્ઞાનની કથાથી લીધે, વિલાપ કરતો કરતો વનમાં આમતેમ ભટકવા લાગ્યો. શોકગ્રસ્ત થયેલા પોતાના નાના ભાઈને પુણ્ય કહ્યું : હે ભાઈ, આવાગમન કરનારા જીવાત્માઓ માટે હર્ષ ને શોકને આધીન થવું એ બુદ્ધિપ્રધાન માનવને શોભતું નથી. આપણાં માતાપિતાએ આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરી જે પદવી સર્વ પ્રાણીઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, જે બ્રહ્મવેત્તાઓના સ્વરૂપભૂત છે, તે પ્રાપ્ત કરી છે. હે ભાઈ, મનુષ્યોને અનેક જન્મોમાં પિતા, માતા, પુત્ર, પુત્રી, પતિ, પત્ની વ્યાવહારિક સંબંધો બંધાય છે, અલ્પ સમય માટે રહે છે અને અવસાન થતાં તૂટી જાય છે. સમુદ્રનાં મોજાંઓની માફક મનુષ્યોને સ્થૂળ શરીરોમાં અનેક સંબંધો બંધાય છે જેમ વૃક્ષને તે તે ઋતુમાં અનેક ફળો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જીવને આ સંસારચક્રમાં અસંખ્ય જન્મોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના માતા, પિતા, બાંધવ, મિત્ર, પુત્ર, પુત્રી, પત્ની વગેરે સંબંધો બંધાય છે. સંસારમાં સર્વ નામરૂપાત્મક પદાર્થો અનિત્ય છે, એ સત્યને મનમાં સ્થિર કર, શોકનો ત્યાગ કર. યથાર્થ દૃષ્ટિઓ-જેતાં આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. આ આત્મામાં નાથ જેવી વસ્તુનો અંશ પણ નથી. જન્મ, મરણ વગેરે અવિદ્યાગ્રસ્ત મનુષ્યોની ભ્રાંતિ જ છે. ભાઈ, છત્ર અને ચામરોથી ઝંઝકતી રાજ્યાદિકની લશ્મીઓ તારા જીવામાં આવે છે, તે ક્ષણિક છે, મૂર્ખ માણસો જ તેની ઝંખના કરે છે અને તેમાં દૃષ્ટાય છે આત્માના જ્ઞાન આગળ અને તેથી પ્રાપ્ત થતા આનંદ આગળ વિષયજન્ય અલ્પજીવી સુખની કોડીની પણ કિંમત નથી. સમગ્ર વિશ્વ આત્માના એક અંશનો જ આવિર્ભાવ કરે છે. આ જીવતો થયો અને આ મરી ગયો એવા શુદ્ધ વિચારો પોતાના અવિદ્યાજન્ય સંકલ્પથી સંનિપાતમાંથી ઊકે છે.

તે 'પાવન', જ્ઞાનામાં અંત્રપણાની ભાવના કરીએ તે અંત્ર ઘાય છે અને યત્રુપણાની ભાવનાથી તે યત્રુ ગાય છે તે ભાઈ, લોહી, માંસ અને હાડકાંના સમૂહ એવા આ દેહરૂપી દૃશ્યને જ્ઞેનારો નું કોણ છે. તારું અસલ સ્વરૂપ શું છે તેનો વિચાર કર. પશુઓની માઝક મનના તર્ંગોમાં તણા નહિ, તે ભાઈ, તારા પૂર્વજન્મોને હું જાણું છું. યોગાભ્યાસથી મારી બુદ્ધિને શુદ્ધ કરીને મેં આ સિદ્ધિ સંપાદન કરી છે. દશરૂપે, સિદ્ધરૂપે, મત્સ્યરૂપે, વાંદરારૂપે,

મુક્ત કર. આત્મામાં જ રમણ કરવાની તેને દેવ પાડ આત્માની અનુભૂતિ કરી સર્વ જગતનો આત્માની લીલા તરીકે અનુભવ કર અને સર્વ સંતોષોમાં, સર્વ ઘટનાઓમાં, સર્વ અવસ્થાઓમાં એકસગ્ધા અર્ખડ આનંદમાં મનને રમણ કરવા દે. આ જ પગમ સિદ્ધિ છે, આ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે

૨૨ : તૃષ્ણાક્ષય એ જ મોક્ષ

ઉપશમ પ્રકરણના ૨૧મા સર્ગમાં વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, આત્માએ અસંખ્ય દેહો ધારણ કરેલ છે અને ભવિષ્યમાં કરશે. જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય નહિ, માનવ પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી આ ક્રિયા અવિગતપણે ચાગુ રહેવાની જ છે દેહો અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય સંઝંધો બાધે છે તેમાં કોનો શોક કરવો અને કોનો ન કરવો? તેથી હે રઘુનંદન, સર્વ નામરૂપાત્મક પદાર્થો પ્રત્યે અનુરકિતનો ત્યાગ કરવો, અનંત તૃષ્ણાઓને તિલાંજલિ આપવી એ જ પરમ શાંતિનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે તૃષ્ણાઓ વધારીને, વિષયોના દાસ તરીકે વર્તન કરવું એ સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય નથી. અગ્નિમાં ઘી લોમવાથી અગ્નિની જવાલાઓ વધારે પ્રદીપ્ત થતી જાય છે, તેમ ચિંતન કરવાથી ચિંતા વધતી જાય છે

હે રામચંદ્ર, તમે સર્વ પ્રકારની વાસનઓનો ત્યાગ કરી, ઉદાર દૃષ્ટિથી દીન, વિષયાધીન લોકો તરફ જોઈને સ્વધર્માનુસાર વ્યવહાર કરો. જીવન્મુક્તની આ જ, નિર્મળ, નિષ્કામ ક્રિયાપદ્ધતિ હોય છે આવા મહાનુભાવો વ્યવહારનો ત્યાગ કરતા નથી, તેમ તેમાં આસક્તિ પણ ગખતા નથી સંસારના પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રહેવાથી સર્વ અવસ્થાઓમાં તેઓ આનંદમાં જ રહે છે તેમની દૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સમાન હોય છે વ્યવહારમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે સત્યાસત્યવિવેક અને કુશાગ્ર બુદ્ધિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પુરુષાર્થ અને ધૈર્ય વિના, અહત્ક મમતારૂપી બેટી તોડી યકાતી નથી. મનને સ્વપ્રયત્નથી, પ્રત્યેક માનવે, વિષયોરૂપી ખાણમાંથી બહાર કાઢવું જોઈએ. જે વિરો તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને શાશ્વત શાંતિ અને આનંદ મળે છે. તે ત્રેલોકિકના રાજ્યથી પણ મજાતાં નથી. ચામડાના જોડા પહેરેલ

હે 'પાવન', જેનામાં બંધુપણની ભાવના કરીએ તે બંધુ થાય છે અને યત્રુપણની ભાવનાથી તે યત્રુ થાય છે. હે ભાઈ, લોહી, માંસ અને હાડકાંના સમૂહ એવા આ દેહરૂપી દૃશ્યને જેનારો તું કોણ છે. તારું અસલ સ્વરૂપ શું છે તેનો વિચાર કર. પશુઓની માફક મનના તરંગોમાં તણા નહિ, હે ભાઈ, તારા પૂર્વજન્મોને હું જાણું છું. યોગાભ્યાસથી મારી બુદ્ધિને શુદ્ધ કરીને મેં આ સિદ્ધિ સંપાદન કરી છે. દક્ષરૂપે, સિદ્ધરૂપે, મત્સ્યરૂપે, વાંદરારૂપે, હાથીરૂપે, કૂતરારૂપે, જંગલી કાગડારૂપે, ગધેડારૂપે, મનુષ્ય યોનિમાં બ્રાહ્મણરૂપે, ભીલના પુત્રરૂપે, તારા જીવાત્માએ અનેક શરીરો ધારણ કર્યા છે અને તે પ્રત્યેક શરીરમાં વ્યાવહારિક સંબંધો બાંધ્યા છે. તારી પેકે મારા જીવે પણ આ સંસારચક્રમાં અનેક શરીરો ધારણ કર્યા છે. દેડકા તરીકે, લાવા નામના પક્ષી તરીકે, ડાંટ તરીકે, મનુષ્ય યોનિમાં ભીલ તરીકે, પોણ્ડુ પ્રાંતમાં રાજા તરીકે અને આ જન્મમાં બ્રાહ્મણ તરીકે મેં શરીરો ધારણ કર્યા છે. હે ભાઈ, આ બધા જન્મો ભ્રાંતિના વિલાસો જ હતા. જગતનું સ્વરૂપ જ આ પ્રકારનું છે. જગતની ગતિ જ આવી છે તે સમજીને સુલ મનુષ્યે ઉપશાંકનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ. હવે સઘળાં દુઃખને છોડી દઈને આપણે સ્વસ્થપણથી રહેવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. શરીરોમાં હુંપણની અજ્ઞાનજન્ય ભ્રમણાનો ત્યાગ કરી આત્મવેત્તા જ્ઞાની તરીકે વર્તન કર. બુદ્ધિમાન માણસો આ સંસારમાં ચડતી પડતીને મિથ્યા સમજે છે, પરમાત્માની લીલા સમજે છે. આત્મા સ્વેચ્છાથી જ આવા પ્રતિકૂળ, અનુકૂળ સંજોગોને અને પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. થોડો વખત તેમને રાખે છે અને પાછો નાશ કરે છે. તાગે આત્મા સુખદુઃખથી રહિત છે, જરા અને મરણથી રહિત છે. તું એકાગ્ર થઈને તેની સાથે અનુસંધાન કર, પામજી જંતુની માફક વર્તન ન કર. આ સંસારરૂપી નાટક છે તેમાં મૂર્ખ લોકો જ પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ભૂલી જઈને, વેથના રસથી સંયુક્ત થઈ જાય છે. માહાત્માઓ પ્રત્યેક બહારની ક્રિયાને સાક્ષી તરીકે જોયા કરે છે. અને પ્રત્યેક સ્થિતિમાં એકસરખો આનંદ લે છે. આત્મવેત્તાઓ મનમાં અભિનિવેશથી રહિત હોવાને લીધે, દર્પણમાં પડેલાં પ્રતિબિંબોની માફક પોતે લેપાતા નથી. હે ભાઈ, તું મનને સર્વ પ્રકારની નૃપ્તાઓથી

મુક્ત કર. આત્મામાં જ રમણ કરવાની તેને દેવ પાડ. આત્માની અનુભૂતિ કરી સર્વ જગતનો આત્માની લીલા તરીકે અનુભવ કર અને સર્વ સંબંધોમાં, સર્વ ઘટનાઓમાં, સર્વ અવસ્થાઓમાં એકસરખા અખંડ આનંદમાં મનને રમણ કરવા દે. આ જ પરમ સિદ્ધિ છે, આ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે.

૨૨ : તૃપ્ત્યાક્ષય એ જ મોક્ષ

ઉપશમ પ્રકરણના ૨૧મા સર્ગમાં વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, આત્માએ અસંખ્ય દેહો ધારણ કરેલ છે અને ભવિષ્યમાં કરશે. જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય નહિ, માનવ પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી આ ક્રિયા અવિરતપણે ચાલુ રહેવાની જ છે. દેહો અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય સંબંધો બાંધે છે. તેમાં કોનો શોક કરવો અને કોનો ન કરવો? તેથી હે રઘુનંદન, સર્વ નામરૂપાત્મક પદાર્થો પ્રત્યે અનુરક્તિનો ત્યાગ કરવો, અનંત તૃપ્તિઓને તિલાંજલિ આપવી એ જ પરમ શાંતિનો સર્વોત્તમ માર્ગ છે. તૃપ્તિઓ વધારીને, વિષયોના દાસ તરીકે વર્તન કરવું એ સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય નથી. અગ્નિમાં ધી હોમવાથી અગ્નિની જવાલાઓ વધારે પ્રદીપ્ત થતી જાય છે, તેમ ચિંતન કરવાથી ચિંતા વધતી જાય છે.

હે રામચંદ્ર, તમે સર્વ પ્રકારની વાસનઓનો ત્યાગ કરી, ઉદાર દૃષ્ટિથી દીન, વિષયાધીન લોકો તરફ જોઈને સ્વધર્માનુસાર વ્યવહાર કરો. જીવન્મુક્તની આ જ, નિર્મળ, નિષ્કામ ક્રિયાપદ્ધતિ હોય છે. આવા મહાનુભાવો વ્યવહારનો ત્યાગ કરતા નથી, તેમ તેમાં આસક્તિ પણ ગખતા નથી. સંસારના પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રહેવાથી સર્વ અવસ્થાઓમાં તેઓ આનંદમાં જ રહે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સમાન હોય છે. વ્યવહારમાં ક્રીડત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે સત્યાસત્યવિવેક અને કુશાગ્ર બુદ્ધિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પુરુષાર્થ અને ધર્મ વિના, અહંતા, મમતારૂપી ભેડી તોડી ઘસારી નથી. મનને સ્વપ્રયત્નથી, પ્રત્યેક માનવે, વિષયોરૂપી ખાણમાંથી બહાર કાઢવું જોઈએ. જે ચિત્તે તૃપ્તિનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને શાશ્વત શાંતિ અને આનંદ મળે છે. તે ત્રેલોકપત્તા રાજ્યથી પણ મજતાં નથી. ચામડાના જોડ પહેરેલ

માનવને આખી પૃથ્વી ચામડાથી મઢાયેલી જણાય છે, તેવી રીતે જેણે બ્રહ્માન્દનો આસ્વાદ લીધો છે તેને સમસ્ત વિશ્વ બ્રહ્માન્દથી ભરપૂર જણાય છે તેની સમ્યક્ દૃષ્ટિમાં ભેદ નથી તેમ ભેદજન્ય સુખદુઃખનાં દ્વન્દ્વો પણ નથી.

આથા જ માનવને પામર બનાવે છે, તેને લીધે જ તેનામાં કામ, ક્રોધ, ભય વગેરે દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. નિઃસ્પૃહ ચિત્તવાળા મનુષ્યને ત્રેલોક્ય પણ તણખડા જેવું લાગે છે આવું મન જે ચીતજતા અનુભવે છે તે હિમાચ્છદિત ગિરિશૃંગો ઉપર પણ જોવા મળતી નથી. આવું ચિત્ત પૂર્ણચંદ્ર જેવું શોભે છે. આથારૂપી પિશ્ચાયિણી જ માનવમનને મલિન કરી દે છે, તેને શકિતહીન, દુર્બળ બનાવે છે ! હે રામચંદ્ર, તમે ખંતપૂર્વક, ધીરજપૂર્વક વાસનાઓને મનમાંથી કાઢી નાખો, તમારા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનો સતત વિચાર કરો, તેમાં નિષ્ઠા રાખો મનરૂપી વાંદરાને કામૂમાં રાખો તેને વિવશ થાઓ નહિ. તમને, તમારા અસવ સ્વરૂપને જન્મ નથી, મૃત્યુ પણ નથી. તમે નિરાકાર, નિર્વિકાર આત્મા છો, સચ્ચિદાન્દસ્વરૂપ છો. મૂર્ખા લોકો જ, દેહાદિરૂપી વેશને આધીન થાય છે અને સંસારમાં આમતેમ પાગલ માનવીની માફક ભટક્યા કરે છે. આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનમાં ગ્હેનાગ મહાત્માઓ આવી પડેલાં કાર્યો કરે છે, પણ ઉમેશ સાશીભાવથી અને સર્વાત્મભાવથી રહે છે મનમાં અભિનિવેશ ન હોવાથી કર્તા છતાં પણ અકર્તા તરીકે વર્તે છે દર્શન પદાર્થનું પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરે છે પણ નિર્જેય ગ્હે છે, તેવી રીતે વિવેક્યુક્ત માનવો, સધર્મી કાર્યો કરવા છતાં પણ તેમાં આસક્તિ ગમતા નથી હે રામચંદ્ર, તમે અવિરાજની પેઠે, વાસ્તવિક વિચારના ઉદયથી શાશ્વત પદને પ્રાપ્ત થાઓ.

રામચંદ્ર કહે છે, હે સર્વ ધર્મોના વેત્તા, આમની કૃપાથી મને બ્રહ્મરૂપી સ્થિર, નિર્ભયપદમાં વિશ્રાન્તિ મળી છે માગ મનમાંથી અંધકારનાં વાદળો દૂર થયાં છે તે છતાં આપનાં અમૃત સમાન વચનોથી મને નૃપ્તિ થતી નથી તેથી મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે તથા તેને મનમાં સ્થિર કરવા માટે, અવિરાજને જે પ્રકારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તે મને કહી સંભળાવો.

વક્ત્રવ્ર કહે છે : હે રામચંદ્ર આ આખ્યાન તમે એકાગ્ર ચિત્તથી સંભળો. તેનો સાર ગ્રહણ કરો, જીવનમાં ઉતારો. તેથી તમને ઉત્તમ બોધ

થશે. હે રામચંદ્ર, આ અનંત બ્રહ્માંડમાં એક ખૂણામાં પૃથ્વી નીચે પાતાળ નામનો એક સુપ્રસિદ્ધ લોક છે. આ લોકમાં ગળય વ્યવસ્થા દૈત્યોના હાથમાં છે. એમાં વિરોચનનો પુત્ર, બલિ નામનો દાનવ રાજ્ય કરતો હતો. સર્વ પ્રાણીઓના રક્ષક ઉપેન્દ્ર ભગવાન (વામન) એ બલિગજનું પાલન કરતા હતા. બલિરાજ્યએ ઈન્દ્ર આદિ લોકપાલોને રમત માત્રમાં જીતી લીધા હતા. તેના અનુપમ સામર્થ્યથી સર્વ લોકનાં પ્રાણીઓ તેનાથી કરતાં હતાં. તેને અત્યાંત ભોગપરાયણ અને વિલાસી જીવન ગાળવામાં અનેક મુશ્કેલી પડી ગયા. છેવટે બલિરાજ્યને ભોગોમાં અરુચિ થવા લાગી. તેથી પોતાના પ્રાસાદના એક ખૂણામાં બેઠે બેઠે તેણે વિચાર કર્યો કે, ‘આટલી સમૃદ્ધિ છતાં મને શાંતિ મળતી નથી, તો આ ત્રેલોક્યમાં મારે કેટલા દિવસો સુધી વિહાર કર્યો કરવો? ભોગોનો આ સમૃદ્ધ ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિથી મીઠો લાગે છે, પણ અંતે નાશ પામે છે અને મહાકષ્ટ આપે છે. યંત્રની માફક વારંવાર એનાં એ જ કર્મોમાં રત રહેવું એ લજ્જાસ્પદ છે. સુલ્લ પુરુષને ઉપાસા કરાવનાર છે. આ લોકનાં સુખને માટે, કર્મોની આ ખટપટ ક્યાં સુધી કર્યા કરવી અને એ કરવાથી કયું અવિનાશી ફળ મળે તેમ છે? વિષયભોગોનું સુખ ક્ષણિક છે, નુશ્વ છે, માટે મારે શાશ્વત સુખને માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.’ આ પ્રમાણે શાંત ચિત્તથી વિચાર કરી બલિરાજ્યએ મનને એકાગ્ર કર્યું. વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચાર કરતાં કરતાં તેને પોતાના આત્મતત્ત્વને જાણનારા પિતા મહાત્મા વિરોચનનો ઉપદેશ યાદ આવ્યો. મેં પિતાજીને પૂછ્યું હતું કે, ‘હે મહા બુદ્ધિમાન પિતાજી! મનનો મોહ ક્યા સ્થળમાં શાંત થાય છે? પુનરાવૃત્તિ વિનાની અખંડ વિશાંતિ કયું સ્થળ પ્રાપ્ત કરવાથી મળે છે? આ સંસારના ભોગો અનિત્ય હોવાથી સુખ આપતા નથી. વિષયો એટલા ભગવાન છે કે સત્પુરુષોના મનને પણ ખળભળાવી દે છે અને મોહગ્રસ્ત કરી દે છે. હે પિતાજી, આપ મને એવું સ્થળ બતાવો કે જે પ્રાપ્ત કરીને નિત્યાનંદનો રસાસ્વાદ લઈ શકું.’ વિરોચને ઉત્તર આપ્યો, ‘હે પુત્ર, અમાપ વિસ્તાર-વાળો અને મોટા અવકાશવાળો એક દેશ છે. તેમાં સમુદ્રો નથી, પર્વતો નથી, —શહેરો નથી, જંગલો નથી. તેમાં આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી વગેરે

પંચમહાભૂતો પણ નથી. તેમાં લોકો પણ નથી, લોકપાત્રો પણ નથી, વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર, સદાશિવ આદિ પણ નથી. એ દેશમાં એક અતિ પ્રકાશમાન, સર્વમાં વ્યાપક, સર્વરૂપ, એક જ મોટો રાજ્ય છે. તે સર્વદા સૂય રહે છે, નિર્વેપ રહે છે, શાંત રહે છે, નિષ્ક્રિય રહે છે. એ રાજ્યએ કસેલો એક મંત્રી છે. એ મંત્રીમાં એવી શક્તિ છે કે અઘટિત વાતને તુરત ઘટિત કરી દે છે અને ઘટિત વાતને અત્યંત અઘટિત કરી દે છે. તે જડ છે અને રાજ્યને માટે જ સર્વ ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે. રાજ્ય તો સ્વસ્થ સ્વરૂપમાં એકાંતમાં જ રહે છે.

બલિરાજ્યએ પૂછ્યું, ‘હે પિતાજી, એવો ક્યો દેશ છે? તે પ્રાપ્ત થઈ શકે કે નહિ? એનો રાજ્ય કોણ છે? એનો મંત્રી કોણ છે?’ વિરોચને કહ્યું: ‘હે પુત્ર, આ મંત્રી એટલો શક્તિશાળી છે કે દેવોનો અને દેવોનો સમૂહ પણ તેને જીતી શકે તેમ નથી. હે પુત્ર, દેવોનો અને દેવોનો જે સંગ્રામ થાય છે તે આ મંત્રીને મન તો એક જાતની કીડા છે. એ મંત્રીને એનો માલિક ગળા જીતે તો જ જીતી શકાય તેમ છે. તેના સિવાય બીજા કોઈનું અધિપત્ય સ્વીકારવા આ મંત્રી તૈયાર નથી. હે પુત્ર, ખરું પરાક્રમ તો આ મંત્રીને જીતવામાં છે. એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. આ મંત્રીરૂપી સૂર્યના ઉદય થવાથી બ્રહ્માંડે ઉત્પન્ન થાય છે. તે અસ્ત થાય ત્યારે બ્રહ્માંડે પણ અદશ્ય થઈ જાય છે. હે પુત્ર આ મંત્રીને વધ કર્યા વિના તને શાંતિ મળવાનો સંભવ નથી. માટે જમે તેટલું કષ્ટ વેદીને પણ નું આ મંત્રી ઉપર વર્ષસ્વ મેળવવાનો ચત્ન કર. અવિનાશી સુખની પ્રાપ્તિ માટે આના સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો છે જ નહિ.’

બલિરાજ્યએ પૂછ્યું: ‘હે પિતાજી, આ મંત્રી કોણ છે અને તેને કેવી રીતે વધ કરી શકાય તે દયા કરીને મને કહો.’ વિરોચને કહ્યું: ‘હે પુત્ર, તું તને એક ઉપાય બતાવું છું, તેનો આશ્રય લઈશ તો તું આ મંત્રીને સહેલાઈથી વધ કરી શકીશ. આ મંત્રીને બાજકની માફક રમાડીને મુક્તિથી વધ કરવો જોઈએ. રાજ્યનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી એ મંત્રી ઘણાં કષ્ટો આપ્યા કરે છે, માટે રાજ્યનું દર્શન અને મંત્રીનો પરજળ્ય એ બંનેનો એક સાથે આરંભ કરવો જોઈએ. અભ્યાસરૂપી પુરુષ અર્ધાન્ પ્રપન્ન કરીને જ તું

આ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરી ચક્રીય. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય પક્ષીની પાંખો સમાન છે જાનેનો આશ્રય લઈને જ મનુષ્ય આ ભવસાગર તરી જાય છે. રાજનું દર્શન થયા પછી તું હર્ષ, શોક, ભય, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે રિપુ-ઓના વર્ગસ્વમાંથી મુક્ત થઈ જઈશ. આ દેશમાં જેમના સાંસારિક પરિક્રમો શાંત થયા છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષો જ રહી શકે છે. હે પુત્ર, હું તને સઘળું સ્પષ્ટ રીતે, ફોડ પાડીને કહું છું તે સાંભળ. મેં તને જે દેશ કહ્યો તે મોક્ષ છે. તેમાં પરમાનંદ છે, સુખદુઃખનાં ટુટ્ટોને સ્થાન નથી. એ દેશનો રાજા તે અનુપમ ઐશ્વર્યવાળો આત્મા છે. મંત્રી કહ્યો તે મન છે એમ સમજવું. જેમ સુવર્ણ અનેક પ્રકારના અવાંકારોમાં પરિણમે છે, જેમ માટીના પિડમાંથી અનેક પ્રકારના પદાર્થો થાય છે, તેમ આ મનમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. અને મનમાં પાછું લીન થાય છે. હે પુત્ર, આ મનને જીતવાનો સહજ ઉપાય એ જ છે કે નામરૂપાત્મક વિનાશી પદાર્થોની સ્પૃહા રાખવી નહિ. મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે આત્મા સિવાય સર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય છે અને અનિત્ય વસ્તુઓ શાશ્વત સુખ આપી શકે નહિ. સર્વ મનુષ્યોમાં શાશ્વત આનંદની પ્રાપ્તિની અભિલાષા સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલ હોય છે. કારણ કે તે જ તેમનો અસલ સ્વભાવ છે. આ મુક્તિ દુર્લભ છે, તેમ સુલભ પણ છે. આમાં કષ્ટદાયક સ્થૂલ ક્રિયાઓની આવશ્યકતા નથી. સતત સ્વરૂપાનુસંધાન રાખવું જોઈએ. આત્મનિરીક્ષણથી જેમ જેમ વિષયો પ્રત્યે અરુચિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ ચિત્તમાં શાંતિ, વિશાળતા, અભય, અનાસક્તિ વગેરે ગુણો સ્થાયી થતા જાય છે. અને આત્માનો પ્રકાશ વધારે પ્રમાણમાં બહાર આવતો જાય છે. સંસારરૂપી ગર્તામાં પડેલાં પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી વિષયોમાં નિઃસ્પૃહતાને પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી દુઃખોમાં ભમ્યા કરે છે. જેમ જળના સિંચનથી લતાઓની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે તેમ સમજુ માણસે ભોગો તરફ અરુચિની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. હે પુત્ર, ઘણા દુર્બળ ચિત્તના માણસો દેવ, દેવ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કર્યા કરે છે, પણ દુઃખમાંથી નિવૃત્તિ માટે પુરુષાર્થ કરતા નથી. દેવ એ શબ્દ પામર, બજાડીન લોકો માટે જ છે, વિદ્વાન અને પરાક્રમીઓ માટે નથી. અમારા

સિદ્ધાંત પ્રમાણે મન એ જ કર્તા છે સઘળું મનથી જ થાય છે, માટે સકાંપમગની વૃદ્ધિ કરવામા આવે તો ફળની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે જીવે પોતે કાયરપણાને તિવાજ્જનિ આપવી જોઈએ, નપુસકતાનો ત્યાગ કરી, પુરુષ બનીને પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ આમ કરવાથી ઈચ્છિત ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે હે પુત્ર, જ્યાં સુધી વિષયોમા મોહ ઉત્પન્ન કરનારી રચિ હોય ત્યાં સુધી ભોગોડપી કેદખાનામાંથી છૂટા થવાનું નથી વેરાગ્યના અભ્યાસ વિના આધાને દૂર કરવાનો બીજો કોઈ રસ્તો છે જ નહિ આત્માનું અવ લોકન જ જીવને ભોગોમા અરુચિડપી ફગાવે છે અને વિષયો તરફ વેરાગ્ય રાખવાથી મોહડપી સર્વોન્નૃષ્ઠ કળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે આત્માનું અનુસંધાન કરવાની અને નામડપાત્મક પદાર્થો પ્રત્યે અનાસક્તિ કેળવવાની આ બંને ક્રિયાઓ એકી સાથે થવી જોઈએ ચિત્તને જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિર કરવા માટે ઘડઆતમા દિવનના બે ભોગો ધર્માનુસાર ભોગો ભોગવવામાં કાઢવા, એક ભાગ શાસ્ત્રનું ઠાવણ કરવામા કાઢવો અને એક ભાગ ગુરુની સેવામાં કાઢવો. જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનમાર્ગમા દૃઢ થાય ત્યારે એક ભાગ આવશ્યક ભોગો ભોગવવામાં કાઢવો અને બાકીનો સર્વ સમય આત્મચિંતનમા કાઢવો જેમ સ્વચ્છ વસ્ત્રમા જ રંગ લાગે છે, તેમ ચિત્ત નિર્મળ થયું હોય તો જ તેમાં આત્માનો પ્રકાશ પડે છે જ્યારે ચિત્તમાથી અહતા મમતાડપી પકડ યિયિય થાય છે, ત્યારે પ્રયાંત થયેનું તે ચિત્ત સ્ફુટિકમંદ્રિની માફક ઘોભે છે વિષયોના, ઈન્દ્રિયોના, ચિત્તના, વૃત્તિઓના અપિધાન તરીકે બ્રહ્મ જ છે એ વિચાર ઉપર મનને સ્થિર કરવું વિષયો પણ બ્રહ્મનાં જ ચળ સ્વરૂપો છે કાગળ કે બ્રહ્મ જ વિશ્વનું નિમિત્ત અને ઉપાદાનકાન્ડ છે હે પુત્ર, સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપી નેલ એકતાનો સતત વિવાદ કર્યા કરવો ચિત્તને તે પન્મ સત્ય ઉપર એકાગ્ર કરવું જામ કરવાથી નુષ્ઠાનના બંધનમાંથી મુક્તિ સારજ મળી શક છે. જ્યારે ભોગોનો સમૂહ સ્વાદ વિનાનો થઈ જાય છે, ત્યારે આત્મામાં અવિચળ ચાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે આત્માનું સ્વરૂપ મનમાં દૃઢ કર્યા વિના કદી પણ શાંતિ મળી શકતી નથી. વલોથી, દાનથી, તપથી કે તીર્થોના સેવનથી જ આ સ્થિતિ સંપાદન થતી નથી. ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનો તરીકે આવી ક્રિયાઓનો ઉપયોગ

થઈ શકે, પણ કેવળ ક્રિયાઓમાં જ રચાપરચા રહેવાથી પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી ભોગોમાં અનાસ્થા એ ચિત્તની પરિપક્વ અવસ્થાનું ચિહ્ન છે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે વૈરાગ્યવાન, વિદ્યાળ દૃષ્ટિવાળા મહાત્માઓનો સમાગમ સહાયક થઈ પડે છે હે પુત્ર તું પ્રથમ દેશાચારને અનુસરીને ન્યાયપુર સર ધન સંપાદન કર, પછી તે ધનનો સદુપયોગ કર, સત્પુરુષોની સેવા કર, તેમના સમાગમથી જ્ઞાન મેળવ, જીવનને ઊર્વિગામી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર, આત્માનો વિચાર કર અને સ્વસ્વકપના પ્રાપ્તિ માટે ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કર.

પિતાનો અમૂલ્ય ઉપદેશ સાંભળી બલિરાજના મનમાં વિવેકનો ઉદય થયો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો 'વાગ્દાર વામનાઓની નૃત્તિ કરવાથી, વારંવાર ધન મળ્યેથી, વિપ્લોમાં રમણ કરવાથી મને શાંતિ મળતી નથી. સ્વાશ્રયી, સ્વાવર્ગી થવામાં જ સુખ છે સંસારની સ્થિતિમાં હું બહુ પરિ તાપ પામ્યો છું ભોગોની ઉત્કંઠાથી આમતેમ નારચા કરતા મનના વેગના દાસ તરીકે વર્તન કરવાથી મનમાં શોભ રહેતો હતો, મોટા મોટા લેભવો જોયા, રાજ્ય પણ નિર્વિદ્ધ રીતે ભોગનું, તોપણ અવિનાશી સુખ તો દૂર જ રહ્યું છે એની એ વસ્તુ વારંવાર જોઈ એના એ જ વિષયોને આધીન થઈને વર્તન કરું તોપણ એમાં કાંઈ ચમત્કાતી વસ્તુ જોવામાં આવી નથી આ સંસારના પદાર્થોમાં અનુરાગ એ જ અર્થાંતિનું આદિકારણ છે. ખરેખર એ આશ્ચર્યજનક છે કે બુદ્ધિશાળી માનવો આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે તોપણ મનમાંથી સ્પૃહાને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાની શક્તિ કેળવી શકતા નથી. અખંડ, નિરાકાર, નિર્વિકાર તત્ત્વ સાથે અનુસંધાન કર્યા વિના આ સંસારચક્રમાં પરમ શાંતિ મેળવવાનું કાર્ય અશક્ય છે. સેવકો અને ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરનારા કુળગુરુ શુકાચાર્યનું ચિંતન કરું. તેમને મને ઉપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરું. એટલે તેઓ મને યથાર્થ માર્ગદર્શન આપશે. સિદ્ધ —મહાત્માઓની વાણી અમય ક્ષણ આપે છે.'

બલિરાજએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી, શુકાચાર્યનું પાન કર્યું એટલે શુકાચાર્ય પોતાના યોગના સામર્થ્યથી પોતાનું શરીર બલિરાજના રત્નમય જોખમાં આણ્યું બલિરાજનું ચિત્ત ગુરુના દર્શનથી પ્રકૃત્તિ થયું બલિરાજએ

ગુરુ શુકાચાર્યને પૂછ્યું : ‘હે ભગવન્, મહામોહ ઉત્પન્ન કરનારા ભોજો ઉપર મને અસુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે. માટે આ મોહનો ત્વય કરનાર ઉપાય વિષે તું આપને પૂછવા ઈચ્છું છું. વિષયસુખની પરાક્રાન્ધા કયાં સુધી છે, તું કોણ છું, આપ કોણ છો, જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય શું છે, આ વિષયમાં તું આપની અમૃતમય વાણીનું શ્રવણ કરવા ઈચ્છું છું.’ શુકાચાર્ય બોલ્યા : ‘હે સર્વ દાન વોના ચક્રવર્તી, મારે અત્યારે આકાશમાર્ગે જવાની ઉતાવળ છે. તેથી તું તમને સર્વોત્તમ જ્ઞાનનો સાર સંક્ષેપમાં કહુ છું તે સાંભળો અને મનમાં સ્થિર કરો હે બલિગન્ધ, આ સઘળું જગત ચૈતન્યમય છે, ચૈતન્યમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે. ચૈતન્યનું જ દૃશ્ય હોવાથી તેની સિદ્ધિ પણ ચૈતન્યને જ આધીન છે. વિષયસુખની અવધિ ચૈતન્ય સુધી જ છે. તમે ચૈતન્ય છો, તું પણ ચૈતન્ય છું. સઘળાં પ્રાણીઓ પણ ચૈતન્ય જ છે. જો તમારી બુદ્ધિ કુશાગ્ર હશે તો તમે જાટલા થાદોથી જ સર્વ ઉપદેશનો સાર ગ્રહણ કરી શકશો. ચૈતન્યમાં દૃશ્યની કલ્પનાઓ થઈ છે, તેને વિવશ થવામાં દુ ખ છે એ જ બંધન છે. કલ્પનાનું છૂટી જવું એ જ મુક્તિ છે. દૃશ્યો વિનાનું જ ચૈતન્ય છે એ જ પૂર્ણ આત્મા છે, એ જ સઘળા જ્ઞાનનો સાર છે. આ પરમ સત્યને મનમાં સ્થિર કરીને, આત્માનું અનુસંધાન રાખવાનો પ્રયત્ન કરશો તો તમે પોતાની મેજે જ, સ્વપ્રયત્નથી જ અનંતપદ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશો. હે બલિગન્ધ, મારે દેવલોકમાં જવું છે. ત્યાં સપ્તપિઓ ભેગા થયા છે તેથી મારે કોઈ કાર્યને માટે ત્યાં અવશ્ય જવું પડે તેમ છે.’

શુકાચાર્ય, આટલું બોલી, આકાશની અંદર અદૃશ્ય થઈ ગયા. શુકાચાર્યના ગયા પછી બલિગન્ધએ પોતાના મનથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો : ‘સદ્ગુરુએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે યથાર્થ છે. સઘળું બ્રહ્માંડ ચૈતન્ય જ છે, ચૈતન્ય જ તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, ચૈતન્યમાં જ બ્રહ્માંડની સ્થિતિ છે અને ચૈતન્યમાં જ તેનો લય છે. ચૈતન્યથી અલગ કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ વસ્તુ નથી. સર્વ જગતના આત્મારૂપ જે ચૈતન્ય છે, તે જ હું છું. આકાશમાં, વાયુમાં, જળમાં, પૃથ્વીમાં, તેજમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું જ છું. સ્થાવરો અને જંગમોમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું જ છું, હું દ્વૈતભાવથી ગદિત છું.

મારો સ્વરૂપભૂત આત્મા નિત્યમુક્ત જ છે. તે દેહાદિ આકારોથી મર્યાદિત થયો નથી અને ભવિષ્યમાં થશે પણ નહિ. હું વ્યાપક છું, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું, આકાશની માફક અંતથી રહિત છું, સર્વ ક્ષેપ પદાર્થોથી ભિન્ન છું, સર્વને પ્રકાશ કરનાર છું, સર્વને જીવન અર્પણ કરનાર છું. હું સર્વકાળમાં અખંડિત રહેનાર છું, સર્વરૂપ છું, સર્વનો કરનાર છું, સર્વનો અધિક્ષાતા છું અને સર્વમાં રહેલો છું, અજ્ઞાનતાથી જગતરૂપે શોભ પામું છું, તત્ત્વબોધથી શાંત થઈ જાઉં છું.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં તે સમાધિસ્થ થયો. તેના સર્વ સંકલ્પો શાંત થયા અને તેને અદ્વૈતની અનુભૂતિ થઈ.

વસિષ્ઠ કહે : હે રામ, બલિરાજ ઘણા કાળ પછી સમાધિમાંથી જાગ્રત થયો, આસકિત વિનાના મનથી પોતાના સ્વધર્માનુસાર રાજ્યકાર્યો કરવા લાગ્યો. ગુરુઓને, બ્રાહ્મણોને, દેવતાઓને, અર્ધ્યાદિકથી પૂજવા લાગ્યો અને મિત્રોનું, ભંજુઓનું, સામંતોનું સન્માન કરવા લાગ્યો. તેણે ‘અશ્વમેધ’ નામનો યજ્ઞ પણ કર્યો. બલિરાજ વિરકત છે, તેના મનમાં ભોગોની ઈચ્છા નથી એવો નિશ્ચય કરી, વિષ્ણુ ભગવાન વામન રૂપ ધારણ કરી તેના યજ્ઞમાં પધાર્યા. ત્રણ પગલાંમાં ત્રણે લોકોને ઘેરી લઈને, જેમ વાંદરાને ભોંયગમાં બાંધવામાં આવે તેમ બલિરાજને પાતાળમાં બાંધ્યો. પાતાળમાં રહેલો એ બલિરાજ જીવન્મુક્ત હોવાથી આપત્તિ અને સંપત્તિમાં સમતા રાખીને રહે છે. સમતામાં સ્થિર થયેલ તેની બુદ્ધિ દુઃખમાં અસ્ત પામતી નથી અને સુખમાં ઉદય પામતી નથી. લોકોના વેભવોના આવિભવિ અને તિરોભાવો આ સંસારમાં થયા કરે છે. જન્મ અને મરણ વારંવાર આવ્યા કરે છે, યથા અને અપયથ પણ આવ્યા જ કરે છે, એ જાણીને બલિરાજનું મન વિરકત થઈ શાંત થયું છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી ભરપૂર થયેલું બલિરાજનું મન પદાર્થોને અસ્થિર જાણીને તેમાં સ્પૃહા રાખતું નથી. સઘળા પદાર્થોમાં તે સમાન બુદ્ધિ રાખે છે. પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને અલિપ્ત રહીને ભોગવે છે અને જે ભોગો ન મળે તેની સ્પૃહા કરતું નથી. હે રામચંદ્ર, બલિરાજને જે પ્રકારથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે મેં તમને કહી સંભળાવી. તમે પણ એવા જ ઉદાર વિચારોનું સેવન કરી માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થાઓ ને મધ્યાટ તરીકે સંસારમાં વિહાર કરો

તમે પણ હું અવિનાશી આત્મા છું, નિરાકાર છું, નિર્વિકાર છું, સચ્ચિદાનંદ-
સ્વરૂપ છું, માયાનો નિર્મતા છું, એવો નિશ્ચય રાખી, સ્વપ્રયત્નથી અદ્વૈતના
આનંદની પ્રાપ્તિ કરો. બલિરાજને ત્રેલોક્યના ભોજો ભોગવવા છતાં પણ
શાંતિ મળી નહોતી અને છેવટે ભોજોમાં અરુચિ પેદા થઈ હતી. માટે
તમે અંતે અવશ્ય દુઃખ આપનાર ભોજોના સમૂહને ત્યજી દો અને જેમાં
દુઃખનો સદંતર અભાવ છે એવા પરમપદને પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરો. રાગ,
દ્વેષ, ક્રામ, ક્રોધ આદિ વિકારો ઉત્પન્ન કરનારા દૃશ્ય પદાર્થોને રમણીય સમ-
જવા નહિ. ડુંગરાઓ દૂરથી રણિયામણા લાગે છે, પણ પાસે જતાં ભય
ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી રીતે સઘળા ભોગ્ય પદાર્થો ભોગવતી વખતે જ
મીઠા લાગે છે, અંતે દુઃખ આપે છે. પામર લોકોનું મન તુરંચ ચેષ્ટાઓમાં જ
સમય નષ્ટ કરે છે, જીવનની ગંભીરતાનો તેમને ખ્યાલ હોતો નથી. 'વિષયોથી
આમતેમ ઘસડાયા કરે છે અને દ્રવ્ય કે સત્તાની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે અભિ-
માનથી ઘેરાઈ જાય છે. કુદરત તરફથી તેમને ફટકો પડે ત્યારે જ તેમને
સાન આવે છે હે રામચંદ્ર, સૂર્યની જેમ સઘળા પદાર્થોને પ્રકાશ આપનાર
તમે જ છો. આ યત્રુ છે, આ મિત્ર છે, એવી ભેદબુદ્ધિ રાખવી નહિ.
તમે તો આદિ પુરુષોત્તમ છો, નિત્ય પ્રકાશરૂપ છો, જ્ઞાનસ્વરૂપ છો. નૃષ્ણાની
બુદ્ધિ યવાથી માણસમાં દુર્ભજતા આવે છે, દીનતા આવે છે, માણસ
નિસ્તેજ થઈ જાય છે, નિર્વીર્ય થઈ જાય છે. માટે હે રામચંદ્ર, તમે ભોજોના
સાક્ષી થાઓ. જ્યારે જ્યારે મન વિષયોમાં ડૂબી જાય ત્યારે ત્યારે આત્માનો
વિચાર કરી તેને અધિજ્ઞાનમાં જોડી દેવું. હે મહાબુદ્ધિમાન રામ, હૃદયરૂપી
આકાશમાં ઉદય પામેલા અવિવેકરૂપી વાદળને જ્ઞાનરૂપી પવનના ઝપાટાથી
તમે તુરંત દૂર કરી નાખો. પોતાના અસલ સ્વરૂપનો વારંવાર વિચાર કરીને
અજ્ઞાનને મનમાંથી બહાર કાઢી નાખવું જોઈએ. આ કાર્ય સ્વપ્રયત્નથી જ
કરવાનું છે. વેદાંતનાં પુસ્તકોનું અનુશીલન કરીને, અનુમાનો કરવાથી આ
પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. આને માટે નિર્દિયાસનની અનિવાર્ય આવશ્ય-
કતા છે. તમારા મનમાંથી જ્યારે મળ, વિસેષ અને આવરણ એવા ત્રણ
દોષો દૂર થશે ત્યાર પછી તમને જ્ઞાનનાં સાધનોની આવશ્યકતા નહિ રહે.

વિરેક અને નેશ્યન પાવન કરવાનું પણ નહિ રહે. મણુ કે સંનિવગન-
સ્વરૂપ અવજ પ મા જ તમારી હમેશને માટે સ્થિતિ રહેશે. આ અવિચળ
પ ની પ્રાપ્તિ વિના નિન્યાન ની અનુભૂતિ શક્ય નથી અને યાચત શક્તિ
પણ શમ્ય નથી.

૨૩ : જ્ઞાનોદયનો ઉત્તમ પ્રકાર

વનિષ્ઠ ઉપધમ પ્રકરણના ત્રીતમા તર્ગમા કહે છે છે સમચદ્ર જે
પ્રકિયાથી દેવોનો ગજ પ્રહ્લાદ પોતાની મેજે જીવન્મુક્ત દધાને પ્રાપ્ત થયો
તે હુ તમને કહુ છુ તેના ઉપર મનન કરો અને તેનો આશાય કરો તમે
પણ એ સર્વોત્તમ અવસ્થા સપાદન કરો

હિરણ્યકશિપુ નામનો એક જાતિ પરાક્રમી રાજા પાતાળમા રાજ્ય
કરતો હતો, તેણે દૈત્યોને અને દવતાઓને છતીને જગતનું રાજ્ય કરવા
માગ્યું હતું. એને દય પુત્રો હતા એ સઘળા પુત્રો પ્રભાવશાળી હતા, પણ
તેમા સૌથી વધારે તેજસ્વી પ્રહ્લાદ હતો, તે મુવરાજ હતો પ્રમજ સપત્તિ
વાગો હિરણ્યકશિપુ સત્તાના અને દ્રવના મદથી અત્યંત અભિમાની થયો
હતો એના ત્રાસથી સર્વ લોકા પીડા પામી રહ્યા હતા આથી દેવતાઓએ,
તને નાશ કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી વિષ્ણુ ભગવાને હિરણ્ય
કશિપુનો વધ કરવા માટે નૃસિંહનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે સમચદ્ર, વિષ્ણુ
ભગવાને એું વિકરાળ નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને લાથી જેમ ઘોડાને મુલમા
મારી નાખે તેમ ખાસ પરિશ્રમ વિના મારી નાખ્યા, દૈત્યાના નગરને પણ
ભાગી નાખ્યું દાનવો ભયભીત થઈને નાસી ગયા વિષ્ણુ ભગવાન પણ
હિરણ્યકશિપુનો વધ કરીને અદૃશ્ય થઈ ગયા આ પ્રમાણે વિષ્ણુ ભગવાને
દાનવાનો નાશ કર્યા ત્યારે પ્રહ્લાદ મનમા વિચારવા લાગ્યો 'વિષ્ણુએ
અમારા પૂર્વજોની સાથે ઘણા મુજો કર્યા છે, આગુણે વિદ્યાનો હોય તોપણ
એ વિષ્ણુ અજેય છે, શત્રોથી કે અસ્રોથી તે કપાય તેમ નથી મારા મત
પ્રમાણે વિષ્ણુને ખરી રીતે વધ કરવાનો એક જ ઉપાય છે માણસે તેનો
આશાય લેવો, તેની ભકિત કરવી

વિષ્ણુ ભગવાન જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે તેનાથી ચક્રિયાતી કોટિનો આખા બ્રહ્માંડમાં કોઈ પણ નથી. તેથી એ અંજર અમર નારાયણને શરણે જવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. સઘળાં પાપોને નષ્ટ કરનારો અને સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કરનારો 'નમો નારાયણાય'નો મંત્ર મારા મનમાં સ્થિર કરીશ. સઘળું જગત વિષ્ણુમય જ છે; આકાશ, વાયુ, તેજ, પૃથ્વી, જળ સઘળું વિષ્ણુરૂપે જ છે. હું પોતે પણ વિષ્ણુરૂપ જ છું. વિષ્ણુ થઈને વિષ્ણુનું પૂજન કરવું એવી શાસ્ત્રાણ છે. હું પોતે પણ સર્વ લોકોનો ઈશ્વર, સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું, હું ઐશ્વર્યયુક્ત છું. મારા વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સુખદુઃખરૂપી દ્વન્દ્વોને સ્થાન નથી. આ મારા વ્યાપક વિષ્ણુ સ્વરૂપની અંદર અનેક બ્રહ્માંડો રહેલ છે. આકાશ, વાદળાં, વાયુ, વન, સમુદ્ર, પર્વતો આદિ સર્વ પદાર્થોમાં તે વ્યાપ્ત થઈને રહેલું છે, વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાદે પોતાના શરીરને ભાવનાથી નારાયણરૂપ કર્યું અને પછી તે વિષ્ણુભગવાનનું માનસિક પૂજન કરવા લાગ્યો. તેણે મનથી જ અભિષેક કર્યો, ચંદનાદિનાં લેપનો કર્યો, ધૂપો કર્યા, દીપકો કર્યા. માનસિક પૂજન કર્યા પછી તે દાનવરાજે અંતઃપુરમાં રહેલા દેવાલયમાં બહારના પ્રત્યક્ષ ચંદનાદિ પુષ્પાદિક ઉપહારોથી બાહ્ય પૂજન કરવાનું શરૂ કર્યું. જે ક્રમથી માનસિક પૂજન કર્યું હતું તે જ ક્રમથી બહારનું પૂજન કરવાથી પ્રજ્ઞાદેને પ્રસન્નતા થઈ. પ્રજ્ઞાદે આ પ્રમાણે નિત્ય વિષ્ણુભગવાનનું ભક્તિપૂર્વક પૂજન કરવાનું રાખ્યું. પ્રજ્ઞાદેના જીવનની દૈન્યો ઉપર પણ અસર થઈ. દાનવો પણ વિષ્ણુ ભગવાનના ભક્તો થયા. જેવો રાજ્ય તેવી પ્રજા એ કહેવત પ્રમાણે સઘળી પ્રજા પણ વિષ્ણુ તરફ વળે તે સ્વાભાવિક છે.

હે રામચંદ્ર, સઘળા દૈન્યો વિષ્ણુ ભગવાનના ભક્તો થયા છે એ વાત અંતરિક્ષમાં અને સ્વર્ગલોકમાં પહોંચી. ઈન્દ્રાદિ દેવો આનાથી વિસ્મય પામ્યા અને સ્વર્ગલોકમાંથી નીકળી શેપનાગના શરીર ઉપર બિરાજેલા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન પાસે ગયા. દેવતાઓએ કહ્યું: 'હે ભગવન, દૈન્યો તો સદાય આપના દ્વેષી જ રહ્યા છે. તેમના અંતઃકરણમાં આવું આશ્ચર્યકારક અને અકલ્પ્ય પરિવર્તન ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવ્યું? દાનવ અને આપની ભક્તિની એક-

વાક્યતા કેવી રીતે સંભવે? દાનવો માયાને આધીન હોય છે, રાગ, દ્રેષ, વાસના-ઓથી ભરપૂર હોય છે, તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ અધાગામી હોય છે અને આપની ભક્તિ માટે વેરાગ્યની પરમ આવશ્યકતા છે. આ બંને પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓનો સુમેળ કેવી રીતે સાધી શકાય? દેત્ય વિષ્ણુનો ભક્ત થયો છે, એનું શ્રવણમાત્ર અમને દુઃખ આપે છે.'

વિષ્ણુભગવાને દેવતાઓના સમૂહને સાંત્વન આપીને કહ્યું, હું દેવતાઓ પ્રહ્લાદ ભક્તિયુક્ત થયો છું, એ વાત ખરી છે, એમાં ખેદ પામવાનું કંઈ કારણ નથી. દુર્ગુણોથી ભરેલા પુરુષ સદાચારી ને સદ્ગુણોવાળો થાય તો તેમાં આનંદ માનવો જોઈએ અને તેવા માનવને અભિનંદન આપવાં જોઈએ. તેને તેના શુભ પ્રયાસમાં પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. આટલાં વચનો કહીને વિષ્ણુભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા. દેવતાઓ સ્વર્ગમાં ગયા અને તેમણે પ્રહ્લાદના મિત્રો તરીકે વર્તન કરવા માંડ્યું મહાન પુરુષના ઉપદેશની અને વર્તનની અસર સામાન્ય કોટિના માણસો ઉપર થાય તે સ્વાભાવિક છે. વિષ્ણુભગવાનની ભક્તિમાં સદા તત્પર રહેનારા પ્રહ્લાદમાં સંયમ, વિવેક, વેરાગ્ય, સંતોષ, વિશાળતા વગેરે સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થવા માંડી. વિષયો તરફ તેને અરુચિ થવા માંડી કાગળ કે ભગવાનના સ્મરણથી અને ભગવાનમાં મનને સ્થિર કરવાથી જ આનંદ આવે છે તેની આગળ વિષયાનંદની કંઈ વિસાત નથી. પાથવી જીવનમાં જ સમય ગળનારા માણસોને વિષયાનંદ શક્તિ સુખ આપે છે. વિષયભાગોની ઈચ્છાથી રહિત થયેનું પણ આત્મસાક્ષાન્તકરજન્ય આનંદની અનુભૂતિ વિનાનું પ્રહ્લાદનું ચિત્ત હિંદીગામાં હોંચકતા માનવીની માફક બન્ને દિશાઓમાં ભટક્યા કરતું હતું. સર્વે વિષ્ણુભગવાને પ્રહ્લાદના મનની આ સ્થિતિ જાણી લીધી અને પોતે પ્રહ્લાદના ઉપાસના કરવાના દેવાલયમાં પ્રહ્લાદના આવતા પહેલાં જ પધાર્યા. દેવાલયમાં વિષ્ણુભગવાનને જોઈને પ્રહ્લાદને અતિ પ્રસન્નતા થઈ, ભાવપૂર્વક તેમનું અર્ચન કર્યું અને નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ વચનો બોલ્યા: 'હે ભગવન, આપ ત્રેલોક્યના આશ્રયરૂપ છો. આપથી જ જગત ટકી રહ્યું છે, આપ અન્નર છો, અમર છો, નિરાકાર છો, નિર્વિકાર છો, આપનું નામરૂપાત્મક

સ્વરૂપ તો આભાસ માત્ર છે, આપ તેથી મર્યાદિત થતા નથી. આપ નિર્મળ છે, આપ સર્વસ્વ છે. સર્વશક્તિમાન છે. હું આપને શરણે આવ્યો છું. આપ સર્વ જીવોના મૂળતત્ત્વરૂપ છે અને જગતની સઘળી પીડાઓને હરનારા પ્રભુ છે. ‘પ્રહ્લાદનાં નમ્રતાપૂર્ણ અને ભક્તિપૂર્ણ વચનોથી ભગવાનને આનંદ થયો તેમણે પ્રહ્લાદને કહ્યું : ‘હે ગુણોના ભંડારરૂપ અને દૈત્યકુળના શિરોમણિરૂપ, તું જે વરદાનની ઈચ્છા હોય તે મારી પાસેથી માગી લે’ પ્રહ્લાદ કહે. ‘હે ભગવન્ આપ મને એવું વરદાન આપો કે જે સર્વ પ્રકારની દીનતાનું કાયમને માટે નિવારણ કરનારું હોય.’ ભગવાન કહે : ‘હે પ્રહ્લાદ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારરૂપ વિશ્વાતિ મળવા સુધીનો વિચાર કરવાથી જ અનર્થોની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે, નિત્યાનંદ મળે છે. માટે તે તરફ તારું મન વળે અને તે અવસ્થા સંપાદન કરવાની તારામાં શક્તિ આવે એવા મારા આશીર્વાદ છે.’ આટલું બોલી ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા. ભગવાનના અમૃત સમાન વચનોનું પ્રહ્લાદ મનન કરવા લાગ્યો. પ્રહ્લાદે નિશ્ચય કર્યો કે મારે હવે મનમાં આત્માનો વિચાર કરવો જોઈએ. મારે એ અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ હું કોણ છું, ક્યાથી આવ્યો છું, આ જગત અત્યંત ભાલ્ય છે, અલ્પ કાળમાં જ નષ્ટ થઈ જનારું છે, જડ છે, જ્ઞાનહીન છે, ક્રિયાહીન છે, કર્મેન્દ્રિયોનાં કર્મો અહંકાર, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત એ પણ હું નથી. હું તેમનો દ્રષ્ટા છું. નિર્મતા છું, દ્રષ્ટા દૃશ્ય હોઈ શકે નહિ હું તો શુદ્ધ ચેતન્ય જ છું, સત્તા માત્ર છું સર્વ દૃશ્યોને પ્રકાશ આપનાર છું. અંદર બહાર વ્યાપક છું. જેમ અરીસો સઘળી વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોનું સ્થળ છે તેમ હું જ સઘળાં પ્રાણીઓના દેહ, ઈન્દ્રિય આદિ અનુભવોનું સ્થળ છું. ચેતન્યરૂપ અંતરાત્મા જે જે વસ્તુઓનો સંકલ્પ કરે છે તે તે વસ્તુઓ તરત ઉત્પન્ન થાય છે આત્મામાં રહેવું આ કારણ કાર્યરૂપ જગત અનિર્વચનીય છે જેમનું ચિત્ત, અતિવિમળ ઘનું હોય છે, મહાત્મા પુરુષો જ, તેવા આ ચિદાકાશનો અનુભવ કરે છે. હું એક છું, સર્વવ્યાપક છું, સઘળા સ્થાવર જંગમ પદાર્થોમાં સાક્ષી અને નિર્મતારૂપે નિત્ય રહેલો છું. સઘળા દેહોને ધારણ કરનારો હોવાથી સ્ત્રી

પણ હું છું. પુરુષ પણ હું છું. સર્વ પદાર્થોની અંદર પણ હું જ છું. અને સર્વ પદાર્થોરૂપે પણ હું જ છું. જેમ બાળક રમકડાં બનાવે છે, તેમ આત્મા-
એ આ વિચિત્ર વૈવિધ્યવાળી સૃષ્ટિ પોતાની અંદર રચી છે. જે કાંઈ દૃશ્ય છે તે પરિવર્તનશીલ છે, વિનાશી છે, દ્રષ્ટાને આધીન છે. જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તે મેં મેળવ્યું છે. હવે અલ્પાત્મા રહ્યો નથી. મારા સઘળા બાપ-
દાદાઓ મૂર્ખ હતા એવું મને હવે જણાય છે, કાગળ કે દેહાદિક પદાર્થો સાથે અહંતા બાંધી તેઓ વિપવભોગોમાં પશુની માફક રચાપચા રહેતા હતા. સઘળાં દૃશ્યોનો બાધ થઈ જતાં અખંડરૂપે અવશેષ રહે છે તે જ પરમ ચૈતન્ય છે, તે જ મોક્ષ છે. જે આત્મા પોતાના સારા નરસા સંકલ્પોરૂપી મલિનતાવાળો હોય છે તે પાથથી બંધાયેલ પક્ષીની માફક બ્રહ્મરૂપી ચિદાકાશમાં ચડી શકતો નથી. મારું પોતાનું સ્વરૂપ હવે આવરણ વિનાના પૂર્ણ ચંદ્રમા જેવું થયું છે. હું દેહમાં રહેલો છું. તે છતાં, મેદ, અસ્થિ, માંસ, મજ્જા, રુધિર વગેરેથી ભિન્ન છું. જેમ તલમાં તેલ છે, દૂધમાં ઘૃત છે, પુષ્પમાં સુગંધ છે, મંજુર પદાર્થોમાં મીઠાશ છે, ખારા પદાર્થોમાં ખારાશ છે, તેમ સઘળા પદાર્થોમાં આત્મા રહેલો છે, મારામાંથી અહં-કારરૂપી વાદળાં ચાલ્યાં ગયાં છે, મારા મનમાં આશારૂપી દાવાનળ શાંત થયો છે, ક્રામદેવરૂપી અગ્નિથી તપેલા મનને મેં જ્ઞાનપૂર્વક શાંત કર્યું છે. મારું મન હવે કાષ્ટ વિનાના અગ્નિની પેઠે શાંતિ પામ્યું છે. હું આસક્તિથી, મોહથી રહિત થયો છું, દૃશ્ય પદાર્થોનું અસલ સ્વરૂપ મેં જાણ્યું છે. મારા મનમાં અજ્ઞાનરૂપી જે જડતા હતી તે જતી રહી છે. જેમ જળ અને તરંગના ભેદની કલ્પના કેવળ વ્યવહાર દૃષ્ટિથી છે, અસત્ય છે, તેમ જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચે ભેદની કલ્પના પણ ખોટી છે, (ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિથી જ છે). જેમ સૂર્ય અપાર આકાશમાં અવિરત ગતિ કર્યા કરે છે, તેમ હવે હું પણ મારા અનંત સ્વરૂપમાં વિહાર કર્યા કરું છું. આત્મનિષ્ઠ હોવાથી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંસ્થેગોમાં પણ હું ચિત્તની સમતાને ખોતો નથી. અવિવેકી, અજ્ઞાન-ગ્રસ્ત મનુષ્યોનું મન અનંત, શુદ્ધ, અનિયત વાસનાઓથી ભરપૂર હોય છે. વિવેકદૃષ્ટિથી અજર અને અમર જણાતા હે આત્મા તારો જય હો, -

યથાર્થ દૃષ્ટિથી મનના અવિષયરૂપ જાણાતા હે આત્મા તારે જાય છે. હું તારા દર્શનથી સ્વસ્થ થયો છું—શાંત થયો છું; પ્રફુલ્લિત થયો છું. જ્ઞાનશક્તિ આનંદ સ્વરૂપ થયો છે, જીવન્મુક્ત થયો છું, વિષયોરૂપી વાસનાઓથી મુક્ત થયો છું, હવે મારે કોઈ પ્રકારનું બંધન નથી. સમસ્ત માયાનો અધિપતિ થયો છું. મને જન્મ નથી, મરણ નથી, અવિયળ શાંતિ મેં સંપાદન કરી છે. હું ગુણાતીત-દ્વંદ્વાતીત થયો છું.

વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામ, આ પ્રમાણે પોતાના અસલ સ્વરૂપનું ચિંતન કરતાં કરતાં પ્રાણ્વાદ નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત થયો. પરમાનંદમાં એકરૂરૂપ થવાથી ને નિષ્ક્રિય થવાથી તે મૃત્યુને આધીન થયેલ માણસ જેવો દેખાવા લાગ્યો. પ્રાણ્વાદ સમાધિમાં રહેતો હોવાથી પાતાળનું રાજ્ય રાજ્ય વિનાનું થઈ ગયું. બળવત્તર દેવો દુર્બળ દેવોને કષ્ટ આપવા લાગ્યા. સમગ્ર રાજ્યમાં અગજકતા, અંધારૂંથી ફેલાઈ ગઈ. મિલકતોનું અને સ્ત્રીઓનું ગ્રાસ થઈ ચકતું નહોતું. હે રામચંદ્ર, ચાનુર્મસિ આ સ્થિતિમાં ગયા પછી વિષયબળવાન દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી જાગ્યા અને તન્કાલીન વિશ્વસ્થિતિનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ભૂતાકમાં અને સ્વર્ગચાકમાં નાલતી પદ્ધતિનો વિચાર કરી તેઓ પાતાળનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પાતાળમાં પ્રાણ્વાદ નામના દાનવને તેમણે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થયેલો જોયો અને ઈન્દ્રના નગરમાં સંપત્તિ બહુ જ વધી ગયેલ જોવામાં આવી. પાતાળમાં શાસનમાં શિથિલતા આવવાને લીધે આ મૃષ્ટિ દેવો વિનાની થઈ ગઈ છે એ સ્પૃહામય નથી. દેવોને અભાવ થતાં દેવતાઓ નિઃશ્રિંત થઈ જાય. જે યત્રુઓ હોય તે જ દેવતાઓમાં જીવન રહે, જે દેવતાઓ રાજદ્રોષથી ગડિત થઈને મોટા પ્રાપ્ત કર્યે તે મનુષ્યોને દેવતાઓનાં સ્વર્ગ સંબંધી સુખો ભોગવવાની ઈચ્છા રહે છે નહિ. યજ્ઞોની અને તપની સપથી ક્રિયાઓ થાંત થઈ જાય અને ભૂલાક કર્મભૂમિ છે એમ કોઈના પણ જાણવામાં રહે છે નહિ. કલ્પના આરંભથી માંડીને જે આ સંસાર મેં રચ્યો છે તેને સમય વિના નષ્ટ ન થવા દેવા જોઈએ. જે સમય વિના સંસાર થાંત થઈ જાય, સમય વિનાની થાંતિ થાય તે તે સુપુમિ અવસ્થા જેવી થાય. તે મુક્તિરૂપ ન જ થાય. હું ઉપેક્ષા કર્યા વિના,

છે. દેહની સાથે આત્માને કોઈ સંબંધ નથી. એટલે દેહના ગ્રહણનો કે ત્યાગનો સવાલ ઉપસ્થિત થતો નથી. આત્મજ્ઞાન થતાંની સાથે જ દેહનો સંબંધ ટળી જાય છે. દેહનાં સંવેદનો આત્માને સ્પર્શ કરતાં નથી. જે પુરુષ અત્યંત શીતળ અને નિર્મળ બુદ્ધિથી સાક્ષીની પેઠે આ જગતને જોયા કરે છે, તે જ ખરો મનુષ્ય છે, તેનું જીવન જ શોભે છે. જે મનુષ્ય સર્ગમાં આત્મદૃષ્ટિ રાખી વાસનાઓથી રહિત થઈ સંસારમાં માયાધીય તરીકે વિહાર કરે છે, તે જ મનુષ્ય આદરણીય છે, પૂજનને યોગ્ય છે. તેનું જીવન જ અનુકરણીય છે. હે પ્રહ્લાદ, તું જીવનમુક્ત છે, મરણથી રહિત છે તેમ જીવનથી પણ રહિત છે. તને દેહનો જરા પણ સંબંધ નથી. માટે તને દેહની ક્રિયાઓ સ્પર્શ કરી શકતી નથી, આ તારું દેહકાલાદિ માપમાં આવેલું શરીર તો અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં છે. જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં નહિ. જે નિરાકાર બ્રહ્મમાં સ્થિત થયો છે. જે ખરા અર્થમાં જ્ઞાની છે તે તો સર્વદા સર્વસ્વરૂપ છે. સર્વ પદાર્થો તારા દેહરૂપ છે અને કોઈ પણ પદાર્થ તારા દેહરૂપ નથી. જ્ઞાની પોતાના અસલ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ સ્થિત થયેલા હોય છે. દેહ નાથ પામે તોપણ આત્મા નાથ પામતો નથી. હું દેહ છું અને દેહ મારો છે, એવા પ્રકારનો ચિત્તનો ભ્રમ નષ્ટ થયા પછી હું ત્યાગ કરું છું અને ગ્રહણ કરું છું એવી મિથ્યા કલ્પનાઓ ઉદય પામી શકે જ નહિ. જ્ઞાનીઓ સંસારમાં માત્ર લીલા માટે મહાકર્તા, મહાત્યાગી, મહાભોક્તા તરીકે વિહાર કરે છે. કર્મ કરવા છતાં પણ પોતે તો અકર્તા છે એનું જ્ઞાની જાણે છે. અહંકારનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ પોતે સર્વ વસ્તુઓ ધર્માનુસાર ગ્રહણ કરે છે તેથી તે મહાત્યાગી કહેવાય છે. અહંતાનો ત્યાગ એ જ ખરો ત્યાગ છે. એ ન થાય ત્યાં સુધી અજ્ઞાનનો પડો આત્માને કાંકે છે. મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની વાસના તથા આસક્તિ વિના સદૃજ પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થો ભોજવે છે માટે તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. અવિદ્યા-ગ્રસ્ત માનવો પદાર્થોના વિષયોના દારા હોય છે. કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું શાંત થયા પછી ચિત્તમાં જે શાંતિ અવશેષ રહે છે તે જ્યારે પ્રોકપણને પામે ત્યારે તેને મુક્તિ કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ ચિત્તને સાત્ત્વિક બનાવવું પડે છે. ત્યારબાદ મત્તવાનીન અવસ્થા—દિવ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ શાંતિમાં સ્થિર રહેલા જીવનમુક્ત પુરુષો વ્યવહારનો ત્યાગ કરતા નથી. પર-

કરવાના રાજધર્મનું તારં પાવન કરવું આત્માને દેહોથી નિરાળો જાણી, અતંતા-મમતાનો ત્યાગ કરવો અને રાજદ્રોષથી વિમુક્ત થઈને યથોચિત વ્યવહાર કરવો. ઉદય પામેલા આત્માનંદથી અંતઃકરણને અને મુખને સર્વદા પ્રફુલ્લિત રાખવું; ઊર્ધ્વ, શોક, ભય વગેરેનો સદાને માટે ત્યાગ કરવો. આ વિકારો આત્માને સ્પર્શ કરી શકતા નથી. વિલાસોથી ભરપૂર અને શત્રુઓથી જિતાય નહિ તેવી રાજલક્ષ્મીને તું દીર્ઘકાળ સુધી ભોગવ પણ તેનો દાસ થા નહિ વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામ, વિષ્ણુભગવાન આટલાં વચનો કહીને પ્રલ્લાદના પ્રાસાદમાંથી પધારી ગયા.

હે રામચંદ્ર, મનમાંથી સર્વ મળોનો વિનાશ કરનારી અને સદાને માટે માનવને ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનાં બંધનમાંથી મુક્ત કરનારી આ પ્રલ્લાદની કથા મેં તમને કહી છે, તે તમારા બોધ માટે છે. જે માનવો આ કથાનો સાર ગ્રહણ કરશે તેમનાં સર્વ પાપો જાણમાં નાથ પામશે પોતાના અસલ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ જ મહાન પાપ છે. અને તે વેદાંતના વિચારથી જ નષ્ટ થાય છે.

ગમચંદ્ર પૂછે છે, હે મહારાજ, પરમપદને પ્રાપ્ત થવે તું પ્રલ્લાદનું મન જગત કેવી રીતે થયું ? મનનો લય થઈ ગયો હોય તો શબ્દનું શ્રવણ થવાનો સંભવ નથી વસિષ્ઠ કહે છે, 'હે નિર્દોષ રામચંદ્ર, જ્ઞાનીઓની મુક્તિના બે પ્રકાર હોય છે, એક સદેહમુક્તિ અને એક વિદેહમુક્તિ અનાસક્ત બુદ્ધિવાળા જે માણસને કર્મોના ત્યાગમા કે ગ્રહણમાં ઈચ્છા ન હોય, તે પુરુષની તે સ્થિતિ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે આમાં શરીરનું અસ્તિત્વ હોય છે શરીર પડે ગયા પછી બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે તેને વિદેહમુક્તિ કહેવામા આવે છે જીવન્મુક્તના મનમાં શંકેલા બીજ જેવી શુદ્ધ વાસના રહે છે. આ વાસના શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારી, આત્માના અનુસંધાનરૂપ હોય છે જીવન્મુક્ત પુરુષ તે વાસનાને લીધે, ઉજ્જ્વલ વર્ષના અંતે પણ સમાધિમાંથી જગ્રત થાય છે. હે રામ, આત્માનું અવલોકન કરવાથી તુરત જ વિષ્ણુનું દર્શન થાય છે, અને વિષ્ણુની આરાધના કરવાથી તુરત જ આત્માનું અવલોકન થાય છે. આત્માના અવલોકન માટે સતત યત્ન કરો એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

ન પામતાં પોતાની રાજ્ય તરીકે ફરજે બજાવતો હતો. સમગ્ર પ્રજા તેનાથી સંતુષ્ટ હતી. અનુગ્રહ અને શિક્ષા બંનેમાં તે પ્રવીણ હતો. ઘણાં વર્ષો સુધી આવી રીતે જીવન ગાળવાથી, તે રાજ્યને આખરે કંટાળો આવ્યો. મનને હમેશા પરિવર્તનની જરૂરિયાત જણાય છે. એક જ પ્રકારની અવસ્થામાં તેને કાયમને માટે ધ્યાંતિ મળી શકતી નથી. વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, એ રાજ્યનું ચિત્ત અનેક પ્રકારના વિરોધી વિચારોને આધીન થવા માંડ્યું. હું આમ કરું કે, તેમ કરું, આવા વિકલ્પોથી તે કયાંય ધ્યાંતિ પામ્યું નહિ. એક દિવસ માંડવ્ય નામના મુનિ એ રાજ્યને ઘેર આવ્યા. રાજ્યએ વિધિપૂર્વક તેમની પૂજા કરી અને પછી વિનયપૂર્વક નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

સુરધુ ભાવ્યો : ‘હે મહારાજ, જેમ વર્ષાઋતુના આગમનથી માનવો, પશુઓ, પક્ષીઓ, આનંદમાં આવી જાય છે, તેવી રીતે, આપના આગમનથી હું પરમ સુખ પામ્યો છું. આપની કૃપાદૃષ્ટિ માગ ઉપર પડવાથી, હું ભાગ્ય-લાગી પુરુષોમાં અગ્રેસર થયો છું. મારા મનમાં એક સંશય છે, તેનું નિવારણ કરવાનું આપનામાં સામર્થ્ય છે એ હું જાણું છું. મહાત્માઓના સમાગમથી સર્વ પ્રકારની પીડા નષ્ટ થઈ જાય છે. આ સંસારમાં સંદેહકૂપી, માનસિક પીડા જેવી બીજી કોઈ પીડા નથી. હે મુનિ, માગ મનમાં સમતાનો ઉદય થાય, અને સર્વ પ્રકારની વિષમતા ટળી જાય એવો રસ્તો આપ મને બતાવો.’

માંડવ્ય મુનિ કહે છે, હે ગજ, વિવેક અને તજજન્ય વેગવ્યથી જ મનની અનિચ્છા અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે અન્ય કોઈ ઉપાય છે જ નહિ. મનનું વેવવાપાત્રું ટાળવા માટે, વિરાગ, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન આદિ સાધનોનો આશ્રય લેવો જોઈએ. પોતાના વિચારથી જ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. હે ગજ, તમે ધ્યાંત ચિત્ત ગમીને વિચાર કરો કે ‘હું કોણ છું, આ જગત કેવું છે, જગતનો અને માગે શો સંબંધ છે, આ સંસારના બંધનમાંથી કેવી રીતે છૂટી શકાય, મનના (પ્રકૃતિના) દાસ્યમાંથી મુક્તિ મળી શકે ખરી કે નહિ? માઠું અસહ્ય સ્વરૂપ કેવું છે.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરનાં કરનાં, તમને સત્યની ઝાંખી થશે અને છેવટે અત્યાંત મહત્તા પ્રાપ્ત થશે. તમાગ પોતાના સ્વભાવને જાણ્યો અને તમાઠું મન અચળ થશે.

હુપણ અને પદાર્થોમાં 'મારાપણું' ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો પણ જડ છે. હું ચેતન છું શરીરથી માંડીને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર વગેરે અસ્થિર પદાર્થોના સમૂહ હું નથી. માટે હવે જે અવશેષ નિત્ય દ્રષ્ટા તરીકે રહેનાર તત્ત્વ મારામાં છે, તેનો વિચાર કરું. અવશેષ તો ચેતનસ્વરૂપ જીવ રહે છે પણ તે પણ સ્વયંપ્રકાશ નથી. કારણ કે સાક્ષીના અસ્તિત્વથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જીવ હોઈ શકે નહિ. માપમાં, મર્યાદામાં આવનારી સર્વ વસ્તુઓ હું નથી મર્યાદિત વસ્તુના અધિષ્ઠાન તરીકે અમર્યાદિત વસ્તુ હોવી જોઈએ. પરિમિતતાનો વિચાર કરતાંવેંત જ અપરિમિતતાનો વિચાર પણ આવે છે, સંતો ત્યાગ કરતાં કરતાં જે કંઈ વિકલ્પ વિનાનું શુદ્ધ તત્ત્વ છે તે જ હું છું હવે મને પોતાના અસલ સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. હું અંત વિનાના સ્વરૂપવાળો પરમાત્મા છું. હું વિશ્વના સઘળા પદાર્થોમાં, એકરૂપે રહેનારો આત્મા જ છું. હું નિર્મળ ચેતન્યશક્તિ છું. આ શક્તિ સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર છે, અસીમિત છે. દીવાની માફક સર્વને પ્રકાશ આપનારી છે, ઇંચોથી અને અનિંચોથી રહિત છે, વાસ્તવિક રીતે સઘળા આકારોથી રહિત છે પણ કલ્પનાથી, સંકલ્પથી, સઘળા આકારો ધારણ કરનારી છે. આ જગતરૂપી જે જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે આ ચેતન્યશક્તિના જ આવિભવિ છે. મન, શરીર, અન્ય જગતના પદાર્થો, જે તુચ્છ છે, તે વિનાશી છે, તે નાશ પામે તો પણ મારું કંઈ નાશ પામનું નથી. હવે હું સંસારના અસલ સ્વરૂપને સમજી ચૂક્યો છું. તેથી શ્વેતભંગુર પદાર્થો માટે માગ મનમાંથી આસક્તિ દૂર થઈ છે. આ દૃશ્ય જોવામાં આવે છે તેમાં કંઈ પણ અભાષિત છે જ નહિ. જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિરૂપ અવસ્થાઓ પણ મનની ભ્રમણાઓ જ છે. સુષુપ્તિરૂપની કલ્પનાઓ પણ અવિદ્યાને લીધે જ છે. આ સપ્તગું છે તે વ્યાપક બ્રહ્મ જ છે એની મને હવે ખાતરી થઈ છે. અત્યાર સુધી હું મૂક અવસ્થામાં ઉતો. મારું ચિત્ત અવિદ્યાથી આગ્રહિત હોવાને લીધે હું સત્ય વસ્તુને પકડી શક્યો નહોતો. હવે હું મોડથી—ભયથી પર થયો છું. જ્યાં સઘળું બ્રહ્મસ્વરૂપ અનુભવવામાં આવે ત્યાં શોકને, ઉર્ધ્વને, ભયને સ્થાન જ

નથી. હે આત્મા હું તને વાગ્વાર પ્રણામ કરું છું. મને અનુભવ થયો છે કે હું અંત વિનાનો છું સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છું હવે મારામાં વિષમતા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી.

વસિષ્ઠ કહે છે કે હે રામચંદ્ર, દૃઢ સ્વપ્રયત્નથી અને પ્રૌઢ વિચારથી તે રાજ્ય પરમપદને પામ્યો. દ્વંદ્વોથી પર ગયો. સંસારના યથાર્થ સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન થયું તેથી વ્યવહારમાં તેણે આસક્તિનો ત્યાગ કર્યો. રાજ્ય સંબંધી સમ વિષમ કાર્યોમાં પડવા છતાં પણ તેના મનની સમતા તે ખોતો નહોતો. એ રાજાનું ચિત્ત નિર્મળ અને સ્થિર થવાને લીધે, આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશવાણું થયું ત્યાગ અને ગ્રહણની ભાવનાઓથી મુક્ત થઈ, એની પૂર્ણગુણિ સુખ-દુઃખોની ભાવનાઓથી રહિત થવાને લીધે શોભવા લાગી. એ સ્થિતપ્રજ્ઞ થયો. સર્વ ક્રિયાઓ કરતાં છતાં પણ સૂતાંચાલતાં, હરતાંકરતાં, વિલાસ કરતાં, રાજ્યનો વેભવ ભોગવતાં પણ એ આત્માનુ અનુસંધાન કાયમ રાખતો હોવાથી સમાધિસ્થ અવસ્થામાં જ રહેવા લાગ્યો. સેંકડો વર્ષો સુધી એણે રાજ્ય કર્યું. તેટલા કાળમાં તેનું શરીર તદ્દન નીરોગી રહ્યું તે રાજાએ પછી પોતાના દેહ નામના વેશનો ત્યાગ કર્યો અને પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર્યો (વિદેહમુક્ત થયો). જેમ ધોડે ફેટી જતાં ઘટાકાથ અને મઢાકાથ એકરસ થઈ જાય છે, તેવી રીતે રાજા શરીરનો ત્યાગ થતાં પરબ્રહ્મની સાથે એકતા પામ્યો.

હે રામચંદ્ર, તમે પણ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, ઉદ્યોગ કરીને, તત્ત્વ-ભોધથી સઘળી વિપરીત ભાવનાઓને ત્યજી દઈને, લોકકલ્યાણ માટે શોક મોહથી રહિત થઈને, જીવન્મુક્ત થઈને વિહાર કરો. વિચારરૂપી પ્રકાશવાળા મનને કદી પણ પરિતાપ થતો નથી આ પવિત્ર વિચારને અભ્યાસથી દૃઢ કરો, બીજાઓને ઉપદેશ કરો એટલે તમે પૃથ્વીના ચણુગારરૂપ થશો. આ જીવરૂપી ણથી અહંકારરૂપી મોટા ઊંડા ખાડામાં પડ્યો છે. તેને બહાર કાઢો. મનમાંથી મૂકતા દૂર કરો. અહંકારને ધોઈ નાખો એટલું જ કાર્ય તમારે મુક્તિ માટે કરવાનું છે, આસક્તિરૂપી જળને કાપી નાંખો, દૃઢ નિશ્ચય રાખો કે તમારું અસલ સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ છે. આ દેહને માટીના ઢેફા જેવો ગણવામાં આવે તો, આત્માભિમુખ થવાનો માર્ગ સુસ્પષ્ટ થાય છે. અહંકાર નષ્ટ કરવાથી

જે નિરતિથય આનંદમા ધ્યાનિ મળે છે તે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તેનું જ પ્રયત્નથી સેવન કરી જોઈએ. આ વિષયમાં તત્ત્વભોધને પ્રાપ્ત થયેલા સુરધુ રાજાનો અને પર્લાદ રાજાનો એક સંવાદ હું કહું છું તે તમે સાંભળો.

પરિધ નામનો પ્રખ્યાતિ પામેલો પાગસી (ઈરાન) દેશનો એક રાજા હતો. એ રાજા કર્તવ્યપરાયણ હતો, પ્રજાનું પાલન સારી રીતે કરતો હતો સુરધુ રાજાનો આ ગજા પરમ મિત્ર હતો. એ ગજાના રાજ્યમાં પ્રજાનાં પાપોને લીધે મોટી અનાનુષ્ટિ થઈ પ્રજાનો મોટો ભાગ આ અનાનુષ્ટિથી અત્યંત કષ્ટને આધીન થયો. આથી રાજાને મનમાં અત્યંત ખેદ થયો. તે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને વનમાં જઈને તપ કરવા લાગ્યો. ગિરિ-ગુફામાં રહીને તેણે ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું, ખગી પડેલાં સુકાયેલાં પાંદડાં ખાઈને તેણે પોતાના શરીરને ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેથી તેનું નામ ‘પર્લાદ’ પડ્યું. એણે ઘણાં વર્ષો સુધી દાનુષ્ય તપસ્યા કરી. અભ્યાસને લીધે તેનું મન નિર્મળ થયું, અનાસક્ત થયું, વેરાગ્યવાન થયું. સુખદુઃખના દ્વંદ્વોમાંથી મુક્ત થયેલો પ્રધાંત મનવાળો એ ગજા સ્વપ્રયત્નથી અને પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો, જીવન્મુક્ત થયો આ ત્રેલોક્યકપ્તરી મઠમાં તે રાજા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરવા લાગ્યો. એક દિવસ ‘પર્લાદ’ રાજા સુરધુને મળવા માટે તેને ઘેર આવી પહોંચ્યો. પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલ, એ બંને રાજાઓ, જૂના મિત્રો હતા. તેથી મિત્રનથી બંનેને આનંદ થયો. પરસ્પરની પૂજા કરીને, પરસ્પર આલિંગન કરીને અન્યોન્યના સમાગમથી આનંદ પામેલા એ બંને રાજાઓ એક જ આસન ઉપર બેઠા પરિધ બોલ્યો, આજ આપના દર્શનથી મારું ચિત્ત આનંદના સાગરમાં ડૂબી ગયું છે, શીતજતાને પ્રાપ્ત થયું છે. આપણે જૂના મિત્રો છીએ, તેથી આપણી જૂની વાતોને અને ચેષ્ટાઓને સંભારી મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. આપને મળવાથી મને આપણી જૂની લીલાઓનું સ્મરણ થાય છે, તેથી વારંવાર રાજી થાઉં છું.

તમને માડવ્ય મુનિની કૃપાથી જ્ઞાન થયું છે. મને માગ તપથી સંતુષ્ટ થયેલા ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ્ઞાન થયું છે. હું મિત્ર હવે તમે સર્વ પ્રકારના કલેશોમાંથી મુક્ત થયા છો ને? પરમ શ્રદ્ધામાં ધ્યાન પદ મેળવી વિશ્રાંતિ મેળવી

છે ને? આત્મારામ થવાથી તમારું મન સ્ફટિકમણિ જેવું નિર્મળ થયું છે ને? હે રાજા, તમે રાજા તરીકે તમાગ કર્તવ્યનું પાલન નિર્લેપ રહીને પ્રસન્ન ચિત્ત થી કર્યા કરે છો ને? તમારા દેશના લોકો આધિઓથી અને વ્યાધિઓથી રહિત છે ને? તમારા રાજ્યમાં ધનધાન્યથી લોકો સમૃદ્ધ છે ને? તમારી પ્રજા તમારા કર્પથી સંતુષ્ટ છે ને? તમે તમારા ચારિત્ર્યથી, સઘળી પ્રજા ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો છે ને? તમારી પવિત્ર કીર્તિ સર્વ દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે ને? તમારા રાજ્યમાં ધાન્યો, ધનો અને વૈભવોનો લાભ સર્વ લોકો ભોગવે છે ને? તમારા પ્રજાજનો કુશળ છે ને? તેઓ ચિતાઓથી અને રોગોથી મુક્ત છે ને? તમારું મન વિષયોનો સ્પર્શ કરતાં છતાં પણ વેગગમ્યમાંથી ચલિત થતું નથી ને? આપણે ઘણા કાળ પછી મળ્યા છીએ. ઈશ્વરની લીલા અપરંપાર છે, અનિર્વચનીય છે.

સુરધુએ કહ્યું: ‘હે પરમ મિત્ર, પરમાત્માની લીલા, સર્પોની ગતિની માફક અતિ ગૂઢ છે, વિસ્મય આપનારી છે. ઈશ્વરને માટે કશુંય અસાધ્ય નથી. તે સર્વશ્ચ છે, સર્વ શક્તિમાન છે. હે મહારાજ, અમે શ્રેમકુશળ રહીએ છીએ. આપના પધારવાથી અમારા આનંદમાં ખાસ વૃદ્ધિ થઈ છે. અમારાં પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે. અમે કૃતાર્થ થયા છીએ. તમારાં અમૃત સમાન પવિત્ર વચનોથી અમારું મન પ્રફુલ્લિત થયું છે, શાંત થયું છે. શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે મહાત્માઓનો સમાગમ આનંદદાયક છે, મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં ઉત્તમ સાધનરૂપ છે, તે કથન ચથાર્થ છે. વસિષ્ઠજી કહે છે કે હે સમચંદ્ર, આ પ્રમાણે શુદ્ધ પ્રેમથી ભરેલી નિર્દોષ વાતો કરીને પરિધ રાજાએ સુરધુ રાજાને કહ્યું, હે સખા, આ સંસારરૂપી માયાના વનમાં જે જે કાર્ય કરવામાં આવે તે સર્વ સ્થિતપ્રજ્ઞને, નિષ્કામભાવથી આસકિતરહિત કર્મ કરનારને સુખદાયક નીવડે છે, પણ અજ્ઞાનીને અને કામનાઓને આધીન થઈને વર્તન કરનારાને દુઃખદાયક થઈ પડે છે. જ્ઞાની સર્વ કર્મો કરતાં છતાં પણ સમાધિમાં જ રહે છે, આત્મનિષ્ઠ હોય છે; તેને સ્વસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું નથી.

સુરધુ બોલ્યો: હે મહારાજ, આપ સમાધિ કોને કહો છો તે કૃપા કરીને મને જણાવો. જે જ્ઞાની હોય છે, તત્ત્વવેત્તા હોય છે, તે સમાધિ વિન્યા

ક્યારે રહી શકે? એક શ્વેત માત્રને માટે પણ જે સમાધિનો ભંગ થાય તો તેને તત્ત્વવેત્તા કમ કહી શકાય? આત્મારામ, આત્મતત્ત્વમાં સતત નિષ્કાવાળા મહાત્માઓ સંસારની ક્રિયાઓ કરતા હોય તોપણ સમાધિમાં જ છે, કારણ કે આત્મા તો નિર્વિકાર છે, મન અને શરીર દ્વારા જ ક્રિયાઓ થાય છે. નિર્જન વનની ગુફામાં રહેનાર, એકાંકી જીવન ગાળનાર જે માનવનું ચિત્ત શાંત થયું ન હોય તેની સાધના શા કામની!

સઘનું જગત અખંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે એવો અનુભવ તમને થયેલો છે, તેથી તમે ધરદૃઢજાતુના આકાશ જેવા થોભો છો, તમે પરમાત્માની અંદર ભરપૂર થયા છો, તમને મળેલી તૃપ્તિ અને શાંતિ હવે શીલુ થશે જ નહિ.

સુરધુ મોક્ષો : હે મુનિ, જેને આપણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ત્યજવા યોગ્ય જાણીએ છીએ, એ વસ્તુઓ, વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં છે જ નહિ. અજ્ઞાના-વસ્થામાં તુચ્છ પદાર્થોને આપણે અતિ મહત્ત્વ આપીએ છીએ. બાળકોના મનમાં પોતાનાં રમકડાંની કિંમત હીરા-માણેક કરતાં પણ વધારે હોય છે. અજ્ઞાનીઓને આ સંસારના શુદ્ધ પદાર્થો, સુખને માટે અનિવાર્ય જણાય છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તેમાં આસક્તિ એ જ દુઃખનું અને દરિદ્રતાનું કારણ છે. ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વોત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મમાં જ પ્રીતિ ધરાવે છે. નામરૂપાત્મક વિનાશી પદાર્થોમાં તેને રાજ હોતો જ નથી. કારણ કે એનામાં વિવેકનો ઉદય થયેલો હોય છે. વાસનાનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો રાજ દ્રેષ્ય બંનેનો નાશ થાય છે. આ વિષયમાં લાંબી લાંબી વાતો કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. જો મનમાંથી વિષયો તરફની આસક્તિ ટળી જાય અને મન પરમાત્મા તરફ જ વળેલું રહે, પદાર્થોમાં રાજ વિનાનું અને વિશ્લેષણી વિષમતા વિનાનું રહે તો આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે. એ જ ઉત્તમ શાંતિ છે, એ જ પરમ પદ છે, એ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે. એનાથી આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક એવા ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્તિ મળે છે. જેનાથી પરમ શાંતિ મળે અને માયાના બંધનમાંથી છૂટાય એનું જ સર્વદા સેવન કરવું યોગ્ય છે.

વસિષ્ઠ કહે છે હે રામ, આ પ્રમાણે સર્વોત્તમ કૃણદાયક સંસારના મિથ્યાપણાનો અને આત્માના સત્યપણાનો વિચાર કરી બંને રાજ્યો એક-બીજાથી વિખૂટા પડ્યા. આ બંને રાજ્યોના સંવાદનો સાર એ છે કે આત્માના અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનો નિરંતર વિચાર કરવો, આત્મજ્ઞાન, મુક્તિ એ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે. એ વિચાર મનમાં સ્થિર કરવો. જ્યાં સુધી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી, સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વોમાંથી છૂટા થવાનું નથી, ત્યાં સુધી પરમાર્નદની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે એ સત્યને પણ મનમાં ઠસાવવું. આ

ક્યારે રહી શકે? એક ક્ષણ માત્રને માટે પણ જે સમાધિનો ભગ થાય તો તને તત્ત્વવેત્તા કેમ કહી શકાય? આત્મારામ, આત્મતત્ત્વમા સતત નિષ્ઠા વાળા મહાત્માઓ સસારની ક્રિયાઓ કરતા હોય તોપણ સમાધિમા જ છે, કાગળ કે આત્મા તો નિર્વિકાર છે, મન અને શરીર દ્વારા જ ક્રિયાઓ થાય છે નિર્જન વનની ગુફામા રહેનાર, એકાકી જીવન ગાળનાર જે માનવનું ચિત્ત શાંત થયું ન હોય તેની સાધના શા કામની!

હ મહારાજ, મનમાથી સઘળી તૃષ્ણાઓનો ઉચ્છેદ કરીને પરબ્રહ્મમા સ્થિર થવું એ જ ખરી સમાધિ છે ચૂપ થઈને બેસી રહેવું અને મનને આમતેમ રખડવા દેવું એ સમાધિ નથી, મનને મૂક અવસ્થામા રાખવું એ પણ સમાધિ નથી સમાધિસ્થ મહાત્માની બુદ્ધિ સર્વત્ર અભેદનો જ અનુભવ કરે છે સર્વ બ્રહ્મના જ દર્શન કરે છે, નિત્ય તૃપ્ત હોય છે, સૌભરહિત હોય છે દુઃખોને અનુસરતી નથી, દૃઢ નિશ્ચયી હોય છે, પરમ તત્ત્વનું નિરતર અનુસંધાન એ જ સમાધિ છે એકવાર આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય એટલે તેમણી જ્ઞાની ચલિત થતો નથી જ્ઞાનીને કોઈ પણ કાળ આત્માના અનુસંધાન વિનાનો હોતો નથી

સુરધુ બોલ્યો હે રાજાધિ મારા મનમા આત્માનું અનુસંધાન કાયમ રહે છે આત્મા સર્વવ્યાપક છે, સર્વની અદર છે, અર્વરૂપ છે, સર્વથી પર પણ છે, જે કાંઈ છે તે આત્મસ્વરૂપ જ છે, આવા પૂર્ણ સ્વરૂપમા કાયમ સ્થિતિ એ જ સમાધિ છે એટલા માટે આ તત્ત્વવેત્તા સમાધિવાળો છે અને આ સમાધિ વિનાનો છે એમ કહેવું એ અર્થહીન છે સમાધિ આત્મપદથી અભિન્ન છે, સર્વદા તે એકધાગી જ રહેતી છે

પરિધ બોલ્યો હે સુરધુ મહારાજ, હું આપની પરીક્ષા કરી ચૂક્યો છું તમે પરમપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે એવી મને ખાતરી થઈ છે તમારું અતઃ કરણ નિર્મળ છે, સ્થિર છે, બ્રહ્માનંદરૂપી ગ્રંથથી ભરપૂર છે, શીતળ છે તેથી તમે પૂર્ણ ચંદ્રની જેમ શોભો છો તમે સઘળા ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયોમાં આસક્તિ વિનાના છો, સર્વદા સનુષ્ટ રહો છો રાગદ્વેષથી રહિત છો, આ

સંઘર્ષ જગત અખંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે એવો અનુભવ તમને થયેલો છે, તેથી તમે ઘરદત્તજનુના આકાશ જેવા શોભો છો, તમે પરમાત્માની અંદર ભરપૂર થયા છો, તમને મળેલી તૃપ્તિ અને શાંતિ હવે સીસુ થયે જ નહિ.

સુરમુ ભોલ્યો : હે મુનિ, જેને આપણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ત્યજવા યોગ્ય ગણીએ છીએ, એ વસ્તુઓ, વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં છે જ નહિ. અજ્ઞાના-વસ્થામાં તુરંત પદાર્થોને આપણે અતિ મહત્ત્વ આપીએ છીએ. બાળકોના મનમાં પોતાનાં રમકડાંની કિંમત હોરા-માણિક કરતાં પણ વધારે હોય છે. અજ્ઞાનીઓને આ સંસારના શુદ્ધ પદાર્થો, સુખને માટે અનિવાર્ય ગણાય છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તેમાં આસક્તિ એ જ દુઃખનું અને દરિદ્રતાનું કારણ છે. ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વોત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મમાં જ પ્રીતિ ધરાવે છે. નામરૂપાત્મક વિનાશી પદાર્થોમાં તેને રાગ હોતો જ નથી. કારણ કે એનામાં વિવેકનો ઉદય થયેલો હોય છે. વાસનાનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો રાગ દ્રેષ્ય બંનેનો નાશ થાય છે. આ વિષયમાં લાંબી લાંબી વાતો કરવાનો કાંઈ અર્થ નથી. જો મનમાંથી વિષયો તરફની આસક્તિ ટળી જાય અને મન પરમાત્મા તરફ જ વળેલું રહે, પદાર્થોમાં રાગ વિનાનું અને વિશેષરૂપી વિષમતા વિનાનું રહે તો આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે. એ જ ઉત્તમ શાંતિ છે, એ જ પરમ પદ છે, એ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે. એનાથી આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક એવા ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્તિ મળે છે. જેનાથી પરમ શાંતિ મળે અને માયાના બંધનમાંથી છુટાય એનું જ સર્વદા સેવન કરવું યોગ્ય છે.

વસિષ્ઠ કહે છે હે રામ, આ પ્રમાણે સર્વોત્તમ ફળદાયક સંસારના મિથ્યાપણાનો અને આત્માના સત્યપણાનો વિચાર કરી બંને રાજાઓ એક-બીજાથી વિખૂટા પડ્યા. આ બંને રાજાઓના સંવાદનો સાર એ છે કે આત્માના અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનો નિરંતર વિચાર કરવો, આત્મજ્ઞાન, મુક્તિ એ જ જીવનનું લક્ષ્ય છે. એ વિચાર મનમાં સ્થિર કરવો. જ્યાં સુધી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી, સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વોમાંથી છૂટા થવાનું નથી, ત્યાં સુધી પરમાર્નદની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે એ સત્યને પણ મનમાં ઠસાવવું. આ

ધ્યેયની સિદ્ધિ વિવેક, વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી થાય છે. આત્માના સ્વરૂપનું
 અવલોકન કરવાથી આ સદ્ગુણો આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામચંદ્ર,
 આ સાર તમે ગ્રહણ કરો, એવું મનન કરો, જ્ઞાનને દૃઢ કરો. આત્મામાં શાંતિ
 મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. જળમાં રહેલું કમળ જળથી લેવાનું નથી. આકાશ
 ધૂળથી મલિન થતું નથી. માછલાઓનું નેત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં પણ પાણીથી
 લેવાનું નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષ સંસારમાં રહીને સ્વધર્માનુસાર વ્યાવહારિક
 કર્મો કરતાં છતાં પણ, કોઈ પણ પ્રકારના કલંકથી દૂષિત થતો નથી. જ્ઞાનીના
 ચિત્તમાં ભોજોની વાસના હોતી જ નથી; કારણ કે શ્રીભગંદની સરખાપણીમાં
 વિષયાનંદની કાંઈ કિંમત નથી, તે અતિ તુરંત જ ભૂલાય છે. વૈરાગ્યવાન પુરુષ
 જગતની સર્વ લીલામાં—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારમાં એકસરખો આનંદ
 અનુભવે છે; કારણ કે તે ક્રિયાઓથી નિર્લેપ છે, તેમની પર છે. જે માનવને
 એવું જ્ઞાન થયું હોય કે આ સઘળો સંસાર ભ્રાંતિમય છે, પરિવર્તનશીલ છે,
 કાલ્પનિક છે, તેનું ચિત્ત કોઈ દિવસ દુઃખી થતું નથી. રજ આકાશનો સ્પર્શ
 કરી શકતી નથી, જગનરૂપી વિસ્તારને પામેલા મહાન રોજનું એક જ ઓસડ
 છે—આત્મજ્ઞાન. જેમ પ્રકાશ અંધકારનું ઓસડ છે, તેમ જ્ઞાન એ અવિદ્યાનું
 ઓસડ છે. સ્વપ્ન નાશ પામે ત્યારે જ સ્વપ્નજન્ય સુખદુઃખમાંથી દૂટા
 થવાય છે તેમ સંસારમાં અવિદ્યાજન્ય સુખ—દુઃખોમાંથી માનવ જ્યારે સ્વ-
 સ્વરૂપમાં જગત થાય ત્યારે જ મુક્તિ મળે છે. મોહમાંથી નીકળેલો માણસ
 આત્માના ચિતનથી પોતાના મનમાં ઘીતળ રહે છે. જે શાસ્ત્રોથી આત્મ-
 જ્ઞાનનો ઉદય થાય તે જ સર્વોત્તમ છે એમ જાણવું. જેનાં પાપો શીઘ્ર થયાં
 ના હોય એવા મનુષ્યો આત્મતત્ત્વની ઉપેક્ષા કરે છે (અનાદર કરે છે) અને
 જન્મમરણરૂપી સંસારની ઘટમાળમાં આમતેમ ભમ્યા કરે છે, પોતે કરેલાં
 પાપોરૂપી અનર્થમાં સર્વદા દુઃખેલા જ રહે છે. દુઃખી થયા કરે છે, રોજોને
 આધીન થાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ આ સંસારમાં અજ્ઞાનગ્રસ્ત અવસ્થામાં
 પડ્યો રહે તો દુઃખી થાય છે. પોતાનો જાં પોતે જ છે, પોતે જ પોતાનો
 થતો છે. શાસ્ત્રો, સંતસમાજમ વગેરે અન્ય સાધનોની સાગ્રાથ લઈ યત્નયુક્ત
 પુરુષપ્રયત્ન જ પરમ સિદ્ધિ માટે શુભ્ય વરતું છે. બાધ સાધનો ઉપલબ્ધ

ન હોય પણ ખરી અભીપ્સા હોય અને સાધના થડ કરવામાં આવે તો અંત-
ર્યામી પરમાત્મા સર્વ રીતે મહાય કરે છે અને જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા
હોય છે તે પૂરી પાડે છે, દેહાભિમાન કપી ગર્વ ધારણ કરીને, મૂઠ માંછસની
માફક, સુધ માનવે સંસારરૂપી કાદવમાં પોતાને નાખવો નહિ. મનરૂપી મિત્ર,
કે જે સદાય સાથે રહેનાર છે તેને વિશુદ્ધ કરીને તેની સાથે આત્માનો વિચાર
કરવો જોઈએ. પરિપૂર્ણ આત્મા, કે જે શુદ્ધ વાસનાઓના બંધનમાં આવી
ગયો છે, જે વિષયોના દાસત્વને લીધે સંક થઈ ગયો છે તેને જગ્રત કરવો
જોઈએ. હે રામચંદ્ર, મૂકપણને તથા પ્રમાદને દૂર કરીને અહંકારને ધોઈ
નાંખવાથી જે નિરતિથય આનંદમાં શાંતિ મળે છે, તે સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ
છે, જ્ઞાનચક્રિતથી ભરપૂર છે. માટે તેનું જ સેવન કરવું જોઈએ.

૨૫ : પૂર્ણ સ્થિતિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય

કેટલાક ગ્રંથો વિદ્વદ્ભોગ્ય હોય છે, કેટલાક લોકભોગ્ય હોય છે. બન્ને
પ્રકારના ગ્રંથોમાં વિષય એક જ હોય, ઉપદેશ પણ એક જ પ્રકારનો હોય,
તો પણ શૈલીભેદને લીધે અથવા નિરૂપણ કરવાની પદ્ધતિને લીધે આ તફાવત
શક્ય બને છે. બ્રહ્મસૂત્ર અને યોગવાસિષ્ઠનો વિષય એક જ છે. બન્નેમાં
અદ્વૈતસાદનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, પણ બ્રહ્મસૂત્રને આમ-
જનતાભોગ્ય ગ્રંથ કહી શકાય નહિ. આ બન્ને પ્રકારના ગ્રંથકારોનો હેતુ
એક જ છે—ઉચ્ચ વિચારોને લોકગત કરવાનો, પરમ સત્યનો પ્રસાર કરી
માનવજીવનને ઉન્નત કરવાનો. એક પ્રકારનો ગ્રંથ તર્કપ્રધાન માનવોને
અનુકૂળ આવે છે, બીજા પ્રકારનો ગ્રંથ શ્રાવ્યપ્રધાન, ભાવનાપ્રધાન માણસોને
અનુકૂળ આવે છે.

યોગવાસિષ્ઠ કાવ્યાલંકારોમય વર્ણનાથી અને કલ્પિત દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર
છે. ગહન વિષયને સરળ અને સુગમ ભાષામાં મૂકનારો અનુભવગ્રંથ છે.
તેનો વિષય ઉચ્ચતમ કોટિનો હોવા છતાં તે લોકપ્રિય બન્યો છે. અને
પરમ સત્યને આમજનતામાં ફેલાવવામાં સારા પ્રમાણમાં સફળ થયો છે.

યોગવાસિષ્ઠની પુરાણપદ્ધતિને લીધે આપણે તેને અદ્વૈતપુરાણ પણ કહી શકીએ. અન્ય મતોનું ખડન કરીને અદ્વૈતવાદનું સમર્થન કરનારા ગ્રંથો આમર્થ્યનોના અવતરણોથી ભરપૂર હોય છે. હાલના તર્કપ્રધાન યુગમાં આવા ગ્રંથોનું અધ્યયન કટાંગો ઉત્પન્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. યોગવાસિષ્ઠ અદ્વૈતવાદનું જ પ્રતિપાદન કરે છે તે ગ્રંથ એનું ગાભીર્ય ત્યજતો નથી પણ આકર્ષક હૃદયસ્પર્શી આખ્યાયિકાઓ દ્વારા, અને આવશ્યકતા જણાય ત્યારે તર્કદ્વારા અનુષમ અને અપ્રતિહાર્ય સત્યનું સમર્થન કરે છે તે અન્ય પુસ્તકોના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખતો નથી.

વસિષ્ઠ ખુલ્લી રીતે, અસદિગ્ધ ભાષામાં જણાવે છે કે, જે શાસ્ત્ર મુક્તિ દ્વારા તત્ત્વનો નિર્ણય કરતું હોય તે પુરુષે લખેલું હોય તોપણ તેને હું માન્ય કરું છું અને જે ઋષિઓએ રચેલું હોય પણ સત્યનું જ્ઞાન ન કરાવતું હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો વિચાર કર્યા વિના કોઈ પણ સિદ્ધાંતને ગ્રહણ કરવો નહિ. સંપુરણોમાં મતભેદ હોય તો પડિત આપણા મનનું સમાધાન કરે તેનો આશ્રય કરવો.

હાલના બુદ્ધિપ્રધાન યુગમાં યોગવાસિષ્ઠ જેવા, પરમ સત્યને, સાદી, સરળ ભાષામાં અને આહવાદક શૈલીમાં મૂકનારા ગ્રંથના અભ્યાસની પરમ આવશ્યકતા છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા અદ્વૈતવાદ ઉપર વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જીવનનું ઘડતર કરવામાં આવે તો જ જગતમાં શાંતિ સ્થાપી શકાય. અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી અગ્રિમ પાશ્ચાત્ય વિચારકો પણ આજ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે.

આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અલકોન્દ્રિત (અ ઇંગ્લે સેન્ટર્ડ) અને ભોજપ્રધાન છે. આવા અસ્થિર તર્કશૂન્ય પાયા ઉપર રનાયેલી સભ્યતા, લાભો વખત ટકી શકે નહિ. બહિર્ગુણ વૃત્તિના લોકોને તે ઘોડા સમય માટે બહારના દાઢમાઠથી આજી રકે પણ છેવટે ભિન્નભિન્ન પ્રકારની અલસતાઓ વચ્ચે ધર્મણું નિવાર્ય બને છે.

અદ્યતન સમય આ પ્રકારનો છે. દુનિયાની પ્રજાઓએ પોતાની ઉન્નતિને આજના ધપાવવી હશે અને ટકાવી રાખવી હશે તો અલકારને બદલે

સર્વાત્મભાવ અને સ્વહિતને બદલે સર્વહિતનો વિચાર કરવા પડશે. વ્યક્તિ અને સમૂહ અન્યોન્યઆશ્રયી છે હિતના અર્થને પણ વ્યાપક સ્વરૂપ આપવું પડશે તેમા કેવળ ભૌતિક સુખનો જ નહિ, માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો પણ સમાવેશ કરવો પડે જો શાશ્વત આનંદ માટે સમસ્ત જગત મળી રહ્યું છે તે ક્ષણભંગુર ગ્રંથ પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી અને તેના સંગ્રહથી મળી શકે નહિ અવિનાશી તત્ત્વની પ્રાપ્તિથી જ શાશ્વત ગુપ્ત મળી શકે પાશ્ચાત્ય દેશોના પ્રોક વિચારકો આ સનાતન સત્યનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા છે ભૌતિક વિજ્ઞાન દ્વારા આ સત્ય મેળવી શકાય નહિ એનો પણ હવે તેઓ સ્વીકાર કરે છે વિજ્ઞાન સત્યનું જ્ઞાન આપી શકે નહિ, પણ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં કુદરતી પરિબળોના કાર્યની પદ્ધતિનું જ જ્ઞાન આપી શકે, એ જ તેમનું મતવ્ય છે આના સૂક્ષ્મ કારણોમા પ્રવેશ કરવા માટે અન્ય સૂક્ષ્મ શક્તિઓના વિકાસ ની જરૂરિયાત છે એ જ તેઓ સ્વીકારે છે નૂતન સંસ્કૃતિના પાયામા આધ્યાત્મિકતા હોવી જ જોઈએ એવો એમને દૃઢ નિશ્ચય છે

સસારના અધિષ્ઠાન તરીકે જે રોક પરમ નિઃશલ તત્ત્વ છે જે જગતનું સંચાલન કરે છે, તેના સક પ સાથે એક્ય સાધીને તેની ઈચ્છાનુસાર વર્તન કરવું, એ જ જીવિતનું લક્ષ્ય છે આ સિદ્ધ ન થાય ત્યા સુધી અવિદ્યા પ્રસ્ત માનવ, સુખદુઃખના દુન્દુને આધીન રહે છે, અને ઠાકરો ખાતો ખાતો આગળ વધે છે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સમગ્ર પ્રકૃતિ ઉપર આધિપત્ય અને તે નુસાર વર્તન અર્થાત્ ૨ ભરણ એ જ બુદ્ધિમાન મનુષ્યનું ધ્યેય હોવું જોઈએ સમગ્ર જીવન પ્રકૃતિના (મનના) ગુલામ તરીકે બાળપણમા આવે તો મનુષ્ય અને પશુમા કાંઈ તફાવત રહેતા નથી આ સત્યને યોગવાસિકમા વારંવાર ઠસાવવામા આવ્યું છે

સંસ્કૃતિ એટલે જગતના અચલ આધાર તરીકે રહેલી પરિપૂર્ણ એકતા નો આવિર્ભાવ કરવાના પ્રયાસ ૨ । એક્યનું ૨ સ્તિત્વ નિત્ય છે પણ દેશ કાળાનુસાર તેના આવિષ્કરણમા ફરફાર થયા કરે છે સત્ય તો એક જ છે અને એક જ રહે છે તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે જે વ્યક્તિ કે સમૂહ આ અભાધ સત્યનો વધારે પ્રમાણમા આવિષ્કાર કર તેને

વધારે સંસ્કારી કહી શકાય. જે સંસ્કૃતિ સમયાનુસાર તેના બહિરંગમાં ફેરફાર કરવા તેવાર ના થાય ને સંકુચિતતાને લીધે કે બુદ્ધિની જડતાને લીધે તમસમાં જ પડી રહેવાનો નિર્ણય કરે તેનો વિનાશ થાય છે.

હાલના જમાનામાં સર્વ પ્રશ્નોનો વિચાર આપણે વિશ્વહિતની દૃષ્ટિએ કરવાનો છે. વિજ્ઞાનના પ્રતાપથી ભૌતિક દૃષ્ટિએ જગત એક થયું છે, માનવ જાતિ એક થવા માંડી છે, રાજકીય દૃષ્ટિએ વિશ્વસંઘ તરફ જગત કૂચ કરી રહ્યું છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ સર્વ દેશો પરસ્પરાવલંબી બન્યા છે, અસમાનતા ન્યમૂદ કરવાનો પ્રયત્ન પણ થાય છે. ભિન્નભિન્ન વિચારશ્રોણીઓના મિશ્રણથી માનવસંસ્કૃતિની એકતાનો વિચાર માન્ય થવા લાગ્યો છે. આધ્યાત્મિક, માનસિક અને ભૌતિક સર્વાંગી પરિપૂર્ણતા એ જ માનવ સંસ્કૃતિનો આદર્શ હોઈ શકે. સર્વને નિઃશ્રેયસ અને અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ થાય એ જ આશય હોવો જોઈએ. આ બધાના અચળ આધાર તરીકે અદ્વૈતવાદ જ હોઈ શકે. યોગવાસિષ્ઠમાં આનું સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ ગ્રંથનું અધ્યયન અને મનન આધુનિક યુગમાં અત્યંત આવશ્યક છે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

‘ઉપધમ’ પ્રકરણ પછી શ્રી વસિષ્ઠજી નિર્વાણ પ્રકરણની શરૂઆત કરે છે. આ પ્રકરણના બે ભાગો છે : પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ. કેટલાક વિદ્વાનોના મંતવ્ય પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ રોપક છે. આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની જરૂરિયાત નથી. આપણે તો તેમાં જે અગ્રાધ જ્ઞાન આપેલું છે તેની સાથે જ સંબંધ છે. વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામચંદ્ર, આ વ્યાખ્યાનના સમુદ્દેશ શુદ્ધ જ્ઞાનનો જે ધોધ મેં વરસાવ્યો છે, તેને તમે તદયમાં સ્થિર કર્યો છે ને? જેમ હંસ પાણીને ત્યજીને દૂધ ગ્રાહ્ય કરે છે તેમ તમે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરીને અવગ્રી સમજાણનો ત્યાગ કર્યો. તમારે યોનાની બુદ્ધિથી વિચાર કરીને મારા ઉપદેશનો સાર ગ્રાહ્ય કરવો જોઈએ. મારા કહેવા પ્રમાણે વર્નન કરવાથી તમે વ્યવહારમાં ફસાયા નહિ, નહિ તો મોઢાંપી ખાણમાં પડી જશો. આત્માનું અનુસંધાન કાષ્ઠ રાખવું, સ્વસ્ત્રકંપનું વિસ્મરણ થવા દેવું નહિ. સર્વ ભાવનોમાં અસંત રહીને સ્વધર્મનુસાર વ્યવહાર કરવો, સર્વનું ધિન કરવાનો ઉદ્દેશ ગ્રાપવો.

વૈરાગ્યના અભ્યાસથી અને તત્ત્વના ભોધથી જ સંસાર તરી થકાય છે. યથાર્થ તત્ત્વ સમજ્યા પછી જ અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે. સર્ગ પ્રકારની શુદ્ધ વાસનાઓ મનમાંથી નાશૂં થાય ત્યારે જ પગ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે દેશકાળની મર્યાદા વિનાનું આદિ અને અંત વિનાનું બ્રહ્મ જ કલ્પિત કપો ધારણ કરીને સંસારરૂપે દેખાય છે. હું આત્માથી અલગ છું એવી અજ્ઞાનતાનો ત્યાગ કરો. હે રામચંદ્ર! ચિત્ત નથી, મન નથી, બુદ્ધિ નથી, દેહ નથી. આ મધી કલ્પનાઓ આત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની કલ્પના છે, ત્યાં સુધી દ્વૈતનું અસ્તિત્વ છે, શુબ્દુષ્ણના દ્વન્દ્વોનું અસ્તિત્વ છે જ્યાં સુધી દેહમાં અણતા છે ત્યાં સુધી જ પદાર્થોમાં મમતા છે જ્યાં સુધી સાધુ પુરુષોના સમાગમથી મૂર્ખતા શીલુ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી જ મનમાં દીનતા રહે છે. જેના મનમાં ભોગો ઉપરથી રુચિ ટળી ગઈ હોય, આશાના પાશો જેના છેદાઈ ગયા હોય, તે પુરુષનો ચિત્તરૂપી વિભ્રમ નાથ પામી જાય છે. ખોટા તરજો ઉત્પન્ન કરનાર ચિત્ત આત્માની અનુભૂતિ કરનારને બંધન કરતું નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં આભાસરૂપે રહેતું ચિત્ત 'સત્ત્વ' કહેવાય છે અને આવા 'સત્ત્વ'ના અસ્તિત્વને લીધે જ મુક્ત પુરુષો સ્વધર્માનુસાર વ્યવહાર કરે છે હે રામચંદ્ર, જગત બ્રહ્મનું જ સ્ફુરણ છે, બ્રહ્મ જ જગતનું નિર્મિત્ર અને ઉપાદાનકારણ છે જગતની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી તમે તમારા વ્યાપક સ્વકલ્પનું ચિંતન કરો, તેનું વિસ્મરણ ન થવા દો દુનિયામાં સર્ગ પદાર્થો પૂર્ણ સ્વભાવવાળા છે, શાંત છે, આનંદસ્વરૂપ છે, શક્તિસ્વરૂપ છે.

હે રામચંદ્ર, જેમ તરજોનું અધિષ્ઠાન સમુદ્ર છે, તેમ અનેક બ્રહ્માંડોની કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ અર્થાત્ આત્મા છે આ સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય તમે જ છો જડ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ ચૈતન્ય જ પોતાના સંકલ્પથી ભોક્તૃવર્ગ અને ભોગ્યવર્ગરૂપે પરિણમે છે, દેખાય છે જેમ ઉજ્જ્વળતા અગ્નિથી ભિન્ન નથી, કાળાપણું કાળજથી ભિન્ન નથી, પ્રકાશ તેજથી ભિન્ન નથી, તેમ વ્યક્તિમાં રહેતું ચૈતન્ય સમષ્ટિના આધિરૂપે રહેલા ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. હે રામ, હું ધારું છું કે તમે રાગદ્વેષ આદિથી રહિત હોવાને લીધે

મારા ઉપદેશથી પ્રભુદ્ધ થયા છે. તમે પ્રોટ બુદ્ધિવાળા છે તેથી તમને મારાં વચનોની અસર થયા વિના રહે જ નહિ.

હે માહામાતુ રામચંદ્ર, ફરી પણ તમે મારું પરમ હિતકારક ઉત્તમ વચન સાંભળો; તેને મનમાં ઠસાવો. અવિદ્યાગ્રસ્ત મૂઢ માનવને દેહોમાં આત્મપણાની ભાવના ઉદય પામેલ હોય છે, તેથી મન અને ઈન્દ્રિયો તેને દબાવી દે છે. જ્ઞાની સમજી મનુષ્ય પરમાર્થરૂપ આત્મામાં જ રહે છે તેથી મન અને ઈન્દ્રિયો તેના વશમાં રહીને વર્તન કરે છે. મન, બુદ્ધિ વગેરે કરસેા બંનેને હોય છે. પણ અજ્ઞાની તેમને આધીન હોય છે, જ્ઞાની તેમનો સ્વામી હોય છે. દેહ અને આત્મા કદી પણ સમાન નથી, સમાનધર્મી પણ નથી. તેથી પરસ્પરનાં સુખદુઃખો એકબીજાને સ્પર્શ કરી શકે જ નહિ. રાત્રિ દિવસની વિરોધી છે. દિવસ રાત્રિનો વિરોધી છે. પ્રકાશ અને અંધકાર એકબીજાના વિરોધી છે. તેમનું પરસ્પર ઓકસ સંભવે જ નહિ. જેમ અસંગ આકાશ અવિમ હોવાથી વાયુ, રજ, વાદળાં વગેરે તેને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, તેમ આત્માને દેહનાં જરા, મરણ, વિપત્તિ, સુખદુઃખ જરા પણ અસર કરતાં નથી. હે રામચંદ્ર, તમે દેહ અને આત્માના ખરા તત્ત્વનો વિચાર કરો. તમને દેહનું મિથ્યાપણું અને આત્માનું સત્યપણું તરત જ પ્રકટ થશે. જેમણે આ વિચાર કર્યો જ નથી, સત્ય જ્ઞાન ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું જ નથી, તેઓ ચેતન નથી પણ જડ છે, તરણાંઓની માફક નિષ્ફળ ઘડનચડન કર્યા કરે છે અને અનેક પ્રકારનો વ્યર્થ બકવાદ કર્યા કરે છે. તમારે અજ્ઞાનગ્રસ્ત મૂઢ માણસોનો સમાજમ ત્યજી દેવો. કારણ કે આ સમાજમ જંગલમાંનાં ઝાડોનાં ફૂંદાં જેવો છે. જેમ ધૂળવાળા રસ્તા ઉપર પૂર ઝડપથી ચાલતી ગાડી ઉપર રજ ઊડયા કરે છે, તેમ આ સંસાર અજ્ઞાનીઓની ભૂલથી જ ચાલ્યા કરે છે. અને તેમના ઉપર સુખ અને દુઃખના વારાફેરા આવ્યા કરે છે. હે રામચંદ્ર, વિષયોમાં આરંભમાં જ મધુરપણું જણાય છે. આખરે તે અનર્થ કરનારું છે કારણ કે પદાર્થો વિનાશી છે. સમ-ભંગુર છે, પરિમિત છે, જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓનું જળ વધે છે તેમ અજ્ઞાની મનુષ્યની વિચારહીનતાને લીધે અનેક પ્રકારની સકામ પ્રવૃત્તિઓ વધ્યા કરે

છે. અનંત સંકટપોથી ભરેલા, અમાપ શક્તિઓથી ભરપૂર બ્રહ્મપદમાં કશું પણ અસંભવિત નથી. વિધવિધતાથી ખીચાખીચ ભરેલી સંસારની લીલા જ્ઞાનીને આનંદ આપે છે, કારણ કે તે સર્વ ઠેકાણે સર્વ રૂપોમાં, સર્વ ઘટનાઓમાં, સર્વ સ્થિતિમાં પરબ્રહ્મનું જ દર્શન કરે છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે પ્રકારની ક્રિયાઓમાં જ્ઞાની એકસરખો આનંદ અનુભવે છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, યથાર્થ તત્ત્વ જ્ઞાંત છે, નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે, સત્ય છે, ચૈતન્યરૂપ છે, સર્વ પ્રકારની કલ્પનાઓથી રહિત છે. જેમ જળમાંથી પરપોટાઓ, મોજાંઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી, બ્રહ્મમાં નૈસર્ગિક રહેલી અથાક શક્તિથી કલ્પનારૂપ કળા ઉદય પામે છે. આ કળા પ્રથમ સૂક્ષ્મ, પછી મધ્ય અને આખરે રઘૂજ, એ રીતે ત્રણ પ્રકારે અસ્તિત્વમાં આવે છે. આને જ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને તેના સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ધર્મો છે. આને જ અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. હે રામચંદ્ર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સદાશિવ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવન્મુક્ત છે. કારણ કે તેઓ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી પર રહીને પરમ તત્ત્વની ઈચ્છા અનુસાર લીલા કરે છે. હે રામચંદ્ર, પરબ્રહ્મમાં વિદ્યાપણું કે અવિદ્યાપણું નથી. આ બધી માયાની વૃત્તિઓ છે, માટે વિદ્યાની દૃષ્ટિને અને અવિદ્યાની દૃષ્ટિને ત્યજી દઈ જે કંઈ બાકી રહે તે તમે જ છો એવી ભાવના કરો. અવશેષ રહેલા ચૈતન્ય તત્ત્વમાં જ દૃઢ નિષ્ઠા રાખો. જેમ દૂધમાં દહીં રહેતું છે, અગ્નિમાં ઉષ્ણતા રહેલી છે, આકાશમાં પોલાણ રહેતું છે તેવી રીતે બ્રહ્મતત્ત્વમાં આ સમગ્ર જગત રહેતું છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ નીકળે છે, સૂર્યમાંથી રશ્મિઓ નીકળે છે, તેમ આ બ્રહ્મસ્વરૂપ ચૈતન્યમાંથી બ્રહ્માંડોરૂપી તરંગો નીકળ્યા કરે છે. જગતની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાને આધીન છે. જેમ ધીને પિગળાવવામાં અગ્નિ કર્તા નથી તોપણ તેનામાં કર્તાપણાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેમ પરબ્રહ્મ નિર્લેપ હોવાથી જગતનો કર્તા નથી તોપણ તેનામાં કર્તાપણાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. પૂર્વપૂર્વની વાસનાઓને લીધે જ ભિન્નભિન્ન પ્રકારની વ્યર્થ કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માનવને પામર બનાવે છે. જો યથાર્થ સત્ય જાણ-

વામાં આવે તો જગન પણ આત્માએ અનુભવાય છે. અજ્ઞાનાવસ્થામાં જીવ ચિત્તમય થઈ જાય છે, જ્ઞાનાવસ્થામાં જીવ ચૈતન્ય સાથે એકતા અનુભવે છે ચિત્તરૂપી ઉપાધિમાં ફસાયેલા જીવ કોણેટાના જીવડાની પેઠે વાસનાઓના તંતુ-ઓથી પોતાને બાંધ્યા કરે છે, મૂર્ખપણાને લીધે પોતાના અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરવા પ્રયત્ન કરતો નથી. મહાત્માઓની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરીને, નિદિધ્યાસન કરીને, આત્મતત્ત્વનું અવલોકન કરવાનો સુજ્ઞ માનવે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મનમાંથી મૂઢતાને કાઢવાનો આ જ રસ્તો છે. મહિન ચિત્તમાં પરમાનંદનો પ્રવેશ થઈ શકે નહિ. અવિદ્યા જ જગતનું કારણ છે. તેનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવામાં આવે તો તે તુરત જ સઘળાં દુઃખોનો નાશ કરે છે આત્માનું અદર્શન—એને જ વિદ્વાનો અવિદ્યા કહે છે. આ જગત બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય તે જ જ્ઞાન. આ જગત બ્રહ્મ નથી એવી ભ્રમણા તે જ અજ્ઞાન. આ પ્રતીત થતું સર્વ જગત ચિદાત્મા જ છે એવી સમ્યક્ દૃષ્ટિ તે જ અવિદ્યાનો નાશ છે.

વસિષ્ઠ કહે છે હે રામચંદ્ર, હું વારંવાર તમને એનો એ જ ઉપદેશ કરું છું, તે તમારા બોધની દૃઢતા માટે જ છે. આવા પ્રવાસ વિના આત્મ સ્વરૂપની ભાવના ખીંચતી નથી. ‘અજ્ઞાન’ મળવત્તર છે અને હજારો જન્મોથી ઊંચેનું હોવાને લીધે મહુ જ ગાક થઈ ગયું છે. જનક રાજ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા રાખીને વ્યવહાર કરે છે. તમે પણ તે જ પ્રમાણે વ્યવહાર કરો જનકને જગત આદિ સઘળી અવસ્થાઓમાં આત્મતત્ત્વનો, પોતાના સ્વરૂપનો પાકો નિશ્ચય થઈ ગયો છે, બીજા પણ બ્રહ્મચરિઓ અને રાજાચરિઓ, જેઓ જીવન્મુક્ત થયા છે, તેઓનો નિશ્ચય તમને પ્રાપ્ત થાઓ. એ લોકોનો નિશ્ચય એવો છે કે મોટા વિસ્તારવાળો આ જગતરૂપી પ્રપંચ જોવામાં આવે છે, તે સઘળો નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે. એમાં સંશય રાખવાનું કારણ નથી. હું પણ બ્રહ્મ જ છું, પ્રાણીઓના મમૂલો પણ બ્રહ્મ જ છે. સ્થાવર, જંજમ સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. જેમ સમુદ્ર તરંગોરૂપે પોતાની અંદર જ સ્ફુરે છે તેમ પરબ્રહ્મ પણ, સ્વેરૂપી પોતાની અંદર જ વિસ્તાર પામે છે. જમન દર્શન આદિ સર્વ વિષયો બ્રહ્મમાં જ કલ્પાયેલી છે. દુખિયાપણું રજનુમાં

કર્યાયેવ સર્પની ભ્રાંતિ જેવું છે. જેમ કડાં વજેરેની રચના સુવર્ણથી ભિન્ન નથી, તેમ શરીર વજેરેની રચના બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. સુખ અને દુઃખ કશું છે જ નહિ. એક જ બ્રહ્મ, આ હું છું, આ ચિત્ત છે, ઈત્યાદિ નામ-રૂપોના ભેદને લીધે ઉપલક દૃષ્ટિથી સ્ફુરે છે. સર્વશક્તિમાન આત્મા પોતાની શક્તિથી જેવી દૃઢ ભાવના કરે છે, તેવું જ તુરત દેખાવા લાગે છે. જેમ ન ઓળખવામાં આવે ત્યાં સુધી બધું અર્બુદ થઈ જાય છે અને ઓળખવામાં આવે એટલે તે બધું થઈ જાય છે, તેમ ન ઓળખાયેલા આત્મા સંસાર થઈ જાય છે, અને ઓળખાયેલા આત્મા બ્રહ્મ થઈ જાય છે. આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા છે. એ જ પરમ સત્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ એના અસલ સ્વરૂપમાં પરિપૂર્ણ છે. સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાન તરીકે એક જ આત્મા રહેલા છે અને તે જ પોતાની અંદર આ વિચિત્ર લીલાઓ કર્યા કરે છે.

આવી રીતના નિશ્ચયવાળા, સત્યતાને પામેલા બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ શાંત અને સમતાવાળા પરમપદમાં આનંદપૂર્વક રહેલા છે. તેઓ જીવનને કે મરણને નિંદતા નથી, હર્ષ કે શોકને આધીન થતા નથી. આવા મહાત્માઓનું ચિત્ત સર્વ સ્થિતિમાં સમત્વ ધાગણ કરે છે, કારણ કે તેઓ ચિત્તથી પર હોય છે. ચિત્ત તેમને આધીન હોય છે. હે રામચંદ્ર તમે બ્રહ્મ-પણાનો આકાશ કરીને, કોઈ પણ નામરૂપાત્મક પદાર્થ તરફ આસક્તિ ન રાખીને જીવન્મુક્ત થાઓ, મૂકની પેઠે શોક ના કરો, જળની ચકરીમાં તરણું ભમ્યા કરે છે તેમ સંસારમાં આમતેમ મનના તરંગોથી તણાયા ન કરો.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે ગમચંદ્ર, સંસારમાંથી નીકળી જવાની, તેના પંજ-માંથી છૂટવાની જે યુક્તિ છે, તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. આના બે પ્રકારો છે. આત્મજ્ઞાનરૂપ એક પ્રકાર તો મેં પ્રકટ કર્યો છે. હવે પ્રાણના નિરોધરૂપ બીજો પ્રકાર છે તે વિષે તમે સાંભળો. આ બંને પ્રકારો ‘યોગ’ એ શબ્દથી કહેવાય છે પણ પ્રાણના નિરોધરૂપ પ્રકારને જ સામાન્ય રીતે યોગ શબ્દથી સંબોધાય છે. આ બંને ઉપાયો એક જ ક્ષણ આપનારા છે. હે રામચંદ્ર, મને આત્મજ્ઞાન અત્યંત પ્રિય છે, આનો આધાર સ્વભાવ ઉપર છે, પ્રકૃતિ અનુસાર માણસે પોતાની ઉન્નતિનો માર્ગ પસંદ કરવો જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં જ્ઞાન અને યોગ, આ બંને પ્રકારો કહેવા છે.

વેતી ગયો છે. અનેક યુગોની ચક્રિતઓ દિવસોની ચક્રિતઓની માફક વહી ગઈ છે. મારા સઘળા નાના ભાઈઓ પોતાનાં ઘરીરો ત્યજી દઈને વિદેહમુક્ત થયા છે. કાળ સર્વનું ભક્ષણ કરી જાય છે. હે વસિષ્ઠમુનિ, આ પક્ષીઓનું જીવન સર્વ પ્રાણીઓમાં તુચ્છ છે એ ખરું, પણ અમે તો સદાય આત્મ-જ્ઞાનરૂપ સંતોષમાં જ રહીએ છીએ અમે હમેશા નિત્યસિદ્ધ, નિરતિચ્ચ આત્મસ્વભાવથી જ રહીએ છીએ નિરતર સ્વાભાવિક પ્રકાશવાળા અને કદી પણ જેમાં શોભ થતો નથી એવા આ કલ્પવૃક્ષની ટોચ ઉપર રહેલો હું યુગાદિ વિભાજોની ગતિને જાણું છું મારું મન સાર તથા અસાગના વિવેકવાળું છે, પ્રથાંત છે, અત્યંત વિમળ છે, જગતરૂપી માયાના તત્ત્વને ભગેભર જાણનાર હોવાથી શીતળ થયેલું છે અમે આ સંસારરૂપી નદીના કિનારા ઉપર રહ્યા છીએ તોપણ તેનાથી ત્રાસ પામતા નથી. હે ભગવન, આપના જેવા શોક, મોહ તાપ, ક્રામ, ક્રોધ અને દુઃખથી મુક્ત થયેલા પુરુષોએ પ્રસન્ન થઈને અમારા ઉપર કૃપા કરી છે તેથી અમે પણ સ્વસ્થ થઈને રહ્યા છીએ, અમે બ્રહ્મા-કાર વૃત્તિના ઉદયથી જગૃત બોધવાળા થયા છીએ. આપના સમાજમથી અમને વિશેષ આનંદ થયો છે સર્વ પ્રકારની નૃષ્ટાઓનો જેમણે ત્યાગ કર્યો હોય એવા મહાત્માઓની સેવાનો લાભ મળે એના કરતાં બીજી કોઈ પણ શુભની પ્રાપ્તિને હું અધિક ગણતો નથી આપના અનુગ્રહથી અમે પાપ મુક્ત થયા છીએ, ભોજો તો પ્રાપ્ત થવાના સમયમાં જ રમણીય લાગે છે અને પછી કષ્ટ આપે છે, તે મેળવવાથી અથવા તેમની પાછળ જીવનને વેડફી નાખવાથી શો લાભ છે? સત્સંગરૂપ ચિંતામણિથી જ સર્વેન્કૃષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ગંભીર, ગહન, ઉદાર, મધુર વચનો ભોલનારા આપ એક જ આ સંસારરૂપી રાત્રિમાં સૂર્ય સમાન છો. હે મહામુનિ, હું જોકે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છું, તોપણ આપનાં દર્શનથી આ મારો જન્મ સફળ થયો છે હે મુનિ, યુગોના શોભા ઘાય છે ત્યારે પણ આ કલ્પવૃક્ષ અત્યંત સ્થિર રહે છે. અન્ય પ્રાણીઓ અહીં આવી શકતાં નથી તેથી અમે અહીં સુખપૂર્વક રહીએ છીએ અમે આવા ઉત્તમ ઝાડ ઉપર રહીએ છીએ એટલે સર્વ પ્રકારનાં સંકટોના આક્રમણથી મુક્ત છીએ.

૨૬ : પરમાત્માનું સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજન

વસિષ્ઠ કહે છે કે, હે રામચંદ્ર! તમે મારા ઉપદેશનો સાર ગ્રહણ કર્યો છે. તમે આત્મા છો, નિર્વિકાર છો, પરિપૂર્ણ છો, એ સત્યને તમે મનમાં સ્થિર કર્યું છે. હવે એનું જ અવલંબન કરીને તમે રહેજો. અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી દીનતાને મનમાં પ્રવેશવા દેશો નહિ. વિવેકથી, વિચારથી, પ્રમજ પુરુષાર્થથી ચિત્તને કામૂમાં રાખજું. પુરુષાર્થથી સર્વ વસ્તુઓ સાધ્ય બને છે. ‘નસીમ નસીમ’ શબ્દો તો મૂર્ખ અને શકિતહીન લોકો જ ઉચ્ચારે છે. હે રામચંદ્ર! આ દેહ લાંબા સંકલ્પે જ કરેલો છે. તે નાશવંત છે. તેમાં આસ્થા રાખવી નહિ. મૃત્યુથી ડરનું નહિ. દેહાસક્ત માનવ જ મૃત્યુથી ડરે છે. આ શરીરરૂપી મંત્ર ધવાઈ જાય કે નષ્ટ થઈ જાય તેથી આત્માને કંઈ હાનિ થતી નથી. ચેતન્યનો કોઈ દિવસ અંત થતો નથી. જેમ પવન વિનાના સ્થળમાં દીપક સ્થિર રહે છે તેમ હમેશા વિવેકી માનવ, જગતની અંદર સાક્ષી તરીકે નિર્લેપ રહીને સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. મનની ઊર્મિઓમાં ઘસડાઈ જતો નથી. અહંકારથી મોટા યક્ષના નિવાસસ્થાનરૂપ આ મિથ્યા શરીરમાં અનુરક્ત ગાખનાર માનવ એક જાતનો પિશાચ જ છે. હે રામચંદ્ર! અહંકારની પગધીનતાનો ત્યાગ કરી, માયાધીય તરીકે વિહાર કરો, આત્માનો આક્રમ સ્વીકારો, હું મરી ગયો, મારી મિલકત નાશ પામી, ઇત્યાદિ પ્રકારની જે દુઃખની (કલ્પિત) શુદ્ધ વૃત્તિઓ મનમાં ઉદ્ભવે છે તે અજ્ઞાનનો જ વિલાસ છે એમ સમજો. ચિત્તરૂપી યક્ષે મજબૂત રીતે પકડેલા અવિદ્યાગ્રસ્ત માનવને જાણો, ગુરુઓ કે માનવો બચાવી શકતા નથી. આ સંસારરૂપી મહાઅરણ્યમાં મૃગના બચ્ચાની માફક વિષયોરૂપી તરણાના રસો મજવાથી તમે ભાગ્યદાત્રી છો એનું સમજો નહિ. આ સંસારરૂપી કાદવના ખાણમાં પાણીની માફક પડી રહેજું, એ સુષ્ઠ માનવને માટે શોભાસ્પદ નથી ‘હું’ દેહ નથી, મન નથી, બુદ્ધિ નથી, આ બધા ભ્રાંજો સાચા નથી. એવી ભાવના દૃઢ કરો. અથવા ‘જે કંઈ છે તે ચેતન્ય જ છે.’ એ સત્યને મનમાં સ્થિર કરો. આ ઉભય ભાવનાએ સિદ્ધિ આપનારી છે. તેમાંથી જે તમને યોગ્ય લાગે તેનો આક્રમ કરો. આમ કરવાથી આ જગતરૂપી વર્ણ આરંભ

અનર્થ આપી શકતો નથી. હે રામચંદ્ર ! સર્ગદ્રોષનો ત્યાગ કરો. જેઓ વેદાંત-શાસ્ત્રનો વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરવા છતાં પણ મનમાંથી કામ, ક્રોધ, આસક્તિ, રાગ, દ્રોષનો ત્યાગ કરી શકતા નથી તેવા લોકો ચિત્તની દુર્ભજતાને લીધે દયાને પાત્ર છે, કાપુરો છે.

હે રામચંદ્ર ! મોહને નાશ કરનારો, અને સંસારનાં દુઃખોનું નિવારણ કરનારો ઉત્તમ બોધ મને જે સદાશિવે આપ્યો છે, તે તમને હું કહું છું. તે સાંભળો. તેના ઉપર મનન કરો. તેનું રહસ્ય ગ્રહણ કરો હે મુનિ ! સર્વમાં સામાન્યરૂપે રહેલ પોતાના જ અનુભવરૂપ નિર્મળ એક ચૈતન્ય છે, તે પોતાના દર્શન માત્રથી જ સંસારરૂપી મહાવ્યાધિને ટાળે છે. જગતની સત્તાનો તથા અવ્યાકૃતની સત્તાનો બાધ થતાં જે સાક્ષીભૂત ચૈતન્ય રહે છે તે મહાચૈતન્ય રૂપ સર્વવ્યાપક તેજમાં કરોડો બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે. આ બ્રહ્માંડો માત્ર વિવર્તરૂપે હોવાથી યથાર્થ રીતે જોતાં અનંત ચૈતન્ય તેનાથી લેખાનું નથી. રસ અનંત ચૈતન્યની સત્તાથી જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર વગેરે દેવો સત્તાવાળા થાય છે. આ પરમાત્મા અપ્રમેય છે, શાંત છે, મહામંગલરૂપ છે, સૌમ્ય છે, નિરાકાર છતાં સર્વરૂપ છે. ઈચ્છાસત્તા, આકાશસત્તા, કાળસત્તા, નિયતસત્તા, મહા-સત્તા, ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, કર્તૃત્વશક્તિ ઇત્યાદિ પરમતત્ત્વની શક્તિ-ઓનો અંત નથી. અનંતરૂપ મહાચૈતન્યમાં જે કલ્પિત ભેદો દેખાય છે, તેમને જ શક્તિઓ કહેવાય છે. આ શક્તિઓ ચૈતન્યથી જુદી નથી; તેનાં જ સ્વરૂપો છે. અનેક વિકારોવાળા અને નિયમશક્તિરૂપ સરિતાના વિલાસોવાળા આ સંસાર નામના નાટકમાં અહોનિશ પ્રકાશમાન, પ્રત્યગાત્મરૂપ એક રાજા જ જોનાર છે. યથાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં એ રાજા નટીથી કે નાટકથી ભિન્ન નથી. સદાશિવ કહે છે, હે વસિષ્ઠ ! પરમાત્મા સર્વવ્યાપક હોવાથી તેમનું પૂજન બે પ્રકારનું હોઈ શકે. બાહ્ય અને આંતરિક. વિદ્વાન લોકો અંદર તથા બહાર પોતાના મર્ચાત્મક આત્માનું જ સર્વદા વિધિવિધ ક્રમથી પૂજન કર્યા કરે છે. તેમાં પ્રથમ બાહ્ય પૂજનનો ક્રમ સાંભળો, પછી આંતરના પૂજનનો વિધિ કહીશ.

પૂજના સર્વ ક્રમોમાં, દેહરૂપી ઘર ગમે તેટલું સ્નાનાદિ ક્રિયાઓથી પવિત્ર હોય તોપણ યત્નપૂર્વક તેને ત્યજી દેવું—દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરવો અને

દેહના સાક્ષીભૂત જે પરમ પવિત્ર ચૈતન્ય છે, તેને ગ્રહણ કરવું. આ જ એનું પૂજન છે. લાખો સૂર્ય સમાન, ત્રૈલોક્યના અધિષ્ઠાનરૂપ એ અત્માનું સર્વદા ધ્યાનથી પૂજન કરવું. સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાન તરીકે રહેલ આત્મામાં જ મનને પરોવવું. તેનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આકાશમાં, વાયુમાં, તેજમાં, જળમાં, પૃથ્વીમાં, પશુઓમાં, પક્ષીઓમાં, સર્વના આધારભૂત રહેલ એ અત્મારૂપ દેવ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એ જ સર્વદા પૂજવા યોગ્ય છે. હે મુનિ! એ પ્રમાણે ચિંતન કરીને પછી વિધિપૂર્વક તેનું પૂજન કરવું.

આ પૂજનનો વિધિ અને ઉપહાર કહું છું. તે સાંભળો. આ દેવ દીવો, પુષ્પો, ધૂપ અને છત્રચામરાદિ વૈભવોના અર્પણથી અથવા ચંદનના લેપનાદિથી, કેસર, કપૂર, આદિથી પૂજતો નથી. આ દેવ સર્વદા પરિશ્રમ વિના જ મેળવી શકાય છે. એની આરાધના માટે પોતાના બોધરૂપ અમૃતની જ જરૂર છે. પોતાનામાં રહેલ, શુદ્ધ ચૈતન્ય માત્રનું રાનુસંધાન કરવું, એ સર્વ પ્રકારની બાહ્ય પૂજાઓથી પણ મુખ્ય છે. બાહ્ય પૂજા તો એના અંગરૂપ છે. હે મુનિ! જે માનવ વિશ્લેષથી રહિત થઈને શણ્ણમાત્ર પણ પવિત્ર આત્માનું પૂજન કરશે તે માણસ સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને સર્વોત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરશે.

હે મુનિ! હવે આત્માનું અંતઃપૂજન કહું છું તે સાંભળો. (બાહ્ય પૂજનમાં બહાર દૃશ્યમાન પદાર્થોમાં અધિષ્ઠાન તરીકે રહેલ આત્માનું ધ્યાન કરવાનો વિધિ છે. અંતઃપૂજનમાં શરીરમાં રહેલ આત્માનું અનુસંધાન કરવાનું છે.)

આત્મા સર્વ શરીરોમાં રહીને સર્વને પ્રકાશ આપે છે, સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે, સર્વ ભોગો ભોગવે છે, તેના ઉપર મનને સ્થિર કરવું, તેનું ધ્યાન કરવું. જ્ઞાનજળમાં હમેશ સ્નાન કરી શુદ્ધ થવું. આત્મા જ બુદ્ધિની સર્વ વૃત્તિઓને પ્રકાશ આપે છે. એનું ધ્યાન કરવું. સર્વ વિકાર, સર્વ પ્રકાર, સર્વ રૂપ, સર્વ નામ જે કંઈ છે તે આત્મા જ છે, એવી રીતે સર્વાત્મક આત્માનું પૂજન કરવું. વિષયોની સ્પૃહા ના રાખવી. જે કંઈ પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થાય તેને સમુદ્ર જેમ નદીઓને ભોગવે છે તેમ ભોગવો. શુભ, અશુભ, જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં મનને નિર્વિકાર રાખવું. મનનું સમત્વ ધ્યાનું નહિ. દેશ અને

કાળના ક્રમે પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થો વડે તેમ જ સુખદુઃખના વિવાસો વડે સદા આત્મદેવનું પૂજન કરવું. શાંત મનોરથવાળી બુદ્ધિથી આત્મસ્વરૂપમાં જ રહેવું. એ જ મુખ્ય આત્મપૂજન છે.

વસિષ્ઠે પૂછ્યું, હે મહારાજ! સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય એક જ હોય તો જીવ જીવનની દશામાં ચૈતનાવાળો હોય છે અને મૃત્યુની—મરણની દશામાં ચૈતના વિનાનો કેમ થઈ જાય છે. આપ કહો છો તેમ ચૈતન્ય અવિનાશી, અપરિણામી હોય તો તેને જડપણનો સંબંધ ઘટતો નથી.

સદાશિવે કહ્યું: હે બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ! તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો. આ દેહમાં સર્વભૂતરૂપે એક ચૈતન્ય છે, તેનો એક ભાગ બુદ્ધિમાં લાગેલો છે. તે કર્તા—ભોક્તાપણના અભિમાનવાળો છે. બીજો ભાગ જે કૂટસ્થ છે, તે નિર્વિકલ્પ છે. કૂટસ્થ ચૈતન્ય કલ્પિત સંકલ્પથી પોતાના એક પ્રદેશમાં પોતાને જીવરૂપે સમજી લે છે અને બીજું હોય એવું ધર્ષને રહે છે. જેમ પુરુષ ક્રોધના આવેશથી રાક્ષસ જેવો થઈ જાય છે તેમ કૂટસ્થ ચૈતન્ય ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોનો અંગીકાર કરીને કલંકરૂપ થઈ જાય છે. જેમ બ્રાહ્મણ ખરાબ વિચારો કરવાથી પોતે શુદ્ધ જીવભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ પરમ ચૈતન્ય ચિત્તપણને પામીને સંસારનો આશ્રય કરે છે, અજ્ઞાનથી દેહરૂપે, જીવરૂપે કલ્પાય છે, પોતાનું સર્વશ્વપણું છોડી દઈને નિરંતર જન્મ-મૃત્યુના ચક્રમાં ફસાય છે. મોહરૂપી મંદપણને પ્રાપ્ત થાય છે, નૃષ્ટાની શૃંખલાઓથી બંધાય છે, દીનતાને આધીન થાય છે; કામ, ક્રોધ ભયથી મુક્ત થાય છે. કોઈવાર વૈભવ, કોઈ વાર દારિદ્ર્યના વારાફેરાઓમાં જકડાય છે, શણગાર પદાર્થોમાં આસક્તિ રાખવાથી હર્ષ શોકનો દ્રવ્યોને તાબે થાય છે, રાગથી અને દ્રેષ્યથી હમેશા વ્યાપ્ત રહે છે, વૈભવોની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે ગર્વિષ્ઠ થાય છે અને દેવયોગે વૈભવોનો નાશ થતાં કંગાળપણનો આશ્રય લે છે, પામર થઈ જાય છે, પોતાના અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી એક શુદ્ધ જંતુની માફક વર્તન કરે છે. જીવશક્તિ પ્રાકૃત ક્રોને પરવશ, રાંક પશુના જેવા ધર્મવાળી છે. અવિદ્યાને લીધે જ જીવશક્તિએ આ સંસારરૂપી મેલનો આશ્રય કર્યો છે, જીવપણું પામીને, વ્યાપકપણાથી ચલિત થઈ છે અને

દુર્ભાગ્યને લીધે સેંકડો પરિતાપોને પામ્યા કરે છે. હે મુનિ! અવિદ્યાનું, માયાનું કેટલું સામર્થ્ય છે તે તમે જુઓ. જીવ કે જે યથાર્થ દૃષ્ટિથી પરિપૂર્ણ છે, તે પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ભૂલી જઈને રેંટના ઘડાની માફક સંસારમાં ચક્રવા-ઊતરવામાં જ પોતાનો સર્વ સમય નષ્ટ કરે છે.

સદાશિવ કહે છે કે, હે મુનિ! જેમ સ્વપ્નમાં રાજા હોય તે પણ ઘણીવાર હું કંગાળ છું, એવી ભાવનાથી દુઃખી થાય છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલેલી જીવશક્તિ, કલ્પિત દુઃખોને પોતાનાં માની લે છે, અજ્ઞાની માનવ ચિત્તની દુર્ભજતાને લીધે, કાયમ ગણગણાટ કર્યા કરે છે, મિથ્યા બકવાદ કર્યા કરે છે. અર્હતામાં સપડાયેલી જીવશક્તિ અસ્થિર જગતને સ્થિર દેખે છે. જીવશક્તિને સંસારનો અનુભવ થવામાં ચિત્ત જ કારણરૂપ છે. ચિત્તને સત્ કહી શકાતું નથી તેમ અસત્ પણ કહી શકાતું નથી. તેથી કેવળ નુશ્ઠ જ છે.

ચૈતન્યદર્શનમાં દૃશ્ય, દર્શન કે દ્રશ્યપાણું નથી; કર્તા, કર્મ કે કરણ-પણું નથી. નામરૂપ નથી. જીવશક્તિ હિરણ્યગર્ભના ચિત્તથી પ્રગટ થઈ છે એટલે તેને સંસારરૂપ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે એ ખત્ત નથી. પણ સંસારની ભાવનાથી સંસારરૂપ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. સંસારની ભાવનાનો ત્યાગ કરનાર જ્ઞાની મુક્ત થાય છે અને શરીર, મન હોવા છતાં પણ તે જીવન્મુક્ત તરીકે વ્યવહાર કરે છે. અજ્ઞાની સંસારની ભાવનાનો ત્યાગ કરતો નથી (કરી શકતો નથી) તેથી દ્વન્દ્વોને આધીન રહે છે. દીપક પ્રકાશનાં કિરણોનો પ્રસાર કરે છે પણ પોતે નિષ્ક્રિય રહે છે તેમ ચૈતન્ય સાક્ષી તરીકે રહીને સર્વ નામરૂપાન્મક પદાર્થોને ગતિમાન બનાવે છે પણ પોતે નિર્લેપ રહે છે. સોનું મેલથી તાંબા જેવું લાગે છે અને મેલ ધોવાઈ જતાં પાછું સોનું જ રહે છે તેમ અવિદ્યા-ગ્રસ્ત જીવ, અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મચૈતન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. હે મુનિ, પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં જ પડે છે. બીજા પથરા વગેરે પદાર્થોમાં પડતું નથી. તેમ ચૈતન્યનું જીવરૂપ પ્રતિબિંબ લિંગ શરીરમાં જ પડે છે. લિંગશરીર અને મન એ પર્યાય શબ્દો છે. આ સઘળી કલ્પનામય દૃશ્યજગ ચૈતન્યમાં જ ઉદય પામે છે, તેમાં જ તેનો નિવાસ છે અને તેમાં જ તેનું

વિસર્જન થાય છે. એટલા માટે જ આ સર્વ વિદ્યમાન જગતના અધિ-
 ધાન તરીકે રહેવું અને તેને પોતાની અંદર સમાવીને રહેવું નિરાકાર, શાશ્વત
 તત્ત્વ પરમ ચૈતન્યરૂપ જ છે. સદાશિવે કહ્યું, હે વસિષ્ઠ મુનિ! વ્યાવહારિક
 દૃષ્ટિથી બ્રહ્મ, પરમ ચૈતન્ય, સર્વશક્તિમાન છે, પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી એક સત્તારૂપ
 છે. સંસારના દ્વૈતનો આરોપ વ્યવહાર દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે અને પરમાર્થ
 દૃષ્ટિથી ભેદનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. સર્વ પદાર્થો પોતાની સત્તાથી મિથ્યા
 કહેવામાં આવે છે અને બ્રહ્મની સત્તાથી સત્ કહેવામાં આવે છે. આત્મા
 એક જ છે તેને દ્વિત્વના સંકલ્પથી દ્વિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. હે મુનિ! ગંધર્વ-
 નગરની માફક જે પોતાના જ સંકલ્પથી મિથ્યા રચાયેલું હોય છે તે સંકલ્પનો
 ત્યાગ કરવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. સંકલ્પથી રચના કરવામાં પશ્ચિમ પડે પણ
 તેનો નાશ કરવામાં ખાસ પશ્ચિમ કરવો પડતો નથી. જે મન સંકલ્પરૂપી
 સર્પથી રહિત ન થાય તો નંદનવનમાં પણ તેને શાંતિ મળી શકતી નથી.
 આત્મા પોતે સર્વ શક્તિમાન હોવાને લીધે જે વસ્તુની જ્યારે જેવી રીતે
 ભાવના કરે તે વસ્તુને પોતાના સંકલ્પના બળથી દેખે છે. બ્રહ્માકારની ભાવના
 કરે તો બ્રહ્માકાર દેખે છે અને ભોગવવાની ભાવના કરે તો ભોગાકાર દેખે છે.
 હે મુનિ! આ સંસારરૂપી ભ્રમ સંકલ્પ માત્રથી જ ઊકયો છે અને સંકલ્પનો
 ત્યાગ કરવાથી જ તે નષ્ટ થાય છે. જ્યાં સુધી ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ સત્ય
 મનમાં સ્થિર થતું નથી, જ્યાં સુધી એની સ્મૃતિ કાયમ રહેતી નથી, ત્યાં
 સુધી જ સંસાર દુઃખમય લાગ્યા કરે છે. હે મુનિ! હું આત્મા છું, નિરાકાર
 છું, નિર્વિકાર છું, સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છું, એ ભાવ-
 નાને દૃઢ કરો આ આત્માના પૂજનથી જ પૂજ્ય દેવરૂપ થવાય છે, બીજી
 પૂજાથી થવાતું નથી. બાહ્ય પૂજન, તમારા જેવાઓને સંભવતું જ નથી.
 તમારી દૃષ્ટિ સર્વ સંજોગોમાં બ્રહ્મમાં જ સ્થિર રાખો, એ જ સર્વોત્તમ
 પૂજન છે. બીજી બધી પૂજનવિધિઓ બાળચિત્તોને સ્થિર કરવા માટે છે.
 હે મુનિ! આ જગત, બાધની દૃષ્ટિએ અસત્ છે અને અધિધાનની દૃષ્ટિએ
 સત્ છે હે મુનિ! પર્યંતી, તુરીયા અને તુર્યાતીતા, એ નામની ત્રણ ભૂમિકા-
 ઓમાં અનુક્રમે જીવનમુક્તની સ્થિતિ થાય છે. પર્યંતી નામની પ્રથમ ભૂમિકા

પ્રાપ્ત કરી, જીવન્મુક્ત પુરુષ, શેકેલા બીજની માફક પોતાના સ્વરૂપને મેળવે છે. વિષયો પ્રત્યે આકર્ષણ દૂર થતાં મન નિર્મળ થાય છે અને વિષયોના સાન્નિધ્ય માં પણ જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાના અસલ ચૈતન્યસ્વભાવમાં જ રહે છે. જીવતાં જ સંસારરૂપી મહાસાગરને તરી જાય છે. ફરીથી જાગવું ન પડે તેવી સ્વયંપ્રકાશવાળી તુરીય અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ભૂમિકામાં સઘળાં દૃશ્યોનો ભાગ થતાં અપરોક્ષ દૃશ્ય માત્ર જ બાકી રહેવાથી આને પર્યંતી એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

જ્યારે આ પર્યંતી ભૂમિકા અભ્યાસને લીધે મનથી રહિત થઈ જાય, ચૈતન્યશક્તિની શાંતિવાળી થાય; અંધકાર, અજ્ઞાન તથા તેનાં કાર્યોથી પણ રહિત થઈ જાય, આકાશની માફક સુંદર થાય, કામ અને વસ્તુની મર્યાદા સંપૂર્ણપણે છેડી દઈ કોઈ પણ દૃશ્યની કલ્પના ના કરે, કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધવાળી રહે, અતિ વિસ્તીર્ણ થાય ત્યારે જીવન્મુક્તની તે તુરીયા નામની બીજી ભૂમિકા કહેવાય છે. હવે ત્રીજી ભૂમિકા વિશે કહું છું તે સાંભળો. ગ્રાહક અને ગાહ્ય ભાગ બન્નેથી રહિત બ્રહ્મ આત્મા આદિ શબ્દોથી તથા તેઓના અર્થોથી અતીત, તુરીયા નામની અવસ્થાથી પણ પર, પરમ પરમાર્થ રૂપ, પરથી પણ પર, પરમ અવધિરૂપ, નામરૂપ આદિથી રહિત ચૈતન્યમાં જે સ્થિતિ તેને તુરીયાતીત ભૂમિકા કહેવાય છે. તે જીવન્મુક્તની ત્રીજી ભૂમિકા છે. આ ભૂમિકાનું વર્ણન શક્ય નથી. તે અવર્ણનીય છે. વસિષ્ઠ કહે, હે રામચંદ્રજી ! બે ઘડીભર સુધી એ રીતે મને પરમ ભોધ આપીને પછી (સદાશિવે) નીચે પ્રમાણે કહ્યું :

સદાશિવ ભોલ્યા : ‘ હે મુનિ ! તમે પ્રથમ વિચાર કરો, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આમવાક્યો વગેરે પ્રમાણોથી, પત્યગાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિર્ણય કરો. જડ પદાર્થોરૂપ વિકલ્પો જે હમેશ સુખ, દુઃખ, હર્ષ અને શોકનાં દ્રવ્યોને આધીન હોય છે તેઓને દૃઢ સંકલ્પરૂપી તલવારથી કાપી નાખો. ઉત્સાહની સાથે ધૈર્ય પણ કેળવો. આત્મદ્રષ્ટા થાઓ. પોતાના સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ આત્મામાં જ સ્થિતિ એ જ મુખ્ય સંકલ્પ છે, પરમ પુરુષાર્થ છે આત્માની અનુમતિ માટે નિરંતર પ્રયાસ કરો. પુરુષાર્થ જ સિદ્ધિ અપાવે છે. દેહાદિક બાહ્ય પદાર્થોમાં આસ્થા રાખો નહિ. સંકલ્પમળ કેળવો. ક્રિયા-

શક્તિનો આધાર પ્રાણ છે અને દેહ આશ્રયરૂપ છે. આ બંને જુદાં પડી જાય છે ત્યારે કિયાશક્તિ નાથ પામે છે; પણ ચિદાત્મા જે આકાશથી પણ વધારે નિર્મળ છે, તે કદી પણ નષ્ટ થતો નથી. આત્મા જ સત્ય છે, (ત્રણે કાળમાં એક જ સ્વરૂપમાં રહે તે સત્ય કહેવાય.) અન્ય પદાર્થોને સત્ય સમજવાની ભ્રાંતિનો ત્યાગ કરો. લિંગદેહથી પુકત સ્થૂળ દેહમાં ચૈતન્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ મન વિનાના શરીરમાં ચૈતન્ય દેખાતું નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે તોપણ બુદ્ધિગૃહિતાના કારણથી દેહાદિકને તે ગતિમાન કરે છે. આ સત્તા સામાન્યરૂપ ચૈતન્યના આવિષ્કારમાં પ્રમાણનો ભેદ હોવાથી પશુઓ, મનુષ્યો, દેવો વગેરેમાં ભેદ જણાય છે. અધિજ્ઞાન સર્વત્ર એક જ અવસ્થામાં રહે છે. એક નાના પરપોટામાં અને પ્રચંડ મોજામાં બંનેના મૂળમાં તો અનંત શક્તિ રહેલ છે. તેના પ્રાદુર્ભાવમાં, કરણોની વિભિન્નતાને લીધે ચક્રતી—ઊતરતી શ્રેણીઓ નજરે પડે છે. પાંદડાંઓનો, ડાળીઓનો, ફળફૂલોનો પરમ પિતા વૃક્ષ છે તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવાદિ દેવતાઓનો, અવતારોનો, વિભૂતિઓનો, પરમ દેવ આત્મા જ છે. એ સ્વર્ગપ્રકાશ દેવ જ પ્રણામ કરવા અને પૂજવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં તેનું સ્ફુગ્ધુ ઘવાથી એ જ વિપવૃત્ત થાય છે. એ દેવ સર્વવ્યાપક હોવાથી, હરેક વસ્તુમાં પાસે જ છે, સર્વત્ર મળી થકે તેમ છે. તેનું આવાહન કરવાની કે તેને માટે મંત્રો ભણવાની કશી જરૂર નથી જે જે વસ્તુનું અવલોકન કરવામાં આવે તેમાંથી તે દેવ મળી આવે છે. ગૃહાવસ્થા, શોક, ભય વગેરે રોગોને મટાડનાર એ દેવનું અવલોકન કરવામાં આવે તો, તે પ્રાણીને ફરી માયાધીન ઘઈને જન્મ લેવો પડતો નથી. આ દેવ તમે પોતે જ છો, માટે તેની પ્રાપ્તિ માટે આમતેમ દોડદોડ શા માટે કરો છો? નામરૂપાત્મક પદાર્થોમાં શા માટે મોહ રાગો છો?

હે મુનિ! સર્વમાં સામાન્ય સત્તારૂપે રહેતું, પોતાના નિત્ય અનુભવરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય દર્શનમાત્રથી સર્વ રોગોને ટાળે છે, તે સર્વ પ્રકારના કલેશોમાંથી માનવને મુક્ત કરે છે, ત્રિવિધ તાપના પંજમાંથી તેને છોડાવે છે. ચૈતન્યઘન આત્મા સૂર્યાદિ પ્રકાશકોને પણ પ્રકાશ આપનાર છે. સર્વમાં બીજરૂપે, અને સર્વ બીજોમાં સમૂહરૂપે રહેલો છે, આ મહાચૈતન્યના અમાપ

પ્રકાશમાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડરૂપી ઝાંઝવાનાં જળ સ્ફુરેલાં છે, સ્ફુરે છે અને સ્ફુરશે. આ બધી એક જ નિત્ય અજર અમર આત્માની અનિર્વિ-
નીય લીલા છે. પરમાત્મા બ્રહ્માંડરૂપ છે, છતાં નિરાકાર છે અને નિરાકાર
હોવા છતાં બ્રહ્માંડરૂપ છે. હે મુનિ! જેમાં સર્વ રહેલું છે, જેથી સર્વ થયેલું
છે, જે સર્વરૂપ છે, જે સર્વ સ્થળોમાં છે, જે સર્વદા સર્વમય છે. તે સર્વાત્મક
તત્ત્વને જ પ્રણામ કરો તેનો જ આશ્રય કરો.

ચૈતન્યરૂપ જીવશક્તિને સંસારનો અનુભવ કરવામાં ચિત્ત જ કારણ
છે. યથાર્થ દૃષ્ટિએ જોતાં ચિત્ત જેવી વસ્તુ છે જ નહિ. તેને સત્ પણ ન
કહી શકાય તેમ અસત્ પણ ન કહી શકાય. ચિત્ત ન હોવાને લીધે દૃશ્યરૂપ
જગત પણ નથી. એક જ નિત્ય નિર્મળ તત્ત્વ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે. આ
મહાચૈતન્યમાં કોઈ પણ દેકાણે ભેદ નથી. એક જ મહાચૈતન્ય પોતાની
અમાપ શક્તિથી આ બધાં દૃશ્યો પોતાની અંદર દેખાડે છે. આ દૃશ્યો
આભાસ માત્ર છે, પ્રતિબિંબ માત્ર છે.

અનંત બ્રહ્મચૈતન્ય દેહાદિકની ભાવનાના લાંબા સંસ્કારને લીધે
દેહાદિકની અર્હતા મમતાને આધીન થાય છે, દેહાદિકની ભાવનાનો ત્યાગ
થતાંવેંત જ જીવ બ્રહ્મચૈતન્યપણને પ્રાપ્ત થાય છે; સંકલ્પથી પ્રવૃત્તિ થાય
છે. સંકલ્પ એ મનનો ક્રમ છે. મનના ક્રમથી ચિત્તની મલિનતા થાય છે.
ચિત્તની મલિનતાનો જાણનાર જે સાક્ષીરૂપ ચૈતન્ય છે તે જ આત્મા છે. જેમ
સ્ફટિકમાંથી, પોતાની અંદર પ્રતિબિંબોને ધાગણ કરે છે તેમ મહાચૈતન્ય
પોતાની અંદર સપ્તજા આકારોને ધાગણ કરે છે.

હે મુનિ! બ્રહ્મચૈતન્યનો રથ જીવ છે, જીવનો આર્હકાર, અર્હકારનો
બુદ્ધિ, બુદ્ધિનો મન, મનનો પ્રાણ, પ્રાણનો રથ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમૂહ, આ
સમૂહનો રથ દેહ, અને દેહનો રથ કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ છે. આ સપ્તજા રથો
જીવને સંસારમાં આમતેમ ભ્રમણ કરાવે છે. મનનો રથ પ્રાણ છે. કારણ કે
જ્યાં પ્રાણવાયુ હોય ત્યાં જ કલ્પના થાય છે, જ્યાં પ્રકાશ હોય ત્યાં જ
રૂપ દેખાય છે. તે પ્રમાણે જ્યાં પ્રાણ હોય ત્યાં જ સંકલ્પ રહે છે. મન
લક્ષ્યાકાશમાં લીન થાય એટલે પ્રાણની ચેષ્ટાઓ બંધ થઈ જાય છે. પ્રાણવાયુ

શાંત થતાં મન જ્યાં પણ ચલિત થતું નથી. પ્રાણનો નિરોધ થાય તો મનનો સ્થાયી થાય છે અને મન લીન થતાં પ્રાણ ચડતો નથી. મહિમાના મદથી પરસ્થ થયેલ માણસના અંત ઉપર તત્ત્વાત્મા ધા ધાય તોપણ તે જાણી શકતો નથી. તેમ બિન્નબિન્ન યોનિઓમાં ભટકતી ગૈરનિયંત્રિત મૂકપણને કોઈ પોતાના અસલ સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવી શકતો નથી.

હું મુનિ, પરમાત્માએ ઘડીકથી ગણીને જેંચવા માટે મેં સમગ્ર બ્રહ્મ બનાવ્યા છે : મન અને પ્રાણ. ચૈતન્ય જડ બની મનુષ્યો રચમાં ભેડેલું છે. તેને પ્રાણરૂપી યોગ્યો ખેંચે છે. જીવંત તત્ત્વ જગત, સ્વાન અને સુખમિમાં અવિદ્યારૂપ અંધકારમાં પડ્યું રહે છે છતાં તે પોતાના ખરા સ્વરૂપને છોડતું નથી.

હું મુનિ ! તમે જીવન્મુક્તપણારૂપ સર્વોત્તમ પદમાં જ રહો, બ્રહ્મભાવમાં જ રહો. આ જ આત્માની પરમપૂજા છે. સર્વ સંકલ્પોથી રહિત થયેલી બુદ્ધિથી આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહો. હું મુનિ ! જેઓ પરમેશ્વરને દેશ, કાજ અને માપવાળો માની ભેદ છે તેમને આપણા જેવા છાનીઓએ યોગ્ય ઉપદેશ આપી ખરે રસ્તે વાજવા બેઠેએ. પૂજ્ય, પૂજક આદિ વ્યવહારોથી રહિત મુખ્ય આત્મતત્ત્વને જાણ્યો એટલે તમારામાં દુઃખ, જન્મ, મરણ, આદિ, વ્યાધિ આદિ કલંકો લાગશે નહિ. તમે નિત્યાનંદમાં જ રમણ કર્યો.

તમે અયોગ્ય દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરો. સાચું આત્મા જ છે, એ સત્યમાં નિષ્ઠા રાખીને આત્માનું નિત્ય પૂજન કરવાના વ્રતનું પાલન કરો. સર્વદા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ પ્રકારનાં નામોથી, રૂપોથી આત્માનું પૂજન કરજું.

જેમ ટાક, તડકો આદિ વિચિત્ર પદાર્થો આવી પડતાં આકાશ ક્યો ઉદ્ભવ કરતું નથી, તેમ છાનીએ, બ્રહ્મવૈજ્ઞાને માન, અપમાન, વધ, બંધન અને સર્નાશ આદિ દેખાવો આવી પડતાં ક્યો ઉદ્ભવ કરવો નહિ. સર્જન, સ્થિતિ, વિસર્જનની ક્રિયાઓથી આત્માના અસલ સ્વરૂપમાં જરા પણ ફેર પડતો નથી. આત્મા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે, નિત્ય છે, અજર છે, અમર છે. આ એનું મૂળ સ્વરૂપ ત્રિકાલાભાષિત છે. આ સત્યનો અનુભવ કરવો અને વ્યવહારમાં તેનું આધિભાર કરવું આજ ખરું પરમાત્માનું પૂજન છે.

૨૭ : પરમતત્ત્વ અને જગતનું સ્વરૂપ

નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્ધમાં ૪૧મા સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહાદેવજીને પ્રણામ કરીને પૂછે છે : ‘હે મહાદેવ, શિવ, આત્મા, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા ઈત્યાદિ શબ્દોથી આપ કયા તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરો છો ? એનું સ્વરૂપ શું છે, એ સર્વ નામરૂપોથી પર છે એમ આપ કહો છો તો પછી શબ્દો દ્વારા એનું વ્યર્થ વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે ?

સદાશિવે કહ્યું : ‘હે મુનિ, આ પરમ તત્ત્વ આદિ અંતથી રહિત છે. ગુણાતીત છે, નામરૂપાતીત છે, નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે તોપણ શિવ, બ્રહ્મ, નિર્વાણ, આત્મા વગેરે કલ્પિત નામોથી એને બતાવીએ છીએ. એ તત્ત્વ મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોની પકડમાં આવી શકતું નથી; કારણ કે તે કોઈ પણ પ્રકારના આકારથી પરિમિત થતું નથી. તેનાં અનેક નામો છે. કોઈવાર તેને ‘કિચિત્’ પણ કહેવામાં આવે છે. (અન્ય ધર્મોમાં એને તાઓ, નિર્વાણ, જોડ, અક્ષાહ, શૂન્ય વગેરે નામો આપવામાં આવે છે.) હે મુનિ, જે પુરુષ મુમુક્ષુ હોય છે, તે અવિદ્યાના સાત્ત્વિક અંશરૂપ પોતાના મનને આર્ષ ગ્રંથોના અભ્યાસથી, સંત પુરુષોના સમાગમથી વિમળ કરે છે, એટલે પરમતત્ત્વ જે તેની (મનની) પાછળ કાયમ રહેતું હોય છે. તેનું આવિષ્કરણ થવા માંડે છે. મુમુક્ષુ પુરુષ પોતાના મનને આત્માના વિચારથી, મહાન પુરુષોના સંપર્કથી સતત ધોયા કરે છે. જ્યારે મનમાંથી વિનાશી પદાર્થ માટે આસક્તિનો ત્યાગ થાય, જ્યારે મન વિદ્યાળ થાય, તેનામાં સર્વાત્મભાવ આવે, આત્મા સર્વ વ્યાપક છે, સર્વત્ર છે, એ સત્યથી તેનું હૃદય રંગાય ત્યારે કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે અને આત્મા પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે. (ચિત્તશુદ્ધિનાં બે અંગો છે : વિશાળતા અને વૈરાગ્ય. નાશવંત પદાર્થો માટે અનુરક્તિનો ત્યાગ આ સત્યને આપણે મનમાં ઠસાવવું જોઈએ. ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે કે, ‘જે મને સર્વત્ર જુએ છે, અને સર્વને મારી અંદર જુએ છે તે જ મારો ભક્ત છે. કેટલીકવાર માનવમાં ગહનતા, સંયમ જોવામાં આવે છે પણ સર્વાત્મભાવનો અભાવ હોય છે, કોઈકવાર

વિદ્યાજતા જોવામાં આવે છે પણ સ્પષ્ટ જીવનદર્શનના અભાવને લીધે ગહનતા જોવામાં આવતી નથી આર્ય સંસ્કૃતિમાં ગહનતા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં વિદ્યાજતા ઉપર વધારે ઝોક છે. ગહનતા અને વિદ્યાજતા બંને એક પરમ સત્યના બે પાસાં છે. આ બન્ને પાસાંના સમન્વયની હાલના સમયમાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે) કેવળ આત્મા જ સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છે, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, એવો ભોધ તે જ અવિદ્યાનો શય કહેવાય છે હે મુનિ, ગુરુ, શાસ્ત્રાદિક, આત્મજ્ઞાનનાં કારણો નથી તોપણ જે હાર કંઠમાં પહેરેલા હોય અને છતાં તે ભુલાઈ ગયો હોય તેના લાભની માફક આત્માનો લાભ આપનારા છે. આપણા પોતાના અસલ સ્વરૂપની સ્મૃતિ કરાવવામાં તે ઊપકારક છે પહેલાં આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, તેના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ, એવી અનુભૂતિ માટે સાધનોનો પણ ખ્યાલ હોવો જોઈએ પછી જ અભ્યાસ, સાધના થઈ શકે. ગુરુ, વેદાંતશાસ્ત્રનો અર્થ ને શિષ્યના દીર્ઘકાળ સુધીના સંયોગની સત્તાથી આત્મજ્ઞાન પ્રવર્તે છે હે મુનિ, જે બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વ નામરૂપાત્મક પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાને લીધે આત્મતત્ત્વરૂપ છે, તે તમે જ છો એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સુખી રહો હે મુનિ, જે માનવ આવા પ્રકારનું દેવાર્ચન કર્યા કરે છે, તે પરમ પદને અવશ્ય પામે છે, જીવન્મુક્ત થાય છે, માયામાં રહેલા છતાં તેમાં ફસાતો નથી આત્મા બ્રહ્મ વગેરે ચંદ્રોનો જે અર્થ છે તે શુદ્ધ, નિર્વિષય અનુભવ છે. તેની પાસે આકાશ પણ સ્પૃગ લાગે છે. જેમ પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થામાં કોઈવાર પશુપક્ષીને પ્રાપ્ત થાય છે, કટિપત સુખ-દુઃખોનો અનુભવ કરે છે, તેમ દૃશ્યની કલ્પનાને લીધે ચિત્ત (ચેતના) શણગારમાં અહંકારને પ્રાપ્ત થાય છે, દેશકાળની કલ્પનાઓ કરે છે, જીવ-ભાવ, બુદ્ધિ, મન, જ્ઞાનચકિત, ક્રિયાચકિત, ઈચ્છાચકિત વગેરે કલ્પનાઓ ઊઠે છે આ વિધિવિધ પ્રકારની કલ્પનાઓ કરનાર મનને અંત કરણ પણ કહેવામાં આવે છે, તેને આતિવાહિક દેહ પણ કહેવામાં આવે છે આત્માની સત્તાને લીધે જ આ મન પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રચાલુ વગેરે નામો ધારણ કરે છે આ જે કાંઈ છે તે આતિવાહિક દેહનું જ ભાલ્ય સ્ફુરણ છે

સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રના વિલાસરૂપ છે, તેમ પરમાત્મામાં (આત્મામાં બ્રહ્મ-
માં) રહેલું જગત પરમાત્માની લીલારૂપે જ છે. જગતના સ્વરૂપનો સૂક્ષ્મ
દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો, જગત બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે સદાશિવ કહે
છે, હે મુનિ, જગત મિથ્યા છે એવો બૌદ્ધિક નિશ્ચય દુઃખની નિવૃત્તિનો
ઉપાય છે. એ નિશ્ચયને જીવનમાં અપનાવવો જોઈએ, એના સામર્થ્યથી સમગ્ર
ચિત્તને રંગવું જોઈએ, મિથ્યા વસ્તુ માટેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ,
સર્વ પ્રકારની વાસનાઓને નાબૂદ કરવી જોઈએ. ટૂંકામાં સમગ્ર ચિત્તને સ્ફટિક-
મણિ જેવું નિર્મળ બનાવવું જોઈએ. ત્યારે જ તેમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે
અને છેવટે બિંબ અને પ્રતિબિંબની એકતા થાય. આ સિવાય દુઃખની નિવૃત્તિ
થતી નથી. જે માનવ જગતના પદાર્થોમાં સાચાપણાની ભાવના કરે છે તે
બુદ્ધિહીન છે એમ સમજવું. આવા માણસોને ઉપદેશ આપવો એ ભેંશ
આગળ ભાગવતની કથા કરવા જેવું છે. કારણ કે મન થોડું પણ તૈયાર થયું
હોય, થોડો પણ વિવેકનો ઉદય થયો હોય તો જ આવો ઉપદેશ હૃદયને સ્પર્શ
કરે છે. ભૂતકાળની સર્વ સૃષ્ટિઓ કલ્પનામય જ હતી. અત્યારની પણ કલ્પના-
મય જ છે, અને ભવિષ્યની સઘળી સૃષ્ટિઓ પણ કલ્પનામય જ હશે. કારણ
કે સૃષ્ટિ, સંસાર, જગત, માયા, એટલે આત્માએ પોતાની અંદર લીલા માટે
કરેલી કલ્પના અને તે કલ્પના પોતે તેનાથી નિર્લેપ રહીને કરે છે. હે મુનિ,
જેમ મજબૂત દોરામાં માળા ગૂંથાઈને રહે છે. તેમ શાશ્વત આત્મામાં આ
અનિર્વચનીય જગત ગૂંથાઈને રહેવું છે, તે તત્ત્વ દૂર નથી, પણ સર્વત્ર
હોવાથી અત્યંત નજદીક છે; દેશ, કાળ વગેરે સઘળી મર્યાદાઓથી રહિત છે.
અંતઃકરણ આદિ સઘળા વિકલ્પો મિથ્યા જ છે, સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય વિના
પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર બીજો કોઈ પણ નથી. હે મુનિ, તમારા
સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તરો મેં આપ્યા છે. હવે અમે જઈએ છીએ. વસિષ્ઠ કહે,
હે રામચંદ્ર, એટલાં વચનો બોલી સદાશિવ આકાશરૂપ ગુફામાં ચાલ્યા ગયા.
પછી મેં ચિત્તને શાંત કરી, આત્મરૂપ દેવતા પૂજનનો સ્વીકાર કર્યો અને
જૂનું જડ દેવનું અર્ચન છોડી દીધું.

આખો તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. હું પણ એકાગ્ર ચિત્તથી, આજ પર્વત આત્માનું પૂજન કર્યા કરું છું. હું વ્યવહાર કરું છું તોપણ કશો ખેદ નહિ ધરતાં પૂજનની એ જ પદ્ધતિને આજ સુધી અનુસર્યો છું. વ્યવહારની દૃષ્ટિથી જે જે કિયાઓ કરવાની હોય છે, તે સર્વેને પુષ્પો માની આત્માને અર્પણ કરું છું; તેથી મારું પૂજન અસ્પષિત રીતે ચાલ્યા કરે છે. હે રામચંદ્ર, તમે પણ આ જ્ઞાનદૃષ્ટિ રાખી આ સંસારરૂપી મહા અરણ્યમાં આનંદ-પૂર્વક વિહાર કરો. આમ કરવાથી તમારું મન હમેશાં ખેદરહિત અવસ્થામાં રહેશે, ખેદને પામશે નહિ. ધનનો અને બાંધુઓનો ઉદય થાય કે સ્થાય તોપણ મનમાં સમતા રાખવી. કારણ કે સંસારના સઘળા દેખાવો નાથ પામનારા છે, નુચ્છ છે, જગત તમારું નથી તેમ તમે જગતના નથી. આ સંસારરૂપી રેંટની ચંચળતા ચેતન્યરૂપ છે. ચેતન્ય ચળ છે અને અચળ પણ છે. અચળ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે.

રામચંદ્ર કહે છે, હે ગુરુમહારાજ, હવે મારા સર્વ સંશયો ટળી ગયા છે. જે કંઈ જાણવાયોગ્ય છે, તે મેં જાણ્યું છે. મારું અજ્ઞાન શાંત થઈ ગયું છે. આત્મામાં માયારૂપ કલંક છે જ નહિ. આત્મા અજર છે, અમર છે, આ સઘળું જગત તેનો વિવર્ત છે. આ ત્યજવા લાયક છે અને આ ગ્રાહણ કરવા યોગ્ય છે. એવો મારો ભ્રમ શાંત થઈ ગયો છે. હું મારા અવિચળ સ્વરૂપમાં સ્થિર થયો છું. હે મહામુનિ આ જગત બ્રહ્મરૂપ નથી, પણ જેવું દેખાય છે તેવું સત્ય છે એવી ખોટી સમજાણવાળા મૂક માનવના મનમાં જ આ ખોટું છે અને આ સાચું છે એવી ભ્રમણાઓ રહ્યા જ કરે છે. હે મહારાજ, જગતમાં ધન, કીર્તિ, સત્તા આદિ નુચ્છ વસ્તુઓ પાછળ બુદ્ધિહીન મૂર્ખાઓ ગાંડા બને છે. તેમાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં કંઈ સાર જણાતો નથી, હે ગુરુમહારાજ, મારા મને આશ્ચર્યપી હાથણીને મારી નાખી છે, દીનતાને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખી છે અને આપની કૃપાથી હું સંસારરૂપી સાગર તરી ગયો છું. મારું મન સ્વસ્થ થયું છે, સઘળા વિકલ્પોથી રહિત થયું છે. કૃપણતા વિનાનું થયું છે, ત્રેલોક્યની સર્વ નાથવંત વસ્તુઓને નુચ્છ જાણનારું થયું છે, તેથી અત્યાંત નિર્ભય અને પારદર્શક થયું છે.

સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રના વિલાસરૂપ છે, તેમ પરમાત્મામાં (આત્મામાં બ્રહ્માં) રહેલું આ જગત પરમાત્માની લીલારૂપે જ છે. જગતના સ્વરૂપનો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો, જગત બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે સદાશિવ કહે છે, હે મુનિ, જગત મિથ્યા છે એવા બૌદ્ધિક નિશ્ચય દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે. એ નિશ્ચયને જીવનમાં અપનાવવો જોઈએ, એના સામર્થ્યથી સમગ્ર ચિત્તને રંગવું જોઈએ, મિથ્યા વસ્તુ માટેની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, સર્વ પ્રકારની વાસનાઓને નાબૂદ કરવી જોઈએ. ટૂંકામાં સમગ્ર ચિત્તને સ્ફટિક-મણિ જેવું નિર્મળ બનાવવું જોઈએ. ત્યારે જ તેમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે અને છેવટે બિંબ અને પ્રતિબિંબની એકતા થાય. આ સિવાય દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. જે માનવ જગતના પદાર્થોમાં સાચાપણાની ભાવના કરે છે તે બુદ્ધિહીન છે એમ સમજવું. આવા માણસોને ઉપદેશ આપવો એ ભેંશ આગળ ભાગવતની કથા કરવા જેવું છે. કારણ કે મન થોડું પણ તૈયાર થવું હોય, થોડો પણ વિવેકનો ઉદય થયો હોય તો જ આવો ઉપદેશ હૃદયને સ્પર્શ કરે છે. ભૂતકાળની સર્વ સૃષ્ટિઓ કલ્પનામય જ હતી. અત્યારની પણ કલ્પનામય જ છે, અને ભવિષ્યની સઘળી સૃષ્ટિઓ પણ કલ્પનામય જ હશે. કારણ કે સૃષ્ટિ, સંસાર, જગત, માયા, એટલે આત્માએ પોતાની અંદર લીલા માટે કરેલી કલ્પના અને તે કલ્પના પોતે તેનાથી નિર્વેપ રહીને કરે છે. હે મુનિ, જેમ મજબૂત દોરામાં માળા ગૂંથાઈને રહે છે. તેમ શાશ્વત આત્મામાં આ અનિર્વચનીય જગત ગૂંથાઈને રહેલું છે, તે તત્ત્વ દૂર નથી, પણ સર્વત્ર હોવાથી અત્યંત નજદીક છે; દેશ, કાળ વગેરે સઘળી મર્યાદાઓથી રહિત છે આંતરણ આદિ સઘળા વિકલ્પો મિથ્યા જ છે, સ્વયંપ્રકાશ ચીત્તવ્ય વિના પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર બીજો કોઈ પણ નથી. હે મુનિ, તમારા સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તરો મેં આપ્યા છે. હવે અમે જઈએ છીએ. વસિષ્ઠ કહે, હે રામચંદ્ર, એટલાં વયનો બોલી સદાશિવ આકાશરૂપ ગુફામાં ચાલ્યા ગયા. પછી મેં ચિત્તને શાંત કરી, આત્મરૂપ દેવના પૂજનનો સ્વીકાર કર્યો અને જૂનું જડ દેવનું અર્ચન છોડી દીધું.

વસિષ્ઠ કહે છે: ‘હે રામચંદ્ર, મહાદેવજીએ જે અમૂલ્ય ઉપદેશ મને

આપ્યો તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. હું પણ એકાગ્ર ચિત્તથી, આજ પર્વત આત્માનું પૂજન કર્યા કરું છું. હું વ્યવહાર કરું છું તોપણ કંઈ ખેદ નહિ ધરનાં પૂજનની એ જ પદ્ધતિને આજ સુધી અનુસર્યો છું. વ્યવહારની દૃષ્ટિથી જે જે કિયાઓ કરવાની હોય છે, તે સર્વેને પુષ્પો માની આત્માને અર્પણ કરું છું; તેથી મારું પૂજન અસ્ખલિત રીતે ચાલ્યા કરે છે. હે રામચંદ્ર, તમે પણ આ જ્ઞાનદૃષ્ટિ રાખી આ સંસારરૂપી મહા અગ્નિમાં આનંદ-પૂર્વક વિહાર કરો. આમ કગ્વાથી તમારું મન હમેશાં ખેદરહિત અવસ્થામાં રહેશે, ખેદને પામશે નહિ. ધનનો અને બાંધુઓનો ઉદય થાય કે સપ થાય તોપણ મનમાં સમતા રાખવી. કારણ કે સંસારના સપળા દેખાવો નાથ પામનારા છે, તુચ્છ છે, જગત તમારું નથી તેમ તમે જગતના નથી. આ સંસારરૂપી રેંટની ચંચળતા ચૈતન્યરૂપ છે ચૈતન્ય ચળ છે અને અચળ પણ છે. અચળ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે.

રામચંદ્ર કહે છે, હે ગુરુમહાગજ, હવે મારા સર્વ સંશયો ટળી ગયા છે. જે કંઈ જાણવાયોગ્ય છે, તે મેં જાણ્યું છે મારું અજ્ઞાન શાંત થઈ ગયું છે. આત્મામાં માયારૂપ કંઈક છે જ નહિ. આત્મા અજર છે, અમર છે, આ સઘળું જગત તેનો વિવર્ત છે. આ ત્યજવા લાયક છે અને આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવો મારો ભ્રમ શાંત થઈ ગયો છે. હું મારા અવિચળ સ્વરૂપમાં સ્થિર થયો છું. હે મહામુનિ આ જગત બ્રહ્મરૂપ નથી, પણ જેવું દેખાય છે તેવું સત્ય છે એવી ખોટી સમજણવાળા મૂક માનવના મનમાં જ આ ખોટું છે અને આ સાચું છે એવી ભ્રમણાઓ રજા જ કરે છે. હે મહારાજ, જગતમાં ધન, કીર્તિ, સત્તા આદિ તુચ્છ વસ્તુઓ પાછળ બુદ્ધિહીન મૂર્ખાઓ ગાંડા બને છે તેમાં તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોનાં કંઈ સાર જણાતો નથી, હે ગુરુમહાગજ, મારા મને આશ્ચર્યપી હાથડીને મારી નાખી છે, દીનતાને જહમૂળમાંથી ઉખેડી નાખી છે અને આપની કૃપાથી હું સંસારરૂપી સાગર તરી ગયો છું. મારું મન સ્વસ્થ થયું છે, સઘળા વિકલ્પોથી રહિત થયું છે. કૃપાળુતા વિનાનું થયું છે, ત્રેયોક્યની સર્વ નાથવંત વસ્તુઓને તુચ્છ ગણનારું થયું છે, તેથી અત્યંત નિર્મળ અને પારદર્શક થયું છે

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, ભૂત-ભવિષ્યનું ચિતન નહિ કરનારા, કૃષ્ણની આશા નહિ ગમ્પનાગ, કર્તાપણના અભિમાનનું વિસર્જન કરનારા મનુષ્યો મનથી તેમ જ શરીરથી જે કાંઈ કાર્ય કરે છે, તે યથાર્થ દૃષ્ટિથી કર્મ નથી. અત્પ સમય માટે સુખ આપનારી વસ્તુઓમાં બુદ્ધિહીન મૂર્ખ માણસ જ રાગ બાધે, આત્માના સર્વોત્તમ શિખર ઉપર તમે આક્રંધ થયા છો તેથી તમારે હવે અહંકારરૂપી જર્નમાં પડીને સંસારમાં શુદ્ધ જંતુઓની માફક આમ તેમ ભટકવાની જરૂર નથી. હે રામચંદ્ર, તમે સમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તમે સત્યપરાયણ છો, તમારા સર્વ વિકલ્પો હવે શીઘ્ર થઈ ગયા લાગે છે. તમે હવે આસક્તિરહિત થઈને સંસારમાં વિહાર કરો. જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ કરો, તે તે વસ્તુઓમાં પરબ્રહ્મ સત્તાસામાન્યરૂપે રહેલું છે એવો અનુભવ કરો. મનન વજેરેથી તમે પોતે પોતાના આત્માને જાણો; સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું એ જ મુક્તિ છે, સ્વસ્વરૂપથી ચલિત થવું એ જ અજ્ઞાન છે, અંધકાર છે અને એ જ સર્વ અનર્થોનું આદિકારણ છે, મૂળ છે. આકાશમાં વાયુના અને રજના ચલનથી મલિનતા ઊકે છે તેમ ચેતન્યમાં ચિત્તના ચલનથી આ જગતરૂપ આભાસ દેખાય છે. વાસનાના ત્યાગથી, બોધથી અથવા પ્રાપ્તના નિરોધથી ચિત્ત ગતિ વગરનું થઈ જાય તો સંસારનો સાંભવ જ નથી. યથાર્થ દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં, વિષયોનો અને ઈન્દ્રિયોનો સંયોગ થતાં જે સુખ થાય છે, તે પણ બ્રહ્મસુખ જ છે, કારણ કે ચિત્તની વૃત્તિ સ્થિર થવાથી (અત્પ સમય માટે) તેમાં આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આત્મચેતન્ય સંકલ્પથી કર્તાપણું અને તેના અભાવથી અકર્તાપણું ધરાવે છે. હે રામચંદ્ર, આ વિષયમાં એક મનોહર અપૂર્વ કથા કહું છું તે સાંભળો. હજારો યોજનોના વિસ્તારવાળું, હજારો મુગ્ધો વીતવા છતાં પણ જે કદાપિ પાકતું નથી એવું એક મોટું બીજું છે. તે અવિનાશી રસથી ભરપૂર છે. મંદારાચળ જેવું દૃઢ છે, મેઠુ પર્વતનો પણ સમાવેશ થાય એવું મોટું છે. આ બીજાની સરખામણીમાં મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડો પણ અત્યંત નાનાં લાગે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, પણ આ બીજાની ઉત્પત્તિને જાણતા નથી. આ બીજાનો જર્મ વિશાળ છે, નિર્વિકાર છે, સઘળાં સુખોના ભંડારરૂપ છે. બીજાની અંદર રહેલો જર્મ બીજાથી અન્ય નથી, ચમત્કારરૂપ છે. તે જર્મની

વ્યવહારશક્તિએ નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં આવા પ્રકારનો જગતરૂપ દેખાવ ફેલાવ્યો છે. આ બીજાના ગર્ભનો ચમત્કાર જ સંકલ્પોથી આવાં આવાં અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. ચૈતન્યશક્તિ એક છતાં અનેક જેવી જણાય છે, તે અખંડ છે, સંપૂર્ણપણે શાંત છે, અત્માંત મોટી છે.

(સંસારનું બીલારૂપે વર્ણન કરી પછી સર્ગ ૪૬ માં શિલારૂપે વર્ણન કરે છે.)

હે રામચંદ્ર, જગતની સ્થિતિ સુખુષ્ણિ જેવી શાંત છે. આ વિષયમાં બીજી એક રમણીય કથા કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. કોઈ એક સ્થળમાં કોમળ સ્પર્શવાળી, મોટા વિસ્તારવાળી એક શિલા છે. તેની અંદર ખીલેલાં ઘણાં સુંદર કમળો છે. તે કમળો પરસ્પરથી જુદાં છે, તેમ એકબીજામાં પરો-વાયેલાં પણ છે. રામચંદ્ર કહે છે, હે ગુરુમહારાજ, કમળવનના લક્ષણવાળી એવી શિલા મેં વિષ્ણુના ધામરૂપ, શાલિગ્રામ નામના ક્ષેત્રમાં જોયેલી છે. વસિષ્ઠ કહે તમે એવી શિલા જોયેલી છે તેનું તમને બરાબર સ્મરણ છે. મેં જે મોટી શિલા કહી તે એ જ હશે એમ તમે માનો છો. પણ મેં તમારી પાસે જે શિલાનું વર્ણન કર્યું છે તે અપૂર્વ છે, તેના મોટા ગર્ભની અંદર સઘળું જગત છે પણ ખરું અને નથી પણ ખરું. તે શિલાની અંદર સઘળાં બ્રહ્માંડો રહેલ છે તે છતાં તેમાં જરા પણ છિદ્ર નથી. આ શિલામાં મોટાં અંગોવાળું આ જગતરૂપી કમળ પ્રકાશે છે. જેમ શિલામાં કારીગરના મનની કલ્પનાથી શંખ, કમળ, આદિ ચિત્રો આલેખાય છે, તેમ જીવના મનની કલ્પનાથી એ શિલામાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જગતો આલેખાયેલાં છે. કોતરાયા વિનાની શિલામાં કારીગર કલ્પનાથી ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ ખરી કરે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી શિલામાં મનની કલ્પનાથી જ સઘળું જગત ખડું થાય છે, તે જગત ચૈતન્યથી જુદું નથી છતાં જુદી આકૃતિવાળું દેખાય છે. બ્રહ્માંડો ચૈતન્ય માત્ર છે. તેથી તેની અંદર રહેલાં શરીરો પણ ચૈતન્યમાત્ર છે, બ્રહ્માંડો અન્ય પદાર્થ સંભવતો જ નથી. અંકુરોમાં રહેલી બીજની સત્તા જ ડાળી-ઓમાં અને પાંદડાંઓમાં રહે છે. જેમ શિલામાં રહેલી આકૃતિઓ અસ્ત પામતી નથી તેમ ઉદય પણ પામતી નથી, પણ સર્વદા સુખમ જ છે, તેમ

બ્રહ્મની અંદર અહંતા વગેરે જગત અસ્ત પામતું પણ નથી. અને ઉદય પણ પામતું નથી. અનેક પદાર્થોના વિકારોથી ભરચક જે જગતરૂપી મોટો આકં-ભર જોવામાં આવે છે તે શિવાની અંદરના કમળવનની માફક કેવળ વાસના મય જ છે. આ જગતનો વિલાસ વાસનામાત્ર જ છે.

હે રામચંદ્ર, જેમ મોરના ઈંડાના રસમાં પિચ્છ આદિ ભેદ રહ્યા છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત આદિ ભેદ રહ્યા છે અરીસામાં દેખાતું નગર સાચા નગરથી જુદું નથી પણ જુદા જેવું દેખાય છે, સૂર્ય પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને પ્રકાશ આપે છે અને ઢાંકી દઈને અંધકારને સ્થાન આપે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ સૂર્ય પોતાનું સ્વરૂપ ઢાંકી દે ત્યારે સંસાર જણાય છે અને પ્રગટ કરે ત્યારે બ્રહ્મમય દૃષ્ટિ થાય છે. વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં ઝાંઝવાનું પાણી તડકારૂપ થઈ જાય છે, તેમ વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં જગત શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. ભેદદૃષ્ટિથી જોતાં ઈંડાનો રસ અને મોર ભિન્ન ભિન્ન છે પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એક જ છે. બ્રહ્મની સત્તા પારમાર્થિક છે અને જગતની સત્તા પ્રાતિભાસિક છે. આમ માનવાથી કથો વિરોધ આવતો નથી.

હે રામચંદ્ર, બીજાનાં, શિવાનાં અને મોરના ઈંડાનાં દૃષ્ટાંતોથી મેં તમારા મનમાં એ સત્ય સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, યથાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં આ જગત ત્રણે કાળમાં ઉત્પન્ન થયું નથી. તે આત્માનો વિવર્ત માત્ર છે, કલ્પના છે, આભાસ છે. સપ્તજાં સુષોનો આધાર પૂર્ણાંદ છે. મુનિઓ, સિદ્ધ પુરુષો સર્વદા પોતાના અસલ સ્વરૂપનો આસ્વાદ લેતા તુરીય પદમાં જ રહે છે. આ સુખ સામાન્ય માનવોના અનુભવમા આવતું નથી. તેનું કારણ નામ-રૂપાત્મક પદાર્થોમાં આસક્તિ છે. જેઓ વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં પણ આસક્તિનો ત્યાગ કરે છે, મનથી નિવૈં પ રહે છે, બાહ્ય વસ્તુઓના સત્ય-પણાની ભાવનાને મનમાં પ્રવેશવા દેતા જ નથી. તેઓ આત્માના વિશાળ આનંદસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ કરે છે, અને માયારૂપી જગતનું બહારથી પાલન કરે છે (વ્યવહારને ચલાવે રાખે છે) શ્રવણાદિથી તીક્ષ્ણ થયેલ બુદ્ધિથી એમ જાણવું કે આ સર્વ જગત આત્મામય જ છે એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. હે રામચંદ્ર, તમે રાજને યોગ્ય વ્યવહાર કરો અને અંદરથી શાંત અને

મમતારહિત રહ્યો. સર્વત્ર, સર્વ સંજોગમાં આત્મદૃષ્ટિ રાખ્યો તો તમારે ફરીથી આ સંસારમાં માયાના દાસ તરીકે આવીને આમતેમ ભટકવું પડ્યું નહિ. તમે જીવન્મુક્ત થઈને, માયાપીડ થઈને વ્યવહાર કર્યો. એ જ માનવ-જીવનનું લક્ષ્ય છે.

હે રામચંદ્ર, જે થયા પછી મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરે તેને વિકાર કહેવામાં આવે છે. દૂધનું દહીં થયા પછી તે દૂધ થઈ શકે નહિ, બ્રહ્મ તો કાયમ, પોતાના અસત્ત્વ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. જેમ વાદળાંજો આકાશને સ્પર્શ કરતાં નથી તેમ બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ તેને સ્પર્શ કરતી નથી તેથી સંસારને આત્માનું વિકારરૂપ પરિણામ નહિ પણ વિવર્ત કહેવામાં આવે છે. નિરાકાર ને નિર્વિકાર તત્ત્વમાં વિકૃતિ સંભવે જ નહિ. જે વસ્તુ આદિ અને અંતમાં મૂળ સ્થાવરમાં જ રહેતી હોય તેને જ નિર્વિકાર કહેવાય. હે રામચંદ્ર, આ સર્વ બ્રહ્મ જ હતું, બ્રહ્મ જ છે અને બ્રહ્મ જ રહેશે. અવિદ્યાનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. અવિદ્યાને નષ્ટ કરવા માટે જ ભેદભાવ કંટપીને વાચ્ય અને વાચકના ક્રમનો ઉપદેશ માટે આશ્રય લેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી મન પ્રભોધ પામ્યું ન હોય, પરિપક્વ થયું ન હોય, ત્યાં સુધી અવિદ્યા વગેરે શાસ્ત્રીય વ્યવહારની કંટપના કરવામાં આવે છે. જીવને યુક્તિઓથી સમજાવીને આત્મામાં જોડવો જોઈએ. દુર્મતિ પુરુષની પાસે સઘળું બ્રહ્મ જ છે, એવું કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી. ગાડના ઠૂંકાને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય નિરર્થક છે. મુક્ત માનવને તત્ત્વથી સમજાવી શકાય પણ મૂઝ માણસને તો શરૂઆતમાં ટૂંતનો સ્વીકાર કરીને જ યુક્તિઓથી (તર્કથી) સમજાવી શકાય.

શ્રીરામચંદ્ર પ્રછે છે : હે મહારાજ, વિગદચરીર જે ઉજ્જશે બ્રહ્માંડોને બનાવવાની શક્તિવાળું છે અને જે બ્રહ્માંડોનાં પ્રતિબિંબ લેવાને દર્પણરૂપ છે તે કેવું છે તે આપ મને વિસ્તારપૂર્વક કહો.

મુનિ કહે છે : વિગદચરીરનું મૂળ બ્રહ્મતત્ત્વ છે. તે આદિ અને અંતથી રહિત છે, નિર્મળ છે, સર્વ પ્રકારની કંટપનાઓથી ગહિત છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, અપંચીકૃત તન્માત્રાઓમાંથી વિગદચરીરોને અને પંચીકૃત ભૂતોમાંથી બ્રહ્માંડોને ઉત્પન્ન કરે છે. વિગ-

શરીરની અંદર પ્રતિબિમ્બરૂપ કલ્પના કરીને જે પ્રાપ્તિને ધારણ કરે છે અને જીવ કલેવામાં આવે છે. આ જીવ બહારના અને અંદરના વ્યાપારો કરે છે, તેને જ અલંકાર, મન, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો વગેરે નામો ક્રિયા અનુસાર આપવામાં આવે છે. આ જીવ મનના વિકારો—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મન્સઃ વગેરેથી રંગાઈ જાય છે, મિથ્યા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે અને સમુદ્રમાં તરંગોમાં અથડાતા લાકડાની માફક સંસારરૂપી ચક્રોળમાં આમતેમ ભમ્યા કરે છે. તે સત્ત્વગુણવાળી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને છેવટે આત્માને જાણી પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે, વિગ શરીરમાં પ્રતિબિમ્બની માફક રહેલો જીવ મન સહિત ઈન્દ્રિયોવાળા આ દેહમાં રહે છે અને દેહનાં સુખદુઃખનો અનુભવ કરે છે. જ્યારે બીજા ઘટાદિક પદાર્થોને જોવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે જેમ તળાવમાંથી નીકળી જળ નીકળે માર્ગે બહાર જાય છે, તેમ જીવ ચક્ર આદિ દ્વારા બહારના ઘટાદિક સુધીમાં આકાશમાં જાય છે ને તે બાહ્ય પદાર્થવૃત્તિ દ્વારા વ્યાપ્ત થવાને લીધે વિપયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ સ્વચ્છ વસ્તુમાં બહારના આકાશમાં રહેલા ઘટાદિક પદાર્થોનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે અને તેનો જીવની સાથે સંયોગ થાય છે. આ પ્રમાણે બાહ્ય પદાર્થ બહાર દેખાય છે તે છતાં જીવને પોતાની અંદર તેનું જ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શમાં, રસમાં, ગંધ વગેરેમાં, ચિત્તની વૃત્તિના સંબંધથી થતો જીવના સ્પર્શનો ક્રમ આ પ્રમાણે જ સમજવો. યજ્ઞને વૃત્તિમાં પ્રતિબિમ્બિત થવાની જરૂર નથી. કારણ કે યજ્ઞ આકાશમાં રહેતો હોવાથી જ્ઞાનના આકાશમાંથી તે ઓકદમ જીવનો સ્પર્શ કરે છે.

તે ચમચંદ્ર, વ્યગ્રિજીવ તથા સમગ્રિજીવ, બંને સાચા ચૈતન્યરૂપ બિમ્બના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે. તેઓનું રૂપ બિમ્બથી જુદું છે એમ કાંતી શકાય નહિ, પ્રતિબિમ્બ છે તે ચૈતન્યની એક પ્રકારની બ્રાંતિ છે એમ સમજો. તે ચમચંદ્ર, જગતમાં સન્યપણાનો વિશ્વાસ ગમ્યો નહિ, સર્વત્ર, સર્વ સમયે, સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં, સર્વરૂપે જે પ્રતીત થાય છે તે આત્મા જ છે. તે ચમચંદ્ર, તમે બુદ્ધિને અનાસક્ત કરીને, શ્રવ્ય સ્વભાવમાં જ નિષ્ઠા રાખો. ઈન્દ્રિયો અને વિપયોના સંયોગથી દેખાતું સમગ્ર સુખ પદ આત્માના સ્વરૂપાનંદને લીધે

જ છે, પણ અજ્ઞાનને લીધે આ વસ્તુ જીવને સ્પષ્ટ થતી નથી સુવર્ણના અલંકારોમાં સુવર્ણપાણુ સત્ય છે, પણ તેનાં નામરૂપો અસત્ય છે, નાથવંત છે તેમ આત્મામા ચૈતન્યપાણુ સત્ય છે જડપાણુ અસત્ય છે. પરમાત્મા સઘળી વાસનાઓના અધિકાનકરણ હોવાથી વાસનામય હોઈ શકે નહિ. પરમાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય માત્ર છે ભૂતકાળમાં કરેલાં કુકર્મો યત્નપૂર્વક કરેલાં સુકર્મોથી નષ્ટ થાય છે, તેમ અનાદિકાળની વાસના પણ વર્તમાનકાળમા કળયેય પુન્યાર્થથી ટળી જાય છે પુન્યાર્થની જ અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, અને તેને સુદૃઢ કરવા માટે વિવેક ૨ ને વેગવ્ય જોઈએ સ્થૂળ દેહનો વિનાશ મળીથી થાય છે પણ સિદ્ધિદેહનો નાશ તો જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષથી જ થાય છે વાસનાઓનો ઉદય એ જ બંધન છે અને વાસનાઓનો ન્ય એ જ મોક્ષ છે, પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્તિ છે પદાર્થોમા વાસના સુપુમ અવસ્થામાં હોય છે, પણ પશીઓમા તે સહજ દેખાય છે, મનુષ્યોમાં તેનું પ્રાબલ્ય વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે જ્યારે દેહોમાં અહભાવ બંધાય ત્યારે બહારના પદાર્થો પ્રગટ થાય છે, અતઃકળની વૃત્તિવાળો જીવ બહાર જઈ ઘટાદિ આકારવાળો થાય ત્યારે હું ઘટને જાણુ છું એવું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે કવિની કલ્પનાચકિતની માફક એક જ વિદ્યાત્મા બહારના અને અંદરના આકારો ધારણ કરે છે અંદરનું કે બહારનું જગત ત્રણે કાળમાં ચૈતન્યથી જુદું નથી આ સર્વ જગત યથાર્થ દૃષ્ટિએ જોવામા આવે તો સર્વ પ્રકારના ભેદોથી રહિત છે, પરમપદ ૩૫ જ છે

૨૮ : સુખદુઃખાદિતું કારણ અને આત્મોપદેશ

હે રામચંદ્ર, પહેલાં સમષ્ટિજીવ થયો તેની અનેક કલ્પનાઓથી ભરપૂર વસ્તુ તે જ આપણો સંસાર છે સંસાર સત્ય પણ નથી (કારણ કે નાથગત છે) તેમ અસત્ય પણ નથી, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ છે તે જીવેને સુખદુઃખ ના દ્રવ્યોને આધીન કરે છે તે વિપરીતોનાં રૂપો પણ ધારણ કરે છે. વસ્તુ સ્થિતિ આવી હોવાથી તેને અસત્ય નહિ પણ અનિર્ણયનીય કહે છે હે

ચદ્ર, જે અસગ સ્થિતિનો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપવાના છે, જેને લીધે, અર્જુનનો મોહ નષ્ટ થાય છે અને તે પોતાની જિંદગી જીવનમુક્ત દશામા પસાર કરે છે તે ઉપદેશ તમાર પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે

ગમચડજી પૂછે છે હે મહારાજ, પાદુનો પુત્ર અર્જુન ક્યારે થશે, શ્રીકૃષ્ણ તને કેવી રીતે અસગ સ્થિતિનો ઉપદેશ કરશે તે આપ કહો

વસિષ્ઠ કહે છે જેમ વર્ષાઋતુમા હાથી મરગસથી ઘેરાઈ જાય છે તેમ જ્યાં પૃથ્વી અનેક પ્રાણીઓના સમૂહથી ઘેરાઈ જાય છે ને ધરવા ફરવાની પણ જગ્યા રહેતી નથી ત્યાર દવતાઓ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી પ્રાણીઓનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ ક્રિયા ઉજ્જરા યુગેથી ચાલ્યા જ કરે છે સર્જનની સાથે વિસર્જન પણ નિત્ય રહેતું છે

આ સૃષ્ટિમાના ચમરાજ ઘણા વર્ષ સુધી તપ કરશે લોકોના સહારનું કાર્ય બંધ કરશે, આમ થવાથી પૃથ્વી અસહ્ય ભારથી દુઃખી થઈ વિષણ ભગવાનને શરણે જશે વિષણ નર નારાયણરૂપ બે દેહો ધાગણ કરી પૃથ્વી ઉપર અવતરશે એક વસુદેવને ઘર તે વાસુદેવ અથવા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાશે અને બીજે પાદુરાજને ત્યાં તે અર્જુન કહેવાશે પાદુરાજનો જયષ્ઠ પુત્ર યુધિષ્ઠિર નામના થશે, યુધિષ્ઠિરનો ભાઈ, કાકાનો દીકરા દુર્યોધન નામનો થશે આ બંને વચ્ચે રાજ્યને માટે ગુહ્ય થયે કુરુક્ષેત્રમા અતિ ભયંકર અઢાર અગ્નિહાવી સેના એકત્ર થશે આનો ક્ષય શ્રીકૃષ્ણ પાતાના બીજ દેહના હાથ (અર્જુન દ્વારા) કરાવશે દેહાધ્યાસને લીધે અર્જુન પામરની માફક ચક્રાતમા ખેદ પામશે ગુહ્ય કરવાની આનાકાની કરશે ત્યાર શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે અર્જુનને આત્મબોધ આપણ શ્રીકૃષ્ણ કહેશે, હે અર્જુન, તું વાતો તો ઝાઝી ઝાઝી કર છે, પણ ખરી રીતે જોતા તું મૂઠ છે તું આત્મા છે, શરીર નથી આત્મા અજર છે, અમર છે શરીર હણાન છતાં આત્મા હણાતા નથી હણનાગપણની અને હણાનારપણ ની ભ્રાતિનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે સર્વ પ્રકારની મર્યાદાઓથી ગ્રહિત જે નિર્વાપ આત્મચેતન્ય છે તે તું જ છે હે અર્જુન ‘હું હણનાર છું’ એવા મિથ્યામિમાનને તું છોડી દે અહંકાર

વિનાની સર્વ ક્રિયાઓ નિર્દોષ જ હોય છે. તેથી આ પ્રમાણે વર્તન કરનાર પાપરૂપી ફળથી લેવાતો નથી. હે અર્જુન, આ દેહાદિક પું છું અને આ સંબંધીઓ માગ છે, એવા ભ્રમણાજન્ય વિચારોનો ત્યાગ કર. તારા અસલ શાશ્વત, પરિપૂર્ણ સ્વરૂપનો વિચાર કર. તેને મનમાં સ્થિર કર અને તારું કર્તવ્ય ભજવ. હે અર્જુન, ક્ષત્રિયોને માટે ધર્મયુદ્ધ બાહ્ય દૃષ્ટિએ કૂર છે, તોપણ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા તને બ્રહ્મજ્ઞાન આપનાર થશે. ફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરી, જ્યાંમાં અથવા પરાજ્યામાં સમતા રાખી વર્તનારને કરેલાં કર્મો બંધનકારક થતાં નથી. સ્વધર્મબુદ્ધિથી યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તેથી અધર્મ થતો નથી. તું બ્રહ્મમય થઈને બ્રહ્મમય કર્મ કર. સઘળાં કર્મેણે બ્રહ્માર્પણ કરી દે, બ્રહ્માર્પણ કરવાની શક્તિ ન હોય તો ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મો કર. એટલે તને કર્મનું બંધન થશે નહિ. હે અર્જુન ઘણાં શાસ્ત્રોને જાણનારો માનવ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોય તો તે શોભતો નથી અને પૂજ્યતો પણ નથી. તેમ કુલીન દેહ પણ જે અહંતા મમતારૂપી અપવિત્ર પદાર્થથી અભગ્રયેલ હોય તો તે ક્યાંય શોભતો નથી. જે માણસ મમતા વિનાનો હોય, સુખદુઃખને સમાન ગણનારો હોય, ક્ષમાયુક્ત હોય, તે જ પુરુષની સંજ્ઞાને યોગ્ય છે.

અર્જુન કીકૃષ્ણ ભગવાનને પૂછ્યો : 'હે મહારાજ, જ્ઞાન, યોગ, બ્રહ્માર્પણ, સંન્યાસ, સંજન્યાગ, ઈશ્વરાર્પણ—આ શબ્દોના યગાર્થ અર્થો મને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો. શ્રી ભગવાન કહેશે કે હે અર્જુન, સઘળા સંકટપાથી રહિત, સઘળા નામરૂપાત્મક પદાર્થોથી પર, ત્રિગુણાતીત, નિગકાર, નિર્વિકાર એનું જે શાશ્વત તત્ત્વ જગતના સંધિજ્ઞાન તરીકે છે તે પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. આની અનુભૂતિ માટે જે ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે એને યોગ પણ કહે છે. સર્વ જગત અને હું પણ નથી એવા બોધથી જગતનો અને અહંકારનો નાશ થાય એ જ બ્રહ્માર્પણ છે. બ્રહ્મ પાને, દ્રશ્ય અને દર્શનરહિત કેવળ દૃશ્ય માત્ર છે. આવા બ્રહ્મસ્વભાવમાં (જે એકાકાર અને શાંત છે તેમાં) અન્યપણાનો ભાવ પ્રગટ થવો એ જ જગતનો પ્રતિભાસ છે. બ્રહ્મની માફક બ્રહ્મના કરોડો અંશો જેવા જીવોમાં પણ અહંભાવનો અધ્યાસ થવો છે. અહંભાવ મિથ્યા છે, કામ્ન કે આત્મામાં મર્યાદા,

વિદ્વાન પુરુષો અહભાવને ધારણ કરતા જ નથી. અહંભાવ નહિ હોવાથી પદાર્થમાં મમતા પણ સુષ્ટ પુરુષો ગમતા નથી. અહંતા અને મમતા થવાથી ભેદબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્માનું અસલ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ ટુંકાઈ જાય છે. અહંતા ને મમતાનો ત્યાગ થતાં કર્મોની સ્પૃહાનો ત્યાગ થાય છે. તેને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. સંન્યાસ થતાં, સઘળા સંકલ્પોમાં ગુંચાવાનો જ ત્યાગ થાય છે તેને સંજન્યાગ કહેવામાં આવે છે. આ સઘળું ઈશ્વરસ્વરૂપ જ છે, એવી ભાવનાથી દ્વૈતના પ્રતિભાસનો ત્યાગ કરવો એ ઈશ્વરાર્પણ છે. શ્રીકૃષ્ણ કહેશે, હે અર્જુન, સર્વ પદાર્થોના દેખાવો નામમાત્ર જ છે, પરબ્રહ્મ અને જગત શોક જ છે, કારણ કે જગત એ બ્રહ્મનો—આત્માનો વિલાસ માત્ર છે. હે અર્જુન, કાળ પણ હું છું, દિશ્ચાઓ પણ હું છું, કર્મ પણ હું છું, નિગકારરૂપ પણ હું છું, સાકાર પણ હું જ છું. માટે મને પ્રણામ કર, મારું યજ્ઞન કર, યોગ્યતા અનુસાર મારા સાકાર કે નિગકાર સ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર કરીશ, તો તું મને, જે તારો આત્મા છું, તેને પામીશ.

શ્રી ભગવાન કહેશે, હે અર્જુન, મારાં સાકાર અને નિરાકાર એવાં બે સ્વરૂપો છે. મારું નિરાકાર સ્વરૂપ, બ્રહ્મ, આત્મા-પરમાત્મા ઈત્યાદિ નામોથી ઓળખાય છે. હાથ, પગ, અવયવોવાળું, શંખ, ચક્ર, ગદાને ધારણ કરનારું જે રૂપ છે તે સાકાર છે. જ્યાં સુધી તું અજ્ઞાનને લીધે આત્માને જાણે નહિ ત્યાં સુધી ચાર ભુજવાળું સાકાર સ્વરૂપનું પૂજન કર્યા કર. જ્યારે ચિત્તની સર્વાંગી શુદ્ધિ થશે ત્યારે મારું નિગકાર સ્વરૂપ જોવામાં આવશે. હે અર્જુન મને લાગે છે કે તું પ્રમુદ્ધ સારી રીતે થયો છું, તેથી હવે સત્ય અને અખંડ આત્મમય રહે સર્વ પદાર્થોને રૂપરૂપમાં અધ્યસ્ત રહેલા જે. જેમ સઘળા દૂધની અંદર ઘી રહેતું છે તેમ સર્વ પદાર્થો અને દેહોની અંદર અને બહાર આત્મા રહેલો છે. જેમ અકાશ સર્વવ્યાપક છે અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપે છે, તેમ આત્મા પણ સર્વત્ર છે, સર્વની અંદર છે તેમ બહાર પણ છે. સમસ્ત વિશ્વ આત્માની, અંદર, આભાસ તરીકે રહેતું છે. આત્મામાં હણવાનું કે હણવાનું છે જ નહિ. આત્મા સર્વ ક્રિયાઓથી નિર્દોષ છે માટે તારે

વિનાશી પદાર્થો માટે મોહ રાખવો તે ઉચિત નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષો આસ-
કિતથી ગદિત થઈને સંગના દોષને જીતીને આ સંસારમાં ઈશ્વરેચ્છા અનુસાર
લીલા કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહેશે : હે અર્જુન, હું તારું હિત કરવાના હેતુથી ઉપદેશ
આપું છું, તે ગ્રહણ કર, મનમાં સ્થિર કર. વિષયો જ સુખદુઃખરૂપ જ છે
એ ભ્રાંતિને છોડી દે. એક જ વિષય એકને સુખ આપે છે અને બીજાને દુઃખ
આપે છે. આનો આધાર માનવના ચિત્તના વિકાસ ઉપર છે. વિષયાસક્ત માન-
વને ખાવાપીવામાં, અને સારાં વસ્ત્રોનું પરિધાન કરવામાં જ આનંદ આવે છે.
સુવિકસિત માનવોને સાહિત્ય (સંગીત, ચિત્ર, નૃત્ય, સ્થાપત્ય વગેરે) અને
લલિતકલાઓનું આસ્વાદન લેવામાં આનંદ આવે છે.

હે અર્જુન, દેહાધ્યાસને લીધે જ સુખદુઃખાદિ દ્રવ્યોને આધીન
થવાય છે. આત્મા આ બધા વિકારોની પર છે. હે અર્જુન, તું નિર્દોષ
બ્રહ્મ જ છે. એ સત્યને મનમાં સુદૃઢ કર. દુઃખબુદ્ધિ, લાભબુદ્ધિ, હાનિબુદ્ધિ,
જ્યમ્બુદ્ધિ, પરાજ્યમ્બુદ્ધિ—આ બધી અજ્ઞાનજન્ય ભાવનાઓ છે. સર્વત્ર
બ્રહ્મબુદ્ધિજન્ય સમત્વ એ જ ખરી વસ્તુ છે. હે અર્જુન, જે મનુષ્ય કર્મમાં
બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખે અને બ્રહ્મરૂપ સ્થિતિને જ કરવા યોગ્ય કર્મ કરે, તેને જ
બુદ્ધિમાન ગણી શકાય. હે અર્જુન, કોઈ પણ પ્રકારની લોભગૃત્તિથી કામ
કરું નહિ અને પ્રાપ્ત થયેલ કર્મો ન કરવામાં પણ આસક્તિ રાખવી નહિ.
કૃપાભિસંધિ બંધનકારક છે. આસક્તિ છે તે જ કર્તાપાતૃ કહેવાય છે.

હે અર્જુન, ભોજોનો ત્યાગ પણ ન કરવો, તેમ સાગ ભોજો
મેજવવા પ્રવૃત્ત પણ ન કરવો. આત્માને ચિત્તથી જુદો પાડીને જોવાનો
પ્રવૃત્ત કરવો. જે મનમાં મૂર્ખતા હોય તો અકતિને પણ કર્તાપાતૃ પ્રાપ્ત
થાય છે. આત્મા અવિનાશી છે, આદિ ને અંતથી ગદિત છે, એમાં જ
નિષ્ઠા રાખવી. આત્મા નષ્ટ થાય છે એવો દુઃખદાયી દુર્બોધ તારે રાખવો
નહિ. હે અર્જુન, કયાંય પણ કંથી વસ્તુ ખરી રીતે નાશ પામતી જ નથી.
જે પદાર્થ અસત્ છે એનું હોવું સંભવનું જ નથી. અને જે સત્ય છે તેનું
ન હોવું સંભવનું નથી. જીવને આ દેહ મિથ્યા છતાં જોવામાં આવે છે, માટે

આ દેહનો નાથ થતાં તારો નાથ થયો એવી ભ્રમણાને મનમાં સ્થાન ન આપવું. હે અર્જુન, હમણાં કુશામાં આવતાં શુભ કર્મોથી પૂર્વની અશુભ વાસનાઓનો ક્ષય થાય છે, એટલા માટે બુદ્ધિમાને નસીબ ઉપર આધાર ન રાખતાં સ્વપ્રયત્નથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.

હે અર્જુન, લાંબા કાળના અભ્યાસને લીધે પ્રોક થયેલી વાસના જ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ દેનારી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી વાસનાઓને નિર્મૂળ કરવી જોઈએ. આત્માના ચિત્તનથી જ આ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે આત્મા પરિપૂર્ણ હોવાથી તેમાં વાસનાઓનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી. આત્મતત્ત્વ, અજ્ઞાનના આવરણને લીધે, જીવપણાને પામેણુ જણાય છે. આ આત્મતત્ત્વ, વાસ્તવિક બોધથી, વાસનાઓથી મુક્ત થાય એટલે પ્રકૃતિના આધિપત્યમાંથી છૂટે, એને જ મોક્ષ કહેવાય છે. હે અર્જુન, આ સ્થૂળ શરીરની હયાતીમાં જ, જીવતાં જ, આત્માનું અવલોકન કરો. પાંજરામાં પૂરાયેલા પક્ષીની માફક ચારે બાજુથી બંધાયેલા ના રહો. વેદાંતના અભ્યાસથી માનવ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવે એટલે જીવંત અવસ્થામાં જ સઘળા બંધનોથી પર થાય છે.

હે અર્જુન, ચિત્તમાં રહેલ ચિત્રના જેવા આ શૂન્ય બ્રહ્માંડમાં તું પરબ્રહ્મ આકાશરૂપ છે, તારામાં આ મિચ્યા અલંકાર કેવી રીતે ઉદય પામ્યો તે તું સમજી શકતો નથી. તત્ત્વબોધરૂપ અગ્નિથી જો વાસનારૂપ બીજ નિઃશ્વેષ રીતે બળી ગયું હોય તો મન સુખદુઃખાદિ વસ્તુઓમાં દુઃખનું નથી. હે અર્જુન, અપાર આશાઓ ત્યજી દઈને મનમાંથી મોહને દૂર કરી મારા ઉપદેશનું સારી રીતે મનન કર, બંધુઓના વધ આદિથી થતા કલેશોથી રહિત થા અને તારું કર્તવ્ય બજાવ.

અર્જુન કહેશે, હે મહારાજ, આપના ઉપદેશથી મારો મોહ દૂર થયો છે, મને મારા અસલ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, હવે હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ આપ કે જે ત્રેલોક્યના નાથ છે, તેમના વચનથી મારી બુદ્ધિ અજ્ઞાનના આવરણથી ગ્રહિત થઈ છે, શોકરૂપી ભોજથી મુક્ત થઈ છે, પરમ ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ છે. વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામચંદ્ર, કૃષ્ણ ભગવાનનો આ ઉપદેશ સાંભળી અર્જુન યુદ્ધ કરવા તત્પર થશે. યુદ્ધરૂપ લીલામાં ઉત્સાહ-

પૂર્વક ભાગ લેશે. ડાઘીઓને, ઘોડાઓને, સાગધિ વગેરેને માત્રીને તેમના દેહો-માંથી ધડધડ નીકળના લોહીની નદીઓ ચલાવશે અને બાંસોના સમૂહના ફેલાવાથી અને પૃથ્વી ઉપરથી ઊડેલી રજથી સૂર્ય ભગવાનને પણ ઢાંકી દેશે.

હે રામચંદ્ર, તમે પણ આ દિવ્ય દૃષ્ટિ, જે સર્વ પાપોનો નાશ કરનારી છે તેનો આશ્રય કરો. ચેતન્યનો ચમત્કાર આ સંસારરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચેતન્યનું ઊલટી રીતિએ ન દેખાવું તે પરમપદ છે. ચેતન્યના વિવર્તનો બાધ થવાથી ચિત્ત, બ્રહ્માકાર પરિણામ પામે છે. ભોગોની વાસનાઓનો કષય એ જ જીવન્મુક્તનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. હે રામચંદ્ર, આનંદસ્વરૂપ, શક્તિસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, ચેતન્યધન, જે પરમતત્ત્વ છે, તે જ સત્ય છે, અવિનાશી છે. સંસારનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ આદિ દેવતાઓ એ તત્ત્વમાં કાયમ નિવાસ કરીને તુંમ રહે છે, સ્વૈર્ગવિહાર કરે છે. સિદ્ધ લોકો પણ તેમાં જ રહીને મોજ કરે છે. એ તત્ત્વને પામ્યા પછી મરવું પડતું નથી, શોક કરવો પડતો નથી, ભૂખતરસ વગેરેથી પીડાવું પડતું નથી. આ વિશે સ્થિર બુદ્ધિથી વિચાર કરો. પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થાઓ, મનના દાસત્વનો ત્યાગ કરો.

રામચંદ્ર પૂછે છે, હે મહારાજ, આપ સત્તાસામાન્ય કોને કહો છો? વસિષ્ઠ કહે છે સધળા જીવભાવોમાં અને ઈશ્વરભાવમાં અને મુક્તિમાં પણ જે સૂત્રની જેમ અખંડ સત્તા માત્રરૂપે રહે છે તેને જ હું સત્તાસામાન્ય કહું છું. તે જ જગતનું મૂળ તત્ત્વ છે. જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિગેધ આવતો નથી. સધળાં દ્રશ્યોથી રહિત થઈને તે માત્ર દ્રશ્યરૂપે અવશેષ રહે છે. તે જ સંપૂર્ણ બ્રહ્મતત્ત્વ છે, હું તેને જ સત્તાસામાન્ય કહું છું. સમુદ્રનું જળ, તરંગોથી, ત્રિદુષ્ણોથી, મોટાં મોજાંઓથી અભિન્ન છે, તેમ પરમેશ્વર સધળા પદાર્થોથી અભિન્ન છે. હે રામચંદ્ર, એવી ભાવના સનત રાખો : હું જ સર્વત્ર રહેલો છું. આ સંસાર માત્રી જ કંપના છે આ જગતમાં હું જ અનેક વિલાસોથી વ્યાપ્ત છું. શાંત બુદ્ધિવાળા થઈ સંસારમાં ગમણ કરો. હે રામચંદ્ર, બ્રહ્મદૃષ્ટિથી કાંઈ પણ અસત્ય નથી ને જગતરૂપ દૃષ્ટિથી કાંઈ પણ સત્ય નથી. સ્વપ્નમાં દૂબેલી બુદ્ધિવાળો જીવ સ્વપ્નને ચિયર માને છે

તેમ જગતમાં દૂભેલી બુદ્ધિવાળો જીવ, જગતમાં સ્થિરતાની કસપના કરે છે. મૂઠ, ભયગ્રસ્ત મુગ મોહને લીધે, એક ખાણમાંથી બીજા ખાણમાં પડે છે તેમ અહંતા અને મમતાને પગવધ થયેલો જીવ એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં ભટક્યા કરે છે. હે રામચંદ્ર, આ વિષયમાં એક વિચારશીલ સંન્યાસીને જે કોઈ થયું હતું તેનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો.

એક સંન્યાસી પોતાના આશ્રમને યોગ્ય કાવણુ, મનન, નિદિધ્યાસન-માં પોતાનો સર્વ સમય ગાળતો હતો. આવા અભ્યાસથી તે સંન્યાસીનું ચિત્ત અત્યંત નિર્મળ થયું હતું. જેમ જળ તરંગપટ્ટાને પામે, તેમ જે સ્થિતિનું તે ચિત્તન કરતું તેને તુરત પ્રાપ્ત કરતું. એક દિવસે સમાધિમાંથી ઉત્થાન થઈ, પોતાના આસન ઉપર બેઠો હતો, ત્યાં તેને કોઈ ક્રિયાઓ કરવાનો વિચાર આવ્યો. એણે એવો સંકલ્પ કર્યો કે હું થાણના સંસ્કાર વિનાના કોઈ પામર જનની ચેષ્ટાની ભાવના કરું છું. વિચાર કરતાંવેંત જ એ સંન્યાસીનું ચિત્ત કોઈ પામર પુરુષરૂપે થઈ ગયું. એણે પોતાનું 'જીવટ' એ નામ કરી લીધું. 'જીવટ' નામનો પુરુષ (સ્વપ્નમાં) સ્વપ્નથી રચાયેલા રાજમાર્ગો અને ગલીઓની અંદર વિહાર કરવા લાગ્યો. તેણે મદિરાપાન કર્યું અને નશો ચકવાથી નિદ્રાવધ થયો. નિદ્રામાં વેદોનો અભ્યાસ કરતો અને સારાં કર્મો આચરતો હું બ્રાહ્મણ છું એવું તેને સ્વપ્ન આવ્યું. એ બ્રાહ્મણે સ્વપ્નમાં પોતાને માંડવિક રાજા થયેલો જોયો. એ ચકવર્તી રાજા એક દિવસે, પોતાનાં સઘળાં કામોને બંધ કરીને સ્વસ્થ થઈને સૂતો. કામવાસનાથી તેને ભોજો ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ એટલે સ્વપ્નમાં તેણે પોતાને રૂપાળી અપ્સરા થયેલો જોયો. સ્વપ્નમાં એને બીજી એવી વાસના થઈ કે મારાં નેત્રો મુગડી જેવાં છે, પછી સ્વપ્ન આવ્યું કે હું પોતે લતા છું. એટલે લતા બન્યો. ચિત્તનો ધર્મ છે કે દેખેલા અને સાંભળેલા પદાર્થોના સંસ્કારોને ગ્રહણ કરી રાખવા. લતાને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે મને કોઈ કાપી નાખે છે એટલે પોતે ભમરો છે એવું તેના જોવામાં આવ્યું. ભમરો વનોની લતાઓમાં અને ખીલેલી કમ્બલિનીઓમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. અને એક કમળના નાળમાં જ રહેવા લાગ્યો. એક દિવસે એ કમ્બલિનીને ઉખેડવા છાથી આવ્યો. એ છાથીએ કમ્બલિનીને

ધિવીનાથી તે સમયે કમવના નામની સ્ત્રી પેલો બ્રમર પડુ હાલેલ ઘંતમાં
ભાવી ગયો, અને મૂંઝે થઈ ગયો. મનુને તથા ઘરેલા તે બમરને હાલેલ
આકારની બાવનાના મજથી ધોને એક હાથી છે એવો અનુભવ થયો. એ
હાથી એક દિવસે, તેને પછાત આવેલ મામુસોના કપલમાં આવી પડ્યો.
એ હાથી તત્કાલમાં ગયો, ત્યજને પ્રિય થઈ પડ્યો. પુદ્ગમાં ઘનુઓનો વિનય
કર્યા હાજો. એ હાથી એક દિવસ ગતિના પુદ્ગમાં ઘનુઓની તલચરોત
થાથી કપાઈ ગયો અને મરણ પામ્યો. એ હાથી બમરનો વિચાર આવડથી
ફરી પાછો બમરો થયો, એ બમરો પાછો કમવિનીમાં આવ્યો. અઢાની કુચે
વાસનાઓનો ત્યાગ કરી થકના નથી. બમરો હાથીના પગ નીચે આવડથી
મૂર્છા થઈ ગયો, હસોના પરિવર્તમાં આવડથી હંસ થયો. એ હંસને એક દિવસ
બ્રહ્માના હસોના ગુણોનું અને આકાર વચેરેનું વર્ણન સાંભળવામાં આવ્યું.
હું પદ્મ એવો થાઉં, એવી ઇચ્છા તેને થઈ. મરણ પામની વખતે હંસપદ્માનો
વાસનાના મજથી તે બ્રહ્માનો હંસ થયો. બ્રહ્માના વૈરાગ્યથી અને તત્ત્વજ્ઞાનથી
બરેલા ઉપદેશોથી તે પદ્મધોમાં આસક્તિ વિનાનો થયો અને હવન્મુક્ત
થઈને ગયો.

એક સમયે, બ્રહ્માની સાથે રૂડના નગરમાં ગયો. તેને રૂડનું દર્શન
થયું. તે હંસની બુદ્ધિમાં ‘હું રૂડ છું’ એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થયો. આ વાસના-
થી તેનો દેહ બદલાયો નહિ. તે હંસે મનથી હંસના દેહને ત્યજ દીધો. એ
રૂડપદ્મધ્વજની પદવીને પામીને રૂડના પુરમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. તે રૂડને
બુદ્ધિથી ધોનાનું પૂર્વનું સઘનું વૃત્તાંત જ્ઞેયમાં આવ્યું. પોતાનાં પૂર્વનાં અનેક
સ્વપ્નોથી વિસ્મય પામીને એકાંતમાં, મનમાં નીચે પ્રમાણે ઓલ્યો :

રૂડ ઓલ્યો, મને સંન્યાસીપદ્મામાં જેવાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એવો
અભ્યાસનો યોગ્યક્રમ દૃઢ થયો હતો, તોપણ પ્રમાદને લીધે તેને ભૂલીને,
વારંવાર જન્મોની પરંપરાને પ્રાપ્ત થઈને છેવટે બ્રહ્માના હંસપદ્માને પામ્યો.
મારો પૂર્વનો અભ્યાસક્રમ હતો તે તત્ત્વજ્ઞાનકૃપી રૂજ આપનારા રૂડપદ્માથી
સંકળ થયો છે. જીવને જે અભ્યાસ દૃઢ થયો હોય તે વયમાં વિદ્યો આવે
તોપણ પાછો તે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. સંત પુરોહિતો સમાગમ પ્રાપ્ત થાય તે
સર્વ અશુભ વાસનાઓ ટળી જાય છે. અશુભ વાસનાઓનો ત્યાગ :

જેને ઈચ્છા હોય તેણે ચિત્તને વિમળ બનાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પુરુષ પ્રયત્નથી સર્વ વસ્તુઓ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. વાસનાઓનું અવલોકન કરવા લાગીએ તો જાણાય છે કે તે એક અતિ નુરૂં વસ્તુ છે. અજ્ઞાન અવસ્થા માં જ મનુષ્યને આમતેમ નથાવે છે, તેનું સારું સ્વરૂપ સમજાય એટલે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ જગતરૂપ ભ્રમ જે આકાશના વર્ણની માફક મિથ્યા જ છે. તેને બિલકુલ ભૂલી જવો એટલું જ બસ છે એણે (એ સંન્યાસીએ) કૌતુક ને માટે અહીંથી જઈને મારા સઘળા સંસારો જોઈ અને બોધ આપીને ઉપાધિઓથી આત્માને જુદો પાડી એક કરું એવો નિશ્ચય કર્યો. આમ કરવાથી તેને જ્ઞાન થયું કે બોધ વિનાના જીવો પોતાના સંસારમાં પરસ્પરને દેખતા નથી, પણ બોધવાળા જીવો સમુદ્રના તરંગોની માફક પરસ્પર મળે છે. જ્યારે જીવો બ્રહ્મની સાથે એક થાય ત્યારે સર્વ જીવોની સાથે પ્રત્યેક જીવ મળી ગયો છે એવું સમજવું એક સત્ય પરમાત્મા, કલ્પિત મર્યાદાઓને પ્રાપ્ત થતાં સર્વાત્મક જીવામાં આવે છે (જેમ લાકડામાં અને શિવામાં વિન્ન વિન્ન પ્રકારના આકારો જીવામાં આવે છે તેમ.) હે રામચંદ્ર, જે વસ્તુ વાસ્તવમાં નથી તેનો નાશ થાય એમાં ચિંતા હી? શોક શા માટે કરવો? જેમ તરંગ જલના ચલન માત્ર જ છે, તેમ સંસાર બ્રહ્મના વિવર્ત માત્ર છે. આ જ વેદાંતસિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ છે, એક જ સત્ય વસ્તુ અનેક નામરૂપો ધારણ કરે છે તેથી તેની મૂળની એકતાને બાધ આવતો નથી.

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ, હે રામચંદ્ર, મેં કહ્યા પ્રમાણે એ સંન્યાસીએ પોતાના ચિત્તમાં જે ભ્રમનું જ્યાં ચિત્તન કર્યું, તે ભ્રમ, બીજું કોઈ નહિ પણ તે સંન્યાસીનો પૂર્વનાં શુભાશુભ કર્મોનો પ્રયત્ન જ હતો. એ પ્રયત્ન જ્યારે ફળ આપવા તૈયાર થયો ત્યારે સંન્યાસીએ, તેને પોતાથી જુદો જેવો કરીને સ્પષ્ટ રીતે જોયો. આત્મા, પોતાનાથી જુદો ન હોવા છતાં, આ સંસારરૂપી આડભરને જુદો માની લઈને તેમાં ફસાય છે. સંન્યાસીના જીવની માફક સર્વ જીવો વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ મર્યાદાઓથી રહિત છે, તે છતાં અવિદ્યાને લીધે દેહાદિ મર્યાદાવાળા થઈને, મોક્ષ મળતાં મુઠી વ્યાકુળ રહે છે. સર્વ જીવો, પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપથી છૂટા પડીને ભમ્યા કરે છે.

રાજ દયરથ પૂછે છે, હે મહારાજ ‘જીવટ’ આદિપણના મોહમાં પડેલો એ સંન્યાસી હાલમાં ક્યાં છે તે મને કહો. વસિષ્ઠ કહે છે કે, આ હું સમાધિ કરીને જોયા પછી તમને કહીશ.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર ગઈ કાલે જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી અવલોકન કરતાં ઘણા સમય પછી એ સંન્યાસીને જોયા. વિહાર નામના પ્રદેશમાં પોતાની પર્ણિકુદીરની અંદર પિંગળા વાળવાળા એ સંન્યાસી દીર્ઘદૃશ નામ ધારણ કરીને સમાધિમાં લીન થયેલા હતા. ધ્યાન કરતાં કરતાં એ સંન્યાસીને, આજે એક-વીસ રાત્રિ થયેલ છે. એ ભિક્ષુ આજે વિદેહમુક્ત થવાના છે. આ એકવીસ રાત્રિમાં પોતાના ચિત્તામય સ્વપ્નમાં, હજારો વર્ષોના અનુભવ કર્યો છે. કોઈ પૂર્વના કલ્પમાં એવો એક સંન્યાસી હતો. આ કલ્પમાં આ સૃષ્ટિની અંદર એ બીજો છે. પછી આ બ્રહ્માંડને મૂકીને, હું બીજાં બ્રહ્માંડોને જોયા લાગ્યો. ત્યાં ચિદાકાશના એક ખૂણામાં રહેલ, એક બ્રહ્માંડમાં, તેવી જ સ્થિતિવાળો, એક ત્રીજો સંન્યાસી પણ મારા જોવામાં આવ્યો. એ બ્રહ્માંડમાં પણ આ બ્રહ્માંડ પ્રમાણે જ ક્ષમ જોડવાયેલો છે. જેમ જળમાં અનેક તરંગો વારંવાર થાય છે, શાંત થાય છે અને પાછું તેજું જ રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ સૃષ્ટિ-ઓમાં પણ એના એ જ લોકો અને બીજા પણ ઘણા લોકો આવજા કર્યા કરે છે. મોહ ઉપજવનારી, આ અનિર્વચનીય માયા ચારે તરફ ફેલાયેલ છે, અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરે છે; કારણ કે આ બધી પરમાત્માની કલ્પના માત્ર છે. સંન્યાસીના જીવની માફક, પ્રત્યેક જીવના મનમાં પણ આવી ગતનો દેખાવ ઉદય પામે છે. કારણોના પણ કારણરૂપ, પરમાત્મા સ્ફુર્તિ કરે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આ આભાસો સાચા છે, પણ સ્વસ્વરૂપ જાણવામાં આવે એટલે મિથ્યા થઈ જાય છે.

વસિષ્ઠ કહે છે કે રાજ દયરથ, એ સંન્યાસીનો દેહ હમણાં જીવતો નથી, પણ પ્રાણ વિનાનો થયો છે. બ્રહ્માનો હંસ થઈને એ જીવન્મુક્ત થઈ ગયો છે માટે દૂરી આ સંસારમાં આવે તેમ નથી. માટે તેને જાગ્રત કરી ઘટાય નહિ.

હે રામચંદ્ર, આ અતિવિસ્તીર્ણ થયેલી માયા, સદાસર્વદા, સર્વમાં,

આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનથી જ ટાળી શકાય તેમ છે, અન્યથા નહિ. આ વિદ્યમાન સંસાર બ્રહ્માના સ્વપ્નરૂપ છે, અને વ્યત્કિજ્જોના પણ સ્વપ્નરૂપ છે, બ્રહ્માને તે મિથ્યા જણાય છે, કારણ કે બ્રહ્મા પોતાના સ્વરૂપમાંથી ચલિત થયા નથી. વ્યત્કિજ્જોને, અવિદ્યાના આવરણને લીધે સત્ય જણાય છે, આ ભેદ છે. હે રામચંદ્ર તમે ચેતન્યના ફેલાયેલા પદમાં રહીને પૂર્ણતાથી રહો. તમે નિરાકાર છો, નિર્વિકાર છો, સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ છો એ વિચાર મનમાં દૃઢ કરો ને તે પમાણે વર્તન કરો. સંકલ્પાદિક છે તે મારી સત્તાથી જ છે એથી નિર્દોષ પરાભોધનો આશ્રય લો. હે રામ, તમારો મહિમા અપૂર્ણ છે તમે આનંદના સાગર છો, જ્ઞાનસ્વરૂપ છો. ભેદ દેખાય છે તે ચિત્તાની ભ્રાંતિ જ છે. તમે સુષુપ્તમૌનનું સેવન કરો. મહાત્માઓએ બે પ્રકારના મુનિ કહેલ છે, એક કાષ્ઠતપસ્વી અને બીજો જીવન્મુક્ત. આત્મતત્ત્વના જ્ઞાન વિનાની શુદ્ધ ક્રિયામાં આગ્રહવાળો અને હઠથી ઈંદ્રિયોનું દમન કરનારો કાષ્ઠતપસ્વી કહેવાય છે. યથાર્થ જ્ઞાન હોવાથી આત્માનું અનુસંધાન કરનારો, આત્મામાં જ નિવાસ કરનારો, વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ આત્મજ્ઞાનથી નુમ્મ રહેનારો પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. મૌન એટલે મહાત્માઓના ચિત્તાના નિશ્ચયરૂપ જે ભાવ થાય છે તે. મૌન ઘણા પ્રકારનાં હોય છે. વાહ્ મૌન, ઈંદ્રિયમૌન, કાષ્ઠમૌન અને સુષુપ્તમૌન. વાણીને રોકી રાખવી એ વાહ્ મૌન, જભરજસતીથી ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો એ ઈંદ્રિયમૌન કહેવાય છે, શરીરની ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ એ કાષ્ઠમૌન અને આત્માનું અનુસંધાન એ સુષુપ્તમૌન. મનોમૌન નામનું એક પાંચમું મૌન પણ છે પણ તે મૂર્છામાં અને મૃત્યુમાં જ સંભવે છે. તેથી તેને જુદું ગણવામાં આવતું નથી. પહેલાં ત્રણ મૌનનો અધિકારી કાષ્ઠતપસ્વી છે અને સુષુપ્ત મૌન, જીવન્મુક્ત ધારણ કરે છે, કારણ કે

મૌન કહેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં વૃત્તિઓ વિનાના ચિત્તથી અત્યંત સમત્વ રહે છે, આત્મતત્ત્વનું વિસ્મરણ થતું જ નથી. આવી સ્થિતિમાં ચિત્તની બ્રહ્માકાર ઘણી વૃત્તિ પણ શૂન્ય જેવી થઈ જાય છે, ભેદની કલ્પના નાબૂદ થઈ જાય છે. હે રામચંદ્ર, જીવન્મુક્ત પુરુષ, સર્વદા નુર્ધવસ્થામાં જ રહે છે. અને એનાં દૃષ્ટિમાં વિદેહ જ છે એમ સમજો. સંસારના પદાર્થોમાં, નામરૂપાત્મક વસ્તુઓમાં આસક્તિનો ત્યાગ કરો, જગતના સર્વ પદાર્થો નાશ વંત છે. તેમની પ્રાપ્તિથી આનંદ આનંદ મળી શકે જ નહિ એ સત્યને મનમાં દૃઢ કરો, જીવન્મુક્ત થઈને જગતમાં વિચરો.

વનિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિના સાંખ્ય અને યોગ એમ બે જુદા જુદા ઉપાય છે. જેઓ બ્રહ્મતત્ત્વના સ્વરૂપને સમજીને અભેદથી નિર્ગતર તેનું અનુસંધાન કરે છે, તેઓ સાંખ્યયોગી કહેવાય છે. જેઓ હકયોગથી પ્રાપ્ત આદિ વાપુઓને ઘાંત કરીને પરમપદને પામ્યા છે, તેઓ યોગયોગી કહેવાય છે. (જીતામાં યોગ થજ્ઞ કર્મયોગના અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે અને હકયોગના અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.)

સાંખ્ય અને યોગ બંનેથી એક જ પ્રકારનું ફળ મળે છે. વાસનાઓનો સમુદાય તે જ ચિત્ત અને આ ચિત્ત જ સંસારનું કારણ છે. આ ચિત્ત સાંખ્ય અથવા યોગથી લય પામે ત્યારે સંસારનું કારણ રહેતું નથી. દેહમાં અહંતાનો આવિર્ભાવ થાય ત્યારે જ સંસારનો ઉદય થાય છે. હે રામચંદ્ર, શ્રાવણ, મનન, નિર્દિધ્યાસનથી આત્માનું સતત અનુસંધાન પ્રાપ્તિનો લય અને મનનો નિગ્રહ આ ત્રણ મોક્ષના મુખ્ય ઉપાયો છે, કારણ કે આ ત્રણમાંથી ગમે તે એકથી મનોનાશ થાય છે અને મુક્તિને માટે આની જ જરૂર છે. મરણથી મનનો કે પ્રાણનો નાશ થતો નથી, થીરનો જ નાશ થાય છે. મન, વાસનાઓ પ્રમાણે અન્ય દેહો ધારણ કરે છે. જ્યાં મન હોય ત્યાં પ્રાણ હોવો જ જોઈએ. જ્ઞાનને પકડ્યા વિના મન પ્રાણને છોડતું નથી હે રામચંદ્ર, જેમ અગ્નિનો અભાવ થતાં ઉષ્ણતા નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણનો અભાવ થતાં મન નષ્ટ થાય છે, અને મનનો અભાવ થતાં પ્રાણ નષ્ટ થઈ જાય છે. હે રામચંદ્ર, તમે સતત આત્મતત્ત્વનો જ વિચાર કરો છો. મનને આત્મતત્ત્વમય

કરી નાંખો, જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તેના આકારનો વિચાર કરો. અને વિચાર કરતાં કરતાં; સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ અને નામરૂપાત્મક પદાર્થોનો ત્યાગ કરતાં કરતાં સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચો. જેમાંથી સઘળા વિશ્લેષો થાંત થઈ ગયા હોય એવું ચિત્ત સ્વભાવમાં જ ઓકાગ્ર થઈ જાય છે. હે રામચંદ્ર, જે ચિત્ત છે તે જ અવિદ્યા છે. ઓટલા માટે બ્રહ્માકારે પરિણામ પામેલ ચિત્તાથી જ ચિત્તનો નાશ કરો. ચિત્તને જે નિન્યાનંદનો એક વાર સ્વાદ મળે તો પછી સંસારમાં તે પાછા ફરવાની ઈચ્છા કરતું જ નથી.

હે રામચંદ્ર, જે ચિત્તમાંથી સઘળી અવિદ્યા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય, જે સર્વ પ્રકારની શુદ્ધ વાસનાઓથી રહિત હોય છે, જેમાં કોઈ પણ આકાર-વાળા પદાર્થોમાં અનુરક્તિ હોતી નથી તે ચિત્તને 'સત્ત્વ' એ શબ્દથી કહેવાય છે. એક વાર આ અવસ્થા મેળવ્યા પછી આવું ચિત્ત કોઈવાર મર્યાદાને પ્રાપ્ત થતું નથી. વાસનારહિત થયેલો, અવિદ્યાથી રહિત થયેલો, સત્ત્વમાં નિબ્ધવાળો કોઈ વિરલ પુરુષ જ પરમ જ્યોતિને અનુભવે છે. આ પરમ જ્યોતિ અજ્ઞાનીઓને શૂન્ય તરીકે જણાય છે; કારણ કે બુદ્ધિમાં મલિનતા હોવાથી, ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મોહરૂપી વિકારોથી ભરપૂર હોવાથી તેમને આ તત્ત્વ સાથે અનુસંધાન થઈ શકતું નથી. હે રામચંદ્ર, ચિત્તના ક્ષયનું રૂપ શૂન્યતા નથી પણ પરિપૂર્ણતા છે. અભાવને પરમ પુરુષાર્થ કહેવાય નહિ. આ સંસારનું આદ્ય કારણ જ્ઞાનસ્વરૂપ, શક્તિસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ હોવું જોઈએ. જ્ઞાનહીન, ક્રિયાહીન, શૂન્યતા હોઈ શકે નહિ. આ તત્ત્વના જ્ઞાનથી જ પદ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૯ : રાજ પ્રત્યે વેતાલના પ્રશ્નો .

વસિષ્ઠ કહે છે હે રામચંદ્ર, વિચાર કરતાં જીવ, ચિત્ત, મન અને અર્થકારનું 'ખરું' અસ્તિત્વ રહેતું જ નથી. કારણ કે આ બધા દૃશ્યવર્ગમાં આવે છે. તેઓ વિનાશી છે. આ બધાના દ્રષ્ટા તરીકે એક વસ્તુ તમારી અંદર રહે છે અને તે નિત્ય છે. કારણ કે તેની લવાતીનો ઈન્દ્રિય થઈ શકતો નથી.

ઈન્કાર કરનાર પોતે જ તે વૃત્તિના સાક્ષી તરીકે રહે છે. આ સંસાર ભ્રાંતિ-રૂપ છે, કલ્પનામાત્ર છે, એ વિષયમાં એક વેતાલે કરેલા પ્રશ્નો, પ્રસંગને લીધે મારા સ્મરણમાં આવ્યા છે, તે તમારી પાસે કહું છું. વિધ્યાયત્રય પર્વત-માં એક મહાકાવ્ય વેતાલ રહેતો હતો. એ વેતાલ શુધાનિવારણાર્થે કોઈ એક સ્વારા રાજ્યના દેશમાં રહેવા ગયો. ત્યાં તે દેહાંત શિક્ષાવાળા લોકો પોતાને માટે બલિદાન રૂપે આવે તેમનું ભક્ષણ કરી સંતોષ પામીને સુખ ભોગવતો હતો. તે કોઈ નિરપગધ માણસને હેરાન કરતો નહોતો. કાળે કરીને, સંશ્લેષો પ્રતિકૂળ થવાથી તે બીજા રાજ્યના પ્રદેશમાં ગયો. એ નગરના લોકોની હિલ-ચાલ જોવાને, રાજ્ય રાત્રે ફરતો હતો, તે વખતે પેલા વેતાલે મેઘના જેવી ગર્જના કરીને રાજ્યને કહ્યું, હું મહાભયંકર વેતાલ છું, તું ક્યાં જાય છે તે જણાવ. મારી ઇચ્છા તારું ભગણ કરવાની છે. રાજ્યએ કહ્યું, હે વેતાલ, તું મને અન્યાયથી મારીશ તો તારા માથાના ટુકડા ઘઈને ફાટી પડશે. વેતાલે કહ્યું, હું તને અન્યાયથી નહિ મારું. તું રાજ્ય છે, તેથી તારે યાચક લોકોની સઘળી આશાઓ પૂર્ણ કરવી જોઈએ. મારી માગણી એ છે કે હું જે જે પ્રશ્નો કરું તેના તારે યથાર્થ ઉત્તરો આપવા. માગ પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે: ક્યા સૂર્યનાં કિરણોમાં બ્રહ્માંડે જીણા ત્રસરેલુરૂપ છે? ક્યા પવનમાં મોટાં મોટાં આકાશોની રણે રફૂરે છે? સેંકડો વાર અને ઉજારો વાર, એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતો કયો પુરુષ આ બધાં સ્વપ્નેને મિથ્યા જાણે છે તો પણ તેમને પ્રકાશ આપનારા સ્વચ્છ રૂપને છોડતો નથી? કેળના ધાંભલાની અંદર જોતાં એક પછી બીજું પડ મળ્યા કરે છે, તેમ જગતની અંદર જોતાં, વારંવાર એનો એ જ મળે એવો આણુપદાર્થ કયો છે? ક્યા આણુની આગળ બ્રહ્માંડ, આકાશ, પ્રાણીઓની સમુદાય, સૂર્યમંડળ વગેરે અત્યંત આણુ છે? સર્વત્ર વ્યાપ્ત રહેનારા ક્યા પદાર્થોના શિક્ષાના ગર્ભ જેવા ઘાટા ગર્ભમાં આ ત્રૈલોક્ય ઘટ્ટ મજજરૂપ છે? હે રાજ્ય તું જો આ મારા છ પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરો નહિ આપે તો હું તને અહીં જ ગળી જઈશ અને પછી તારી પ્રજાને પણ ગળી જઈશ.

વેતાલના પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં રાજ્યએ કહ્યું: બ્રહ્માંડ નામનું

એક કૃણ છે. તે માયાનું અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સુધી જૂનું થનું નથી. પંચ-મહાભૂત, તત્માત્માઓ, મહત્તત્ત્વ, પ્રકૃતિ વગેરે તેની છાલો છે. પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાન તરીકે એક મોટો સૂર્ય છે. આને આત્મા, પરમાત્મા, બ્રહ્મ વગેરે નામો આપવામાં આવે છે. આ જગતમાં આત્મદૃષ્ટિ વિનાની દૃષ્ટિમાં જે કંઈ અસંખ્ય કલ્પનાઓ છે, તે આ સૂર્યનાં કિરણો છે. આ સૂર્યનાં રશ્મિઓમાં બ્રહ્માંડો ત્રસરેછુરૂપે છે, અને આ બધા બ્રહ્માંડોનો આ સૂર્ય પ્રકાશ આપે છે. જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશતા એ સૂર્યની સત્તાથી જ આ સૃષ્ટિઓ થાય છે તથા પ્રકાશે છે. આ સૂર્યમાં જીવો તથા જગતોની સત્તાના કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ આદિ અનેક ભ્રમો પેદા થયા કરે છે. આ સદૃશ આભાસો પરમાર્થદૃષ્ટિએ કંઈ નથી; કારણ કે આત્માના અસંય સ્વરૂપમાં આ દેખાવોથી પરિવર્તન થનું નથી થોતે પોતાના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જ અચળ રહે છે.

હવે ભાકીના પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપું છું તે સાંભળ. રાજ વેતાલ-ને કહે છે, જેમ પુષ્પમાં સુગંધ સ્ફુરે છે, તેમ પરમાત્માડપી મોટા પવનમાં આકાશની, સમદિ પ્રાણની તથા જીવની સત્તાઓ સ્ફુર્યા કરે છે આ બધાં તત્ત્વો પરમાત્માની સત્તાથી જ સત્તાવાળાં છે. જીવ અનેક યોનિમાંથી પસાર થાય છે, અનેક નામરૂપો ધારણ કરે છે, તેમનો ત્યાગ પણ કરે છે, પણ પોતાના બ્રહ્મપણારૂપ સ્વચ્છ સ્વરૂપને છોડતો નથી. બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ આ સંસારના દરેક પદાર્થોની અંદર જોતાં, પારંવાર મળ્યા કરે એવો પદાર્થ બ્રહ્મ જ છે. આ નિરાકાર નિર્વિકાર નિત્ય તત્ત્વને જ આત્મા, બ્રહ્મ, નિર્વાણ, સત્ આવાં નામો આપવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી મન, વચન આદિથી અલક્ષ્ય હોવાથી, પરમાત્મા પરમ અણુ કહેવાય છે. તે જ આ સદૃશ જગતરૂપી આડંબરનું આદિ કારણ છે. સત્ સ્વરૂપ આત્મા મન વગેરેથી અલક્ષ્ય હોવાને લીધે પરમ અણુ છે, મોટા પર્વત સમાન છે. અધ્યારોપની દૃષ્ટિથી જગતરૂપી અવયવોવાળો હોવા છતાં અપવાદની દૃષ્ટિથી નિરવયવ છે તેના જર્ભમાં આ ત્રેલોક્ય ઘાટી મજબૂતરૂપ છે. હે મૂર્ખા વેતાલ, સર્વ બ્રહ્માંડો બ્રહ્મમાં કલ્પનાથી જ ઊઠેલાં છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ બ્રહ્મ પરમ શાંત છે. સ્વભાવથી સુકુમાર છે અને મર્યાદા વિનાનું છે. તારા જેવા અજ્ઞાનીની તેમાં યાંચ ખૂંચે

એમ નથી. માટે તું મારાં વચનોને અનુસરીને આ સત્યનો અનુભવ કર, મિથ્યા અભિમાનને ત્યજ દે.

હે રામચંદ્ર, વેતાલ એ પ્રમાણે રાજાને મોકેથી ઉપદેશ સાંભળીને થાંત થયો. તેને ખાતરી થઈ કે આ રાજા ધાની છે તત્ત્વવેત્તા છે. વેતાલ પ્રથાંત ચિત્તવાળો થઈને યોગ્ય રીતે બ્રહ્મતત્ત્વનું મનન કરવા લાગ્યો, ભૂખને પણ ભૂલી ગયો અને સમાધિસ્થ થયો.

હે રામચંદ્ર, મેં તમને વેતાલના પ્રશ્નો અને રાજાએ આપેલ ઉત્તરોનું સહસ્ર સમજવું છે. રાજાએ કહેલા કમ પ્રમાણે આ જગત, ચૈતન્યરૂપી અણુમાં રહેતું છે. વિચાર કરવાથી આ જગત લય પામે છે, તેનું અધિષ્ઠાન જ અવશેષ રહે છે. હે રામચંદ્ર, તમે સર્વ વિષયોમાંથી ચિત્તને ખેંચી લઈને તેને પરમાત્મામાં જોડી દો. મનને મનથી જ નિર્વેષ કરીને પરબ્રહ્મમાં જોડી નામરૂપાત્મક પદાર્થો માટેના મોહનો ત્યાગ કરો. બુદ્ધિને સ્થિર કરો. સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખો. હે રામચંદ્ર જે મનુષ્ય ભગીરથ રાજાની પેઠે અલિપ્ત રહીને પ્રવાહપ્રાપ્ત વ્યવહારને અનુસરે છે, તેનાં કષ્ટસાધ્ય કાર્યો પણ સિદ્ધ થાય છે. આમ કરવાથી ભગીરથ રાજાનો ગંગાજીને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાનો મનોરથ અનાયાસે સિદ્ધ થયો હતો.

રામચંદ્રે પૂછ્યું, હે મહારાજ, ચિત્તના કયા પ્રકારના ચમત્કારથી ભગીરથ રાજા ગંગાજીનું અવતરણ કરાવી થકયા તે મને કહેવાની કૃપા કરો.

વસિષ્ઠ કહે છે : હે રામચંદ્ર, કોઈય દેશના અઠાંકાર જેવો ભગીરથ નામનો એક રાજા હતો. એ રાજા અતિ ઉદાર હતો. તેની પાસેથી સંકલ્પ કરતાં જ, માગણીઓને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ધન મળતાં હતાં. માતાત્મા લોકોનો સંસારવ્યવહાર ચલાવવા માટે તે રાજા તેઓને નિરંતર ધન આપ્યા કરતો હતો. તે શૂરવીર અને પરાક્રમી હતો, દુષ્ટો ઉપર આક્રમણ કરી, તેમના દેશો જીતી લેતો અને તેમને ગુલુવાન બનાવતો. એ રાજા પ્રજાઓના રક્ષણ અને પાલન માટે, પૃથ્વી ઉપર ફરી ફરીને તેમનાં દુઃખોનું નિવારણ કરતો હતો, સુધ લોકોની સાથે એક રસ થતો હતો. સર્વ લોકોને

રાખનારા એ રાજ્યએ શાપથી અધોગતિ પામેલ પૂર્વજોને ગંગાજીવન નિસરણી મૂકીને બ્રહ્મલોકમાં ચઢાવ્યા હતા. એ રાજ્યને જીવાનીમાં જ તમારી ગેદે વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તે એકાંતમાં બેસીને, સંસારનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘આ જગત સાચું નથી, કારણ કે તે નાશવાંત છે, તેમ ખોટું પણ નથી, કારણ કે જોવામાં આવે છે, સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વો ઉત્પન્ન કરે છે, વખતોવખત દિવસ અને રાત્રિ વારાફરતી આવ્યા કરે છે. અને એની એ જ લેવડદેવડ ચાલ્યા કરે છે. આવી રસહીન ક્રિયાઓમાં પ્રાણીઓ સુખ ન મળવા છતાં પણ રત રહે છે. પરબ્રહ્મના નિત્ય સુખનો વિચાર કરનારા જીવાત્માઓ વિગ્ધ હોય છે. જોને મેળવ્યા પછી આ લોકમાં બીજું કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું અવશેષ ન રહે, તે જ પદાર્થ ઉત્તમ ગણાય મૂઠ બુદ્ધિવાળા લોકો, વારંવાર એનાં એ જ કર્મો કરવામાં આનંદ માને છે, ઊંડા વિચાર કરતા નથી. અવિનાશી આનંદ કેવી રીતે મળી શકે, મનનાં અને શરીરનાં બંધનોમાંથી કેવી રીતે છુટાય, આવા મહાન, ગૂઢ પ્રશ્નો વિષે વિચાર કરવાની તેમનામાં શક્તિ હોતી જ નથી

હે રામચંદ્ર, આ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતાં મનમાં ખિન્ન થયેલા ભગીરથ રાજ્યએ એક દિવસ, એકાંતમાં પોતાના ત્રિતલ નામના ગુરુને પૂછ્યું : હે મહારાજ, આ સંસારરૂપી વનમાં ભટકી ભટકીને અમે ખેદ પામ્યા છીએ. અમને ક્યાંય શાંતિ મળતી નથી આપ અમને જણાવવાની દયા કરો કે આ જગતમાં પરમ સુખ કેવી રીતે મળી શકે? ત્રિતલે કહ્યું, હે રાજ્ય, વૈરાગ્ય કેળવો. દુનિયાના સર્વ પદાર્થો નાશવાંત છે. તેમની પ્રાપ્તિ પાછળ દોડાદોડ કરવાથી શાંતિ મળી શકે જ નહિ, એ અચળ નિયમ છે શ્રાવણ, સત્સંગાદિ ઉપાયો વડે દીર્ઘકાળ સુધી અભ્યાસ કરીને મેળવેલી એકાગ્રતા વડે, આત્મ-તત્ત્વના બોધથી જ પરમ શાંતિ મળે છે. બીજો રસ્તો છે જ નહિ. જ્ઞાન-સ્વરૂપ જે આત્મા છે તે જ સ્તેય છે, તેની અનુભૂતિથી જ સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, કારણ કે આ પરિવર્તનશીલ અને ક્ષણભંગુર સંસારમાં આત્મા અથવા બ્રહ્મ એ એક જ વસ્તુ ધ્યાન્યત છે. જે વસ્તુ અવિચલ છે, નિત્ય તે જ અગમ્ય સુખ આપી શકે, અન્ય વસ્તુ નહિ આત્મા સર્વવ્યાપક

છે, તેનો નાથ થતો નથી, તે અજ્ઞ છે, અમર છે, ગુણાતીત છે, નામરૂપાતીત છે.

બીજીય રાજ કહે છે, હે મહારાજ, આ સંસારના અધિધાન તરીકે એક આત્મનત્વ છે, જે ઘાંત છે, નિર્મળ છે, કદી પણ સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતું નથી. એ હું સમજી શકું છું. મારી બુદ્ધિમાં આ વિચાર ઊતરે છે, પણ આ આત્મનત્વનો ભોધ (જ્ઞાન) મને હાથમાં રહેલા આમળાની પેટે થતો નથી. હું આ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શકું તે મને દયા કરીને જણાવો. ત્રિતરૂ ભોલ્યાઃ અભિમાનને નષ્ટ કરનારા સાધનો વડે પ્રથમ મનને આત્મામાં જોડવું, આમ કરવાથી જીવને પોતાના અસલ પરિપૂર્ણ સ્વભાવનો અનુભવ થાય છે. નાથવંત નામરૂપાત્મક પદાર્થોમાં અસંક્રિત રાખવી નહિ. પરિવર્તન-શીલ પદાર્થો—ઘરીરો માટે મોહ રાખવો નહિ, મનને ઉમેશ જયમાં, પરાજયમાં, આપત્તિમાં, સંપત્તિમાં, સુખમાં અને દુઃખમાં ઘાંત રાખવું. સમત્વનો ત્યાગ ન કરવો. નિર્ઠર આત્માની ભાવના કરવી, એકાંત સ્થળમાં નિવાસ કરવો. નકામાં ગપ્પાં મારવામાં નષ્ટ ન કરવો, સત્સંગ કરવાના હેતુથી જ લોકોનો સંપર્ક સાધવો. અધ્યયન, શ્રવણ, મનન, નિરિધ્યાસનનો સતત અભ્યાસ કરવો. આ સાધનોથી જ આત્મભોધ થાય છે, આત્માનું જ્ઞાન એ જ ખરું જ્ઞાન છે. આત્માનું જ્ઞાન થવાથી તેના આચારોનું પણ જ્ઞાન થાય છે. એ જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. આ સિવાયનું બધું જ્ઞાન સાપેશ છે, અપૂર્ણ છે, તેથી અજ્ઞાન જ છે. આ સધળાં સાધનો દ્વારા એક જ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની છે. આલંબારનો ત્યાગ, દેહાધ્યાસનો ત્યાગ, હું મન અને ઘરીર છું, એવી અજ્ઞાનજન્ય ભ્રમણાનું વિસર્જન. અલંતાનો ત્યાગ થવાથી મમતા આપોઆપ જ ટળી જાય છે, રાજદ્રોષનો શય થાય છે.

| બીજીય કહે છે, હે મહારાજ, આ ઘરીરમાં લાંબા કાળથી જામી ગયેલા અલંકાર કેવી રીતે છોડી શકાય?

ત્રિતરૂમુનિએ કહ્યું: હે રાજ ભોગોના સમૂહની વાસનાઓને છોડી દે, આત્મામાં જ મનને સ્થિર કર. તું ઘરીર નથી, મન નથી, પણ બંનેનો સાથી છે, નિપંત્ર છે, બંનેથી પર છે, એ સત્યને મમમાં દૂક કર, મન અને ઘરીરના કાચ તરીકે આ સંસારમાં રહેવું. જીવવું. એ બુદ્ધિગ્રસ્ત માનવ

માટે લજ્જાસ્પદ છે. સઘળી નૃપ્તાઓને, છત્રચામગદિક ગજવિહ્નોને અને ભયને છોડી દે, દેહના અનુસંધાનને છોડી દે, પૂર્ણપણાને લીધે માગે પાસેથી પણ કશું સમજવાની ઈચ્છા વિનાનો થા. આમ કરવાથી તને પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ થશે, પરબ્રહ્મની સાથે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે.

હે રામચંદ્ર, આ પ્રમાણે ત્રિતત્ત્વ નામના ગુરુ પાસેથી સાંભળી, મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી, ભગીરથ રાજા પોતાનું કામકાજ કરવા લાગ્યો. તેણે યોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના બ્રાહ્મણોને, બંધુઓને, ઘોડા, સુવર્ણ, પૃથ્વી, આદિ સઘળું ધન આપી દીધું અને પોતાનું જીવન જ બાકી રાખ્યું. રાજ્ય પણ પાડોશી ગણને આપી દીધું અને એક લંગોટી લઈને પોતાના દેશમાંથી બહાર ગયો. અને જ્યાં પોતાને કોઈ ઓળખે નહિ એવાં સ્થળોએ ગયેલા લાગ્યો. આ પ્રમાણે કરવાથી તેની દુન્યવી પદાર્થો માટેની નૃપ્તાઓ ધાંત થઈ, પગમ ધાંતિથી તે આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયો. ફરતાં ફરતાં એક વાર તે પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો અને ભિયાને માટે જુદે જુદે ઘેર જવા લાગ્યો. કેટલાએક માણસોએ તેને ઓળખી કાઢ્યો. મંત્રીઓએ અને પૂજ્યજનોએ તેની પૂજા કરી અને ફરીથી રાજ્ય ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરી, પણ ભગીરથે ભોજન સિવાય અન્ય વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી. ઘોડા દિવસો ત્યાં જાળ્યા પછી ભગીરથ બીજા દેશમાં ગયો. ત્યાં તેને અકસ્માત ત્રિતત્ત્વ-મુનિનો સમાજમ થયો. ભગીરથ રાજા તેના ગુરુની સાથે જ કેટલોક વખત પર્વતોમાં, ગામોમાં, વનોમાં, ઘાટેમાં, જનસમુદાયોમાં રહ્યો. અને ગુરુ અને શિષ્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવાથી આ દિવાઓને વિનોદરૂપ જ ગણના હતા. આ બંધી આત્માની લીલા છે. આત્મા મુક્ત હોવાથી જમે તે પ્રકારની લીલા કરી શકે છે અને પ્રત્યેક અવસ્થામાં પોતે સ્વસ્વરૂપમાં અચળ રહે છે. સત્તાને, ધનને, કીર્તિને (આ બંધી વસ્તુઓ, પાણી, અજ્ઞાન માનવો દોડદોડ કરીને આખું જીવન નષ્ટ કરે છે, તેમને) તેઓ તુરંત ગણના હતા, જૂના ખડ સમાન ગણના હતા. ઘરીર રહે ત્યાં સુધી આપણે પ્રારબ્ધ ઉપર જ આધાર રાખ્યો, એવો નિશ્ચય કરી, સ્પૃહા વિનાના થઈને તેઓ પ્રાપ્ત થતાં સુખો અને દુઃખો-ને પણ માન આપવા લાગ્યા. એક દિવસે એક દેશમાં અપુત્ર રાજાનું મૃત્યુ

થયું હતું તેથી તે ગજ્યના મંત્રી અને પ્રજાજનો ગજ્ય સામ્રાજ્ય માટે યોગ્ય વ્યક્તિની શોધમાં હતા. અનાયાસે, ભિન્ના માગતો ભગીરથ રાજ્ય તેમને મળ્યો. ભગીરથને ઓળખી સૈન્યમાં લાવી તેમણે તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. આ દેશમાં રાજ્યનું પાલન કરતા એ ભગીરથની પાસે, કોસલ દેશની પ્રજા અને મંત્રીઓ પ્રેમથી આવ્યાં અને વિનંતિ કરી કે આપે હવે કોસલ રાજ્યનું પણ પાલન કરવું જોઈએ, કારણ કે જે રાજ્યને આપ રાજ્ય સુપરત કરી ગયા હતા, તેમનું અવસાન થયું છે જે ભોગો અને સુખો, માગ્યા વિના પ્રાપ્ત થાય તેમનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત નથી લોકોની તથા મંત્રીઓની પ્રાર્થનાનો ભગીરથે સ્વીકાર કર્યો. ભગીરથ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં તેના સામ્રાજ્યમાં આવ્યું કે, સમુદ્રને ખોદનારા અને પાતાળમાં કપિ સમુદ્રના કોધથી નષ્ટ થયેલા સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોની ભસ્મ, જે ગંગાજળથી પડળે તો જ તેમનો ઉદ્ધાર થાય. આ સમયે ગંગાજી પૃથ્વી ઉપર ન હતા અને ભગીરથના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર ગંગાજી વિના નહિ થાય, એવી વાણી થઈ હતી. ભગીરથ રાજ્યને ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી પોતાના રાજ્યને મંત્રીઓના હાથમાં સોંપી તપ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે નિર્જન વનમાં ગયા. ત્યાં તપ કરીને વાગવા બ્રહ્માનું, શકનું અને જહનનું મુનિનું આરાધન કરીને, ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી ઉતારીને પૃથ્વી પર વહેતા કરી ત્યાંથી નિર્ભજ, ચમકતા તરંગોની શોભાવાળા, ધર્મની લતા હોય એવા જાણે ભગીરથ રાજાના વશને કરવાની સડક હોય એવાં ગંગાજી પૃથ્વી ઉપર પધાર્યા છે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે રામચંદ્ર, ભગીરથ ગજની બુદ્ધિએ કરેલા એ વિચારનો આશ્રય કરીને, સમ, સ્વસ્થ, ધ્યાન બુદ્ધિવાળા થઈને પ્રવાહપ્રાપ્ત વ્યવહાર કર્યા કરો. પ્રથમ આ સઘળા વૈભવોનો ત્યાગ કરી, મનને પરમાત્મા માં લગાડી શિબિરવજની પેઠે, ધ્યાન થઈ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત થાઓ.

ગમ પૂછે છે, હે મુનિ, શિબિરવજ કોણ હતો, તેણે શી રીતે પરમપદ મેળવ્યું એ મને વિસ્તારપૂર્વક, માગ બોધની વડિલ માટે કહે.

વસિષ્ઠ કહે છે, હું ગમચંદ્ર, પરસ્પર ગાઢ સ્નેહને લીધે, માનસિક એકતાને પ્રાપ્ત થયેલા શિષિવંશજ અને તેની શાસ્ત્રી યુગલા પૂર્વના દ્વાપરયુગમાં થયાં હતાં અને હવે પછીના દ્વાપરયુગમાં પાછાં એવાં ને એવાં થશે.

રામચંદ્ર પૂછે છે હે મહારાજ, ભૂતકાળમાં હતું તે પાછું ભવિષ્યમાં તેવી ને તેવી સ્થિતિથી શા માટે થશે તે મને સમજાવો.

વસિષ્ઠ કહે છે, હે ગમચંદ્ર, આ જગતની રચનામાં બ્રહ્માદિ લોકોના સત્ય સંકલ્પો જ નિયમરૂપ છે, તેમને કોઈથી અટકાવી શકાય નહિ.

ધણી વાર કૃષ્ણ વજેરે પદાર્થો તેવા ને તેવા જ થાય છે, અને કેટલીક વાર જાદા પણ થાય છે. તથાવમાં કોઈ વાર સરખા તર્ંગો જણાય છે, અને —પહેલાંનાથી જુદા તર્ંગો પણ જણાય છે. બ્રહ્માંડોની રચનામાં પણ તે જ નિયમ લાગુ પડે છે. કોઈ વાર એકસરખી રચનાવાળાં બ્રહ્માંડો થાય છે અને કોઈ વાર વિભિન્નતા પણ જોવામાં આવે છે. માયા પરમાત્માની કૃપના છે. કૃપનામાં કશુંય અશક્ય નથી.

હે ગમચંદ્ર, હવે તમે શિષિવંશજનું વૃત્તાંત સાંભળો. દ્વાપરયુગમાં કુરુવંશમાં શિષિવંશજ નામનો એક ગણ હતો. તે ઉજ્જેન ઘાટમાં (વિંધ્યાચલની નજદીક) રાજ્ય કરતો હતો. તે સદાચારી હતો, ધૈર્યસંપન્ન હતો, સમાધીસ હતો, ઉદાર હતો, મિત્રબાધી હતો. તેનો સ્વભાવ સત્સંજ્ઞપ્રિય હોવાથી ઉચ્ચતમ જ્ઞાનના સંસ્કારો પણ તેનામાં દૃઢ થયા હતા. તે સંયમી હતો અને પૃથ્વીનું પાલન કરવામાં સદા તત્પર હતો. શિષિવંશજે, પોતાના પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી દિગ્વિજય કરીને પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું. મંત્રીઓની સાથે ચર્ચા કરીને જ તે સપ્તર્ષી કાર્ય કરતો હતો. ગુપ્તાન અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી શિષિવંશજે કોઈ બી સાથે પરમ્પરાની ઈચ્છા થઈ. ગણની ચેષ્ટાઓ ઉપરથી તેના વિદ્વાન મંત્રીઓ જાણી ગયા કે હવે રાજ્યમાં કામચાલના જાગૃત થઈ છે, તેથી વિવાદની જાડવણ કરવી જોઈએ. તે રાજ્ય માટે સોઝા રાજની યુગલા નામની કન્યાનું માર્ગ કરતાં, સોરઠના ગણએ તે મંજૂર કર્યું. નવીન ધોવનવાળી અને જ્યેષ્ઠ પ્રતિજિમ હોય તેમ પોતાના જ જેવી એ યુગલાને

શિખિવજ્જ પરસ્પરો. યોવન કપાદિથી શોભી ગહેલાં એ દપતીની સઘળી ક્રિયાઓ આનંદ આપતી હતી પરસ્પરના ગાઝ પ્રેમને લીધે તેઓ બંને પરસ્પરની પાસેથી શીખીને સઘળી કલાઓમાં નિપુણ થયાં મૂડાવા શિખિવજ્જના મુખથી સઘળા શાસ્ત્રાર્થો સાંભળીને પંડિતા થઈ. પ્રેમને લીધે તેઓ પરસ્પર અભિન્ન જેવાં થઈ ગયાં હતાં. પરસ્પરના મનને હરનારું અને ક્રાંતિથી શોભાવ માન એ જોડું અંતપુરોમાં શોભવા લાગ્યું

એ જોડાએ ઘણાં વર્ષો સુધી વિલાસથી ભરપૂર જીવનમાં વિહાર કર્યો. મનના સ્વભાવ પ્રમાણે યોવન પૂરું થતાં એ જોડાએ નિર્ણય કર્યો કે મૃત્યુ કોઈથી અટકાવી શકાય તેમ નથી, દુનિયાના સર્વ પદાર્થો નાશવંત છે જેમ હથેલીમાંથી પાણી ચાલ્યુ જાય છે, તેમ આયુષ્ય વહી જાય છે, તે પણ તૃષ્ણા ઓછી થતી નથી. વાસનાઓનો ક્ષય ન થવાથી શોક મનને હમેશ તપાવ્યા કરે છે, આ સંસારમાં એવો કયો પદાર્થ છે કે જે મેળવવાથી ચિત્તને પરમ શાંતિ મળે, માનવ ત્રણે પ્રકારનાં (આધિદૈવિક, આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક) દુઃખોમાંથી કાયમને માટે મુક્ત થાય? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, એ દંપતીએ આત્મજ્ઞાન આપનારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; જ્ઞાની પુરુષોનો, બ્રહ્મવેત્તાઓનો સન્સંગ કરવા માંડ્યો વેદાંતશાસ્ત્રોમાં તેમને ઋચિ ઉત્પન્ન થઈ. મૂડાવાએ આત્મવેત્તાઓના મુખથી શાસ્ત્રાર્થો સાંભળીને પોતાના આત્મા વિષે રાત દિવસ વિચાર કરવા માંડ્યો : હું પોતે કોણ છું. આ સંસાર કપી ભ્રમ કોને પ્રાપ્ત થયો છે, આ ભ્રાંતિનું મૂળ કારણ શું છે? દેહ તો જડ છે, દૃશ્ય છે, તેથી દેહ તો હું નથી જ, એ તો સુવિદિત છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો અને કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ હું નથી, કારણ કે બુદ્ધિઓના નિશ્ચયોથી મન પ્રેરાય છે બુદ્ધિ અહંકારથી પ્રેરાય છે અહંકાર પણ જડ છે, કારણ કે તેને જીવે અધ્યાસથી કંટપી લીધેલો છે જીવ ચેતન છે તોપણ તે સુદૃઢાર હોવાને લીધે પોતાની અંદર રહેલ, બીજા કોઈથી પરિપૂર્ણ થઈને જીવે છે. જીવનો સાચી આત્મા છે સઘળો દૃશ્યભાગ જડ છે, પરિવર્તનશીલ છે, જીવ ચેતન્ય રૂપ હોવા છતાં જડ જેવો થઈ ગયેલો છે પોતાનું અસત્ય સ્વરૂપ તેણે છોડી દીધું છે; જ્યારે ચેતન્ય જીવ, દૃશ્યો સાથે વાસના વડે જોડાય છે, ત્યારે તે

સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ રૂપો ધારણ કરે છે ચૈતન્ય દૃશ્યોની સાથે સંબંધ બાંધીને પોતે જ જગતરૂપ થયું છે. યથાર્થ દૃષ્ટિએ જો કે જગત પણ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તો પણ આવરણથી જડ જેવું થઈ ગયું છે અને બુદ્ધિમાં રહેલા ચૈતન્યથી પ્રકાશિત થાય છે. આ પ્રમાણે મનન કરતાં કરતાં ચૂડલાને નિર્દોષ આત્મતત્ત્વનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો. તેણે વિચાર કર્યો 'અહો આ મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, આદિ પદાર્થો કે જેઓ ચૈતન્યને મર્યાદામાં મૂકી દેનારા છે તેઓ મિથ્યા જ છે. મહાસત્તા શબ્દથી કહેવાનું એક મહાચૈતન્ય જ દોષરહિત છે, નિર્મળ છે અલંકાર વિનાનું છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શક્તિસ્વરૂપ છે, આનંદસ્વરૂપ છે. તે પોતાના સ્વભાવથી કદી પણ ભ્રષ્ટ થતું નથી. મૂળ અવિદ્યા એક વખત દૂર થઈ જાય તો પછી આ મહાચૈતન્યને ડાંકવાની કોઈનામાં શક્તિ નથી. આ ચૈતન્ય જ બ્રહ્મ, પરમાત્મા, આત્મા આદિ નામોથી ઓળખાય છે. આ શુદ્ધ ચૈતન્ય, સ્ફટિકની પેઠે અસંજ ગહીને જગતરૂપ પ્રતિબિમ્બને ગ્રહણ કરે છે અને પોતે સર્વત્ર ભરપૂર રહે છે તરંગો થમી જાય ત્યારે તે સમુદ્રનું રૂપ ધારણ કરે છે, ઘરેણાં ભાંજી નાખતાં ઘરેણાના અકારો સોનું જ બની જાય છે તેમ જગતના નામરૂપાન્મક પદાર્થોના અકારો નાથ પામે ત્યારે તે મહાચૈતન્યનું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ ચૈતન્યરૂપ અનિ નિર્મળ સૂર્ય કોઈથી છેદાય એવો નથી, તેમ બાળી શકાય તેવો પણ નથી. આત્મારૂપી આકાશ કે જેમાં મિથ્યાભૂત દૃશ્યનો અભાસ થયો છે તે અત્યંત સ્વચ્છ છે, અંતથી સ્વચ્છ છે, જન્મથી પણ સ્વચ્છ છે. બાળકે બનાવેલી સેના (માટીની) માટી માત્ર જ છે, તેમ દેવો, દાનવો, દ્રુત, દૃશ્ય, સાકાર, નિગ્રાહ સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, કૃત્રિમ નથી. હું મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપને પામીને ધ્યાન થઈ ગયો છું. મને મોમનો અનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. આવા ઉચ્ચતમ વિચારમાં નિમગ્ન થયેલ એ ચૂડલા પરમ બ્રાહ્મણી પરમાત્માના વધાર્થ તત્ત્વને જાણી ભય, મોહ અને શોકથી મુક્ત થઈ, શબ્દના આકાશની પેઠે ધ્યાન થઈ, વૃત્તિઓ અંતર્મુખ થવાથી, ચૂડલા રાત વિનાની, સંજ વિનાની થઈ, દેવલોકથી આવી મને તેનો ત્યાગ ન કરનાં, ને ન મને તેનો શોક ન કરનાં કે તેની અભિલાષ

નહિ રાખત, નિસ્પૃહ તટસ્થ ભાવથી રહેવા લાગી રાણી ચૂડાવા મનોબળને લીધે અત્ય સમયમા જ વિદિતવેદ્ય (આત્મજ્ઞાની) થઈ અને કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ આત્મસ્વરૂપમા સ્થિત હોવાથી એ ચૂડાવાનું મુખ તેજસ્વી થયું આત્મા ના પ્રકાશથી તે શોભવા લાગી, સર્વ ગીતે સુદર અગવાળી એ રાણીને અપૂર્વ શોભાવાળી જોઈને, શિખિધ્વજે તેને હાસ્ય કરતા કરતા નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું 'તે જાણે અલભ્ય પદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમ નુ શોભે છે તે શું અમૃત મેળવ્યું છે? તે એનું કયું પરમપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે કે જેથી તારી આકૃતિ પૂર્વવત્ હોવા છતાં તેનું રૂપ બદલાઈ ગયેલું લાગે છે?'

ચૂડાવા બોલી 'મેં આ શરીરમા આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો છે, નામરૂપાત્મક સર્વ પદાર્થો માટે મોહનો ત્યાગ કરી, આ જગતના અધિજ્ઞાન રૂપે રહેતી, પરબ્રહ્મને હું આત્મરૂપ જાણ છું તેથી જ વિશેષ શોભાવાળી થઈ છું મેં અમાપ, નિરાકાર, નિર્વિકાર પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેથી જ મને આ શોભા પ્રાપ્ત થઈ છે મને વિપયભોગોની સ્પૃહા નથી નાશાત પદાર્થોમા આસક્તિ નથી મને મનોવિકારો કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે બાધ કરતા નથી હું આકાશ જેના વ્યાપક અને નિર્મળ, આત્મસ્વરૂપમા જ લીન ગયો છું અધિજ્ઞાનરૂપે હું રાત્ય છું, અધ્યસ્તરૂપે હું રાસત્ય છું અધિ જ્ઞાનરૂપે હું સ રૂપ છું અધ્યસ્થરૂપે હું કાઈ નથી હું ફળની ઈચ્છા કરતી નથી અનાયાસે જે આવી મળે તેમા જ સતોષ માનું છું, તેથી જ શોભા પુક્ત છું જે સૃષ્ટિ દૃષ્ટિથી દેખાય છે તે પ્રજ્વલદૃષ્ટિથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે સર્વના સાક્ષીરૂપે નિર્વેપ રહી અનુભવ કરનાર આત્માની મને અનુભૂતિ થઈ છે આ આત્મા સર્વત્ર છે, સર્વરૂપે છે, સર્વની અદર છે, સર્વની બહાર પણ છે આ અનુભૂતિને લીધે, તેમા નિષ્પ્રા બધાવામા મારી શોભાથી અતિ વૃદ્ધિ થઈ છે હું હમેશાં એ પરમ તત્ત્વમા જ રમણું કરું છું અને તેના અનુસંધાનનો ત્યાગ કર્યા વિના પ્રવાહપ્રાપ્ત બ્વવહાર કરું છું

અન્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

પુરાણો

કૂર્મપુરાણ	૧૨-૦૦	બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ ભા. ૧-૨ ૨૪-૦૦
લિંગમહાપુરાણ	૧૨-૫૦	સ્કંદપુરાણ ભા. ૧ લો ૧૫-૦૦
વરાહમહાપુરાણ	૧૨-૦૦	સ્કંદપુરાણ ભા. ૨ જો ૨૦-૦૦
વાયુપુરાણ	૧૨-૫૦	શ્રીમદ્ ભાગવતભા ૧-૨ ૨૦-૦૦

ગીતા-વિષયક

અવધૂત ગીતા	૨-૫૦	ઇન્દ્રોક્કથન દુ ગીતા
અષ્ટાવક ગીતા	૧-૨૫	એકસ્થેઈન્ડ ૦-૬૦
ગીતા એકસ્થેઈન્ડ (જાનેશરી)		શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા
અંગ્રેજીમાં કાચું પૃષ્ઠ ૮-૦૦		(મોટા અક્ષરોમાં) ૩-૦૦
ગીતા એકસ્થેઈન્ડ		ગીતા (ગુજરાતી કાચું પૃષ્ઠ) ૧-૦૦
પાકું પૃષ્ઠ ૧૦-૦૦		ગીતા (સંસ્કૃત કાચું પૃષ્ઠ) ૧-૦૦

ઉપદેશો-વાર્તાલાપો

ઈશ્વરના સાન્નિધ્યમાં	૬-૦૦	બળવાન બનેા	૧-૦૦
વિવેકાનંદનાં વચનામૃતો	૧-૨૫	બોધદાયક કથાઓ	૧-૫૦
પ્રભુમય જીવન	૨-૫૦	સંસારમાં સ્વર્ગ	૬-૦૦

દૃષ્ટાંતકથાઓ

શ્રી સુબોધકથાસાગર	૪-૫૦	સદ્બોધસરિતા	૩-૦૦
ધર્મકથાઓ	૩-૦૦	પ્રકાશનાં પગલાં	૨-૦૦
દૃષ્ટાંતચતક	૨-૫૦	સંતની વાતો	૪-૦૦

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સચિપત્ર મંગાવો :

સુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ડૉ. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૧
મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨